

TARTU ÜLIKOOLI

TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES

UNIVERSITATIS TARTUENSIS

(DORPATENSIS)

B

HUMANIORA

XLIX

TARTU 1942

TARTU ÜLIKOOLI

TOIMETUSED

ACTA ET COMMENTATIONES

UNIVERSITATIS TARTUENSIS

(DORPATENSIS)

B

HUMANIORA

XLIX

TARTU 1942

K. Mattieseni trükikoda, Tartu 1942.

Sisukord. — Contenta.

1. **Paul Ariste.** Etümoloogilisi märkmeid I.
Summary: Some Etymological Notes.
2. **Leo Leesment.** Perekonnanimede panekust talurahva vabastamisel.
eriti Saardes.
Referat: Über die Familiennamen-Gebung bei der Bauernbefreiung in Estland, insbesondere in Saarde (Saara).
3. **Edgar Oissar.** Wilhelm Diltheys Pädagogik. (1941. a. Nõukogude võimude poolt hävitatud. — 1941 von den Sowjetischen Behörden vernichtet.)
4. **Konstantin Vilhelmson.** Laktanz und die Kosmogonie des spätantiken Synkretismus.
5. **Paul Ariste.** Hiiu murrete häälikute kvantiteedist.
Referat: Über die Quantität der Laute in den Dialekten von Hiiumaa.
6. **Paul Ariste.** Vadja keelenäiteid.
Referat: Wotische Sprachproben.

ETÜMOLOOGILISI MÄRKMEID

I

PAUL ARISTE

WITH A SUMMARY :

SOME ETYMOLOGICAL NOTES

TARTU 1940

Eessõnaks.

Tegeldes erisuguste filoloogiliste küsimustega ja lugedes vastava ala teoseid on allakirjutanu sattunud mõnelegi sõnaseletusele. Alljärgnevas vihus tuuakse koguke neid etümoloogiaid, mis on saanud trükivalmis 1940. aasta kevadel. Etümologiseeritud sõnad on enamasti nooremad laensõnad germaani (alamsaksa, ülemsaksa, rootsi) keeltest või vähemal määral ka läti ja vene keelest. Peale laensõnade leidub vihus pool tosinat sõnu, mis lasevad ennast seletada eesti keele enese või lähedaste sugukeelte abil.

Käesolev vihk on nimetatud esimeseks, sest allakirjutanu loodab, et aja jooksul võib sellele järgneda lisa.

1. aga.

Ühiskeeles ja murretes üldise sõna *aga* vasteks on Wiedemann EWb-s *aga*, *agas*, *agasi* 'aber, sondern; nur', *anna aga* 'gieb nur immerhin', *mitte aga* 'nicht nur', *aga mitte* 'aber nicht'. Sõna *s-ga* lõppevat kuju leiame õige laialt vanemas kirjakeeles, näit. Stahl Leyen Spiegel II 114 *agkas kumbatakit on temma hendes fefinnafe kefcko alla heitnut*; III 241 *agas lex temma*; Göseke Manuductio 97 *aggas* 'Aber', 159 *aggas* 'Doch', 256 *kerrifeb aggas* 'es winselt nur', 312 *aggas* 'nur, tantum', 383 *Emma piftab küll niffo lapfe Suhhe, aggas ep annab meelt mitte* 'die Mutter giebet den Kindern zwar die Milch, aber sinne u. Vernunft nicht'; Brocman-Fabricius piiskop Jheringi ametissekinnitamise kirja tõlge 1638 (VEKVM 67) *Keick ennambast agkas peap temma Murre kandma*; Saaremaa käsikiri 1650? (VEKVM 130) *et meie aggaß ilma jumala weggi ninck abbi mittakit woyme tegcha*; kindralkuberner Bengt Horni käsk 1665 (VEKVM 152) *iffierranis agkas Hocra-Ello ninck Lapfe-Tapminne, Ux toine Lugko agkas on*; sulase Tõnis Jüri poja kahevõitluselelutse 1679 (VEKVM 362) *aggas minna mañizan fin(d)*; korraldus nahkade ja hülgerasva müügi ja ostu kohta 1696 (VEKVM 363) *Kumbat aggas nifuggufet Nahhat nink toife Kaupa*. Mülleri jutlustes esineb see sõna mitmel huvitaval ning häälikulooliselt tähtsal kujul: 169 *kuy meye aiks Jumala S: kuleme, seftfamaft kinni peame, syß on meil üx kindel troft*, 187 *nïck on ks Jumala mete praft, kuy meye aiks lebby vche kindla vßu palwume, kuy meye aiks iße wyxifime Kircko tulla*, 259 *Kuy meye aiks Süddame Pochiaft tæma pohle hengkame*, 300 *Lafckem meye aiks Süddame Pochiaft, Jumala pohle kiffenda*, 282 *Kuy meye ayks iße nedt Silmadt woixime ðlleßawada, ninck heefi heñese vumber walata*, 258 *Lafckem meidt aikas fe Prophete Osea ks ninda paiatada*, 263 *Jumalall on enamb tegkimift, kuy aikas fe, eth tæma meddy Mullatückide pæle peax wathma*. Mülleri-leiduvad vormid on ühtlasi kõige arhailisema kujuga, mida tunneme. Nende varal võime öelda, et sõna *aga* on algselt sama-

sugune illatiivne adverb, nagu mitmed teised eesti sõnad (*vakka, ikka, tassa, ruttu* jne.). Meil on nimelt tegemist *aeg*-sõna illatiiviga, millele on lisatud possessiivsufiks. Algvorm, millest tuleb lähtuda, oleks **aikahensa*. Täiesti analoogiline sõna on *iga*, mis vanemas kirjakeeles esineb VEKVM järgi järgmiselt: *ickas* (139, 142, 145, 157), *ickes* (162), *igkes* (163) jne. < **ikähensä*. — Praegu tavaline *aga* võib olla lähtunud algvormist **aikahen*, mis oli ilma possessiivsufiksita. — Nagu osutavad toodud näited, tarvitatakse vanemas kirjakeeles sõna *aga* lause sees adverbiaalselt, ega mitte konjunktsioonina lause alguses. See asjaolu paneb arvama, et germanismina näiv väljend *tema aga tuli* ei ole sugugi germanism, vaid just vastupidi *aga tema tuli* võib olla tekkinud saksa *aber*-sõna kahesuguse tarvitamise mõjul: *er aber kam* ja *aber er kam*. — Peale eesti keele tunneb sõna *agà* liivi keel (Kettunen LW). Liivi sõna võib olla laen eestist.

2. *ahke*.

Müller'i jutlustes esineb mitmele korrale sõna *ahke*: 16 *Minckprafft eb (piddaxin) piddax mina mitte rõhmus (ollema,) ia fuhr achke (iures) ollema wafto fen Pañitze ilma ninck keicke minu Wainlaße wafta, ke mind wihaftab*, 17 *Minckprafft ollet fina ny (h)achke ninck fuhr? Mina eb olle mitte achke ninck fuhr minu hee tõh peelee*, 26 *Eike ninda kuy õx Wacht, echk õx Achke Sodda-meess, kumb se Schiltwahi peelee on feetuth*, 49 *Semprafft piddame meye achket ninck fuhret ollema, wafto Pattu, Surma ninck Põrgkuhauda*, 84 *syß eb aña meye felle Surmalle õchtekit hæd Saña, olko tæma küll ny (h)achke ninck fuhr, kuds tæma eales tahab*, 197 *syß lasckem meye ks achket ninck fuhret olla*, 317 *Ja neet Pannitzet omat se pæle achket ninck paiatawat*, 328 *eb kaas mitte achkede Sanade fiddes, moito sefama tegko fiddes*, 332 *Mina negkifin õche Ebbauschkuße Inimeße, sefama olli achke, Lahutis hend welia ninck packatis kui õx Loerber Puh*. Sõna tähendus on, nagu näidetest ilmneb, 'uhke, tore, tugev, tubli'. Müller ei ole mõnelgi korral kindel, kas sõna alguses on *h* või *ei*. Nõnda näeme siingi, et kahes lauses on alguses kirjutatud *h* ja siis pandud see sulgude vahele. Peale Mülleri ei ole muudelt vanematelt autoritelt sõna allakirjutanule silma puutunud. Ka murretest ei ole saadud otse-seid vasteid. Eesti sõna laseb ennast häälikuliselt ühendada kõigepealt soome sõnaga *Lönnrot* SRS *ahkera, ahku* 'flitig, trägen,

idog, oförtruten, arbetsam, verksam, ifrig, nitisk, sorgfällig', mille sünonüümidenä esitatakse *vireä, harras, uuttera, upera; ahkerotta* 'beflita l. vinnlätta sig om, bemöda sig, bjuda till, gripa sig an med, vara nitisk, trägen, nitälska, sträffa, äfla, gå på' jne. Eesti sõna oleks -*ēda*-tuletuslik: **ahkēda*. Murretest võib siia ühendada veel soomepärasest Kuusalust *ahkēr* 'hakkaja, igale tööle valmis, teeb teistegi eest, kärmas'; *igā tüöle ahkēr, sie ahkēr tegemä ja korjāma, ahkerast: nūb emme enāmp käü, enne kävimme peris ahkerast*; Laiuse *ahkaš (inimene), ninātark, kīs ninasse ajāb*. — Donner VEtFW 2.

3. as.

AES-i murdekogudes esineb Risti kihelkonna sõnana *aš*: *aš sāgū mis sâb, Vilivalla aš ma tiēn, aš ma tulēn, Kirikküla aš siē laul vēis pikkēm olla koā, agā ma pelē ēppin, Alliklepa aš aīnāb jumāl vihma, aš nāb, mis mōdi sē lähāb, aš sē jāhē ikkā vaīgi, aš tal sīs naitukke ikkā ašsa oli koā*. Murdekoguja on selle sõna tõlkinud ühiskeelde 'eks, vast'. Nagu näidetest ilmneb, võiks sõna mõnes ühendis tõlgendada ka 'küllap, kui'. Kuigi on teatud määral semasioloogilisi raskusi, võib siiski seda haruldast eesti sõna ühendada leivu *doš*-iga, mis V. Niilus "Valimik leivu murdetekste", lk. 70 järgi tähendab prantsuse 'si'. Leivus on sõnaalguline *j*-muutunud palataliseeritud *d*-ks. Seega võib leivu sõna vane maks kujukaks pidada *jos*, millega on ühendatav soome Lönnerot SRS *jos* 'om, i fall, i fall att, i händelse att, derest, så framt, såvida, ehvad'. Pandagu eriti tähele lauseid *jos tahdot taikka et 'ehvad du vill eller ej', tulkoon jos mikä 'hända hvad som vill', jos vaikka minne 'ehvart' jne*. Käesoleva sõnaga oleks meil üks lisanäide selle kohta, kuidas läänemere-soome keeltes keeliti ja murdeti esineb sõnaalguline *j* või see on kadunud. Vrd. soome *joka, jompi(kumpi)*, eesti *egä, iga ja emb(kumb)* ning soome *es* 'jos'. Kuna seda küsimust on vastavas kirjanduses küllaldaselt käsitletud, viidatagu siinkohal ainult selle loendile Donner VEtFW 67 ja 68. Kettunen LW 15 ja 85 on soome *jos*-sõnaga ühendanud liivi vasted, mis seisavad häälikuliselt Risti sõnale eriti lähedal: *aš, aš, aš, az, jaž, jaz* 'ob, wenn, falls', *ašša ne'i t'ed* 'wenn du es so machst', *aš ma vōlks rikkāz* 'wenn ich reich wäre', *jašta aššā tulāp_siz_ma vōdlāb* 'falls er bald kommt, so warte ich'.

4. *hadrima*.

Pühalepa *hadrimv*, Käina *adrīm*, Emaste, Reigi *adrīm* tähendab 'midagi järsku haarama, enesele tõmbama, kinni haarama', *hadrip süijv* jne. 'ahmib süüa'. Sõna on tuntud ka muudel saartel: Valjala *koer adrib kap̃p̃a kallal* 'koer sööb kapa kallal', *mis sa nõñdā adrib, sõ kenast*; Kihelkonna *adrīma* 'kiiresti juttu pudrutama; kiiresti-nägalalt süüa lobistama', *mis sa adrib. kuij ükskid nobest sañdemañ ašja juñtustab, ääk jälle sõb sedasi tiñt-sest, sīs ãttāšse selle kohta: mis sa adrib, sa gutt sica adrib*; Muhu *atrima* 'sööma, ahmima', *uš attris neid šīppelgud suhū ja lāks leñki*. See tüüpiliselt saarte sõna laseb ennast ühendada soome vastetega: Lõnnrot SRS *hauraista*, *hauria* 'gripa hastigt (på måfå) efter ngt', *hauraisema* 'hvad som erhållits genom ett hastigt tillgripande' jne. Näeme siis siin sõnas samasugust esindust eestis, nagu sõnus *ader*, soome *aura*; *adru*, soome *hauru*. Vt. Kettunen EKÄH 37.

5. *hudrama*.

Pühalepa *hudrām*, Kassari, Käina *udrām*, Emaste, Reigi *udrām* tähendab 'müllama, hullama'. Nagu eelmine sõna nõnda on ka see siin näide selle kohta, et saartelt võib leida otseseid leksikaalseid vasteid soome sõnadele, mis mujal eesti keele alal on tundmatud või üksnes vähe tuntud. Käesolevale sõnale vastab Lõnnrot SRS *huurata* 'flyga och flänga, vara en yrhätta, yra'. Raun "Soome ja eesti keele vastastikest suhetest" (EK 1939, 139 jj-d).

6. *iisid*.

AES-i Jämaja murdekogudes leidub sõna *isid: kiññā isid* 'paela-augud kingal, saapal'. Häälikuliselt saame selle sõna ühendada läti sõnaga *iziņš* 'eine dünne aus zwei oder drei Fäden bestehende Schnur', mille Sehwers SKhU 43 tuletab < alamsaksa *hūsinge* 'eine dünne aus drei Garnen bestehende Schnur'. Eesti ja läti sõna ühendamisel on teatud määral semasioloogilisi raskusi, kuid ei ole võimatu oletada arengut 'saapapael' > 'saapapaela auk'. Võib ka väga võimalik olla, et murdeuurija on eksinud sõna tähenduse kirjanekul, mis tõsiasja võib kohata mõnigi kord AES-i murdekogudes. Et Jämajasse on alamsaksa laensõna tulnud läti keele kaudu, on kõigiti usutav, sest Sõrvest on omal ajal suuri hulgi käinud töölisi Kuramaal ja mujal Lätis. Ka Riia

endise kubermangulinnana on võinud Saaremaale mõju avaldada. Vähemalt ühe teise saksa laensõna, mis läti keele kaudu on tulnud saarlastele, on allakirjutanu veel märganud, nimelt *puksvañts* 'lühike puusaag'. Üldisem selle sõna vaste eesti keeles on *vuks* ehk *vukssaag*. Nooremates alam- ja ülemsaksa laensõnades on sõnaalgulise *f*-i vastena eesti keeles ootuspärane *v* (vt. Wiget SbGEG 1927, 259). *p* võib esineda konsonandi ees, ja vokaalide ees ainult vanemates laensõnades. Ülemsaksa laenuna ei või *puksvañts* < saksa *Fuchsschwanz* olla vanem laensõna. Läti keeles on aga *p* tavaline *f*-i vaste ka sõnaalgulise vokaali ees. Sehwers SKhU 96 tunneb näiteks *puksis* 'Fuchs (Pferd)', kuigi see ulatuslik läti keeles leiduvaid saksa laensõnu käsitlev teos ei tunne läti vastet käesolevale sõnale.

7. *kiulid*.

Kallas "Kraasna maarahvas" 39 jj. on öeldud eestlaste kohta, et "Viimased on siinsele "maamehele" võõrad, nende keelest ta saab ainult vaevaga aru; nad ei olegi "maarahvas" tema arvates, vaid *kiuli*." Sama autori Lutsi maarahvas 30 tunneb ka sama sõna: "Sakslaste nimi on *tshiuli*, *kiuli*, иѣмецъ. (*Tshiuli*, *kiuli* antakse ka Ev. Lut. usku Lätlastele ja Eestlastele nimeks.)" See kahel keelesaarel esinev eestlase pejoratiivne nimetus on läti keelest saadud. Vt. Endzelīns-Mūlenbachs LV *ķūlis* 'verächtliche Bezeichnung einer plumpen, ungehobelten, verdrehten Person, der Plumpsack, Tölpel', *ķūlis* 'einer, der sein Schuhwerk langsam anzieht, der Name, den die Marienburger, in Erwiedering der sie mit dem Namen *bruofī* bezeichnenden reineren Letten, diesen geben', *ķūļu puse, kur smūdžu valuodu runā*. Mainitud sõnaraamatu lisas esineb *čūlis* 'ein ungeschickter Mensch'. Tirza vallas on allakirjutanu seda läti sõna kuulnud kujul *čiulis* latgallaste sõimunimena. Niihästi kraasna *kiuli*? kui ka lutsi *tšiuli*? ja *kiuli*? on saadud neist ida-läti murretest, kus läti *ā* on muutunud diftongiks (Endzelin Lett. Gr. 96).

8. *krüüsel*.

Wiedemann EWb järgi tähendab *krūzel* gen. *krūzli* 'Lumme (Uria Grylle)'. M. Härms'i "Eesti linnustiku" järgi on *krüüsel* 'Uria grylle grylle' (lk. 189). Selle linna pea-haudeasundus on Pakerordi järsk-kaldal. Torsten Pehrson "Sveriges djurvärld"

(Stockholm 1930), lk. 238 jj-d järgi on krüüsel õige tavaline lind Rootsi randadel. Rootsi keelest on saadud ka linna eesti nimi: Hellquist SvEtO *grissla* 'Uria grylle', *grässel*, *gröttla*, *grylla*, *grautle* id. < **grytle*, -a, mis oleks tuletis vanarootsi sõnast *grýt* 'sten-(rös)', sest krüüsli pea-asupaik on koopad ja praod kivide vahel. Häälikumuutus *tl* > *sl* on ootuspärane, *i* pro *y* arvatakse põlvnevat neist murretest, kus on läbi läinud delabialisatsioon. Eesti vaste on saadud igatahes neist murretest, kus delabialisatsioon on olnud tundmata. Võttes arvesse, et krüüsel elab praegu peamiselt just seal, kus on rootsi asula kõige lähemas naabruses, võib arvata, et sõna on vana laen eesti-rootsist. Vt. Freudenthal-Vendell OESvD *grill* 'Grissla, uria'. Üliõp. R. Pöhli lahkeil andmeil esineb Väikse-Pakri murdes *gril* ja Suure-Pakri murdes *gril*. Eesti rootsis on ühendid *sl* ja *tl* muutunud helituks *l*-ks. Kui *krüüsel* põlvneb siinsetest rootsi murretest, peab laenamine olema toimunud enne, kui on kehtima hakanud need häälikumuutused ning on läbi läinud delabialisatsioon.

9. *kutnik*.

Sõnaraamatuliselt alles Wiedemann EWb registreeritud *kutnik* gen. *kutniku* 'Badstüber' on läänepoolses Eestis laialt levinud sõna, nagu osutavad AES-i kogud: Jõelähtme *kuṽnik*, *kuṽnikku kohad ikka üeldi vanasti, niēd olid saunikkku kohad*; Pühalepa, Käina, Emaste, Reigi *kuṽnek* gen. *kuṽnegu* ~ *kuṽnegu* ~ *kuṽnigv* 'vabadik, pops'; Mustjala *kuṽnik* gen. *kuṽnigu*, *kuṽnik* *õtti kui kešsegitl* *äs olē omā ma,ēā ānd, elās teisē jūrēs saūnas āhk toās*; Karja *kuṽnik* gen. *kuṽnikku* 'saunamees, pops', *saunā mēz vōi pizikkse kohā mēz on kuṽnik, ṽttakkse, miš-sā pizikkse kuṽnik olēd*; Põide *kuṽnik* gen. *kuṽnikku* 'korterielanik, maata inimene'; Püha *kuṽnik*, *neid on meittā mā raṽvvl kül, nīd ikkv kō meni menē jūrēs koltrīs on, kuṽngu.l pole midāqjd mād meittā*; Kihelkonna *kuṽnik* ~ *kuṽnik* 'inimene, kes maal teise juures korteris, pops, maatamees (ei tarvitse oma hūtti omada)', *kuṽnik-on-niṽks koltrivaim*; Muhu *kuṽnik* gen. *kuṽnikku* 'korterielanik, saunik, pops'; Pilistvere *kuṽnik* 'pops', *veikkē kuṽnik, veikkē kuṽnikku koht*; Karksi *kuṽnik* gen. *kuṽnikku* 'väike talukoht, mõisa ääremaa', *meṽza kuṽnik, väikkē kuṽnik, meṽza talūze, miš meṽzat oṽjāzive*, samas kihelkonnas on sel sõnal ka tähendus 'pops, vabadik'; Paistu *kuṽnik*, *kuṽnikkul olli oma ma,ēa, popsi ja sulase ollive talu ṽnetten, popsil eš ole*,

aga sulasel olli ovene, mēhel kuñnikkul olli ovene kah; Otepää *kuñnik* '2--3 vakamaaga talupoeg' jne. jne. Sellele oskussõnale leiame vaste alamsaksast, kust sõna on eesti keelde tulnudki: Schiller-Lübben MNW *kote*, *kotte*, *kate* 'kleines niedriges Haus, Hütte (zum Wohnen), casa, sowohl ohne Grundstück, als mit einem solchen von kleiner Grösse ausgestattet; Schuppen, Stall', *kotenere* 'Köth(n)er, Kossäthe', *koterer*, *koter* 'Köthner, Kossäthe, Inhaber einer *kote*', *kotsete* 'der auf einer Kote sitzt, Bewohner einer Kote, homo casatus, Kossäthe', *kotstede* 'Hof eines Kötters, Köterei. Ein jeder grösserer mansus, *hof* pflegte ein oder mehrere solcher Kötereien unter sich haben'. Sisuliselt ei ole raskusi ühendada eesti vastet alamsaksa omaga. Raskusi näib olevat ainult häälikulisest küljest, sest eesti keelest on tuntud ainult kujud lühikese *u*-ga, kuid kesk-alamsaksa vasted, mida tunneme, on *ō*, *o* või *ā*-ga. Alamsaksas on aga õige ohtrasti näiteid selle kohta, kuidas murdeti võib *o* vahelduda *u*-ga (Lasch MNGr 92 jj., Sarauw Niederdeutsche Forschungen I 103 jj-d). Eesti keel eeldab lähtumist alamsaksa kujust **kutte*, millele on lisatud lõpp *-nik* (vrd. *kantnik*, *saunik*). Vokaalide *o* ja *u* vahelduse kohta öeldagu veel seda, et eesti keeles on terve rida alamsaksa laenusid, kus võib kohata mõlemat vokaali: *pokk* ~ *pukk*, *roll* ~ *rull*, *toll* ~ *tull* 'paadihank'. Et Eesti alamsaksas on olnud *kotte* asemel *kutte* ja ka *kote* asemel *kute*, osutab muide Läänemaal esinev murdekuju *kuutman* ' (varanduslikult) vilets, vaene' (Martna), mis eeldab lähtumist algkeele kujust *kūtman*. Siinkohal on veel huvitav mainida, et *kuñnikuga* sama algupära on rahvaetümoloogiline *kadakasaks* < alamsaksa *katersassen* (Kruus Eesti ajalugu II 64). — Kluge EtWb s. v. *Kossat*, *Kot*.

10. *kään*.

Wiedemann EWb leidub *kään* gen. *kääni* 'Eisenschiene an der Axe d. Bauerwagens'. Sõna on registreeritud ka vanemas kirjanduses: Göseke Manuductio 355 *Rattaste keenit* 'schiene (im Rade, absis), Beiträge V 114 *kään*, *raudkänid* 'die Schienen oder der eiserne Beschlag an der Achse des Bauernwagens'. Nagu osutavad AES-i murdekogud, tuntakse sõna praegugi vist kogu eesti keele alal. Jõhvi *niē on pūvan̄kril telje küllēs, raūd van̄kril eījle k̄ānizid*; nüüd *enamb̄ kel̄gi n̄zūkkest van̄kri pelē; telje siēs, siēs tel̄g ei kulū läb̄l. k̄ān̄d on raūdazed. kel̄bmātta sup̄p̄i padā*

taõtti puruks, tükkiõ taõtti telje sisse, nē elivad kãni azemel; Viru-Nigula kãn 'puupulk, mis ratta rummu sees paigal seisab, kui ratas keerleb. Nüüd on see pulk rauast ja nim. puss', ratta kãniõ kutsutti vanast, nüüd õelda pussid; Viru-Jaagupi kãn gen. kãni, taluõvankril puaõside külles olivad kãniõ; Järva-Madise kãn gen. kiani, vankri miärvest koõjab niskuõkest vedelat kiãni; Juuru kiãn 'raud- (resp. teras-) latt, mis puuassi aluspoolele pandi', rauõ kiãniõ oli aõside al; Hageri kãniõ oli puaõsidega vankrel aõ'si al, ja tuli rummust läbi; Jüri pu aõ'sile paõnakse rauõ keaniõ alla, et siē rum ei kuluõta aõ'si; tule veõski velvel oliõ teras keaniõ ümber kaela, naela peãõ oliõ keaniõ sisse; Märjamaa pu vankri kãniõ õ aõ'si külges rummu sēs; Vigala vankri kãniõ; Karuse kãn gen. kãni 'raud, mis pannakse vankri telje alumisele poolele, et ratta rumm telge läbi ei kulutaks', kãnrauõõ; Mihkli kãniõ 'puuaksidega vankri akside sisse käivad raudosad, et puuosad ära ei kuluks'; Muhu al ikke pealõ kãniõ, kãniõ kiõrvad seal peal; Karja kãn gen. kãni 'saapa- või kingaliistul eraldatav pealmine osa', eõnem võõtakõkse kãn pãlt ä, pãrast tõõmatõqõkkse list välja; Mustjala kãniõ, kui terane ravale vahele kõpetse, nõõpacuõ nõal või viõkadil, sīs sevã kutsutse kãniõ; samast kihelkonnast on antud sõna kohta teinēgi seletus 'puutelgedega vankril telje otsa alla kinnitatud rauatükk, mis kaitses telge kulumast'; Jãmaja kãn gen. kãni 'Eisenschiene d. Axe'; viimases tähenduses on sõna pandud kirja ka Valjalast; Tõstamaa kãn gen. kãni 'raud puuvankri assi all, et ass ruttu läbi ei kuluks'; Kolga-Jaani vankre kãn; Põltsamaa keãn gen. keani; Kursi kiãn on rauõvast, kiãn kãniõ telle alla, et telõ ära ei kulü; Torma vankri kãniõ; Rannu kãni-pulgaõ 'masti küljes olevad raudpulgaõ (lõõimõõõdus umbes $\frac{3}{4}$ tolli), mille külge purjenõõrid seotakse'; Otepää kãn gen. kãni 'vankri telgedel olev lai raud, mis pannakse telje ja teljel oleva lati e. "lakuse" vahele', noiõst kãnest kãniõ vahepulk läbi; Kanēpi kãn gen. kãni 'raudvits puutelgedega vankril teljel'; Põlva kãn 'õhem raud puutelgedega vankril', keiõ õõmaõ puõ tele vankriõ, kãniõ õõmaõ panõtu puõtele ala. vanast panõtti eõnõ tele õõsõ ala, nüõ panõas üle keõõ tele. kãnõ tele al, laõrauõõ kumõras lõõõ. eõimõõlliõ õõlõiva kãniõ ratta nabaõ kõõtal, pẽrast üle keõõ telõ; Rõpina kãn gen. kãniõ 'telje alla pandud raud kulumise võõtimiseks', kãn õõ telõ al kelle nõõl tsõõf õõmbre kãzõ, pẽsseõõti vaõnõ pãõõkke ala kãnõist; Vastseliõna kãn gen. kãni 'keeramiseraud vankri edetelje kohal'; Karula vankõõõõõ al õõ kãn; Hargla kãn gen. kãni 'puu-

telgedega vankril 4 cm lai raud (nagu ree jalaste alune raud) pannakse telje otsa alumisele poolele, mille tarvis raiutakse peitliga renn nii pikalt kui rumm, pannakse raud (25 cm pikkuselt) ja ots painutatakse teljele, mille peale veel raudrõngas'; Helme *vanõkre kãñ* 'vankri esitelje ja laka vahel olev poolkuu taoline kãñi-raud', *kãñ ollì tellè al, nahkrahtattel es olè kãne kah, palalì pã tũkkì tappeitti sisse, kãnik* gen. *kãnikku* 'kaitseplaat esitelje küljes, et telg ei kuluks'; Tarvastu *kãñ* gen. *kãñi* 'raudlatid telgede all'; Karksi *pũ delle ala pañnas kãñi, et telg ärä ei kulũ*; Halliste *vanõkre kãñ, pũ tellè al pik' raud tellè al ja rummũ sehẽn. kãñ om astitikke raud, verè mahã lũt kumeres. eõã raita jaõz om uits kãñ al. temã om kergemp sis jũskme. menel om kãñ sihane, et üle tellè pikkãlt alt kãwõp, keskpagast kaitte ruvice kiñni. kãñi otsãn om varũ.*

Sellel huvitaval vankri terminil ei ole midagi muud ühist verbiga *kãänama* peale selle, et rahvaetümoloogia on need mõlemad sõnad ühendanud, nagu on ilmnenud mõnest toodud näitest. Sõna *kãän* allikaks on ilmsesti alamsaksa *schene* 'Schiene', *scheninge* 'Schienung, künstlicher Ansatz' (Schiller-Lübben MNW). Eesti vaste näitab, et kohalikus alamsaksa häälduses on olnud *szẽne* ehk *szẽnə*, mitte *szẽne*. Eesti keeles on teisigi alamsaksa laenusid, milledes alamsaksa *ẽ*¹-le vastab eesti keeles *ää*, näiteks *äädikas, ääs, käävel, räaskop, sääsing, tääv* jne. Et *kãän* on saksa algupära, on maininud ilma otsest vastet toomata juba Schlüter SbGEG 1909, 20. Sõna germaanipoolsete vastete ja tähenduste kohta vt. Kluge EtWb s. v. *Schienbein*, Hellquist SvEtO *skena*. Lõpuks näib siia kuuluvat ka *kãänispeaga nuga* 'liigestega nuga', millest praegune eesti keele vaist saab nõnda aru, nagu oleks tegemist noaga, mille pea on kãänatav. Alamsaksa *schenemest* id. on aga niihästi sisuliselt kui ka häälikuliselt nõnda lähedane, et peab tahtes-tahtmata arvama, et *kãänis-* põlvneb < *schene*. On ju liigestega nuga uuem kultuurvorm, mis on saanud tuttavaks kõigepealt linnakultuuri kaudu.

11. *loetlema* ~ *loetama*.

Wiedemann EWb tunneb sõna *loetama* mitmes tähenduses: 'lesen oder beten lassen, verloben, katechisiren', *ära loetama* 'abhören, abfragen, confirmiren', *surnuid loetama* (Alutaguse sõnana) 'das Todtengebet halten'. Selles viimases ning haruldasemas

tähenduses on *loetama* ja *loetlema* tarvitusel mitmel pool Ida-Eestis, nagu osutavad AES-i andmed: Vaivara *lu₁ettammv* 'surnupalvet pidama', *surnut lu₁e₁etä ja itketä, lue₁teti ja itketi*; Viru-Nigula *surnuid luettama*; Kodavere *vanaš ku raiziv pevägä maha, teene peväk ka₁'jus ja u₁nas ne₁nacu laps, loettas taga teiš, kül si ulv ja loettas u₁u₁u₁* (MT 234, 12 jj.). Tormast on allakirjutanu kirja pannud *loettama* kahes tähenduses 'taga nutma, hädaldama' ja 'surnut itkema'. Torma rannakülades on viimaseid kordi surnuid itketud veel 1925. aasta paiku. 1930 on allakirjutanule kõneldud ühest vanast kalurinaisest, kes *loettanud* oma meest surnuaial: *ol₁ mul mēz mu₁'ti-mēz, ū, ū*. Nagu osutavad lähimad sugukeeled, on *loetama*-sõna tähendus 'surnuid itkema' õige vana ja tähelepanndav terminus technicus Vana-Eesti vaimuelust. Eesti-Ingeris on AES-i kogude järgi *luetell*(a), *luettelen* 'оплакивать, дѣлать причитанія; жалостливо выпрашивать', *naim_mäni mieheh_vavväm_päll(x) luettelemä*. Vadja keeles tähendab *lugete₁ma* peale muu just 'surnule, pruudile, peigmehele jne. itkemist' (viidatagu siin ainult autori kirjapanekutele Pummala ja Jõepära murdest).

12. lõiges.

Wiedemann EWb-is leidub Saaremaa ja Hiiumaa sõnana *leiges* gen. *leike* 'Schnittkohl, Steckrübe'. AES-i andmeil on sõna peale saarte omane kohati ka läänerannikul, kuna idamal esineb *kaal* ehk *kaalikas*. *Lõiges* võib olla deverbaalne noomen verbist *lõikama*, murdeti *leikama*. Üldisemalt eesti ühiskeeles ja ka murretes on tuntud samast verbist tuletatud noomen *lõige* ~ *leige* gen. *lõike* ~ *leike* 'Schnitt, das Abgeschnittene'. Saarte *leiges* 'kaalikas' võib väga hästi ühte kuuluda viimasena esitatud sõnaga, sest neis murretes on eriline tendents lisada igasugustele e-lõpulistele noomenitele s. Vt. selle kohta Ariste HMH 217. *Lõiges* on tegelikult tõlkelaen saksa keelest. Balti-saksale on olnud iseloomustavaks sõnaks *Schnittkohl*, mille esimene osis *Schnitt-* on tuletis verbist *schneiden*. Grimm DW järgi on *Schnittkohl* 'brassica napus oleifera; brassica sabellica fimbriata; brassica laciniata rubra; brassica arvensis'.

13. mürkel.

Wiedemann EWb-is esineb *mürkel* gen. *mürkle* 'Morchel'. Varemini ei näi sõna olevat sõnaraamatuliselt registreeritud.

Rahvakeelest on allakirjutanule AES-i murdekogudest silma torganud Iisaku *mürkkelsien* ja Jāmaja *sāmeli sēn* ~ *mürkkel* pl. *mürk-lid* 'morchella conica'. Sõna on alamsaksa laensõna < Schiller-Lübben MNW *morke* 'Morchel'; VBNW *murk* 'Morchen, Morcheln, eine Art essbarer Erdschwämme'; Sehwers SKhU 81 *murchel*. Eesti vaste on oletatavasti lähtunud alamsaksa kujust *mürkel* ~ *mürchel*. Metafoonia on täiesti ootuspärane selles sõnatüübis (vt. Sarauw Niederdeutsche Forschungen I 286). — Kluge EtWb s. v. *Morchel*.

14. *paabulind*.

Wiedemann EWb tunneb ladina pavo vastena *paabis* gen. *paabise*, *paabis-lind*, *paabu-lind*, *paavi-lind* 'Pfau'. Rahvakeeles see linnunimi ei ole eriti populaarne. AES-i ja EKA murdekogude andmeil esineb *pābū-liñD*, *pābuliñD* Põltsamaal, Märjamaal, Kihelkonnal, Jāmajas, Tarvastus, Hallistes ja Põlvas. Vaivaras on *pābuliñdu*. Peale selle on Hallistest ja Kihelkonnalt kirja pandud *pābū-kuk*, *pābukuk*, Karusest *pēbuliñD* ja Sangastest *pābis* gen. *pābišse*. Mitmele olemasolevalegi esinemisele on lisatud, et sõna tuntakse peamiselt kuulmise järgi või et see ei ole murdes harilik. Seega siis võiks öelda, et praeguses eesti keele uususes on *paabu-lind* peamiselt ühiskeelne või isegi kirjanduslik sõna. Rahvakeeles on harilikum *vau*. Niihästi *paabulind* kui *paabislind* ja *paavi-lind* põlvnevad alamsaksast < *pawe* 'Pfau'. Alamsaksa sõna otsene vaste on *paavilind*. *b*-lised kujud on tekkinud nähtavasti vananenud mehenime *Paap* gen. *Paabu* mõjul. Et see mehenimi on võinud mõjustada selle sõna häälikulist külge, osutab muide ka Karuses esinev *peebulind*, kus mõjustajaks on olnud mehenimi *Peep* gen. *Peebu*. Et lindudele, loomadele või putukatele antakse nimi inimese nime järgi, on eesti keeles tuntud mitmel juhul. Tuletatagu siinkohal meelde *pähklikreetu* (vt. lk. 16), *lepatriinut*, *kadakakärtu*, *paabut* 'leevike', *võsavillemit*, *varesaaku* jne. Ainukeseks tõsisemaks raskuseks selle oletuseks, et *paabulind* on arenenud *Paabu* mõjul, on murdekuju *paabis(lind)* < **paavislind*, mis paneb arvama, et *b* on tekkinud sõnna muudel põhjustel. Peab meeles pidama, et linnunimed käivad sageli erilisi arenemisteid, liiatigi käesolev nimi, millel on meelitlev-deminutiivne varjund, nagu osutab *-u*. — Elavas keeles harilikum sõna *vau* < ülemsaksa *Pfau*. Kluge EtWb s. v. *Pfau*, Schlüter SbCEG 1909, 44.

15. *poika*.

ÕEST XXX 625 on Saareste toonud Karula Ähejärvelt sõna *poika*: *oot poikka, ma lähä ka su põle?* 'oot-oot poju (pojake), ma lähen ka su poole', *kule poikka, kas sa meistat teñmade* (vikatiga) *kañ?* 'kuule, poju, kas sa mõistad tõmmata kah?' Autor on arvanud, et selles sõnas esineb afektiivset geminatsiooni. Sõna ise oleks tuletatud < *poeg*, lõuna-eesti *poig*. Etümoloogia on toodud ühenduses muude afektiivse geminatsiooni juhtudega ning autor ütleb selle kohta täiendavalt, et esitatud juhtum erineb muudest käsitletuist selle poolest, et konsonandi geminatsioon on toimunud pika silbiline järel ja tüvi on püsinud *a*-lisena. Nende ridade kirjutaja on seda afektiivselt meelitlevat poisi tähistist kuulnud ka Harglast, kus ta esineb kujul *puikka*. Allakirjutanu arvates ei ole *poika*, *puika* mingi afektiivne uustuletis, vaid eesti laensõna tagasilaen läti keelest. Endzelīns-Mūlenbachs LV järgi *puika*, *pūika* 'der Junge, der Knabe' < eesti *poeg* (õigemini küll juba vanem laen < *poika*). Vt. ka Thomsen Beröringer 273. Murdekuju *puika* on otsene tagasilaen läti keelest, kuid *poika* on häälikuliselt (*o* pro *u*) eesti sõna mõjustatud.

16. *pojeng*.

Paeonia eestikeelse vastena esitab EÕS *pojeng* gen. *pojengi*. Rahvakeeles võib kuulda ka kujusid *pujeng*, *pjong*. Harilikult on sõna pearõhk teisel silbil. Selle sõna lähtekohaks on alamsaksa *pujenge* 'paeonia officinalis'. Alamsaksast põlvnevad ka läti ja liivi vasted (Sehwers SKhU 96; Kettunen LW 305). Liivi vaste *pojēn* ja eesti *pojeng* osutavad, et Baltikumi alamsaksas on pidanud esinema ka *pojenge*. Schlüter SbGEG 1909, 43.

17. *prees*.

Eesti rahvarõivaste üheks tüüpiliseks osaks on ehe *prees* (Manninen "Eesti rahvariiete ajalugu" 402 jj-d; Leinbock "Die materielle Kultur der Esten" 60). Wiedemann EWb tunneb sõna järgmistel kujudel: *preeš* gen. *preesi*, *preets*, *preesikas* 'Spange, Schnalle', *rees* id. Etnograafilistes teostes on sõnaga *prees* kõrvutatud saksa vaste *Breze*, millega eesti sõna on tõepoolest ühtekuuluv. Ilma häälikuliste raskustega saame saksa *Breze*-ga ühendada ainult murdekuju *preets*. Schiller-Lübben MNW

järgi esineb alamsaksas kõrvu *brace, brase, bratse, brasse, braet-zeme, brece, brese, bresse, bretze* 'Broche'. Eesti keeles üldisemalt tuntud *prees* on lähtunud järelikult alamsaksa kujust *brese*. Et viimane alamsaksa vorm on olnud siin tuntud, tõestab muuseas Hupel Idiotikon 34, kus balti-ülemsaksa sõnana esineb *Bres* 'Spange, kleine Brustschnalle', *Breze, Bröschen* id. Võib arvata, et mitte ainult *prees* ei ole saadud saksast juba alamsaksa keele hegemoonia ajajärgul, vaid ka *preets*. Ka läti vastet *brēce* arvatakse põlvnevat alamsaksast (Schwerts SKhU 17). Schlüter SbGEG 1909, 44. Kaupmeeste ringkondades kõneldi alamsaksa keelt enam-vähem tolle ajani, kuni preese tuli valmistada ja müüa eestlastele vajalise ehte-esemena.

18. *pringel*.

Aul "Kodumaa neljajalgseid" 125 toob *Phocaena phocaena* eesti-keelse nimetusena seakala kõrval *pringel* ja *pringeljas*. Sõna esineb ka rahvakeeles. Hiiumaal on see vaalaline *priiigel* ~ *priiigl* gen. *priiigle*. AES-i murdekogud tunnevad Pöidelt *priiigel* gen. *priiigli* 'mingi imetaja mereloom (tumedavärviline, keskmise hülge suurune)'; Kihnu *priiigel* gen. *priiigli*, *priiigel on merē sigā*; Varbla *priiigel pūppernava vē piāl nagū sūr ovi*; *kalamehēn olla irmul, et priiigleiv aazavan laevā pēhja*. Üliõp. A. Kuke andmeil esineb Kihelkonnal (*p*)*priiigel* gen. (*p*)*priiigle* 'mingi mereloom (suurem)'. Sõna lähtekohaks on saksa *Springer* id. Grimm DW järgi "verschiedene fische heißen *springer*, vor allem der delphin, delphinus delphis" (s. v. *Springer*). *Phocaena phocaena* ja *delphinus delphis* on välimiselt teineteisega õige sarnased, nõnda et neid võib kergesti segi ajada. Pealegi on *delphinus delphis* meie vetes õige haruldane, kuna *phocaena phocaena* esineb üsna sageli läänerrannikul. Sõnalõpuline *l* on saadud *er*-lõpuliste saksa laensõnades tavalise dissimilatsiooni teel, vrd. *kärnel, kortel*.

19. *pähklikreet*.

Wiedemann EWb tunneb Hiiumaa sõnana *pähkle-Kreet* 'Nusshäher (*Nucifraga Caryocatactes*)'. Praegustes hiiu murretes on *pāhka krēt* ~ *pēhka krēt* gen. *krēdū* igapäevane sõna mäsaku ehk pähkliräägu kohta. Peale Hiiumaa on sõna tuntud ka Saaremaal. AES-i murdekogude järgi esineb Jämajas *pāhkrērēt*, *sepine allirevū vähiksem kuī varēs, pāhkiō võttān pū otsāst panēv ajā*

pêle, *mišsël polè tummî sîhès jältäv teŗveks*, *tuĩnèb sē nõndà àrà et tà vääb omale pāākið saāmlide alà kã*, *karjũb trũ-trũ tãt tãt*; Kihelkonna *pāāikā rēt* gen. *rēðũ*. Vähemalt Hiiumaal ühendab rahvas selle linnunime naisenimega *krēt* gen. *krēðũ* 'Kreet, Krõõt'. Tõepoolest näib meil tegemist olevat aga laenuga läti keelest, kust on tulnud saarte murretesse mõnigi laensõna. Vt. *Mũlenbachs-Endzelĩns* LV *krēķis* 'der Tannen- od. Nusshäher (nucifraga caryocatactes)', *kuoŗ riekstus kã krēķis, krĩķis* 'der Nusshäher', *krĩēcis* 'der Eichelhäher (garrulus glandarius)'. Läti keelest on saadud ka liivi *krēķ*, pl. *-ķķān*, Salatsi liivi *kreik* 'häher' (Kettunen LW). Eesti saartemurretes on siis rahvaetümoloogia ühendanud selle linnunime häälikuliselt lähedase naisenimega ja ootuspärase kuju **kreek* asemele on saadud *kreet*. Saaremaa murretele ei ole omane sõnaalguline klusiil mõne teise konsonandi ees, sellepärast leiame sealt *reet*. Rahvaetümoloogia kaudu näikse olevat saadud ka kirjakeeles esinev *pāāklirāāk*, Jaani *pāāikā rāk* gen. *rācũ*, kus on toetutud linnunimele *rāāk* 'crex crex'.

20. rootsi rāākima.

Keeleuuendus on soome keelest toonud eesti keelde väljendid nagu *rāāgin soomet* 'rāāgin soome keelt', *see sõna esineb vadjas* 'see sõna esineb vадja keeles' jne. Vrd. soome *puhua suomea, sana esiintyy vatjassa*. Niisugune rahvusi tähistavate adjektiivide tarvitamine esineb siiski ka eesti murretes, nimelt on allakirjutanu Reigist registreerinud *rācĩ rōĩsi* 'rāāgi rootsi keelt'. Lause ütlejaks on olnud Pihla küla vanainimene, kellel ei ole olnud mingisugust soome või ühiskeele mõju.

21. rootskäär.

"Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" tunneb sõna *rootskäär* 'kui-vatatud rahnkala (Stockfisch)'. See kalandustetermin esineb juba Hupel'i "Ehstnische Sprachlehre" esimese trüki sõnastikus: *rootfkārid* 'Stockfisch'. Sõna lähtekohaks tuleb arvata alamsaksat: Schiller-Lübben MNW *rōtscher* 'Stockfisch'. Alamsaksa *rōtscher, roscher* põlvneb norrast, kus Torp NEtO järgi esineb *raaskjerd, raaskjær, raaskjæl, raaskjæring* 'torsk som er kløvet saa begge halvparter bare hænger sammen i halen'. Kuigi eesti kalastajaid on olnud Norra randadel, kust nad on toonud kaasa isegi lapi laenusid (EKirj 1929, 164 jj.), ei saa *rootskäär* olla laenatud

norra keelest sellel põhjusel, et suhted Norra kalastajatega on alanud alles 19. sajandil, kuid see sõna esineb juba 1780. aastal trükitud sõnastikus. Pealegi on alamsaksa vaste eesti sõnale häälikuliselt kõige lähem.

22. *settima, sättima*.

Wiedemann EWb-is esineb verb *settima* transitiivselt ja intransitiivselt, nimelt transitiivselt tähenduses 'anordnen, einrichten', *ma settisin tema käed palvele* 'ich legte seine Hände zum Gebet zusammen', *settija* 'Einrichter', *purje-settija* 'der Schiffer, welcher das Bootsegel hält und richtet'; intransitiivselt tähendab verb 'sich absetzen, sich zu Boden setzen (das Trübe in Flüssigkeiten), sich einstellen, niederlassen', *meel setib* 'das Gemüth beruhigt sich', *pilved settivad* 'die Wolken sammeln sich'.

Transitiivselt tähendab verb praegustes murretes AES-i kogude andmeil kõigepealt 'seadma, korraldama': Viru-Jaagupi, Simuna, Laiuse, Avinurme, Koeru, Järva-Madise, Juuru, Rapla *settima* 'seadma, korraldama', Põide *settima* 'valmis seadma'. Samas kihelkonnas öeldakse veel *akkäb vihma settima* 'ilm läheb seda nägu, nagu hakkaks vihma sadama'. Viimases tähenduses esineb see verb ka kogu Hiiumaal, kus ta tähendab ka 'seadma, korraldama'. Jämajas öeldakse *sē asi settis tükki aegä* 'see asi oli saladuses tükk aega'. Edasi on sõnal tähendus 'ehtima, kanima' (Avinurme, Laiuse, Juuru, Põide, Halliste). Kõrvu transitiivse verbiga *settima* esineb idapoolses Eestis *sättima*. AES-i kogudes on Vaivara, Lügänu, Kuusalu *sättimä* 'seadma', Viru-Nigula *sättima* 'seadma', Iisaku *sättima* 'säädima, korraldama, tegema', Viru-Jaagupi, Kadrina, Märjamaa *sättima*, Kadrina, Ambla *sättima*, Jõelähtme *sättima* id. Tormast tunneb allakirjutanu *sättima* 'korda seadma'. Pandagu veel tähele Lügänu tähendus: *ärištämmä oñ teišt vihale sätimä, sätip menemä*. Vaivarast ja Märjamaalt on pandud sellestki verbist kirja ka tähendus 'ehtima'. — Esitatust ilmneb, et murdeis ei ole verbidel *settima* ja *sättima* niisugust teravat tähenduslikku vahet, nagu seda tehakse ühiskeeles, vaid et transitiivselt on mõlematel sama tähendus.

Intransitiivselt on *settima* tähenduses 'selguma (segasest vedelikust)' pandud kirja järgmistest kihelkondadest: Avinurme, Järva-Madise, Risti, Varbla, Karuse, kogu Hiiumaa, Kihelkonna, Jämaja. Vanast kirjakeelest nimetatagu 1739. aasta piibli trükk (Eseekieli 32. pt., 14. s.): *Siis tahhan ma nende wet lasta settida*.

Selle verbirühma lähtekohaks võib arvata alamsaksa verbi *setten*, mis Schiller-Lübben MNW järgi tähendab 'sitzen machen, setzen an einen Ort; ansetzen, verfertigen; festsetzen; einsetzen; beisetzen, beilegen, schlichten; an-setzen, namentl. den Preis bestimmen, bes. bei Theilungen von Gut; versetzen, als Pfand' jne. Intransitiivse tähenduse lähtekohaks peab olema olnud alamsaksa *sik setten*. Siin vihus oleva sõna *kään* puhul on öeldud, et alamsaksa *e¹*-le vastab eesti keeles enamasti *ää*. Ka lühikesele *e*-le võib sõnuti vastata *ä*, vrd. *lekkima* ~ *läkkima* < *lecken*, kuigi *e* on täiesti üldine. Et sõnas *sättima* on *ä*, võib seletuda ka ehk sellega, et häälikuliselt on olnud mõjutamas lähedane verb *säädma*. Kluge EtWb s. v. *setzen*; Hellquist SvEtO s. v. *sätta*; Mensing SHW *setten*, kus on ohtrasti semasioloogiliselt lähedasi näiteid Schleswig-Holsteini tänapäeva murdeist.

23. *sombrak*.

Aasta 25—30 eest kutsuti Torma kihelkonnas ingeri või soome rändkaupmehi *soṃrak* gen. *soṃrakku*. *soṃrakku* käisid ringi peamiselt põrsaid ostmas ning viisid need Ingerimaale. Ingeri kaupmeestest arvati, et nad on suured nõiad. Kui neile oli kord põrsast näidatud, pidi põrsas ka müüdama. Arvati, et muidu jääb põrsas kiduma. *soṃrakku* kõnelesid soomepäraselt eesti keelt. Vahel nimetati neid ka soomlasteks. Teiseks võis *soṃrak* tähendada halba inimest, öeldi: *sā olēn niōū soṃrak*. AES-i murdekogude järgi tähendab Torma *somrak* 'poolvenelane, poolsoomlane'; kui keegi on paksult ja korratult rõivais, siis öeldakse: *justku somrak*. Avinurmes on *somrak* 'hobuseostja venelane'. AES-i kogud tunnevad seda sõna mujaltki Ida-Eestist, näit. Vaivara *soṃbrakka*, pl. *soṃbrakad eläväd venemä buöl*, *soṃbrakad on niēd venelaizen*, *miōdā sīn küllades on*; Räpina *sombrak* 'lihunik, loomade kokkuostja (laatadel), loomade ostja venelane', *sombrak om venläne*, *kiä lehme ošt, teištsugutsē? reŭva? sāläh* jne. Wiedemann EWb järgi lõuna-eesti sõnana registreeritud *somrak*, *sombrak*, *sommerlane*, *somberlane* 'herumwandernder Russe (als Landstreicher, Aufkäufer)'. Siia võib arvata ka veel AES Põide *somrak* 'oskamatu, saamatu noorur'. Peale eesti keele tunnevad käesolevat sõna ka vadja ja ingeri. Tsvetkovi vadja sõnastikus esineb *somrēk* 'somberlane, сомряк', Angere ingeri kogus on *sombräkkä* 'somrakas, русскіи изъ окрестностей Гдова',

sombra 'Oudova nurk'. Eesti, ingeri ja vadja sõna tuleb arvata vene laenuks. Pandagu selleks tähele Tsvetkov'i poolt esitatud vene vastet сомряк. Dal ТВЯ tunneb самрякъ 'грезенецъ, скотопромышленникъ'. Eesti vene murretest on Lohusuu külast kirja pandud *samrârk* pl. *samrâki* 'жители Гдовской области', *samra'g_du'it* 'ветер со стороны Гдова'. Eesti jne. laenud peavad olema pärit vene okanje murrete alalt, sest vastasel korral ei oleks meil *sombrak*, *sombräkkA*, *somrëk*, vaid *sambrak* jne.

24. *surm*.

Tartu lastekeeles esineb sõna *surm* erilises tähenduses. Kui mängitakse kulli ehk kullpapat, võib see, keda kull taga ajab, hõigata häda korral *surm*, mis tähendab nõnda palju, et kull ei tohi teda puudutada. Pimesikumängus hõigatakse *surm* pimesikule siis, kui ta kinnisilmi läheb niisugusesse kohta, kus võib enesele haiget teha. Sõna *surm* kõrval võib kuulda ka *surr*. Tallinnas esineb samas tähenduses *tsurr* ehk *tšurr*. Viimased kujud näitavad, et meil on tegemist vene laenuga, vt. Dal ТВЯ чуръ 'грань, граница, рубежъ, межа; край, предѣлъ, мѣра', чуръ меня! въ играхъ 'не трогай меня, я въ сторонѣ'. Otsesed laenud vene keelest on *surr*, *tsurr* ja *tšurr*, kuna *surm* on huvitav rahvaetümoloogia.

25. *tingelpung*.

Praeguses eesti ühiskeele uususes tarvitatakse rahakoti või rahatasku humoristliku nimetusena sõna *tingelpung*. Vanemas keeletarvituses tähendab Wiedemann EWb järgi *tengel-pung* gen. *punga*, *tenkelpuuh* gen. *tenkelpuuh*, *tenkelpus* gen. *tenkelpusi* 'Taschenbuch, Portemonnaie', *tingel-puu*, 'Geldbeutel', *tingel-pung* gen. *punga* 'Taschenbuch'. Sõna lähtekohaks on balti-saksa *Denkelbuch*: Hupel Idiotikon 48 *Denkelbuch* 'Brief tasche, Schreibtafel', mis omakorda põlvneb alamsaksast < *denkelbôk*. Et meil on tegemist balti-saksa ülemsaksa laenuga, osutab kuju *tenkelpuuh*. Kõnesolev sõna on selle poolest huvitav, et ta on andnud põhjust mitmesuguseks rahvaetümoloogiaks. Saksa sõna *-buch* on kõigepealt tõlgendatud eesti sõnaga *pung* gen. *punga* 'Beutel, Tasche, Klingbeutel' (< skandinaavia laen). Teiseks on toeks võetud *pui* ja *puss* gen. *pussi*. (Schwers SKhU 26.)

26. *traageldama*.

EÕS järgi tähendab ühis- ja kirjakeeles *traageldama* 'kergelt kokku õmblema, faufler'. Wiedemann EWb-s esineb *traageldama*, *traakeldama*, *traaklima* 'mit langen Stichen heften', mille balti-saksa vasteks autor esitab *trakeln*. Hupel Idiotikon'i järgi balti-saksas *trakeln* heisst verloren annähen; und der *Trakelfaden* ist der Zwirn, welcher dazu gebraucht wird. Balti-saksa sõna ise on alamsaksa algupära, kuigi keskalamsaksast seda ei registreeri Schiller-Lübben MNW. "Versuch eines bremisch-niedersächsischen Wörterbuchs" ütleb, et *Traakeln* heisst bey den Schneidern, das Futter an das Oberzeug hin und wieder, mit weitläuftigen Stichen fest nähen, dass es ohne Falten glatt anliege. — Hellquist SvEtO *trockla*; Torp NETO *traakla*.

27. *tässel*.

Hiiu murretes esineb sõna *tässel* ~ *täsl* gen. *täslj* 'väike ühe kää kirves'. Sõna on laen alamsaksast < *desele*, *dessel*, *deisel* 'Dechsel, Queraxt' (Schiller-Lübben MNW). Eesti vastele on lähim alamsaksa murdekaju *dessel*. Et laen on alamsaksast, tõendab sõnasisene ss. Ülemsaksast saadud laenus oleks *ks* (vrd. alamsaksa *osse*, ülemsaksa *Ochse*); vt. selle kohta Kluge EtWb s. v. *Dechsel*. *Tässel* on peale selle huvitav sõna, et temas näeme taaski, kuidas alamsaksa lühikesele *e*-le võib eesti keeles vastata *ä* (vt. 18).

28. *tüür*.

Wiedemann EWb-is leidub *tüür* gen. *tüüri* 'geizig, hart-herzig, eigensinnig (beim Handel), knapp', *tüüri viisi elama* 'kümmerlich leben'. Enne Wiedemanni on sõna registreeritud Beiträge IX 119 *tüür* 'geitzig, hartherzig'. Põhja-eesti murretes on AES-i murdekogude järgi see sõna õige üldine: Lügänuše *tûr* gen. *tûrä* 'ihne, vastane'; Iisaku *tûr* gen. *tûri* 'kitsi, vastuvaidleja, vastakas'; Viru-Jaagupi *tüür* gen. *türi* 'kitsi'; Haljala *tûr* 'ihnus ja kade'; Kadrina *tüür* 'kitsi'; Kuusalu *tûr* gen. *tûri* 'köva, kade, kitsi, omakasupüüdja, oma poole kiskuja (kauplemise juures eriti)'; Jõe-lähtme *tûr*; Jüri *tüür* 'kallis, omakasupüüdja'; Juuru *tüür* gen. *tüiri* 'ihnus, ahne'; Nissi *tüür* gen. *tüiri* 'kitsi, ihnus inimene'; Risti *tüür* gen. *tüiri* 'ihnus, omakasupüüdlik', *aga se oli tüür inime*, *kül ta tüiris ja kül ta kauples*; Avinurme *tûr* gen. *türi* 'ihnus, kitsi, tinges'; Laiuse *tüür* 'kitsi, järeleandmatu inimene';

Järva-Madise *tüir* gen. *tüiri* 'kitsi, kõvasüdamega, ihnus, omakasu püüdev'; Koeru *tüir* 'ihnus, omakasu püüdja'; Põltsamaa *tüir* gen. *tüiri* 'geizig, hartherzig'; Vigala *tüir* gen. *tüiri* 'ihnus'; Martna *tüir* gen. *tüiri* 'ihne'; Karuse *tüir* 'ihne'; allakirjutanu andmeil esineb kogu Hiiumaal *tüir* gen. *tüiri* 'ihnus, kitsi, isekas, kade, omakasu-püüdlik'; Põide *tüir* gen. *tüiri* 'ihne, egoistlik'. Selle sõna lähteks tuleb arvata alamsaksa vastet *stür* 'gross, schwer; von Personen (im moralischen Sinne); störrig, widerspänstig, lästig', millele Schiller-Lübben MNW, kust alamsaksa sõna on toodud, on lisanud: jetzt gew. von Sachen gebraucht, die schwer zu verrichten sind'. Sehwers SKhU järgi esineb see sõna ka läti keeles samuti alamsaksa laenuna (lk. 127): *stürs* 'hartnäckig, wider-spänstig'. On tähelepandav, et eesti keeles laen osutab lähtumist niisugusest alamsaksa kujust, kus on toimunud metafoonia < **stür*. Pandagu siinkohal tähele, et läti keeles on ka *müris*, *mürs* < alamsaksa *mure* > eesti *müür*.

29. *umbrukas*.

Kihnu murdest on allakirjutanu kirja pannud *uñbrukkaz* gen. *uñbrukka* 'pruutneitsi': *nelli vîz uñbrukkan, keik ond sukke vâri*. Arvesse võttes sõna tähendust 'pruutneitsi', võib arvata, et selle lähtekohaks on alamsaksa sõna *junkvrouwe*, mis Schiller-Lüb-ben MNW järgi esineb ka kujul *junfer, juffer* 'Jungfrau'. Wiedemann EWb tunneb eesti keelest samas tähenduses *jumper* ja *junkru* 'Jungfer, Jungfrau'. Kihnu sõna *umbrukas* ei ole küll häälikuliselt ootuspäraselt arenenud mainitud alamsaksa sõnast, kuid siiski on kogu sõna häälduslik külg alamsaksa vastele lähedane. Laensõnad võivad sageli areneda häälikuliselt väga isesuguseid teid. Juhitagu siinkohal selles suhtes tähelepanu Mägiste kirjutisele "Kõhklevaid mõtteid läänemere-soome laensõnade uurimise puhul" (EK 1932, 129 jj-d, 175 jj-d). Tuletatagu meelde ka Herman Hirt'i väidet: "Von einer guten Etymologie verlangt man, dass Form und Bedeutung der verglichenen Worte übereinstimmen; aber eigentlich ist das letzte noch wichtiger als das erste" (Die Hauptprobleme der indogermanischen Sprachwissenschaft, Halle 1939, lk. 32).

30. *õmber*.

Eesti rootsi laensõnu eesti keeles käsitledes on allakirjutanu ERL 118 arvanud, et eesti sõna *õmber* võib olla kaht algupära,

nimelt rootsi ja alamsaksa. Tavaliste *ä*-ga algavate kujude kõrval tunneb Wiedemann EWb ka kuju *ömber*. Muuseas on Piibli esimeses trükis *ömber* õige harilik, näit. Moosese I raamat 24. peatükis, salmid 14—20 ja 43—46: *et lasfe omma ömber mahha; ja temä ömber temma Olla peäl; ja täitis omma ömbri ja tulli ülles; Et anna mulle pifut wet ommast ömbrift rüpada; Ja ta wallas usfinaste omma ömbri wälja künna fisfe; Ja ta laskis usfinaste omma ömbri ennefe peält mahha*. Käesolev *ö*-line või *õ*-line kuju on ilmsesti laen alamsaksast. Alamsaksas on murdeti juba kesk-alamsaksa ajal valitsenud tendents labialiseerida *e*-d niihästi labiaalsete vokaalide ees kui järel. Vt. S a r a u w Niederdeutsche Forschungen I (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser V, 1), lk. 303 jj.-d. Eesti *ömber* ~ *ömber* lähtuvad järelikult alamsaksa kujust *ömber* ~ *ömm̃er*. Eesti keeles on olemas mitu muudki sõna, kus alamsaksa *ö*-le vastab *õ*: *lõvi*, *õli*, murdeline sõna *õril* 'orel' jne. — Mitte üksnes labiaalide naabruses, vaid muudelgi juhtudel on Eesti pinnal kõneldud alamsaksas olnud labialisatsioonijuhte. Mainitagu siinkohal *köst* gen. *kösti* 'Hefe' < alamsaksa *göst*, mis on pidanud Põhja-Eestis leiduma kuju *gest* kõrval, kuigi H u p e l Idiotikon 99 tunneb *Jäst*, *Gest* 'Hefe', *rönn*, *rönn* 'renn' < *rönne*.

31. Vadja *neutto*.

Oma küla põllundusest kõneldes jutustas allakirjutanu Pummala küla vadja keelejuht muuseas järgmist: *meil₁ elivat pe₁mod antad. üheš puol₁ meni, ühel pihol₁ viskas, tagäs tuli, viskaz vassä. elitsi pe₁to tsülvettü. juol₁ sargad. kantšümmet sarka eli ühel mehel. puol virstä eli üks sarka pittsä. elivat pienet sargad, näit juol₁ neuto. üks neutto eli tsümme kantšümmet sült pittsä* 'Meil olid põllud ahtad. Ühelt poolt läks, ühe peoga viskas, tagasi tuli, viskas vastu. Oligi põld külvatud. Õeldi sarad. Kakskümmend sarga oli ühel mehel. Pool versta oli üks sarg pikk. Olid väikesed sarad, neid kutsuti *n*. Üks *n*. oli kümme kakskümmend silda pikk'. Sellele huvitavale põllunduse oskussõnale ei ole allakirjutanu mujalt vadja vasteid tähele pannud. Niihästi häälikuliselt kui ka sisuliselt saab vadja sõnaga ühendada soome *loutti*, *louttu*, mis Toivose järgi FUF XVIII 178 jj. tähendab 'dorfallmende, wo ton entnommen wurde, tongrube; tief-liegende, ebene stelle'. Toivonen on soome sõna kohta öelnud:

”Es ist nämlich sehr wahrscheinlich, dass dieses wort von der folgenden skandinavischen wortsippe herstammt: anorw. *laut* f. ’laut, dæld, dokk (poet.); laut, mark, jord (poet.)’, nnorw. *laut* f. ’fordypning i landskapet, liten dal; græsmark’, nisl. *laut* f. ’fordypning, liten dyp dal’, aschw. *löt* f. ’betesmark’, nschw. dial. *löt* f. ’en liten ouppodlad gräsbevuxen dal mellan åkrar; fägata; fägård’, *leut*, *laut* f. id. usw.“. Toivose skandinaavia andmed on toodud Hellquist SvEtO ja Torp NEtO järgi. Nagu esitatud näited osutavad, on vadja sõnale skandinaavia pool õige lähedasi tähenduslikke vasteid; mis teevad kogu sõnarühma skandinaavia päritolu seda usutavamaks.

Summary :

Some Etymological Notes.

In his dealings with particular philological questions and his readings of works relevant to this field, the writer has chanced upon the explanations of a number of Estonian words and one Vote word. In this paper are gathered together some of the etymologies determined in the spring of 1940. Among these words seven are capable of explanation by means of the Balto-Finnish languages, namely *aga* 'but', *ahke* 'skilful, clever', *as* 'maybe, if', *hadrima* 'gobble, eat greedily, snatch, grab', *hudrama* 'frisk, gambol, scamper (children at play)', *loetlema* ~ *loetama* 'to keen, sing a lament of the dead', and the expression *räägi rootsi* 'speak Swedish'. The other words explained are loans either from the Teutonic languages or from the Lettish and Russian. *Kutnik* 'small peasant farmer', *kään* 'the iron core of a wooden hub', *mürkel* 'morel, Morchella Esculenta', *paabulind* 'peacock', *pojeng* 'peony', *prees* 'Estonian national brooch', *rootskäär* 'dried cod', *settima* 'to sink, settle', *traageldama* 'to stitch', *tässel* 'hatcher', *tüür* 'cove-tous', *umbrukas* 'bridesmaid', and *ömber* 'bucket, pail', are Low German loans. *Lõiges* 'turnip', *pringel* 'dolphin', and *tingelpung* 'folding wallet', are derived from the High German. *Krüüsel* a sea-bird 'Uria Grylle', comes from the Swedish. *lisid* 'boot-eyelets', *kiulid* 'Estonian (dialect word applied to other Estonian people by members of an Estonian community in Russia)', *poika* 'boy, lad', and the second part of the compound word *pähkli-kreet* 'nuthatch, Nucifraga Caryocatactes', are borrowed from the Lettish. *Sombrak* 'Ingerian, Russian native of Gdov', and *surm* as a technical term used in children's games, "Fains", are Russian loans. The Vote *neutto* with the corresponding Finnish words is an old Scandinavian loanword.

The present paper has been called the first, as the writer hopes to make one or more additions to it in the course of time.

Võrreldud sõnade loend.

Eesti:	õli 23	Alamsaksa:	<i>Gest</i> 23
<i>ahka's</i> 6	õril 23	<i>brese</i> 16	<i>Jäst</i> 23
<i>ahkër</i> 6	ämber 22	<i>denkelbók</i> 20	<i>Pfau</i> 14
do's 6	Ingeri:	<i>dessel jne.</i> 21	<i>Schnittkohl</i> 13
egä 6	<i>luetell(A)</i> 13	<i>gest, göst</i> 23	<i>Springer</i> 16
<i>emb(kumb)</i> 6	<i>sombra</i> 20	<i>hüsinge</i> 7	<i>trakeln</i> 21
iga 6	<i>sombräkkä</i> 19	<i>junkvrouwe, jun-</i>	Rootsi:
<i>jumper</i> 22	Liivi:	<i>fer, juffer</i> 22	<i>gril, gril</i> 9
<i>kadakasaks</i> 10	<i>agä</i> 4	<i>kate</i> 10	<i>grissla</i> 9
<i>kütman</i> 10	<i>aš, aš, až, az</i> 6	<i>katersassen</i> 10	<i>grýt</i> 9
<i>käänispeaga</i>	<i>jaž, jaz</i> 6	<i>kote</i> 10	<i>löt</i> 24
<i>nuga</i> 12	<i>krëk, kreik</i> 17	<i>kotte</i> 10	Norra:
<i>köst</i> 23	<i>pojën</i> 15	<i>morke, murk,</i>	<i>laut</i> 24
<i>lekkima, läk-</i>	Soomes:	<i>murchel jne.</i> 14	<i>raaskjerd jne.</i> 17
<i>kima</i> 19	<i>ahkera</i> 5	<i>mure</i> 22	Läti:
<i>lepatriinu</i> 14	<i>ahkeroita</i> 6	<i>ömber, ömmer</i> 23	<i>brëce</i> 16
<i>lõvi</i> 23	<i>ahku</i> 5	<i>pawë</i> 14	[17 <i>čiulis, čālis</i> 8
<i>müür</i> 22	<i>es</i> 6	<i>pujenge</i> 15	<i>izipš</i> 7
<i>paabu</i> 14	<i>hauraisema</i> 7	<i>rönne</i> 23	<i>krëķis</i> 17
<i>Paap</i> 14	<i>hauraišta</i> 7	<i>rôtscher, roscher</i>	<i>kriēcis</i> 17
<i>preets</i> 16	<i>hauria</i> 7	<i>schene</i> 12	<i>ķālis</i> 8
<i>puksvan's</i> 8	<i>huurata</i> 7	<i>schenemest</i> 12	<i>māris</i> 22
<i>rõnn</i> 23	<i>joka</i> 6	<i>setten</i> 19	<i>puika, pūika</i> 15
<i>rääk</i> 17	<i>jompi(kumpi)</i> 6	<i>stūr</i> 22	<i>puksis</i> 8
<i>rõnn</i> 23	<i>jos</i> 6	<i>Traakeln</i> 21	<i>stürs</i> 22
<i>surr</i> 20	<i>loutti, louttu</i> 23	Ülemsaksa:	Vene:
<i>säädma</i> 19	Vadja:	<i>aber</i> 5	<i>samra'k, сам-</i>
<i>tsurr, tsurr</i> 20	<i>lugete'ella</i> 13	<i>Bres, Breze</i> 16	<i>ряк, сомряк</i> 20
<i>varesjaak</i> 14	<i>somrëk</i> 19	<i>Bröschén</i> 16	<i>чуръ</i> 20
<i>vau</i> 14		<i>Denkelbuch</i> 20	
<i>vuks(saag)</i> 8		<i>Fuchsschwanz</i> 8	
<i>võsavillem</i> 14			

Perekonnanime panekust talurahva vabastamisel, eriti Saardes.

LEO LEESMENT

Mit einem deutschen Referat:

**Über die Familiennamen-Gebung bei der Bauernbefreiung in
Estland, insbesondere in Saarde (Saara).**

TARTU 1940

Perekonnanimede panekust talurahva vabastamisel, eriti Saardes.

Perekonnanimede panek on saanud küsimuseks, millest on viimasel ajal palju kõneldud. Kuid algdokumentide juurde, nimelt vastava õigusakti juurde, millega esmakordselt on tuvastatud teatud vallas elanikkudele perekonnanimed, enamasti, kui mitte alati, ei ole jõutud. See tuleb sellest, et neid algakte pole säilinud või vähemalt seni üles leitud.

Saarde kihelkonnas on olemas ainult endises Pati (nüüd Saarde) vallas vastavad materjalid, mida on käesolevate ridade autor lugenud esimest korda 1925. aastal ¹⁾.

1819. a. talurahva vabastamist kuulutati ja pühitseti Saarde kirikus 12. märtsil 1820. a., mille kohta leidub üksikasjaline kirjeldus P. Sitska Saarde kiriku ajaloo ²⁾.

Liivimaa Talurahvaseaduse § 11. järgi olid talupoegadel ette nähtud perekonnanimed, mida neil seni polnud. Eestimaa Talurahvaseadus aga sellist sätet ette ei näinud ja seal toimus perekonnanimede panek alles märksa hiljemini, ulatudes läinud sajandi kolmekümneandisse aastaisse.

Liivimaa Talurahvaseaduse üldtähendatud § 11. täitmiseks oli antud kubermanguvalitsuse poolt ukaas (Befehl) nr. 3877 1822. aasta 21. augustist ³⁾. Viimases kõneldakse talurahva vabastamisega seoses olevate küsimuste kõrval, nagu edaspidise

¹⁾ Teistes neljas vallas pole ma neid leidnud. Nendest on end. Voltveti (nüüd Tihemetsa) vallamajas, mis tule all kannatanud, arhiiv hävinud algusest kuni 1887. aastani. Samuti end. Kilingi (nüüd Saarde) vallamaja mahapõlemisel on arhiiv hävinud 1889. aastani.

²⁾ P. Sitska, Saarde kiriku ajalugu. Riia 1910, lk. 12 ja 20 j.

³⁾ Liivimaa Kubermanguvalitsuse žurnaal 1822. a. juuli ja aug., leht 555 (Riigi Keskarhiiv). Samuti Liivimaa Kubermanguvalitsuse ukaasid 1821—1824 (nr. 4472) (Riigi Keskarhiiv).

teenistuse üle, ka perekonnanimede paneku kohta, ja nimelt järgmist.

... 3) Durch den § 11 der Bauerverordnung ist vorgeschrieben, dass jede Bauerfamilie und jedes selbstständige Individuum sich neben dem Taufnamen noch einen Zunamen zulegen soll — und wird demnach, damit diese auf Erleichterung der polizeilichen Übersicht der Gemeinden abzweckende Anordnung ausgeführt werde, jede Guts- und Widmen-Verwaltung verpflichtet, am Michaelis-tage, d. h. bei Benachrichtigung der zur Freiheit bestimmten Wirthe, jeden derselben einzeln zu befragen; welchen Zunamen er für sich und seine Kinder anzunehmen wünscht, und ihn sodann mit diesem Zunamen in das bei dem örtlichen Kirchspielsgerichte spätestens am 22. Januar 1823. einzureichende nach Vorschrift des § 5 der Bauerverordnung Schema B, anzufertigende Verzeichniss aufnehmen. Die später zur Freiheit übergehenden Dienstboten und Wirthe erhalten ihren Zunamen jedesmal bei der nach § 9 der Bauerverordnung stattfindenden Ankündigung der ihnen bevorstehenden Standesveränderung, theils* indem sie die Namen ihrer bereits früher freigelassenen Eltern und Verwandten, theils indem sie als selbstständige Leute, eigne Namen annehmen. ...

Ukaasi pöördel seisab: Ist von Hof zu Hof umher zu senden und vom letzten Gute dem Kirchspielsprediger zuzustellen — tolle aja kubermanguvalitsuse ukaaside tavaline lisand.

Et talurahva vabastamine teostus osade kaupa, siis sellega ühenduses olev perekonnanimede tuvastamine samuti toimus järk-järgult.

Esimesel, s. o. 1822. aastal vabastatud talupoegade ja neile antud nimede kohta leiamegi Pati vallakohtu protokolliraamat⁴⁾ vastava kirjelduse.

[lk. 2 j.] Nr. 4 d. 3ten October 1822 Pattenhof Gemeindegericht; zugegen wahren Vorsitzer Rehema Jaan, Beisitzer Kurmi Pet, id. Pedi Jaan.

Wurde denen die zu George 1823 freiwerden Wirthe ihre beförstehende freiheit, und die Ukkase des Lievl. Gouvernemans Regirung von 21ten August d. J. Nr. 3877 bekantgemacht, und

⁴⁾ „Pattenhof; Gemeindegerichts Protocoll angefangen d. 26-ten Febr. 1822.“ 116 foolio-lehekülge. Raamat lõpeb 1840. aastaga.

die Punkte der Allerhöchst bestätigten Bauer-Verordnung § 17, 18, 19, 20 und 21 ⁵⁾ den versammelten Wirthen vorgelesen.

Nach Maaszgabe der Bauer-Verordnung § 11: welten [!] sich jeter der zur freiheit bestimmten Wirthe bei ihrem Taufnamen noch einen Zuhnamen, als wie folgt:

1. Rehema Wirth	Jaan Mieländer
2. Reino „	Mart Lehsment
3. Kallitta „	Hans Bernart
4. Kallitta „	Willem Miller
5. Saunametz „	Pedt Metsnik
6. Kewereoja „	Mats Buk
7. Kurmi „	Pedt Miller
8. Matsetama „	Jurri Kinnap
9. Matsetama „	Addo Tamm
10. Peddi „	Jaan Tisler
11. Kinioia „	Jaan Nagel

hiermit ist das Protocoll geschlossen

Rehema Jaan	Kurmi Pet	Pedi Jaan
Vorsitzer	Beisitzer	Beisitzer.

Järgmisel aastal tuli teine osa talupoegi vabastamisele ja nime saamisele, mille kohta on säilinud, nagu eelminegi, samas leiduv protokoll nr. 13. Viimasel esineb kogusummas kümme taluperemeest, neist osa juba eelmisel aastal tuvastatud perekonnanimedega. Lõppeks kolmandal aastal, nimelt 1824. a. oli tulnud järg sulaste kätte — protokoll nr. 21 — 80 perekonnanimega, millest paljud juba olid esinenud eelmistes protokollides; pealegi loeti ju peremeeste täiskasvanud pojad ja tütreid sulasteks ja tüdrukuteks.

Tuleb märkida, et juba tollal oli toimunud nime eestistamisi, muidugi legaliseerimata kujul usuaalsel teel. Nii esineb 1826. a. Kiinioja Jaan Nagel'i ⁶⁾ asemel Jaan Kien. Viimane nimi oligi jäänud püsima ning rahvatraditsiooni järgi olla see nimevahetus sündinud seetõttu, et mõisnik ei ole sallinud ega lubanud

⁵⁾ Tähendatud paragrahvid käsitlevad vabastatud talupoegade edaspidiseid töö- ja teenistusvõimalusi ja tingimusi.

⁶⁾ Juba 1680. a. ümber esineb „Kinioya Peter“. Vt. Leo Leesment, Märkmeid Saarde ajaloost. Tartu 1940, lk. 14.

tarvitada saksakeelseid nimesid ⁷⁾). Samuti esineb Kurmi Peet Miller üלטähendatud 1826. a. kui Peet Kurm ⁸⁾). Mõlemad eestipärased nimed olidki jäänud püsima, kuna saksakeelsed olid jäänud unustusse ja hiljemini ei leidnud enam tarvitamist.

Huvitavaid märkusi perekonnanimede kohta esineb ka enne talurahva vabastamist. Nii öeldakse Saarde kirikuraamatus XVIII sajandi lõpul: „Kasper, Kurkundscher Wirtschaftsbedienter, genannt Erichsohn.“ Teisal öeldakse sama isiku nime kohta: „sich selbst nennend und schreibend“ ⁹⁾), nagu lisab kirikuõpetaja kirikuraamatus.

Terve Pati talupoegkond oli saanud üldse üle 40 perekonnanime, neist suurem osa eestipäraseid ¹⁰⁾). Mis puutub aga rahvastiku koostise, s. t. kuivõrd paikseteks võib pidada saardelasi, siis on end. Pati valla elanikkonna liiklemisi küllaldaselt olnud juba varemalt, enne talurahva vabastamist ¹¹⁾). Vene aja algul, 1722. a. ümber, on teateid võõrsilt tulnud inimeste kohta. Nii öeldakse „Pertle Lauritz’a“ all: „Der Fremde ist aus Oesel von Torckenhoff und hat wie er vor fünff Jahren hieher gekommen, sich hieselbst beweibet.“ Seega inimene oli tulnud viie aasta eest Saaremaalt, nimelt Torgust ja abiellunud Patis. Samuti seisab „Ulli“ talu juures ühe elaniku kohta: „Dieser giebt sich vor einen gewesenenen Schwedischen Soldaten aus, und sey von Dagden erb, über 40 Jahr aber von dort weggewesen.“ See hiidlane oli juba 40 aastat Hiiumaalt eemal elanud ja olnud endine Rootsi sõdur. Ka Sellistest (Tõstamaa kihelkonnas), Tarvastust ja isegi Kuramaalt oli tulnud inimesi ¹²⁾).

1795. a. öeldakse, et Ulli talust on kõruline (Einwohner) „Mustlasse Mart“ ühes perekonnaga asunud Tarvastusse, millest on näha, et inimesi — siinkohal on tegemist vist mustlasega — on Saardest ka välja rännanud.

⁷⁾ Jutustanud Ann Leesment-Kiin (1842—1926).

⁸⁾ Pati revisjoni-lehed 1826. a. — Juba 1601. a. Rootsi revisjonis, leht 206 esineb Pati-Ristikülas „Korme Matz“ (Kammararkivet, Stockholm).

⁹⁾ Saarde kirikuraamat 1789—1800, lk. 205 ja 80 (Riigi Keskarhiiv).

¹⁰⁾ Näit. Sepa nime saamise kohta vt. huvitavat käsitlust J. Sepp, Minu mälestused. Tartu 1929, lk. 12.

¹¹⁾ Vrd. ka P. Sitska, op. cit., lk. 18 j.

¹²⁾ Latvijās Valsts Arhivs, Muižu aktis J. Nr. 196, Pattenhof.

Über die Familiennamen-Gebung bei der Bauernbefreiung in Estland, insbesondere in Saarde (Saara).

In den Originaldokumenten ist über die Gebung der Familiennamen bei der Bauernbefreiung in Estland fast nichts bekannt, die betreffende Frage jedoch ist wiederholt untersucht worden.

Die Livländische Bauerverordnung von 1819 § 11 schreibt Zunamen für die Bauern vor. Im Gouvernement Estland war das nicht vorgesehen, und so ist man zu der Gebung der Familiennamen dort erst viel später, etwa in den 30er Jahren d. v. Jh. geschritten. Im Kirchspiel Saarde im Südwesten des Freistaates Estland weiss man darüber nur in der Gemeinde Pati (Pattenhof) in den Akten des Gemeindegerichts als Protokoll. Daraus ist zu ersehen, dass infolge eines Ukases (Befehls) der Livländischen Gouvernements-Regierung die Namengebung in mehreren Abschnitten erfolgt ist (siehe Originaltext). So haben im Jahre 1822 11 Bauer-Wirte ihre Zunamen erhalten, wie aus dem Protokoll zu ersehen ist (siehe Originaltext). Im darauffolgenden Jahr haben ebenfalls 10 Wirte Namen bekommen, und 1824 folgten die Knechte und Mägde.

Schon damals sind Familiennamenänderungen in usueller Weise erfolgt. So wird z. B. der 1822 erhaltene Zuname „Nagel“ deswegen, weil der Gutsherr deutsche Namen bei den Bauern nicht gerne sah, bald schon wieder nicht mehr verwendet und gerät in Vergessenheit. Stattdessen erhält der betreffende Bauer den Namen „Kien“.

Familiennamen begegnet man schon vor der Bauernbefreiung, so z. B. „Erichsohn“ (siehe Originaltext).

Die ganze Bauernschaft von Pati hatte über 40 verschiedene Familiennamen erhalten. Was die Herkunft der dortigen Bauern und ihre Sesshaftigkeit betrifft, so sind Belege vorhanden, aus denen zu ersehen ist, dass der Wohnsitz der Bauern schon vor der Bauernbefreiung stets gewechselt hatte, und in Pati sind sogar Bauern von den Inseln Saaremaa (Oesel), Hiiumäe (Dagö) u. a. zu finden (siehe Originaltext).

LAKTANZ UND DIE KOSMOGONIE DES SPÄTANTIEN SYNKRETISMUS

VON

KONSTANTIN VILHELMSON

TARTU 1940

I

Das System des Laktanz.

Die Kritik der heidnischen Gottesvorstellungen im ersten Buch der Institutionen vertieft Laktanz im zweiten Buch dadurch, dass er die Ursachen der von ihm entlarvten Irrtümer darlegt. Er greift dabei auf die letzten Anfänge aller Dinge zurück, womit sich die Frage nach den Ursachen der grossen Verwirrung der Geister, die zur Entstehung der heidnischen Religion geführt hat, zur Frage nach dem Ursprung des Bösen überhaupt erweitert. Das für das christliche Bewusstsein so dunkle und von der christlichen Spekulation immer wieder in Angriff genommene Problem wird in einer Weise gelöst, die sich in ihrem Radikalismus mit der Gottesauffassung der heidnischen Philosophie ebenso wenig wie mit der christlichen Lehre verträgt: das Böse ist wie das Gute eine Schöpfung Gottes. Gut und Böse sind die beiden Prinzipien, die Gott der Welt-schöpfung vorausgehen liess: *Antequam ordiretur hoc opus mundi, fecit in principio bonum et malum* ¹⁾).

In der weiteren Ausführung wird aber die Schroffheit dieses Satzes wenn nicht gänzlich aufgehoben, so doch bedeutend gemildert. Unverkennbar tritt die Absicht hervor, Gott dennoch von der Verantwortung für die Entstehung des Bösen zu entlasten. Zum mindesten soll der Auffassung vorgebeugt werden, als ginge das Böse unmittelbar auf Gott zurück. Gut und Böse erscheinen zunächst als zwei konkrete Gestalten: die beiden im Anfang aller Dinge von Gott geschaffenen Geister. Ursprünglich waren beide gut. Während aber der zuerst geschaffene Geist, der auch Sohn Gottes genannt wird, dem Schöpfer treu blieb, missbrauchte der nach ihm geschaffene die ihm von Gott verliehene Freiheit in der Weise, dass er sich dem Neide gegen den guten Sohn Gottes hingab und so infolge einer Wandlung seiner ursprünglichen Natur zum Gegner des guten Geistes und des Guten überhaupt wurde ²⁾). Von ihm stammt

¹⁾ Div. inst. II, 8, 3, Handschriften RSg. Zitiert wird nach der Ausgabe von Brandt im CSEL.

²⁾ II, 8, 3 ff.

alles Böse in der Welt, und er ist der eigentliche *inventor mali*, denn der Gedanke, dass Böses aus Gott hervorgehen könne, ist nicht zulässig ³⁾. Auch insofern kommt das Böse in keine direkte Berührung mit Gott, als bei der Erschaffung des bösen Geistes Gott nicht selber zu Werke ging, sondern der gute Geist die Vermittlung übernahm. So werden zwischen Gott und das Böse mehrere Zwischenglieder eingeschaltet. Der zur Entlastung Gottes eingeführte Freiheitsbegriff ist besonders geeignet, den Satz von der Erschaffung des Bösen durch Gott seinem wörtlichen Sinne nach aufzuheben. Andererseits scheint es aber wegen der Art und Weise, wie — wenn man der Lesart einer Handschrift glauben soll — von der Vermittlerrolle des guten Geistes erzählt wird, dass diesem Entlastungsversuch keine Bedeutung beigelegt werden darf: *fecit per ipsum quem genuit alterum corruptibilis naturae, in quo indoles divinae stirpis non permaneret* ⁴⁾. So war der zweite Geist scheinbar von vornherein zum Abfall prädestiniert, und man sieht nicht ein, welchen Sinn es haben konnte, von seiner Freiheit zu sprechen. Auch bleibt im ganzen Abschnitt des zweiten Buches, der von der Entstehung des Bösen handelt, die Formulierung der These vom Bösen als einer Schöpfung Gottes durch die sie einschränkenden Ausführungen unbeeinflusst ⁵⁾.

Die These, die das Böse von Gott geschaffen oder aus seinem Willen hervorgegangen sein lässt, kehrt in ihrer schroffen Formulierung des öfteren wieder ⁶⁾. Daneben findet sich aber nicht weniger oft die Ausdrucksweise, die deutlich genug die Auffassung einer von Gott unabhängigen Entstehung des Bösen aus der Freiheit des zweitgeschaffenen Geistes vertritt: Gott vernichtete das Böse nicht.

³⁾ II, 8 RSg 6.

⁴⁾ II, 8, 3 RS. Den Nachsatz *in quo*... haben alle Handschriften, *permaneret* für *permansit* findet sich nur in R.

⁵⁾ II, 8 RSg 1: *cur autem iustus deus talem voluerit esse*... *explanare conabor*, 2: *constituit fecitque ante omnia duos fontes rerum sibi adversarum inter seque pugnantium, illos scilicet duos spiritus, rectum atque pravum*... 3: *item facturus hominem*... *bonum et malum fecit*.

⁶⁾ VII, 5 Sg 1: *et bonum instituit et malum. cur enim malum voluit esse, si id odio habet?* Epit. 24 (29), 1: *cur vero ipse daemoniarchen a principio fecit*...? De op. D. 19 Pgh: *dedit et constituit adversarium nequissimum et fallacissimum spiritum*... *cur autem deus hunc vexatorem generi hominum constituerit, breviter exponam*. Vgl. De ira D. 15, 2: *... simul deum proposuisse et bonum et malum*.

sondern duldet es, nachdem es einmal entstanden war ⁷⁾). Für diese Duldung des Bösen wird aber derselbe Grund angegeben, der nach der parallelen Lehre für seine Erschaffung durch Gott massgebend war: im Kampfe mit dem Guten war das Böse geeignet, den Zwecken Gottes zu dienen. So nähert sich die Lehre von der Entstehung des Bösen aus der Freiheit wieder der mit ihr konkurrierenden vom Bösen als einer Schöpfung Gottes.

Man hat die Stellen, in denen Gut und Böse in gleicher Weise als Schöpfungen Gottes hingestellt werden, lange Zeit als Interpolationen betrachtet. Neben inneren Gründen des Widerspruchs gegen die im zweiten Buch der Institutionen gegebene Erklärung der Entstehung des Bösen aus der Freiheit diene dieser Ansicht die Tatsache als Stütze, dass die Stellen, in denen das Böse als eine von Gott beabsichtigte Schöpfung erscheint, nur in einer Gruppe von Handschriften vertreten sind ⁸⁾). Die Ansicht wird jetzt, nachdem einer ihrer gründlichsten Verfechter, Brandt, sie später aufgegeben ⁹⁾ und Pichon in seinem Laktanzbuch die angezweifelte Stellen verteidigt hat ¹⁰⁾, nicht mehr erwogen. Es darf als sicher gelten, dass in den „dualistischen Zusätzen“ der authentische Text vorliegt. Die Textfassung, die diese Stellen nicht bietet, muss als das Ergebnis einer Kritik betrachtet werden, die die Lehre vom göttlichen Ursprung des Bösen als ketzerisch verwirft und dem entsprechend den Text zu verbessern sucht. Diese Kritik bleibt aber auf halbem Wege stehen. Sie tilgt nur das äusserlich Auffallendste und macht auch hier nur halbe Arbeit, indem sie Stellen unangetastet lässt, die die beanstandete Lehre ebenfalls ausdrücklich bieten ¹¹⁾.

Dieselbe Halbheit hatte sich aber auch die moderne Kritik zu schulden kommen lassen, wenn sie aus inhaltlichen Gründen Inter-

⁷⁾ Div. inst. V, 7, 3: *cur a deo, cum iustitiam terrae daret, sit retenta diversitas*. 8: *...virtutem, quam deus, ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id quod erat ei contrarium*. Vom bösen Geist heisst es III, 29, 16: *idcirco enim in primordiis transgressionis non statim detrusus a deo est, ut hominem malitia sua everceat ad virtutem*.

⁸⁾ Darüber s. Brandt in der Praefatio zu seiner Ausgabe und seinen Aufsatz „Über die dualistischen Zusätze und die Kaiserreden bei Lactantius“, Sitzungsber. d. Wien. Ak. d. Wiss. 118 (1889) VIII, 9 ff. Vgl. R. Pichon, Lactance, Paris 1901, 9 ff.

⁹⁾ In seiner Rezension des Buches von Pichon, Berl. Phil. Wochenschr. 1903, 1225.

¹⁰⁾ s. Anm. 8.

¹¹⁾ Z. B. Epit. 24 (29), 1. s. auch Anm. 6.

polutionen annahm und dabei im Text vieles stehen liess, was doch von ihrem Standpunkt nicht hineingehört hätte. So glaubte Brandt mit anderen in den „dualistischen Zusätzen“ eine Entstellung der wahren Lehre des Kirchenvaters zu sehen: den Gedanken, dass Gott das Böse gewollt und geschaffen habe, hätte Laktanz nie aussprechen können, denn für Laktanz sei Gott die Quelle des Guten allein, während das Böse der freien Tat des bösen Geistes entsprungen wäre ¹²⁾. Dennoch war Brandt genötigt zuzugeben, dass auch beim echten Laktanz überall Ansätze vorliegen, die, in ihren Konsequenzen weitergeführt, die beanstandete Lehre ergeben mussten ¹³⁾. Bei diesem Zugeständnis handelt es sich nur um einen dem Standpunkt der Interpolationshypothese angemessenen Ausdruck für die Tatsache, dass auch der von den vermeintlichen späteren Einschlebseln gereinigte Text des Laktanz an vielen Stellen die anstössige Lehre voraussetzt, auch wenn sie nicht ausdrücklich formuliert wird.

Hielt Brandt die Lehre von der Freiheit des bösen Geistes für die eigentliche Meinung des Kirchenvaters, die sich mit dem Inhalt der „dualistischen Zusätze“ nicht vereinigen liesse, so enthalten nach Pichon die angezweifelte Stellen die wahre Lehre des Laktanz, nur dass in ihnen die Lehre von Gut und Böse in einer reineren und unbedingteren Fassung erscheint als sonst ¹⁴⁾. Damit geht aber Pichon über die Schwierigkeiten allzu leicht hinweg. Es lässt sich nicht leugnen, dass bei Laktanz zwei wesentlich verschiedene Auffassungen von der Entstehung des Bösen vertreten sind, wenn auch die Lehre von der Erschaffung des Bösen durch Gott allein der Grundrichtung des Systems entspricht. Wir erklären uns diesen eigentümlichen Sachverhalt damit, dass Laktanz eine Quelle benutzt, deren Lehre seinen Beifall fand, obwohl sie der christlichen Auffassung widersprach. Dieser Widerspruch wird von Laktanz nicht ignoriert, er bemüht sich vielmehr aufs angelegentlichste, ihn

¹²⁾ Brandt, Die dualistischen Zusätze 49. Brandt verweist auf Div. Inst. VI, 6, 3 und Epit. 63 (68), 1 ff. Die zweite Stelle bietet für die Ansicht Brandts keine Stütze. Es wird dort nur auf die Absurdität der aus der Lehre Platons von der Güte Gottes als Beweggrundes bei der Welterschöpfung sich ergebenden Konsequenzen hingewiesen: *ergo secundum sententiam Platonis idem deus et bonus est, quia bona fecit, et malus quia mala* (4). Gott hat nach Laktanz die Welt geschaffen, nicht weil er gut ist, sondern wegen des Menschen. Nicht, dass Gott das Böse geschaffen habe, wird hier beanstandet, sondern dass er gut und böse zugleich sein könne.

¹³⁾ Brandt, a. a. O. 57.

¹⁴⁾ Pichon, a. a. O. 13.

auszugleichen. Damit erreicht er nur, dass, wie es in der Natur der Sache liegt, die Schärfe des Gegensatzes verwischt, nicht aber aufgehoben wird.

Die Lehre von Gut und Böse als Schöpfungen Gottes galt es hier herauszuheben, weil sich in ihr das Charakteristische des Systems zusammenfasst, soweit es auf der von uns angenommenen Quelle beruht. Im Folgenden sollen die Elemente aufgedeckt werden, aus denen sich dieses System zusammensetzt. Sie werden sich dann in der Schöpfungslehre wiedererkennen lassen.

Die Lehre des Laktanz ist zunächst ein Dualismus. Alles Sein und Geschehen beruht auf dem Kampf zwischen Gut und Böse. Die Welt ist in ihrer Zusammensetzung nur eine Auswirkung des Wesens der beiden von Gott geschaffenen Geister, insofern als in ihr immer ein e i n e m Guten e i n B ö s e s gegenübersteht. Wenn am Ende der Tage die Macht des Bösen gebrochen sein wird, muss sich entsprechend auch diese Welt aufheben. Dann verbleibt das Reich Gottes ewig in ungetrübter Reinheit. Beim Menschen tritt der Dualismus von Gut und Böse in seiner seelisch-leiblichen Beschaffenheit in Erscheinung. Die Seele ist das Himmlische und Gute im Menschen, der Leib das Irdische und Böse. Die Entwicklung zielt auch beim Menschen auf die Ausscheidung des Bösen. Im Ergebnis des letzten grossen Kampfes zwischen Gut und Böse wird sich der Mensch vom Leibe befreien, er wird damit der vollkommenen Tugend und Weisheit teilhaftig werden und zugleich auch die Unsterblichkeit wiedererlangen, die er im Urzustand besessen, dann aber durch den Sündenfall verloren hatte.

Von einem typischen Dualismus unterscheidet sich die Lehre des Laktanz dennoch durch einen wesentlichen Zug. Während dort die geforderte Befreiung des Guten aus seiner Vermischung mit dem Bösen nur die Restaurierung eines ursprünglichen Zustandes bedeutet, ist nach der Lehre des Laktanz der Prozess der Entmischung insofern ein schöpferischer, als durch ihn etwas Neues, anfänglich nicht Dagewesenes herbeigeführt wird. Diese Auffassung des Weltprozesses wird freilich nicht rein durchgeführt, da sich in sie die biblische Lehre störend einschleibt, aber sie bleibt dennoch der leitende Gesichtspunkt. Mit ihr hängt eine Deutung des Verhältnisses von Gut und Böse als einer korrelativen Beziehung (s. u. S. 10) zusammen, die zur Auffassung des landläufigen Dualismus in direktem Gegensatz steht und sich mit der Vorstellung von der endgültigen Überwindung des Bösen durch das Gute konse-

quenterweise nicht vereinigen lässt. Da aber an dieser Vorstellung dennoch festgehalten wird, ergibt sich so als das Ganze der Lehre eine in sich widerspruchsvolle Konstruktion.

Im Mittelpunkt dieser Lehre steht der Mensch. Die Welt ist für den Menschen geschaffen worden. In ihr wird er geboren und zur Erfüllung seiner Bestimmung vorbereitet: *idcirco mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut adgnoscamus factorem mundi ac nostri deum: ideo adgnoscamus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus, quoniam maximis laboribus cultus dei constat: ideo praemiis immortalitatis adficimur, ut similes angelis effecti summo patri ac domino in perpetuum serviamus et simus aeternum dei regnum. haec summa rerum est, hoc arcanum dei, hoc mysterium mundi ...*¹⁵⁾ So hat nach dieser Zusammenfassung die Schöpfung und alles Geschehen den Zweck, den Menschen der Unsterblichkeit entgegenzuführen. Die Unsterblichkeit ist aber nur der Lohn für die *virtus* und *sapientia*, die sich der Mensch in seinem irdischen Dasein erwerben soll¹⁶⁾. In dieser Entwicklung zur Tugend und Weisheit bildet nun das Böse einen unentbehrlichen Faktor, denn nur im Kampf mit dem Bösen übt das Gute seine Kräfte und entfaltet sich so zur schliesslichen Vollkommenheit¹⁷⁾. Daher wurde der Mensch von Gott als ein seelisch-leibliches Wesen geschaffen. Die Seele als das Gute sollte mit dem Leibe kämpfen und sich aus dessen Widerstand die Kraft zur eigenen Vollenendung schöpfen¹⁸⁾. Ist so das Böse ein notwendiges Mittel zur Entfaltung des Guten, es erhält es diese Bedeutung doch nur dadurch, dass es im Gegensatz zum Guten steht und von ihm bekämpft wird. Aus diesem Kampf geht das Gute schliesslich als Sieger hervor. Dann steht der Mensch seines Leibes ledig und im Vollbesitz der Tugend und Weisheit da¹⁹⁾. Durch die Befreiung vom Bösen wird

¹⁵⁾ Div. inst. VII, 6, 1—2. Vgl. Epit. 64 (69), 1.

¹⁶⁾ VII, 5, 21; 27.

¹⁷⁾ III, 29, 16: Der böse Geist wurde nicht gleich bei seinem Abfall bestraft, *ut hominem malitia sua exerceat ad virtutem: quae nisi agitur, nisi vexatione adsidua roboretur, non potest esse perfecta*. V, 7, 3: *virtutem ... non esse perfectam, nisi exerceatur adversis*. 9: *agitata enim malis quatientibus stabilitatem capit et quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roborabitur*. VII, 5, 9: *ne (animae) immortalitatem delicate adsequerentur ac molliter, sed ad illud aeternae vitae ineloquibile praemium cum summa difficultate ac magnis laboribus pervenirent*.

¹⁸⁾ II, 12, 7.

¹⁹⁾ VII, 5 Sg 12 f.

somit nicht ein Verlorenes wiedergewonnen, sondern ein Keimhaftes zur vollen Entwicklung gebracht.

In diese Auffassung des Kampfes zwischen Gut und Böse drängt sich, sie verwirrend, die Lehre vom Sündenfall. Nach dieser Lehre besass der Mensch die Unsterblichkeit, die ihm als Belohnung am Ende der Tage zu teil wird, schon im Anfang seines Erdendaseins. Er verlor sie, nachdem er, vom Bösen verführt, das Gebot Gottes übertreten hatte. Als seine Aufgabe ergab sich daraus die Wiedererlangung des Verlorenen ²⁰⁾. Der Besitz der Unsterblichkeit setzt aber einen vollkommenen Zustand voraus. Es scheint auch tatsächlich, dass die Vorstellung, nach der der Mensch von Anfang an aus Gut und Böse bestand, wieder aufgegeben wird. Der Mensch im Paradiese, so heisst es, befand sich *in solo bono* ²¹⁾. Demnach hätte das Böse erst nach dem Sündenfall im Menschen Eingang gefunden, so dass die vom Menschen zu erstrebende Vollkommenheit dennoch nur darin bestehen würde, dass der paradiesische Zustand wieder erreicht wäre. Aber für Laktanz bedeutet der paradiesische Zustand nicht den der Vollkommenheit. Die Bezeichnung *in solo bono* kommt diesem Zustand nur aus dem Grunde zu, weil der Mensch vor dem Sündenfall ein unbewusstes Dasein führte und daher das Böse noch nicht kannte: er war wie ein *infans, boni ac mali nescius*. Der Sündenfall, der darin bestand, dass der Mensch die Frucht des Baumes der Erkenntnis genoss, brachte ihm die *sapientia* oder, wie man im Sinne der ganzen Gedankenführung sagen darf, die Keime der *sapientia*, so dass er, zum bewussten Leben erwacht, das Gute vom Bösen zu unterscheiden begann ²²⁾. Nun ist aber für Laktanz die Weisheit zugleich das Ziel, zu dem der Mensch im Kampf mit dem Bösen geführt werden soll. Die Keime zu ihr hätte der Mensch schon bei seiner Entstehung erhalten müssen, da schon seit seiner Entstehung das Gute in ihm mit dem Bösen verbunden war, und es hätte dazu nicht erst des Sündenfalles bedurft. Ebenso hätte der Mensch nicht erst durch den Sündenfall seine Unsterblichkeit verlieren müssen. Die Lehre, nach der der Mensch schon von vornherein aus Gut und Böse besteht, kann die Unsterblichkeit nur für den Endzustand postulieren, in dem das Böse aufgehoben erscheint, oder sie für eine präexistente, noch ganz undifferenzierte, jenseits von Gut und Böse stehende Seinsform annehmen. Aber eine solche Seinsform des Men-

²⁰⁾ II, 12, 15 ff.

²¹⁾ VII, 5 Sg. 12.

²²⁾ VII, 5 Sg. 10--11.

schen kennt die biblische Lehre nicht. Man sieht so, dass der biblische Bericht in seiner traditionellen Auslegung dazu zwang, eine ursprüngliche Konzeption zu trüben und innerlich widerspruchsvoll zu machen.

Die Lehre vom Kampf zwischen Gut und Böse enthält aber noch eine andere Schwierigkeit. Wenn das Böse nach Laktanz die Fähigkeit hat, durch seinen Widerstand gegen das Gute zu dessen Entfaltung und endgültigen Verwirklichung beizutragen, so hängt das für Laktanz damit zusammen, dass zwischen den Gegensätzen Gut und Böse das Verhältnis der Korrelativität besteht. Das Gute ist nichts anderes als der Gegensatz zum Bösen. Wie das Gute in seinem Wesen nur durch den Begriff des Bösen erkannt wird, so ist es auch in seinem Dasein durch das Böse bedingt. Hebt man das Böse auf, so muss notwendigerweise auch das Gute aufgehoben werden: *alterum si tollas, utrumque sustuleris* ²³⁾). Diese Auffassung der zwischen Gut und Böse bestehenden Beziehung bildet für Laktanz einen Grundpfeiler seiner Lehre. Er hängt an ihr mit grosser Liebe und kann sich nicht darin genügen, ihr immer aufs neue Ausdruck zu verleihen ²⁴⁾). Der Konsequenzen freilich, zu denen ihn eine solche Auffassung führen müsste, wird er sich nicht bewusst. Besteht das Gute nur im Kampf gegen das Böse, so kann es nie zum endgültigen Siege des Guten über das Böse kommen. Jeder Sieg des Guten muss gleichzeitig einen Sieg des Bösen bedeuten, und so kann der Weltprozess nur zur Vertiefung und Verschärfung des Gegensatzes, nie aber zu seiner Aufhebung führen. Laktanz spricht ausdrücklich nur von der Erstarkung, die das Gute im Kampf mit dem Bösen erfährt, doch schimmert der Gedanke, dass das Böse nicht minder als das Gute sich im Kampf entwickeln muss, bei ihm noch hindurch: am Ende der Tage erscheint auch das Böse in gesteigerter Kraft, und der Kampf entbrennt daher mit ausschliesslicher Heftigkeit. Wenn aber, wie die Institutionen lehren, im Ergebnis dieses Kampfes das Böse überwunden und das Gute für immer vom Bösen befreit werden soll, so wird mit dieser Vorstellung die Auffassung, nach der Gut und Böse als Korrelate unlösbar miteinander verknüpft sind, wieder aufgehoben und durch die dem typischen Dualismus

²³⁾ II, 8 RSg 4. Vgl. VII, 5 Sg 2: *sublato igitur malo etiam bonum tolli necesse est*.

²⁴⁾ II, 8 RSg 3 ff. V, 7, 4 ff. VI, 15, 5 ff. VII, 5 Sg 2 ff. Epit. 24 (29), 10 f. De ira D. 15, 2. De op. D, 19, 8.

eigene ersetzt, für den der Gegensatz zwischen Gut und Böse ein absoluter ist.

Gerade dieses Nebeneinander zweier sich gegenseitig ausschließender Auffassungen liefert aber wichtige Gesichtspunkte für die Erklärung des bei Laktanz verarbeiteten Systems als Ganzen in Hinsicht sowohl auf seine Entstehung als auch auf seine Zielsetzung.

Dieses System erhebt sich auf der Grundlage eines Dualismus iranischer Prägung, der hier eine Umdeutung im Sinne des monotheistischen Gedankens erfährt. Es übernimmt im vollen Umfange das allgemeine Schema der iranischen Lehre vom Kampf des Bösen gegen das Gute, sucht aber im Rahmen dieses Schemas das Böse als eine Schöpfung Gottes zu erklären. Das Böse soll nicht nur auf Gott zurückgeführt werden, sondern es muss seinen göttlichen Ursprung auch in der Dynamik des Weltgeschehens erweisen. Der gegenwärtige Zustand der Welt ist auch nach der bei Laktanz erscheinenden Lehre eine Mischung aus Gut und Böse, doch wird der Zustand der Vermischung nicht wie in dem iranischen Dualismus als die Folge davon betrachtet, dass das Böse aus eigenem Antrieb in den Bereich des Guten eingedrungen wäre, sondern aus dem Willen Gottes abgeleitet. Dem entsprechend erhält der Kampf zwischen Gut und Böse, der den Weltprozess ausmacht, einen anderen Sinn als in der iranischen Lehre. Das Ziel ist nicht die Wiederherstellung des Guten, sondern dessen Entfaltung. Ihre Begründung gibt sich diese Deutung des Weltprozesses dadurch, dass sie das Verhältnis zwischen Gut und Böse als Korrelation begreift und aus diesem Verhältnis für das Gute die Möglichkeit ableitet, am Widerstand des Bösen zu wachsen und sich zu entwickeln. Die Grundvoraussetzung des iranischen Dualismus, nach der das Gute dem Bösen in absoluter Gegnerschaft gegenübersteht, wird damit aufgehoben. Mit der Forderung der völligen Überwindung des Bösen wird sie aber wieder eingeführt. Das Gute, das seinem Wesen nach durch das Böse bedingt war und nur als Gegensatz zum Bösen bestehen konnte, erhält jetzt seine vom Bösen unabhängige Eigenbedeutung wieder. Der absolute Begriff des Guten, der gleichsam für die Dauer des Weltgeschehens durch den relativen ersetzt wurde, wird wieder hergestellt. Diese Inkonsequenz liess sich aber nicht vermeiden, denn nur auf diese Weise konnte es gelingen, den Monotheismus mit dem dualistischen Schema zu vereinigen. Die Doppeldeutigkeit des Begriffs des Guten erweist sich so als die Naht, die zwei einander nicht adäquate Lehren zusammenhält. Durch sie ist aber zugleich auch die Möglich-

keit gegeben, das Ganze der Gedankenführung aufzurollen und in seinen Bestandteilen zu erkennen.

In dieser Beziehung liefert die eigentümliche Verwendung, die der Begriff der Korrelativität bei Laktanz erhält, einen weiteren Anhaltspunkt. Durch die Lehre, nach der Gut und Böse sich gegenseitig bedingen, glaubt sich Laktanz die Auffassung des Bösen als eines Mittels zu ermöglichen, das Gute zu steigern und es so seiner Vollendung entgegenzuführen. Wo immer er diese Bedeutung des Bösen hervorhebt, erscheint sie bei ihm nur als die Folge des zwischen Gut und Böse bestehenden korrelativen Verhältnisses. Man erkennt aber leicht, dass es sich hier um eine ganz illegale Folgerung handelt. Mit dem Begriff der Korrelativität ist nicht auch zugleich der der Entwicklung gegeben. Es liegt eine Verwechslung vor. Wenn Gut und Böse in ihrem Sein von einander abhängig sind, so müssen sie freilich auch in ihrer Entwicklung von einander abhängig sein, aber die Entwicklung selbst lässt sich aus dem Verhältnis der gegenseitigen Abhängigkeit nicht ableiten. Zwei Begriffe werden so zu einander in eine logische Beziehung gebracht, die sie nicht haben können.

In dieser illegalen Anwendung des Korrelativitätsgedankens bei Laktanz scheint uns ein Hinweis auf eine Lehre gegeben zu sein, die wir als die Zwischenstufe annehmen müssen, über die sich die im System angestrebte Monotheisierung des Dualismus vollzieht. Es handelt sich dabei um den bestimmten Typus einer monistischen Lehre, in dem sowohl der Gedanke von der Korrelativität des Guten und Bösen als auch die Auffassung des Weltprozesses als einer Entwicklung vorgebildet war. Für die monistische Lehre war die Korrelativität der Gegensätze der Ausdruck für die Einheit alles abgeleiteten Seins und dessen Wesensgleichheit mit dem obersten Prinzip. Indem die monotheistische Interpretation den Gedanken von der Korrelativität der Gegensätze übernahm, zugleich aber dessen Voraussetzung, die monistische Gottesauffassung, verwarf, musste sie ihm innerhalb des beibehaltenen monistischen Schemas einen neuen Sinn geben.

Den allgemeinen Typus der monistischen Lehre, dessen Spuren sich bei Laktanz nachweisen lassen, glauben wir in jener gnostischen Spekulation vertreten zu sehen, die aus der Refutatio des Hippolytos als das System des Simon Magus bekannt ist. Der oft verworrene und widerspruchsvolle Bericht des Hippolytos ²⁵⁾ gibt dennoch ein

²⁵⁾ Hippolytus, Refut. VI, 9—18.

in seinen Grundzügen deutliches Bild dieser Lehre. Sie kann als ein dynamischer Monismus bezeichnet werden. Die Gottheit oder das Urfeuer ist nach Simon die „unbegrenzte Möglichkeit (ἀπέραντος δύναμις)“, die über das Medium der Welt im Menschen ihrer Verwirklichung zustrebt. Der Weg, auf den sich die Aktualisierung des Göttlichen vollzieht, ist der der Differenzierung. Das eine Göttliche spaltet sich in Sonderpotenzen, die aus ihm in Paaren oder Syzygien hervorgehen, wobei in den einzelnen Syzygien die ursprüngliche Einheit der Glieder sich darin bekundet, dass sie nach Analogie des Männlichen und Weiblichen untrennbar mit einander verbunden sind. Die den Kosmos konstituierenden Syzygien werden als Paare materieller, aber zugleich auch intellektueller Wesenheiten dargestellt. Darin zeigt es sich, dass der ganze Prozess der Entfaltung des Göttlichen als eine Entwicklung zu Bewusstsein und Erkenntnis gedacht wird. Im Kosmos ist die ἀπέραντος δύναμις nur der „Möglichkeit“, nicht aber der „Wirklichkeit“ nach ²⁶⁾, d. h. mit ihm ist die endgültige Aktualisierung noch nicht erreicht. Diese vollzieht sich erst im Menschen, der Frucht der gesamten Weltentfaltung. Wenn die Entwicklung des Menschen ebenfalls als eine ἐκκρίσις oder διάκρισις bezeichnet wird ²⁷⁾, so bedeutet das, dass auch in ihm immer aufs neue eine Spaltung in die Bewusstseins-elemente stattfinden muss, bis die vollendete Erkenntnis, die Gnosis, erreicht ist. Im Menschen wird so das Göttliche seiner endgültigen Realisierung entgegengeführt. Das völlig Realisierte hat aber ewigen Bestand, denn in ihm kehrt die Gottheit gewissermassen in einer anderen Seinsform zu sich selber zurück. Dagegen muss alles nicht restlos Verwirklichte wieder vergehen. Der Kosmos wird vom Urfeuer, aus dem er hervorgegangen ist, wieder verzehrt, es bleibt aber seine Frucht, der im Menschen aktuell gewordene göttliche Geist.

Mit dieser Spekulation teilt die Lehre des Laktanz mehrere ihrer leitenden Gedanken. Auch für sie ist der Weltprozess eine Entwicklung, die sich insofern gleichfalls auf dem Wege der Differenzierung vollzieht, als sie durch Kampf und Gegensatz bedingt ist. Die Welt ist auch für Laktanz nur eine Vorbereitungsphase auf den Menschen, sie ist nur eine notwendige Übergangsphase und muss als solche wieder zu existieren aufhören, wenn die Entwicklung im Menschen ihr Ziel erreicht hat. Alles Verwirklichte geht nach Simon in

²⁶⁾ VI, 12: δυνάμει, οὐκ ἐνεργείᾳ.

²⁷⁾ VI, 10.

die Ewigkeit ein. Ebenso verbindet sich für Laktanz die Vorstellung von der erreichten Vollkommenheit mit derjenigen von der ewigen Dauer: mit der Vollendung ist zugleich auch die Unsterblichkeit gegeben. Die Entwicklung des Menschen gipfelt nach Laktanz in der *perfecta virtus*. In den Zusammenfassungen der Lehre wird aber das zu erreichende Ziel vornehmlich als die *agnitio dei*, die Gotteserkenntnis, bestimmt, wobei in diesem Zusammenhang auch der Ausdruck *sapientia* gebraucht wird ²⁸⁾. Die *sapientia* ist zugleich der Zustand, in den der Mensch aus der unbewussten Unschuld übergeführt werden soll. Das geschieht auch hier auf dem Wege der *διάνοιας*, insofern als die Spaltung des Menschen in Gut und Böse oder Seele und Leib die notwendige Voraussetzung für die Erreichung des ihm gesetzten Zweckes bildet. Die Beziehung zur gnostischen Spekulation ist deutlich, denn auch für Simon ist das Ziel die Entfaltung des Bewusstseins zur vollkommenen Erkenntnis. Dass diese Erkenntnis letztlich nur die Gotteserkenntnis ist, ergibt sich aus der ganzen Anlage dieser Spekulation.

Das System des Laktanz erklärt sich — so dürfen wir uns jetzt genauer fassen — als die monotheistisch-teleologische Ausdeutung einer Synthese, in der sich der iranische Dualismus mit einer Spekulation des geschilderten gnostischen Typus vereinigt hat. Erst wenn man bei Laktanz eine solche Synthese als den letzten Hintergrund seiner Lehre voraussetzt, lässt sich für die dem System wesentlichen Gedanken das richtige Verständnis gewinnen. Diese sind zunächst die Folge einer doppelseitigen Anpassung. Für das Weltbild des Simon Magus repräsentieren die Glieder der Gegensatzpaare, in die das Ureine sich spaltet, immer den gleichen Wert, weil es hier nur auf die Differenzierung als solche ankommt. Streng genommen verteilen sich für diese Lehre Wert und Unwert oder Gut und Böse in der Weise, dass auf der Seite des Guten einerseits die Gottheit als reine Möglichkeit, andererseits der Zustand ihrer vollen Aktualisierung tritt, während das Böse im Zwischenzustand der nur teilweisen Verwirklichung erscheint. Alles unvollkommen Realisierte ist ja nach dieser Lehre dem Untergang preisgegeben und wird im Weltbrand wieder vernichtet. Nun sich ein solches Weltbild mit dem des Dualismus verband, das in der Schöpfung überall ein Böses einem Guten gegenüberstellt, mussten sich die Gegensätze auf Gut und Böse

²⁸⁾ Div. inst. VII, 6, 1—2. Epit. 64 (69), 1. Div. inst. VII, 5, 27; 27 Sg 12 f.

verteilen. Jede Syzygie stellte aber entsprechend ihrer Herkunft aus dem Einen eine Einheit zweier wechselseitig auf einander bezogener Elemente dar. Da aber diese Elemente nach der Übertragung der Syzygienlehre auf das dualistische Weltbild in jedem einzelnen Fall zu Repräsentanten von Gut und Böse wurden, musste sich daraus für Gut und Böse das Verhältnis der gegenseitigen Bedingtheit ergeben. Hier liegt somit die letzte Wurzel jener Lehre, durch die Laktanz sein teleologisches System begründen zu können meint.

Die Entwicklung des Menschen musste sich in der Synthese der monistischen Lehre mit dem Dualismus als Differenzierung in Gut und Böse und als fortschreitende Vertiefung dieses Gegensatzes darstellen. Die Möglichkeit einer solchen ständigen Verschärfung des Gegensatzes liess sich zunächst aus der allgemeinen Tatsache ableiten, dass die Dinge an ihrem Widerstande wachsen und zur Entfaltung gelangen. Diese Auffassung der Entwicklung konnte aber, wenigstens in bezug auf den Einzelmenschen, nicht folgerichtig durchgeführt werden. Laktanz berücksichtigt nur eine Seite des Gegensatzes. Der Widerstand des Bösen fördert wohl das Gute, dass aber auch das Böse durch das Gute gefördert werden müsste, wird verschwiegen, weil eine solche Auffassung zu schweren Konsequenzen führen würde. Die Entwicklung des Einzelmenschen konnte nicht mehr in der Differenzierung als solcher, sondern nur in der Steigerung der einen Seite des Gegensatzes, des Guten oder der Seele, bestehen.

Wenn sich bei Laktanz die Auffassung des Bösen als eines Mittels zur Steigerung und Entfaltung des Guten direkt mit dem Gedanken von der Korrelativität des Guten und Bösen verbindet, so zeigt sich darin die monotheistische Interpretation des auf den Dualismus übertragenen monistischen Schemas. Sie löste den Gedanken von der Korrelativität der Gegensätze aus seiner ursprünglichen Beziehung zur monistischen Gottesauffassung und machte ihn zur Voraussetzung für eine teleologische Deutung des Bösen. Er leistet jedoch nicht das, wozu er im System verwendet wird und steht zudem in Widerspruch zur Forderung der endgültigen Überwindung des Bösen.

Der Typus einer monistisch-gnostischen Spekulation, wie er auf die Lehre des Laktanz bestimmend eingewirkt hat, erscheint noch zum zweitenmal in Synthese mit dem iranischen Dualismus. Die pseudo-klementinischen Schriften enthalten die Lehre einer juden-

christlichen Sekte, die dem Elchasaismus nahe verwandt ist ²⁹⁾. Es ist schon mehrfach hervorgehoben worden, dass diese Lehre, wie sie in den Homilien und Rekognitionen verarbeitet ist — man pflegt sie schlechthin die Lehre der Klementinen zu nennen — sich mit dem Dualismus des Laktanz eng berührt ³⁰⁾, denn auch in ihr wird ein Dualismus von Gut und Böse vertreten, der sich letztlich in der Gottheit aufhebt, indem Gut und Böse nach dem in den Homilien ebenso wie auch von Laktanz gebrauchten Bilde gleichsam die beiden Hände Gottes darstellen, mit denen er das Werk der Schöpfung und der Wiederherstellung seines Reiches verrichtet. Für uns zeigt sich die Verwandtschaft beider Lehren aber auch darin, dass das in den Klementinen erscheinende System eine Synthese aus denselben Elementen darstellt, die sich auch bei Laktanz aussondern lassen. Auch das Weltbild der Klementinen erklärt sich aus der Übertragung eines dynamischen Monismus auf einen Dualismus iranischer Herkunft. Die Welt baut sich auch hier aus Syzygien auf, die auf denselben kosmogonischen Typus hinweisen, wie er bei Simon Magus vorliegt. Die Glieder der Syzygien sind auf Gut und Böse verteilt, so dass sich die Schöpfung wie auch bei Laktanz aus Gut und Böse zusammensetzt. Der Gegensatz des Guten und Bösen trägt aber auch für die Klementinen die Notwendigkeit einer Entwicklung in sich, die, wenn sie sich vollendet hat, zur Aufhebung der gegenwärtigen Welt führt. Die Geschichte der Menschheit ist dadurch gekennzeichnet, dass das Gute und das Böse sich immer aufs neue in leitenden Persönlichkeiten, den wahren oder männlichen und den falschen oder weiblichen Propheten verkörpern, die einander gegenüberstehen wie die Glieder der kosmischen Syzygien. Im Laufe des Weltgeschehens muss sich — das ist der freilich nicht ausgesprochene, aber dennoch zu grunde liegende Sinn dieser Lehre — der Gegensatz zwischen Gut und Böse immer weiter vertiefen, denn in der letzten prophetischen Syzygie treten sich Christus und der Anti-

²⁹⁾ s. besonders W. Waitz, *Die Pseudoklementinen, Texte u. Unters. zur Gesch. d. alchristl. Lit.*, N. F. X, 4, Leipzig 1904, 125 ff., und desselben Verfassers Einleitung zu den Auszügen aus den Pseudoklementinen bei E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen* ², Tübingen 1924, 151 f.

³⁰⁾ Martens, *Das dualistische System des Laktanz*. in: *Der Beweis des Glaubens*, N. F. IX, Gütersloh 1888, 14—25, 48—70, 114—119, 138—153, 181—193. F. W. Bussel, *The purpose of the worldprocess and the problem of evil as explained in the Clementine and Lactantian writings in a system of subordinate dualism*, *Studia Biblica* 1896, 133—188.

christ gegenüber. In ihr hat die Entwicklung ihren Gipfelpunkt erreicht. Diese kehrt aber damit auch wieder zu Gott als ihrem Ausgangspunkt zurück. Er ist sowohl die *ἀρχή* als auch die *τελευτή* der Dinge ³¹⁾. Das monistisch-gnostische Schema, nach dem das Ureine durch die Differenzierung in die Gegensätze aus seiner Potenzialität heraustritt, um sich im Menschen zu realisieren, ist somit auch in den Klementinen erkennbar. Es hat sich auch hier auf das iranische Weltbild gelagert und dem entsprechend modifiziert.

Die so gestaltete synthetische Spekulation erhält auch in den Klementinen eine monotheistische Deutung. Der monotheistische Standpunkt wird freilich nicht konsequent durchgeführt, denn stellenweise erscheint eine monistische Gottesauffassung, die aber scheinbar nicht die der zu grunde liegenden gnostischen Spekulation ist. Andererseits ist die monotheistische Lehre der Klementinen mit Zügen ausgestattet, deren Herkunft aus dem Iran keinem Zweifel unterliegt ³²⁾. Das Verhältnis dieser freien iranischen Elemente zu den in der Synthese mit der gnostischen Spekulation gebundenen ist nicht leicht zu bestimmen. Wir nehmen für die Herkunft dieser Synthese ein religiöses Milieu an, dessen Monotheismus in weitgehender Weise von iranischen Anschauungen beeinflusst war. Kreise desselben Milieus griffen diese Spekulation nachträglich wieder auf und stellten sie ins Zentrum ihrer monotheistischen Lehre, ohne dabei ein streng durchgeführtes System zu erzielen. Diesen Sachverhalt spiegeln die Klementinen wieder. Die Quelle des Laktanz sind nicht die Klementinen, wohl aber eine Schrift, die in einer ganz nahen, wenn auch nicht näher bestimmbar Beziehung zu den Klementinen stand, denn auch bei Laktanz erscheint eine auf den Dualismus übertragene monistisch-gnostische Spekulation vom Typus der Lehre des Simon Magus in der Deutung eines iranisierenden Monotheismus.

Der iranische Einfluss zeigt sich bei Laktanz, wenn man von der zentralen Lehre absieht, an zwei bedeutsamen Stellen der Darstellung: in der Schilderung der Vorgeschichte des Kampfes zwischen Gut und Böse und im Bericht über die letzten Dinge. Die Eschatologie des VII. Buches der Institutionen weist eine Reihe von Einzelzügen auf, die in der iranischen Tradition ihre genaue Entsprechung haben. Allerdings scheint Laktanz selber für diese ira-

³¹⁾ Hom. XVII, 9.

³²⁾ W. Bousset, Hauptprobleme der Gnosis, Forschungen zur Relig. u. Lit. d. A. u. N. T., 10. Heft, Göttingen 1907, 136 ff. J. Bidez - F. Cu-mont, Les mages hellénisés I, Paris 1938, 153 f.

nischen Elemente auf eine Sonderquelle zu verweisen. Er spricht in der Epitome von der Übereinstimmung, die in der Schilderung der letzten Dinge zwischen der Lehre der Kirche und heidnischen Weissagungen herrsche, wobei er unter den Vertretern des Heidentums neben Hermes Trismegistos und den Sibyllen auch den König Hystaspes erwähnt. Auch in den Institutionen selbst wird der Name des Hystaspes zweimal genannt. Es handelt sich um die *Χρήσεις Ὑστάσπου*, eine zu Beginn unserer Zeitrechnung entstandene pseudepigraphische Schrift eschatologischen Inhalts, die sonst nur aus wenigen knappen Hinweisen bekannt ist ³³⁾. Man hat vermutet, dass auch diejenigen Einzelzüge in dem Bericht des Laktanz, die sich deutlich als iranisches Lehnsgut zu erkennen geben, aber ohne Nennung des Hystaspes als Gewährsmannes mitgeteilt werden, ebenfalls auf die benutzten *Χρήσεις* zurückgehen. Es bleibt aber die Möglichkeit offen, dass manche dieser Einzelzüge direkt aus der von uns angenommenen, den Klementinen nahestehenden Grundquelle stammen, die iranische Vorstellungen im weitesten Umfange verwertet haben muss.

Viel mehr Interesse beansprucht die andere Stelle, Sie setzt dieselbe Form der iranischer Lehre voraus, an die sich auch der Monotheismus der Klementinen anlehnt:

Nach Laktanz sind das Gute und das Böse in gleicher Weise an der Wertschöpfung beteiligt. Freilich erscheint als der eigentliche Baumeister der Welt der zuerst geschaffene gute Geist, der Sohn Gottes ³⁴⁾. Aber das Böse tritt dennoch nicht von aussen an die so geschaffene Welt heran, sondern bildet von vornherein einen Bestandteil der Schöpfung und zwar in der Weise, dass sich Gut und Böse in der Welt die Waage halten. So ist auch nach dem iranischen Mythos die Schöpfung eine doppelte, insofern als jeder Schöpfung Ormuzds eine Gegenschöpfung Ahrimans entspricht. In der jüdisch-christlichen Tradition hat das Böse zur Wertschöpfung keine Beziehung. Die Welt ist ausschliesslich das Werk Gottes. Das Böse dringt erst nachträglich in die gute Schöpfung Gottes ein, verdirbt sie innerlich, lässt sie aber ihrem äusseren Bestande nach unberührt. Auf den Zusammenhang mit der Erzählung von Ormuzd und Ahriman deutet aber bei Laktanz vor allem der Umstand, dass Gut und Böse auch hier in den Gestalten zweier feindlicher und einander bekämpfender Geister verkörpert erscheinen. Eine Eigentümlichkeit

³³⁾ Bidez-Cumont, a. a. O. I, 217 ff, II, 359 ff.

³⁴⁾ Div. inst. II, 8, 7.

in dem Bericht des Laktanz, die sich auf die Person des bösen Geistes bezieht, gewährt einen weiteren Hinweis. Während der gute Geist ausdrücklich Gottes Sohn genannt wird, erhält der böse diese Bezeichnung nicht. Dem scheint es zu entsprechen, dass vom Bösen gesagt wird, er sei nicht von Gott selber, sondern durch Vermittlung des guten Geistes geschaffen worden. Dass aber auch der böse Geist ein Sohn Gottes ist, geht aus einigen Wendungen dennoch hervor. So heisst es einmal von den beiden Geistern: *alterum dilexit ut bonum filium, alterum abdicavit ut malum* ³⁵⁾). Die Worte können nur den Sinn haben: den einen Sohn liebte er, weil er gut war, vom anderen sagte er sich los, weil er böse war. Wenn Laktanz ferner an einer anderen Stelle vom guten Geist als dem *primus et maximus filius* Gottes spricht ³⁶⁾, so setzt diese Wendung gleichfalls voraus, dass auch der böse Geist Gottes Sohn ist. Diese Inkonsistenz lässt sich nicht anders erklären, als dass in der Quelle des Laktanz sowohl das Gute wie auch das Böse als Söhne Gottes verkörpert auftraten, dass aber Laktanz sich für diese Lehre seiner Quelle nicht endgültig entscheiden konnte. Die Vorstellung vom bösen Geist als einem Sohn Gottes ist ja nur der mythologische Ausdruck dafür, dass auch das Böse seinen Ursprung in Gott hat.

Die für die Erzählung vom guten und bösen Geist bei Laktanz vorauszusetzende Quelle geht ihrerseits auf den Mythos von Ormuzd und Ahriman zurück. Es handelt sich aber dabei um diejenige Fassung des Mythos, in der Ormuzd und Ahriman als die beiden Söhne eines Vaters erscheinen. Sie entspricht einer Form der iranischen Religion, die über Licht und Finsternis oder Gut und Böse ein noch höheres Prinzip setzt und dieses als *Zarvan akarana*, die unendliche Zeit, bezeichnet ³⁷⁾. Man neigt jetzt dazu, für diese Form der irani-

³⁵⁾ II, 8, 6 RSg 7.

³⁶⁾ II, 8, 6 RSg 9.

³⁷⁾ Den Zarvanismus behandeln: H. J u n c k e r, Über iranische Quellen der hellenistischen Aion-Vorstellung, Vortr. d. Bibl. Warburg 1921—22, Lpz. 1923, 125 ff; E. B e n v é n i s t e, The Persian religion, Paris 1929, 69 ff. und Le témoignage de Théodor bar Kônay sur le zoroastrisme, Le monde oriental, XXVI—XXVII, 1932—33, 170 ff; H. S. N y b e r g, Questions de cosmogonie et de cosmologie mazdéennes, Journal Asiatique, 1931, 36—134; 193—244. Eine griechische Nachricht über den Zarvanismus ist bei Damascius, De princ. 125, p. 322 Ruelle, erhalten. Sie stammt vom Aristoteleschüler Eudemos von Rhodos: *Μάγοι δὲ καὶ πᾶν τὸ ἄρειον γένος, ὡς καὶ ταῦτα γράφει ὁ Εὐδήμιος, οἱ μὲν Τόπον, οἱ δὲ Χρόνον καλοῦσι τὸ νοητὸν ἅπαν καὶ τὸ ἡνωμένον, ἐξ οὗ διακρίθῃναι ἢ θεὸν ἀγαθὸν καὶ δαίμονα κακὸν ἢ φῶς*

schen Lehre ein hohes Alter anzunehmen. Sie bestand noch bis zum Fall der Sassaniden neben dem Zoroastrismus, von dem sie bekämpft wurde. Unter den Sassaniden war der Zarvanismus herrschend. Danach wurde er für ketzerisch erklärt, und seine Spuren wurden aus den heiligen Büchern getilgt. Der Zarvanismus teilt, abgesehen von der Einführung des *Zarvan akarana* als obersten Prinzips, mit der Religion Zoroasters deren Grundlehren. Die Entwicklung der Dinge verläuft im allgemeinen nach demselben Schema. Auch hier steht der Kampf zwischen Licht und Finsternis im Mittelpunkt und führt auch hier zur Überwindung des Bösen durch das Gute. Der Dualismus wird hier nur insofern aufgehoben, als er nach oben zu überbrückt wird und Gut und Böse für abgeleitete Prinzipien gelten. Die Unversöhnlichkeit der Prinzipien wird aber dadurch nicht gemildert, und der Gegensatz bleibt in seiner ganzen Schroffheit bestehen. Der zarvanitische Mythos macht Ormuzd und Ahriman zu Zwillingsbrüdern. Ormuzd ist der gute Sohn Zarvans, Ahriman der schlechte. Alles Gute in der Welt geht auf Ormuzd, alles Böse auf Ahriman zurück. So gehören, wie es in einem von der Zarvanlehre handelnden anonymen syrischen Traktat aus dem V. Jhd. heisst, dem Ormuzd das Licht, das Leben, die Gesundheit, der Reichtum, der Mensch und die edlen Tiere, dem Ahriman aber die Finsternis, der Tod, die Krankheit, die Armut und die niederen Lebewesen³⁸⁾. Man wird die Identität des allgemeinen Schemas der Zarvanlehre mit demjenigen, das bei Laktanz der Vorgeschichte des den Weltprozess bestimmenden Kampfes zwischen Gut und Böse zu grunde liegt, nicht in Abrede stellen können. Hier wie dort sieht man einen Gott als Vater von zwei Söhnen, von denen der eine das Gute, der andere das Böse verkörpert, und hier wie dort wird von den beiden von der Gottheit erzeugten Wesen eine Welt geschaffen, in der wegen der Teilnahme beider am Schöpfungswerk immer ein Gutes einem Bösen gegenübersteht.

Wie nun von Bousset gezeigt worden ist, gehen auch die Ausführungen der Klementinen über die Gottheit in deren Beziehung

καὶ σκότος πρὸ τούτων, ὡς ἑνὸς λέγειν. οὗτοι δ' οὖν καὶ αὐτοὶ μετὰ τὴν ἀδικοῦτον φύσιν διακρινομένην ποιοῦσι τὴν διττὴν συστοιχίαν τῶν κρείττωνων, τῆς μὲν ἡγεῖσθαι τὸν Ὀρμιάσδη, τῆς δὲ τὸν Ἀρμιάνιον.

³⁸⁾ Nyberg, *Journal Asiatique* 1929, 238 f. und Bidez-Cumont, II, 102. Vgl. auch die Übersetzung eines anderen syrischen Textes bei Bidez-Cumont II, 100: „Ce sont les dieux qui ont fait ce monde; le dieu Bon créa les bonnes créatures, le dieu Mauvais créa les créatures mauvaises.“

zu Gut und Böse auf den Zarvanmythus zurück ³⁹⁾. Es ergibt sich daraus, wenn unsre Vermutung über die Entstehung der klementinischen Lehre richtig ist, dass man auch für das iranische Element der synthetischen Spekulation, die bei Laktanz und in den Klementinen im Mittelpunkt steht, den Zarvanismus vorauszusetzen hat. Unter dieser Voraussetzung erleichtert sich auch die Erklärung der Tatsache, dass der Dualismus mit einer monistischen Spekulation eine Verbindung eingehen konnte. Die Zarvanlehre bot in ihrem allgemeinen Schema eine Analogie zum monistischen Typus, insofern als auch sie ein oberstes Prinzip annahm, aus dem sie die Gegensätze hervorgehen liess, um sie dann wieder aufzuheben. Die bei Laktanz erscheinende Lehre vom göttlichen Ursprung des Bösen, die der christlichen Auffassung zuwiderläuft, andererseits aber dennoch einem konsequenten Monotheismus entspricht, ist somit keine nachträgliche Interpretation des iranischen Dualismus, sondern entstammt ebenfalls der iranischen Tradition.

Die Zarvanlehre musste eine besondere Anziehungskraft dort ausüben, wo der monotheistische Gedanke so weit im Vordergrund stand, dass die bedenklichen Konsequenzen seiner restlosen Durchführung übersehen werden konnten. Es ist daher kein Zufall, dass sich der Einfluss des Zarvanismus gerade in den Klementinen zeigt, den Schriften einer Sekte, die aus dem Judentum hervorgegangen ist.

Die Beziehung zum Judentum zeigt sich nicht nur im zarvanistischen, sondern auch im monistischen Element der Synthese, die wir bei Laktanz und in den Klementinen als den Grundstock des Systems annehmen mussten. Seine philosophische Entsprechung konnte ein konsequenter Monotheismus nur in einer Alleinheitslehre finden, wie sich ihm im Zarvanismus die religiöse Entsprechung bot. Auch die Deutung des biblischen Monotheismus im Sinne einer Alleinheitslehre setzt ein Milieu voraus, für das der Gedanke von der einen Gottheit im Zentrum der religiösen Anschauung steht. So erklärt es sich, dass in den Klementinen hier und da eine deutlich pantheistische Gottesauffassung vertreten wird. Man ist daher auch berechtigt, zwischen der samaritischen Abstammung Simons und dem Monismus seiner Lehre einen Zusammenhang anzunehmen, vorausgesetzt, dass die *Ἀπογραφὴ μεγάλη*, deren Inhalt Hippolytos wiedergibt, in ihrem Grundstock tatsächlich auf den Simon von Gitta zurückgeht, dessen Lebenslauf uns aus mehreren Quellen bekannt ist. Die Nähe des Laktanz zum Judentum, die man auf grund

³⁹⁾ Bousset, Hauptprobleme der Gnosis, 136 ff.

mancher Einzelzüge beobachtet hat ⁴⁰⁾, tritt somit auch im Grundschema des Ganzen zu Tage.

Die von uns vertretene Auffassung dieses Grundschemas als einer Synthese zweier Elemente beantwortet die Frage nach der Herkunft des Systems in einer Weise, die sowohl seinen leitenden Gedanken im einzelnen als auch der Tatsache, dass sie sich zu einem Ganzen verbinden konnten, besser Rechnung trägt, als das bisher der Fall gewesen ist. In einer „Das dualistische System des Laktanz“ betitelten Abhandlung von M a r t e n s, die das Verdienst hat, eine Reihe von Beziehungen aufgewiesen zu haben, die Laktanz mit den Klementinen verknüpfen, werden die Grundanschauungen des Kirchenvaters in ihrem gegenseitigen Abhängigkeitsverhältnis wie folgt charakterisiert: „Ausgehend von dem ethischen Dualismus, dass die Sünde notwendig ist als die Folie der Tugend, gelangt er bei seiner ethisch-teleologischen Weltanschauung zu dem physischen Dualismus als der notwendigen Bedingung für die Verwirklichung des ethischen Weltideals, welcher Bedingung die Welt als Mikrokosmos oder als Makrokosmos unbedingt entsprechen muss. Im Mikrokosmos, dem Menschen, steht dem Leibe als dem bösen die Seele als das gute Prinzip entgegen: Gegensätze, welche durch die gesamte Schöpfung hindurch sich nachweisen lassen. Die Welt aber ist durch den Schöpferwillen Gottes entstanden. Die notwendige Konsequenz also ist, dass Gott auch das Böse gewollt und geschaffen habe. Obgleich Laktanz von dieser dem Christentum direkt zuwiderlaufenden letzten Konsequenz zurückschreckt, so wird er dennoch durch die Prämisse seines Systems zu derselben hingedrängt, kommt also zum metaphysischen Dualismus ⁴¹⁾.“ M a r t e n s stellt somit die Lehre von Gut und Böse als Korrelaten in den Mittelpunkt des Systems und sucht aus ihr die übrigen Grundgedanken abzuleiten. Wie jedoch diese Lehre mit der teleologischen Deutung des Weltprozesses in Zusammenhang steht und zu einem „physischen Dualismus“ führen kann, ist nicht einzusehen, denn die Tatsache, dass das Böse die notwendige Folie des Guten bildet, liefert weder die Voraussetzung für die Möglichkeit der Realisierung des guten Weltzwecks, noch folgt aus ihr etwas für die Struktur der Welt und die Zusammensetzung des Menschen. Wo immer man aber den Ausgangspunkt wählen mag, ein Zusammenhang zwischen den Teilen des

⁴⁰⁾ M a r t e n s, Das dualistische System des Laktanz, Der Beweis des Glaubens, N. F. IX, 1888, 141 f.

⁴¹⁾ Martens, a. a. O. 50.

Systems lässt sich nicht erkennen, solange man im System, wie es uns vorliegt, verbleibt und nicht auf die Komponenten zurückgeht, als deren Resultante es sich darstellt. Ein Versuch in dieser Richtung wird von M a r t e n s nicht unternommen, und auch in seiner Analyse der Klementinen beschränkt er sich darauf, die Verwandtschaft mit der Lehre des Laktanz festzustellen.

Auch B r a n d t ging bei der Darstellung des Systems von der Lehre aus, nach der Gut und Böse sich gegenseitig bedingen. Dass diese Auffassung von Gut und Böse nicht identisch ist mit der Vorstellung vom Bösen als einem Mittel zur Förderung des Guten, wird auch von ihm nicht diskutiert. Da beide Gedanken in der Theodizee der Stoa vertreten sind und Laktanz selbst sich für sie auf stoische Quellen beruft, so gelangte B r a n d t zum Schluss, dass Ausgangspunkt und Ursprung der dualistischen Lehre des Laktanz in stoischen Anschauungen zu suchen seien ⁴²⁾. Nun kann es ohne weiteres als sicher gelten, dass der wesentliche Zug dieser Lehre, der sie als einen Dualismus charakterisiert — die Auffassung alles Seins und Geschehens als eines Kampfes zwischen Gut und Böse — in keiner Weise auf den von B r a n d t gemeinten stoischen Einfluss zurückführbar ist. Man könnte diesen Einfluss höchstens für die eigenartige teleologische Deutung annehmen, die der Kampf zwischen Gut und Böse bei Laktanz erfährt. Aber auch in dieser Hinsicht kann das stoische Vorbild nicht richtunggebend gewesen sein. Die beiden auch in der Stoa zur Rechtfertigung des Bösen angeführten Argumente, auf die sich Laktanz beruft: dass das Böse das notwendige Korrelat des Guten bildet und dass das Gute des Bösen zu seiner Festigung und Steigerung bedarf, erscheinen in der Stoa an ganz verschiedenen Stellen und werden nie zu einander in Beziehung gebracht. Wenn sie bei Laktanz mit einander verbunden werden, so setzt das ein Schema voraus, das zu einer solchen Verknüpfung die Veranlassung bieten konnte. Es ist das Schema jener in das System des Laktanz als einer seiner Bestandteile eingegangenen monistischen Lehre, in der ein Zusammenhang zwischen Korrelativität und Entwicklung insofern gegeben war, als die Entwicklung dort als Differenzierung in die Gegensätze gedacht war, in dem so Differenzierten aber seine Herkunft aus dem Einen in der gegenseitigen Bezogenheit der Elemente zum Ausdruck kam. Für die monotheistische Interpretation

⁴²⁾ B r a n d t, Die dualistischen Zusätze, Sitzungsber. d. Wien. Ak. d. Wiss. 118 (1889), VIII, 64 ff.

dieser auf den Zarvanismus übertragenen Lehre schwand mit der monistischen Auffassung des Urprinzips zugleich auch die Voraussetzung, unter der die Gegensätze auf einander bezogen sein mussten, und der so frei gewordene Gedanke von der Korrelativität der Gegensätze wurde in eine direkte Verbindung mit dem Entwicklungsgedanken gebracht. Wenn dieser seinen konkreten Inhalt in der Vorstellung erhielt, dass das Gute im Kampf mit dem Bösen zur Entfaltung und Ausprägung seines Wesens gelangt, so mag hier stoischer Einfluss vorliegen. Aber der Entwicklungsgedanke selbst in seiner Anwendung auf Gut und Böse stammt nicht erst aus der Stoa ⁴³⁾. Bei der Anlehnung an die Stoa handelt es sich nur um die nachträgliche Formulierung und Konkretisierung zweier Gedanken, die — in einer freilich andersartigen Verbindung als sie bei Laktanz erscheinen — bereits in der synthetischen Grundspekulation vorgebildet waren. Diese hat aber zur stoischen Lehre keine ursprüngliche Beziehung, denn obgleich die Auffassung des Bösen als des notwendigen Gegensatzes zum Guten letztlich auch in der Stoa mit deren Monismus zusammenhängen mag ⁴⁴⁾, so liegt bei Laktanz, wie schon jetzt deutlich sein dürfte und sich bei der Behandlung der Schöpfungslehre vollends zeigen wird, ein anderer monistischer Typus zu grunde als der, den die stoische Lehre repräsentiert.

⁴³⁾ Auch in den Klementinen dient das Böse, das hier vornehmlich als Strafe gefasst wird, dem Zweck der Verwirklichung des Guten: Homil. XIX, 16; XX, 3. *Recogn.* III, 75.

⁴⁴⁾ Laktanz beruft sich auf das bei Gellius N. A. VII (VI), 1 erhaltene Zitat aus Chrysipps Schrift über die Vorsehung, das er Epit. 24 (29), *in extenso* anführt. Danach muss mit dem Guten notwendig auch das Böse gegeben sein: ... *cum bona malis contraria sint, utraque necesse est opposita esse inter se et quasi mutuo adversoque fulta nisu consistere: nullum adeo contrarium est sine contrario altero. quo enim pacto iustitiae sensus esse posset, nisi essent iniuriae, aut quid aliud iustitia est quam iniustitiae privatio?* ... Es wäre möglich, diese Auffassung des Verhältnisses von Gut und Böse mit dem Sympathiegedanken der Stoa in Verbindung zu bringen. Sie könnte sich dann aber nur auf den Gegensatz von Gütern und Übeln, nicht aber auf den des sittlich Guten und Bösen beziehen. Dass Gut und Böse sich gegenseitig bedingen, würde auf dem Gedanken beruhen, dass alle Dinge sich zum Ganzen weben und ein jedes in diesem Ganzen seine Bestimmung und Bedeutung hat. In dem grossen Zusammenhang des Kosmos ist jedes einzelne Glied auf alle übrigen angewiesen und umgekehrt: keines darf isoliert werden, ohne dass sich die Isolierung auf alle übrigen auswirkte. (Cic., *De orat.* III, 5, 20; *De fin.* III, 22, 74). Wenn die Dinge sich gegenseitig tragen und bedingen, so gilt dasselbe auch von ihren subjektiven Spiegelungen, den Gütern und Übeln. In diesem Sinne bedingen sich auch Güter und Übel gegen-

II

Der dualistische Pythagoreismus.

Laktanz will in seiner Schöpfungslehre nur wiedergeben, was die „heilige Schrift“ über die Weltentstehung berichtet, denn das besagen die einleitenden Worte: *nunc . . . ad divinam mundi fabricam revertamur, de qua in arcanis religionis sanctae litteris traditur*⁴⁵⁾. Dass damit die Bibel gemeint ist, beweist die Anwendung ähnlicher Ausdrücke im VII. Buch, wo die Bedeutung „heilige Schrift“ ausser jedem Zweifel steht⁴⁶⁾. In Wirklichkeit handelt es sich aber viel

seitig. Im Haushalt der einen Natur, der *οἰκονομία τοῦ ὅλου*, hat jedes Übel in derselben Weise seine notwendige Existenz wie das ihm entgegengesetzte Gut (Arnim, St. vet. fr. II, 1176; 1181). Daher hebt sich auch vom Standpunkt des Ganzen der Unterschied zwischen Gütern und Übeln auf. Zeus macht auch das Feindliche freundlich und webt Böses und Gutes zur Einheit zusammen (Arnim I, 537, 15 f). Für eine auf die Totalität gerichtete Gesinnung — und dieses ist die Gesinnung des Weisen — werden daher Güter und Übel in gleicher Weise zu *ἀδιόγορα*. Alles Relative, in seiner Existenz durch ein anderes Bedingte stellt sich so ausserhalb der Kategorie des Sittlichen. Soweit daher die Tatsache der gegenseitigen Bedingtheit von Gut und Böse zur Rechtfertigung des Bösen angeführt wird, kann diese Rechtfertigung einen besonderen Ausdruck für den Grundsatz der stoischen Ethik bedeuten, dass die Übel, von denen der Mensch befallen wird, letztlich kein Böses darstellen, da einzig dem in sittlicher Beziehung Bösen diese Bezeichnung mit Recht zukommt. Doch soll nach dem Zitat bei Gellius auch das Laster dadurch seine Rechtfertigung finden, dass es das notwendige Gegenteil der Tugend bildet. Diese Anwendung des Gedankens von der wechselseitigen Bedingtheit der Erscheinungen ist illegal und steht in direktem Widerspruch zu den Voraussetzungen, von denen aus die Stoa zur Unterscheidung zwischen sittlichem Wert und *ἀδιόγορον* gelangt. Sie findet sich auch bei Epiktet (Diss. I, 12, 16) und Mark Aurel (IX, 42. Vgl. Barth, Die Stoa⁴, 55). Hier tritt das Überwiegen des Religiösen über das Ethische in Erscheinung: die Gottheit wird über alle Unterschiede, auch den zwischen Gut und Böse, hinausgehoben.

⁴⁵⁾ II, 9, 1.

⁴⁶⁾ VII, 15, 1: *in arcanis sanctarum litterarum*. Es handelt sich um die Erzählung vom Auszug der Kinder Israel aus Ägypten. Vgl. VII, 14, 7:

weniger um eine Wiedergabe als um eine sehr freie Auslegung des Genesisberichts im Sinne einer der biblischen Erzählung scheinbar ganz fremden Spekulation.

Wir bringen zunächst die wesentlichen Gedanken dieser Schöpfungslehre in der Folge, in der sie berichtet werden.

Zuerst schuf Gott in der Höhe den Himmel als seinen Wohnsitz und in der Tiefe die Erde als Wohnsitz der Menschen und der übrigen Lebewesen. Gottes Wohnsitz, die Oberwelt, ist zugleich das Reich des Lichtes und des ewigen Lebens, während auf der Erde, der Stätte der Unterwelt, Finsternis und Tod herrschen. Auf der Erde unterschied Gott zunächst zwei Richtungen: den Osten und den Westen. Mit dem Osten ist wieder Licht und Leben verbunden, mit dem Westen dagegen Finsternis und Tod. Diesen beiden Richtungen gesellte der Schöpfer zwei andere: den Süden und den Norden. Wie der Süden als warme Himmelsrichtung dem das Sonnenlicht bringenden Osten verwandt ist, so der kalte Norden dem finsternen Westen. Denn Licht und Finsternis sind einander in derselben Weise entgegengesetzt wie Wärme und Kälte, wie Feuer und Wasser oder wie Leben und Tod. Jede Himmelsrichtung erhielt ferner eine Jahreszeit zugewiesen, und zwar entsprechen dem Norden und dem Süden der Winter und der Sommer, dem Osten und dem Westen der Frühling und der Herbst. Dem Osten wurde ausserdem der Tag und dem Westen die Nacht zugeordnet. Tag und Nacht verhalten sich zu einander wie Gott und der von ihm geschaffene böse Geist. Wenn in der Nacht auch zahllose Sterne leuchten, so können sie die Finsternis dennoch nicht überwinden und spenden keine Wärme. Wärme und Feuchtigkeit sind die beiden einander entgegengesetzten Qualitäten, aus denen Gott in wunderbarer Weise alles geschaffen hat. Da die göttliche Kraft in Wärme und Feuer besteht, könnte nichts aus Gott hervorgehen, ohne sofort zu verbrennen, wenn dieser Kraft nicht als ihre Materie Feuchtigkeit und Kälte entgegenständen. Allem Geschaffenen liegt daher „zwieträchtige Eintracht (*discors concordia*)“ zu grunde. Mit Unrecht lässt Heraklit alle Dinge aus dem Feuer, Thales aus dem Wasser entstehen. Erst die Mischung dieser beiden Elemente erzeugt die Dinge. Wasser und Feuer können sich freilich nicht mischen, da sie, aneinandergebracht, sich gegenseitig vernichten würden, wohl aber mischen sich die ihnen

mundum deus . . . , sicut arcanis sanctae scripturae continetur, sex dierum spatio consummavit . . .

zu grunde liegenden Substanzen Wärme und Feuchtigkeit. Die Wärme ist das männliche, aktive, die Feuchtigkeit das weibliche, passive Element. Daher ist auch die Wärme das Element der Seele, die Feuchtigkeit das der Körperlichkeit. Der Gebrauch des Feuers, durch den der Mensch sich vom Tier unterscheidet, bezeugt den göttlichen Ursprung des Menschen und seine Unsterblichkeit, denn das Feuer ist ein aufwärtsstrebendes Element und infolge dieser Eigenschaft ein Abbild des Lebens. Umgekehrt versinnbildlicht das Wasser, das Element des Irdischen und Körperlichen, in seinem Abwärtsstreben den Tod. In welcher Weise aber diese beiden Grundelemente, Feuer und Wasser, von Gott geschaffen wurden, das weiss ausser ihm niemand ⁴⁷⁾).

Sieht man zunächst von den Einzelheiten ab, so erhält man das Bild einer Welt, die sich auf dem Gegensatz des Guten und Bösen in der Weise aufbaut, dass diese Prinzipien in den Urelementen Feuer und Wasser oder Warm und Feucht verkörpert erscheinen und dass alle übrigen Gegensatzpaare, aus denen sich die Schöpfung zusammensetzt, nur Manifestationen oder Entsprechungen dieser Urelemente bilden. Dennoch ist dieses Weltbild, auch abgesehen davon, dass die beiden feindlichen Prinzipien der Gottheit als dem einen Urquell alles Geschaffenen untergeordnet werden, kein dualistisches. Für die iranische Lehre klafft die Welt mitten auseinander, denn zwischen den Schöpfungen Ormuzds und Ahrimans besteht keine andere Beziehung als die der Feindschaft. Im Weltbild des Laktanz hebt sich die Gegensätzlichkeit, von der es beherrscht wird, dadurch auf, dass die Glieder der einzelnen Gegensatzpaare als Erscheinungen von Gut und Böse sich wechselseitig bedingen. Die den Gegensatz von Gut und Böse repräsentierenden Weltelemente stehen aber auch in ihren rein äusseren Qualitäten zu einander in Korrelation. Die spätere Schrift *De ira Dei* bringt unter Anlehnung an den Schöpfungsbericht der Institutionen dieses Verhältnis klar zum Ausdruck: *ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus et invicem copulatis esse concretum, igneo et humido: nec potuisse lucem fieri, nisi et tenebrae fuissent, quia nec superum potest esse sine infero, nec oriens sine occidente, nec calidum sine frigido, nec molle sine duro* ⁴⁸⁾). Die Korrelativität der Gegensätze ist der leitende Gedanke dieser Schöpfungslehre. Das kommt auch

⁴⁷⁾ II, 9.

⁴⁸⁾ *De ira Dei* 15.

darin zum Ausdruck, dass die Gegensätze, auf denen sich die Schöpfung aufbaut, nach einer Analogie gedacht werden, in der die Korrelativität in ihrer reinsten Gestalt erscheint. Wenn berichtet wird, dass der Schöpfer in der Höhe den Himmel, in der Tiefe die Erde und dann auf dieser wieder vier Richtungen unterschied, denen er andere kosmische Wesenheiten zuordnete, so bedeutet das, dass zwischen den Weltelementen dasselbe Verhältnis angenommen wird, das zwischen den Gliedern der räumlichen Gegensatzpaare besteht. Damit wird die Gegensätzlichkeit selbst zum Band, das die Elemente der Welt an einander zu einer untrennbaren Einheit verknüpft. Die *discordia* der Weltelemente ist zugleich auch die Ursache ihrer *concordia*. Man sieht, dass es der Gedanke von der Harmonie der Gegensätze ist, der hier eine eigenartige Deutung erfährt. Auf diese Deutung soll noch später zurückgekommen werden.

Das für das Weltbild des Laktanz Wesentliche: dass die Gegensätze, die immer ein Gutes und ein Böses darstellen, sich zur Harmonie ergänzen, findet seine Entsprechung in der pythagoreischen Lehre, sofern diese die Wirklichkeit auf den Gegensatz des Begrenzten und Unbegrenzten oder des Geraden und Ungeraden zurückführt, der für sie zugleich auch den Gegensatz des Besseren und Schlechteren oder des Vollkommenen und Unvollkommenen bedeutet. Dieser dualistische Zug tritt nicht immer in der gleichen Schärfe hervor, aber er scheint es gewesen zu sein, der die Veranlassung dazu bot, den Pythagoreismus mit der persischen Weisheit zusammenzubringen und aus Pythagoras einen Schüler Zoroasters und der Magier zu machen. Tatsächlich sind uns Darstellungen des Pythagoreismus bekannt, in denen dieser im Sinne der iranischen Lehre gedeutet wird oder umgekehrt die iranische Lehre eine Interpretation im Sinne des Pythagoreismus erfährt. Zu solchen Darstellungen weist auch die Schöpfungslehre des Laktanz nahe Beziehungen auf.

Im Weltbild des Laktanz fällt der alles beherrschende Gegensatz von Gut und Böse mit der allgemeinen Polarität der Erscheinungen zusammen. Im iranischen Weltbild fehlt dem Gegensatz von Licht und Finsternis diese Beziehung zur Gegensätzlichkeit als solchen. Dem entspricht es, dass die Grenze zwischen den Schöpfungen des guten und denen des bösen Geistes bei Laktanz ganz anders verläuft als diejenige, die im iranischen Dualismus die Werke Ormuzds von denen Ahrimans scheidet. So werden die Elemente, die nach iranischer Auffassung durchweg gut und göttlich sind, bei Laktanz auf Gut und Böse verteilt. Das Feuer stellt sich dem Was-

ser wie das Gute dem Bösen oder das Licht der Finsternis gegenüber. Wie Feuer und Wasser verhalten sich auch die ihnen entsprechenden anderen kosmischen Grössen. In der pythagoreisierenden Lehre, die in einem bei Hippolytos erhaltenen Fragment als Weisheit des Zaratas (= Zoroaster) erscheint, werden die grossen Wesenheiten des Kosmos in ganz ähnlicher Weise dem Licht und der Finsternis zugeordnet. Zoroaster tritt auch hier als der Lehrer des Pythagoras auf, den er in seine Lehre einweihet: *Διόδωρος δὲ ὁ Ἑρετριεὺς καὶ Ἀριστόξενος ὁ μουσικός φασὶ πρὸς Ζαράταν τὸν Χαλδαῖον ἐλθὲν εἰσελθεῖν Πυθαγόραν· τὸν δὲ ἐκθέσθαι αὐτῷ δύο εἶναι ἀπ' ἀρχῆς τοῖς οὖσι αἴτια, πατέρα καὶ μητέρα· καὶ πατέρα μὲν φῶς, μητέρα δὲ σκότος, τοῦ δὲ φωτός μέρη θερμόν, ξηρόν, κοῦφον, ταχύ· τοῦ δὲ σκότους ψυχρόν, ὑγρόν, βαρὺ, βραδύ· ἐκ δὲ τούτων πάντα τὸν κόσμον συνεσπάναι, ἐκ θηλείας καὶ ἄρρενος . . . περὶ δὲ τῶν ἐκ γῆς καὶ κόσμου γενομένων τάδε φασὶ λέγειν τὸν Ζαράταν· δύο δαίμονας εἶναι, τὸν μὲν οὐράνιον, τὸν δὲ χθόνιον· καὶ τὸν μὲν χθόνιον ἀνέρα τὴν γένεσιν ἐκ τῆς γῆς, εἶναι δὲ ἔδωρ, τὸν δὲ οὐράνιον πῦρ μετέχον τοῦ ἀέρος, θερμὸν τοῦ ψυχροῦ· διὸ καὶ τούτων οὐδὲν ἀναιρεῖν οὐδὲ μαινεῖν φησὶ τὴν γῆν· ἔστι γὰρ ταῦτα οὐσία τῶν πάντων ⁴⁹⁾*. Das Fragment scheidet sich deutlich in zwei selbständige Teile, die zwei verschiedene dem Zaratas zugeschriebene Lehren enthalten. Wir fassen zunächst den zweiten Teil ins Auge, der mit der Erwähnung der beiden *δαίμονες*, des himmlischen und des irdischen, beginnt. Mit diesen können, wo es sich um eine Lehre des Zoroaster handelt, nur Ormuzd und Ahriman gemeint sein. Ist das richtig, so liegt in diesem Teil des Fragments eine Lehre vor, in der sich der iranische Dualismus von Licht und Finsternis mit einem griechischen Dualismus von Himmel und Erde vereinigt hat. Die Vorstellung vom Himmel und der Erde als der Zweiheit, in der alles seinen Ursprung hat, ist aber besonders in einer Tradition lebendig, die man die orphisch-pythagoreische nennt ⁵⁰⁾. Hier auch wird diese Vorstellung zu einer im engeren Sinne dualistischen, indem das Himmlische als das Gute, das Irdische aber als das Böse erscheint. In bezug auf das Weitere bietet der Text des Fragments eine Schwierigkeit. Es ist nicht ganz klar, ob die beiden *δαίμονες* selbst mit dem *ἔδωρ* und dem *πῦρ μετέχον τοῦ ἀέρος* identifiziert werden oder ob sie nach der dem Text zu grunde liegenden Lehre diese Ele-

⁴⁹⁾ Hippolytus, Refut. I, 2.

⁵⁰⁾ Dieterich, Nekyia, Leipzig 1893, 100 ff.

mente bloss hervorbringen. Letztere Auffassung vertritt Reitzenstein, der das Fragment in einem anderen Zusammenhang behandelt⁵¹⁾. Er schlägt ausserdem vor, im Text nach τὸν δὲ οὐράνιον die Worte τὴν ψυχὴν, εἶναι δὲ zu ergänzen. Man würde dann die Gleichungen γένεσις = ὕδωρ und ψυχὴ = πῦρ μετέχον τοῦ αἰθέρος erhalten. Damit wäre die Verbindung mit der nachfolgenden Erwähnung der ψυχῇ hergestellt⁵²⁾. Wie immer man sich zu dieser Emendation verhalten mag, sie würde nur die Bestätigung für die ohnehin schon aus dem Text hervorgehende Tatsache liefern, dass das Fragment eine Lehre enthält, die der des Laktanz eng verwandt ist. Wenn im Fragment die Verteilung der grossen Weltwesenheiten auf Gut und Böse in der Weise vorgenommen wird, dass auf der Seite des Guten der Himmel und das an der Luft teilhabende Feuer, auf der Seite des Bösen aber die Erde und das Wasser zu stehen kommen, so ist diese Verteilung mit derjenigen fast identisch, die bei Laktanz vorliegt. Die Textfassung Reitzensteins würde die Beziehung der im Fragment mitgeteilten Lehre zum orphisch-pythagoreischen Dualismus noch deutlicher hervortreten lassen. Wenn nach dieser Textfassung die Seele ihren Ursprung im Himmel hat, so erkennt man in dieser Vorstellung die bekannte orphisch-pythagoreische Auffassung vom Menschen wieder, der seinem Leibe nach ein irdisches, seiner Seele nach aber ein himmlisches Wesen ist⁵³⁾. Das ist aber auch die Lehre des Laktanz.

Von nicht geringerem Interesse ist der erste Teil des Fragments. Hier werden die einander entgegengesetzten Eigenschaften warm und kalt, trocken und feucht, leicht und schwer, schnell und langsam auf die beiden Prinzipien Licht und Finsternis verteilt, die zugleich als „Vater“ und „Mutter“ erscheinen. Es handelt sich bei den zwei ersten Paaren der Aufzählung um die stereotype Reihe der Elementenqualitäten. Bekanntlich hat nach Aristoteles jedes Element zwei Qualitäten: das Feuer ist warm und trocken, die Luft warm

⁵¹⁾ Reitzenstein, Die Göttin Psyche, Sitzungsber. d. Heidelb. Ak. 1917, 6, 34. Vgl. Reitzenstein-Schaeder, Studien zum antiken Synkretismus, Stud. d. Bibl. Warburg, Leipz. 1926, 116 f., und Bidez-Cumont, Les mages hellénisés II, 63 ff.

⁵²⁾ Vgl. die bei Bidez-Cumont angeführten Stellen, in denen dieselbe Auffassung der Seele vertreten wird, und auch die Darstellung der pythagoreischen Lehre bei Diog. L. VIII, 28: εἶναι δὲ τὴν ψυχὴν ἀπόσπασμα αἰθέρος καὶ τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, τῷ συμμετέχειν ψυχροῦ αἰθέρος.

⁵³⁾ Dieterich, Nekyia, 100 ff., Kern, Orphicorum fragmenta 32.

und feucht, das Wasser kalt und feucht, die Erde kalt und trocken. Die Stoa schreibt dagegen jedem Element nur eine Qualität zu: dem Feuer die Wärme, der Luft die Kälte, dem Wasser die Feuchtigkeit, der Erde die Trockenheit. Setzt man nun in der Gruppierung, die im Fragment mit den Qualitäten vorgenommen wird, für diese die entsprechenden Elemente ein, so ist das ohne Widerspruch nur möglich, wenn man dabei die aristotelische und nicht die stoische Auffassung zu grunde legt, denn warm und trocken können nicht in einer Reihe mit leicht und schnell stehen, wenn das Warme das Feuer, das Trockene aber die Erde bedeutet ⁵⁴⁾. Aus der Lehre des Fragments über die Verteilung der Qualitäten auf Licht und Finsternis würde sich dann aber als ihre Konsequenz die im Schöpfungsbericht des Laktanz vertretene Auffassung ergeben, dass Feuer und Wasser als die Entsprechungen von Licht und Finsternis die eigentlichen und einzigen Elemente darstellen.

Die Lehre von Feuer und Wasser als den eigentlichen Elementen findet sich schon in der älteren griechischen Philosophie. Sie wird für Hippon von Rhegion ⁵⁵⁾ und für Archelaos ⁵⁶⁾, wenn auch recht unklar, bezeugt. Auch der Verfasser der hippokratischen Schrift *Περὶ διαίτης* ⁵⁷⁾ bekennt sich zu ihr. In einer späteren Zeit erscheint sie in Texten, die eine Beziehung sowohl zum Pythagoreismus als auch zum Iran deutlich aufweisen oder doch mit Wahrscheinlichkeit vermuten lassen.

In der Lehre des Zaratas bei Hippolytos bedeutet der Dualismus von Licht und Finsternis zugleich auch den des Männlichen und Weiblichen. Dem entsprechend wird das Licht als *πατήρ* und die Finsternis als *μήτηρ* bezeichnet. Das ist ein Zug, der sich ohne Schwierigkeit aus dem Pythagoreismus dieser Lehre herleiten lässt. Zu den *συστοιχίαι* der pythagoreischen Tafel der Gegensätze gehört ja auch das Paar *ἄρρεν - θήλην*, und im späteren Pytha-

⁵⁴⁾ Der zweite Teil des Fragments setzt die stoische Elementenlehre voraus, denn hier ist die Luft das kalte Element. Von den bekannten Neupythagoreern vertritt jedenfalls Okellos die aristotelische Auffassung: De rer. nat. II, 7 f.

⁵⁵⁾ Diels, Fr. d. Vors. ⁵ 38A3.

⁵⁶⁾ Fr. d. Vors. ⁵ 60A8.

⁵⁷⁾ *Περὶ διαίτης* I, 3 ff. — Zeugnisse über diese Lehre finden sich zusammengestellt bei Reitzenstein, Alchemistische Lehrschriften und Märchen bei den Arabern, Religionsgeschichtl. Versuche u. Vorarbeiten XIX, 2 (1923), 74, Anm. 5. Vgl. Bidez - Cumont II, 66.

goreismus macht sich die Tendenz bemerkbar, diesem Gegensatz eine Bedeutung zu verleihen, die sonst nur dem des *περισσόν - ἄρτιον* zukommt⁵⁸⁾. Eine solche Verteilung der Prinzipien auf das Männliche und Weibliche, bei der zugleich in der Gegensätzlichkeit der Elemente ein Dualismus von Gut und Böse zum Ausdruck kommt, erscheint auch in einer von Hippolytos den Ägyptern zugeschriebenen pythagoreisierenden Lehre. Sie verwendet für ihre Zwecke die bekannte Einteilung, nach der die Elemente in die beiden Gruppen der *ἀνωφερῇ* und *κατώφερῇ στοιχεῖα* zerfallen: <ὁ?> ποιήσας τὸν κόσμον ἀρρενόθηλυν αὐτὸν κατεσκεύασε, καὶ δύο στοιχεῖα εἰς τὸ ἄνω ἡμισφαίριον προσέταξε, τὸ τε πνεῦμα καὶ τὸ πῦρ, καὶ καλεῖται τοῦτο τὸ ἡμισφαίριον τῆς μονάδος ἀγαθοποιόν τε καὶ ἀνωφερές καὶ ἀρρενικόν· λεπτομερὲς γὰρ οὕσα ἡ μονὰς ποτᾶται εἰς τὸ λεπτόπατον μέρος καὶ καθαρώτατον τοῦ αἰθέρος· τὰ τε ἄλλα δύο στοιχεῖα ὄντα παχύτερα ἀπένευεν τῇ δυνάδι, γῆν τε καὶ ὕδωρ, καὶ καλεῖται τοῦτο τὸ ἡμισφαίριον κατώφερές θηλυκόν τε καὶ κακοποιόν· καὶ αὐτὰ δὲ πάλιν τὰ ἄνω δύο στοιχεῖα ἐαυτοῖς συγκοινοῦμενα ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ πρὸς ἐκκαρπίαν καὶ αὔξησιν τῶν ὄλων. καὶ τὸ μὲν πῦρ ἄρρεν ἐστὶ, τὸ δὲ πνεῦμα θῆλυ. καὶ πάλιν τὸ ὕδωρ ἄρρεν ἐστίν, ἡ δὲ γῆ θῆλυ. καὶ οὕτως ἀπ' ἀρχῆς συνεβίωσε τὸ πῦρ τῷ πνεύματι, τῇ δὲ γῇ τὸ ὕδωρ. ὥσπερ γὰρ δόξαμις τοῦ πνεύματός ἐστι τὸ πῦρ, οὕτως καὶ τῆς γῆς τὸ ὕδωρ...⁵⁹⁾ Mit seiner dualistischen Auffassung der Elemente liefert dieser Text eine bemerkenswerte Parallele zur Kosmogonie des Poimandres. Die *ἄλογα κατώφερῇ* τῆς φύσεως *στοιχεῖα*, Wasser und Erde, bilden dort die böse Materie, die den Urmenschen hinabzieht, während der *ἕτερος νοῦς δημιουργός* in Beziehung zu den emporsteigenden Elementen Feuer und Pneuma gebracht wird⁶⁰⁾. Unser besonderes Interesse hat aber der Schlusssatz des

⁵⁸⁾ Vgl. das bei Nicomachus, Theolog. Arithm. 7 (S. 5 Ast) über die Monas Gesagte: ὡς δὲ σπέρμα συλλήβδην ἀπάντων ἄρσενά τε καὶ θηλείαν τὴν αὐτὴν τίθενται, οὐ μόνον, ἐπεὶ τὸ μὲν περιττὸν ἄρρεν ἀσδιαίρετον ὄν, τὸ δὲ ἄρτιον θῆλυ λυτὸν ὄν φωντο, ἀρτίαν δὲ καὶ περιττὴν μόνην αὐτήν, ἀλλὰ καὶ ὅτι πατήρ καὶ μήτηρ. ὕλης καὶ εἶδους λόγον ἔχουσα ἐπεισέιτο, τεχνίτου καὶ τεχνητοῦ. Desgleichen sagt Nikomachos auch bei Phot. Cod. 187, S. 143 Becker, die Monas sei der νοῦς, εἴτα καὶ ἀρσενόθηλεις καὶ θεὸς καὶ ὕλη δὲ πως. Entsprechend ist der Kosmos nach Apollonios von Tyana ἄρσενός τε καὶ ἀνταρκεμένης φύσεως (III, 34).

⁵⁹⁾ Hippolytus, Refut. IV, 43.

⁶⁰⁾ Hermes Trismeg. I, 10; 15; 9.

Textes. Wenn in ihm das Feuer und das Wasser als die *δυνάμεις* der beiden übrigen Elemente bezeichnet werden, so bedeutet das, dass sich die vier Elemente auch hier auf zwei reduzieren. Dieselbe Auffassung von Feuer und Wasser als primärer Elemente, denen Luft und Erde als abgeleitete Substanzen gegenüberstehen, wird in einer späten alchemischen Schrift auch dem Magier Ostanes zugeschrieben: *Ostanes* ⁶¹⁾ *quoque philosophus ait: „Quattuor autem elementa, id est calor, frigus, humiditas et siccitas ex uno fonte procedunt, et eorum quaedam alia ex aliis iisdem conficiuntur; ex his vero quattuor quaedam sunt quasi radices et quaedam quasi ex his radicibus composita, terra et aer* ⁶²⁾.“ Die Auffassung von Feuer und Wasser als den letzten Elementen, aus denen alle Dinge hervorgegangen seien, fand Ostanes, wie ein arabisch verfasster handschriftlicher Text berichtet, auch in einer von ihm entzifferten ägyptischen Inschrift vertreten ⁶³⁾. Offenbar ergibt sich im zitierten lateinischen Text für Ostanes diese Auffassung aus der Lehre von den Elementenqualitäten. Wie dieses Ergebnis zu stande kommt, bleibt freilich unklar. Immerhin erscheint darin eine Beziehung dieses Textes zur Mitteilung des Hippolytos über die Spekulation des Zaratas, die ja die Lehre von Feuer und Wasser, wenn auch nicht *explicite*, ebenfalls enthält. Zugleich ist damit ein Hinweis auf die Nähe dieser Lehre zum Pythagoreismus gegeben. Es liegt manches Zeugnis dafür vor, dass in Kreisen des späteren Pythagoreismus die Lehre von den Elementenqualitäten in besonderer Weise gepflegt wurde. In der Darstellung des Pythagoreismus bei Diogenes Laertios werden ähnlich wie im Fragment über Zaratas als die den Kosmos beherrschenden Gegensätze neben Licht und Finsternis die Elementenqualitäten genannt: *λόμοιρον δ' εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ φῶς καὶ σκότος καὶ θερμὸν καὶ ψυχρὸν καὶ ξηρὸν καὶ ὑγρὸν* ⁶⁴⁾. Von der *λότης*, die sich in der Gegensätzlichkeit der Elementenqualitäten zeigt, spricht auch Philon im Zusammenhang

⁶¹⁾ Konjektur Reitzensteins (Alchemist. Lehrschriften 70) für Arsicanus oder Arsitanus. Vgl. Bidez-Cumont II, 328 A 13, Anm. 1.

⁶²⁾ Interrogationes regis Calid et responsiones Morieni; bei Manget, Bibliotheca chemica I, 513 b. Zitiert nach Bidez-Cumont II, 328 A 13.

⁶³⁾ Den Beginn des Textes bringt in Übersetzung Berthelot, La Chimie au Moyen Age III, 119 ff., abgedruckt auch bei Bidez-Cumont II, 347 ff., s. besonders 349.

⁶⁴⁾ Diog. L. VIII, 26.

mit seiner vermutlich aus einer pythagoreischen Quelle schöpfenden Lehre vom Logos - τομεύς⁶⁵): λέγουσι γὰρ οἱ ἀκριβέστατα περὶ τῶν τῆς φύσεως ἐξηταζότες, ὅτι ἀναλογία μὲν ἴσα τὰ τέτταρα στοιχεῖά ἐστιν, ἀναλογία δὲ κόσμος ἅπας κραθεῖς τὸ ἴσον ἐκάστῳ τῶν μερῶν ἀπονεμούσῃ συνέστη. καὶ τὰ περὶ ἡμᾶς μέντοι τέτταρα, ξηρόν, ὕγρόν, ψυχρόν καὶ θερμόν τὴν δι' ἀναλογίας ἰσότητα κρασάμενα ἀρμύσασθαι καὶ μηδὲν ἄλλο ἢ κρασιν εἶναι τῶν τεττάρων δυνάμεων ἀναλογίας ἰσότητι κραθεισῶν⁶⁶). Wir zitieren ferner Nikomachos von Gerasa: γένεσις μὲν γὰρ πᾶσα ἐξ ἐναντίων, ὕγροϋ, ξηροϋ, ψυχροϋ, θερμοϋ, ἐναντία δὲ οὐχ ὁμονοεῖ οὐδ' εἰς σύστασίν τινα συντρέχει δίχα ἀρμονίας⁶⁷). Man vergleiche auch das Okelloszitat bei Stobaios: πρῶτως γὰρ ὕλα ... δεύτερον δὲ αἱ ἐναντιώσεις, οἷον θερμότητας καὶ ψυχρότητας καὶ ὑγρότητας καὶ ξηρότητας⁶⁸). Lässt so der Zusammenhang, der zwischen der Lehre von Feuer und Wasser und der Spekulation über die Elementenqualitäten besteht, die Nähe dieser Lehre zum Pythagoreismus vermuten, so verdient andererseits der Umstand Beachtung, dass sie sich auch im zitierten alchemischen Text an den Namen eines iranischen Weisen knüpft. Nimmt man ferner hinzu, dass sie sich in dem von Hippolytos mitgeteilten Weltbild der „Ägypter“ mit einem ausgesprochenen Dualismus von Gut und Böse verbindet, so wird die Annahme ihrer Beziehung zum Iran um so mehr nahegelegt. Soweit die Lehre von Feuer und Wasser in den von uns angeführten Texten erscheint, darf man sie als das Resultat einer Adaptation des Pythagoreismus an den iranischen Dualismus von Licht und Finsternis betrachten. Diese Anpassung vollzog sich mit Hilfe der im späteren Pythagoreismus verbreiteten Lehre von den Elementenqualitäten. Die Voraussetzungen für eine solche Verwendung dieser Lehre waren im Pythagoreismus selbst gegeben, denn Licht und Finsternis bilden eines der Gegensatzpaare der pythagoreischen „Kategorientafel“, und die Darstellung des Diogenes Laertios nennt, wie wir gesehen haben, Licht und Finsternis zugleich mit den Elementenqualitäten als die Gegensätze, die sich im Kos-

⁶⁵) Über den Pythagoreismus dieser Lehre s. E. R. Goodenough, A neo-pythagorean source in Philo Judaeus, Yale Classical Studies III, 1932, 117 ff.

⁶⁶) Quis rer. div. her. 152 f.

⁶⁷) Theolog. arithm. 48 (S. 47 Ast)

⁶⁸) Stob., Ecl. I, 20, 4, p. 174 f. Wachsmuth.

mos das Gleichgewicht halten ⁶⁹). Freilich ist es nicht sicher, ob nicht auch schon diese so Verschiedenes in sich vereinigende Darstellung, für die als Gewährsmann Alexander Polyhistor genannt wird, in einigen ihrer Bestandteile auf eine iranisierende Quelle zurückgeht. Die angeführte Stelle erinnert ja lebhaft an das von Hippolytos über die Lehre des Zaratas Berichtete. Es kann dieselbe Quelle sein, die auch Laktanz benutzt, denn manche Einzelzüge im Bericht des Diogenes finden sich bei Laktanz wieder. Wir verweisen insbesondere auf die bei Diogenes hervorgehobene Bedeutung des *θερμόν* im pythagoreischen Weltbilde. Das Warme ist Ursache des Lebens in der Welt, Leben bedeutet Teilhaben am Warmen, das Warme im Menschen bezeugt seine Verwandtschaft mit dem Göttlichen: „τὸ θερμόν . . . ἐστὶ ζωῆς αἴτιον . . . ⁷⁰)“, „ζῆν μὲν πάνθ' ὅσα μετέχει τοῦ θερμοῦ ⁷¹)“, „ἀνθρώποις εἶναι πρὸς θεοῦς συγγένειαν κατὰ τὸ μετέχειν ἀνθρώπων θερμοῦ ⁷²)“. Ebenso wird auch bei Laktanz das Warme zum Leben und zugleich auch zum Göttlichen in Beziehung gebracht: „*vita in calore est*,

⁶⁹) Es kann sein, dass auch die ältere Lehre von Feuer und Wasser dem Pythagoreismus als Vorbild gedient hat. Eine merkwürdige Parallele zur Lehre des Ostanes liefern bei Lucilius die Verse 784 ff., in denen Feuer und Wasser, die *ἀρχαί* und *stoechia* zugleich sind, den *posteriora stoechia πνεῦμα* und *γῆ* gegenübergestellt werden. Reitzenstein, der auf diese Parallele hinweist (Alchemist. Lehrschriften 74, Anm. 5), will das Fragment auch zu den Spekulationen des Archelaos und Hippon (S. Anm. 55 u. 56) in Beziehung bringen. Vgl. auch Bidez-Cumont II, 328 A 13, Anm. 1. Diese Beziehung bleibt allerdings unklar. Bidez-Cumont machen ferner darauf aufmerksam, dass, wie aus einigen Zeugnissen hervorgeht, Feuer und Wasser auch im Iran als die Elemente *κατ' ἐξοχήν* galten und daher für die Elemente überhaupt eintreten konnten, s. namentlich I, 75, Anm. 1. Es ist nicht unwahrscheinlich, dass die in der Alchemie so verbreitete Lehre, nach der die Metalle und alle Stoffe überhaupt aus Quecksilber und Schwefel bestehen (E. O. Lippmann, Entstehung und Ausbreitung der Alchemie I, Berlin 1919, 380 ff.) auf die Auffassung von Feuer und Wasser als den beiden Elementen zurückgeht. Quecksilber ist das einzige flüssige Metall, und Schwefel ist überkältetes Feuer (Nemesios von Emesa bei W. Jaeger 75). Anders Lippmann, der die Theorie direkt aus der Lehre von den Elementenqualitäten ableiten will. Über die Lehre von Feuer und Wasser in der Alchemie s. I. Hammer-Jensen, Die älteste Alchymie, Kgl. Danske Videnskab. Selsk., Historisk-filolog. Meddel, IV, 2, 1921.

⁷⁰) VIII, 27.

⁷¹) VIII, 28.

⁷²) VIII, 27.

*mors in frigore*⁷³⁾“, „*(ignis) natura quia mobilis est et sursum nititur, vitae continet rationem*⁷⁴⁾“, „*virtus dei . . . in calore et igni*⁷⁵⁾“. Wir vermerken auch, dass sich sowohl bei Diogenes als auch bei Laktanz die — allerdings sehr verbreitete — Auffassung findet, nach der der Gegensatz des Guten und Bösen als Gegensatz der himmlischen zur irdischen Sphäre auftritt. Eine Notiz bei Epiphanius bezeichnet sie als pythagoreisch⁷⁶⁾.

Liegt so bei Laktanz ein — wenn auch modifizierter — Pythagoreismus vor, so dürfte es auch möglich sein, den bei ihm so nachdrücklich betonten Gedanken, dass die kosmischen Gegensätze zu einander in Korrelation stehen, in eine Beziehung zum Pythagoreismus seiner Lehre zu bringen. Dieser Gedanke ist nicht gewöhnlich. Ganz allgemein darf gesagt werden, dass er mit der Grundanschauung des Pythagoreismus zusammenhängt, nach dem alles Zahl ist, in jeder Zahl aber der korrelative Gegensatz des Geraden und Ungeraden sich zur Harmonie ausgleicht. Eine Formulierung, die in der Weise, wie das bei Laktanz der Fall ist, die Einheit der Gegensätze auf die Korrelativität zurückführt, findet sich aber in den uns bekannten als pythagoreisch bezeugten Texten nicht. Wohl aber können wir auf eine Stelle bei Philon verweisen, die diese Formulierung in derselben Schärfe bringt. In seiner Schrift über die Ewigkeit der Welt macht Philon auf den Widersinn aufmerksam, zu dem die stoische *ἐκπύρωσις*-Lehre führen muss, wenn sie behauptet, dass nach dem Weltuntergang von allen Elementen das Feuer allein übrig bleibt. Das sei unmöglich, da ja dann die Qualitäten des Feuers, das Leichte, Dünne und Warme, im Widerspruch zur Tatsache, dass in den Gegensatzpaaren die Glieder nicht isolierbar sind, ohne ihr Gegenteil bestehen müssten: *τῶν ἐν ταῖς συζυγίαις ἐναντίων ἀμήχανον τὸ μὲν εἶναι, τὸ δὲ μὴ· λευκοῦ γὰρ ὄντος ἀνάγκη καὶ μέλαν ὑπάρχειν καὶ μεγάλου βραχὺ καὶ περὶ-*

⁷³⁾ Div. inst. II, 9, 10.

⁷⁴⁾ II, 9, 25.

⁷⁵⁾ II, 9, 16.

⁷⁶⁾ Diog. L. VIII, 26: *τόν τε περὶ γῆν ἄερα ἄσειστον καὶ νοσερόν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πάντα θνητά· τὸν δὲ ἀνωτάτω ἀεικίνητόν τ' εἶναι καὶ καθαρόν καὶ ἑγχεῖ καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ ἀθάνατα καὶ διὰ τοῦτο θεῖα*. Lact., Div. inst. II, 9, 3: *in quo (= caelo) posuit lucem perennem et superos et vitam perpetuam, et contra in terra tenebras et inferos et mortem*. Vgl. Epiphanius bei Diels, Doxogr. 587; Philolaos bei Stob., Ecl. I, 20, 2, 172 f. W.; Cicero, Somn. Scip. 4, 9.

τοῦ ἄρτιον καὶ γλυκερός πιπρὸν καὶ ἡμέρας νόκτα καὶ ὅσα τούτοις ὁμοιότροπα. γενομένης δ' ἐκπυρώσεως ἀδύνατόν τι συμβήσεται. τὸ μὲν γὰρ ἕτερον ὑπάρξει τῶν ἐν ταῖς συζυγίαις, τὸ δὲ ἕτερον οὐκ ἔσται. φέρε δ' οὕτωςι θεασώμεθα· πάντων εἰς πῦρ ἀναλυθέντων, κοῦφον μὲν ἔσται τι καὶ μαρὸν καὶ θερμόν — ἴδια γὰρ πυρὸς ταῦτα —, βαρὺ δ' οὐδὲν ἢ πυκνὸν ἢ ψυχρόν, τὰ τοῖς λεχθεῖσιν ἐναντία ⁷⁷⁾). Die Welt baut sich somit nach diesen Ausführungen aus Elementen auf, die sich in Syzygien anordnen, d. h. aber in solche Gegensatzpaare, deren Glieder sich wechselseitig bedingen und daher untrennbar mit einander verbunden sind ⁷⁸⁾). Es ist beachtenswert,

⁷⁷⁾ De aeternit. mundi 104 f.

⁷⁸⁾ Für eine solche Auffassung ist die Harmonie der Gegensätze eine Notwendigkeit, die mit der Gegensätzlichkeit zugleich gegeben ist. Die Einheit ist der Gegensätzlichkeit immanent. Eine ganz andere Auffassung tritt uns in der Schrift *Περὶ κόσμου* entgegen. Das Wunderbare, dass die aus einander entgegengesetzten Elementen aufgebaute Welt dennoch bestehen kann, wird durch eine von aussen wirkende alles durchdringende Kraft erklärt, die die Gegensätze an einander bindet (Kap. 5.). Der Verfasser der Schrift lehnt sich dabei im Ausdruck an die Stoa an (*μία ἡ διὰ πάντων διήκουσα δύναμις*). Für die Stoa ist die Einheit den Dingen immanent, insofern als es ein und derselbe Urstoff ist, der sich zur Mannigfaltigkeit der Natur entwickelt. Dennoch liebt es die Stoa, das göttliche Urfeuer den aus ihm entstandenen Dingen als das sie Durchdringende, sie Zusammenfassende und zur Einheit Verbindende gegenüberzustellen. Der Gedanke, dass die Einheit der Gegensätze notwendig eine transzendente Ursache voraussetzt, wird von der christlichen Apologetik übernommen und zum Beweis für die Existenz des einen Gottes verwertet. Die Oratio contra gentes des Athanasios lehnt sich ganz eng an die Ausführungen der Schrift *Περὶ κόσμου* an. Die Transzendenz der die Einheit der Gegensätze bewirkenden Ursache wird aber hier in noch viel höherem Masse betont. Die sich in der Natur zur Harmonie vereinigenden Gegensätze zeugen dafür, dass es ausserhalb der Gegensätze einen gibt, der sie zusammenbindet: *τίς, ὁρῶν τὰ ἐναντία τῇ φύσει συνημμένα καὶ σύμφωνον ἔχοντα τὴν ἁρμονίαν, οἶον τίς, ἰδὼν πῦρ ψυχρὸν καὶ ξηρὸν ὑγρὸν κεκραμένον καὶ ταῦτα μὴ ἀναστατοῦντα πρὸς ἄλληλα, ἀλλ' ἐν ἀποτελοῦντα ὡς ἐξ ἑνὸς τὸ σῶμα, οὐκ ἂν ἐνθυμηθεῖν ἔξωθεν εἶναι τοῦτων τὸν ταῦτα συνάψαντα;* (Migne, Patrol. gr. XXV, 72, 36). Wenn die Gegensätze nicht von einer höheren Ursache zusammengehalten würden, müssten die Weltelemente in beständigem Kampf mit einander liegen. Sie würden sich in diesem Kampf gegenseitig vernichten, oder es würde nur eines die Oberhand behalten (ibid. 37). Es ist eigentümlich, wie der Kirchenvater bei dieser Betonung der Notwendigkeit einer transzendenten Ursache für die Einheit der Gegensätze im Kosmos ganz zu vergessen scheint, dass er in einem anderen Zusammenhang gerade auf die *innere* Einheit hingewiesen hatte, durch die die Weltelemente mit einander verbunden sind. Es wurde von ihm

dass unter den Beispielen für solche Syzygien auch das Paar *περυσσόν-ἄγιον* erscheint. Das lässt auf die Nähe dieser Auffassung zum Pythagoreismus schliessen. Vielleicht deutet darauf auch der Umstand, dass sich die übrigen Beispiele mit Ausnahme des letzten unter denen finden, die Aristoteles für die Lehre des Alkmaion anführt. Diesen knüpfen bekanntlich an den Pythagoreismus enge Beziehungen ⁷⁹⁾. Der Ausdruck *συζυγία* erinnert an die gnostische Lehre, die wir im vorhergehenden Kapitel als ein in das System des Laktanz eingegangenes Element vorausgesetzt haben. Die Nähe auch jener gnostischen Spekulation zum Pythagoreismus wird sich wahrscheinlich machen lassen. Damit wird auch die Frage beantwortet werden, wie sich die im Schöpfungsbild des Laktanz erscheinende pythagoreisierende Lehre zum Genesisbericht verhält, dessen Wiedergabe sie darstellen will.

gezeigt, dass die Elemente immer auf einander bezogen und daher nicht isolierbar sind. Die heidnische Gleichsetzung der Gottheit mit einem Element war ja für ihn aus dem Grunde widersinnig, weil sie die Verabsolutierung eines der Bestandteile des Kosmos bedeutete (ibid. 27). Über die Gottheit als die Ursache der Harmonie der Gegensätze vgl. auch Basilius, Homil. II, 2 (Migne, Patrol. gr. XXIX) u. Clemens Alex., Protrept. I, 5.

⁷⁹⁾ Aristoteles, Met. I, 5, 6 (986 a 15 ff.).

III

Der Typus der monistischen Alleinheitslehre.

Es sind zwei Prinzipien, denen nach Laktanz alle geschaffenen Dinge ihren Ursprung verdanken: das Warme und das Feuchte. Für sie, die *substantiae* des Feuers und des Wassers, treten in der Darstellung auch diese beiden Elemente selber ein, so dass gesagt werden kann: alle Dinge sind aus Feuer und Wasser entstanden. In allen Dingen sind diese beiden Elemente vereinigt, die Dinge bilden gewissermassen eine Mischung aus Feuer und Wasser. Neben das Paar Feuer und Wasser tritt aber bei Laktanz eine ganze Reihe von anderen Paaren geschaffener Wesenheiten, deren Beziehung zu Feuer und Wasser nicht dieselbe ist wie diejenige, die zwischen den beiden Elementen einerseits und den Einzeldingen andererseits vorliegt. Besteht jedes Einzelding aus Feuer und Wasser, so gilt das nicht von den jeweiligen Gliedern der Paare, die neben Feuer und Wasser im Anfang der Schöpfung stehen. Diese Glieder bilden, jedes einzeln für sich genommen, in unbestimmter Weise Entsprechungen oder Erscheinungsformen des einen o d e r des anderen Elements. Andererseits ist aber auch das Paar Feuer-Wasser, resp. Warm-Feucht nur eine Analogie oder ein Ausdruck für einen noch ursprünglicheren Gegensatz, den Gegensatz von Licht und Finsternis, in dem sich wiederum der letzte und alles tragende Dualismus von Gut und Böse manifestiert. Sieht man ab von den allumfassenden Gegensätzen Gut-Böse, Licht-Finsternis, Leben-Tod, so erhält man als die Entsprechungen von Feuer und Wasser die folgenden Gegensatzpaare kosmischer Wesenheiten: Himmel-Erde (Oberwelt-Unterwelt), Ost-West, Süd-Nord, Sommer-Winter, Frühling-Herbst, Tag-Nacht. Feuer und Wasser bilden so mit diesen ihren Entsprechungen eine Reihe von Wesenheiten, die sich von den übrigen Schöpfungen als eine Oberschicht oder Vorstufe abhebt.

Bedenkt man, dass die Darstellung des Laktanz nur die biblische Schöpfungslehre wiedergeben will, so liegt es nahe, in ihr jenen Typus der Genesisinterpretation vertreten zu finden, für den

sich das Sechstageswerk in zwei Stufen vollzieht. Es ist der Typus, der in seiner am häufigsten begegnenden Ausprägung zwischen dem ersten und den übrigen Schöpfungstagen eine scharfe Grenze zieht, demgemäss die auf diese beiden Zeitabschnitte verteilten Dinge als wesentlich von einander verschieden betrachtet und die bevorzugte Stellung der Schöpfungen des ersten Tages auch dadurch kennzeichnet, dass sie deren Gesamtheit durch eine bedeutsame Zahl repräsentiert werden lässt. Man denkt zunächst an Philon. Es sind sieben Dinge, die Philon im Genesisbericht der Septuaginta als Schöpfungen des ersten Tages aufgezählt findet: der Himmel (*οὐρανός*), die Erde (*γῆ*), die Luft (*ἀήρ* als Interpretation von *σκότος*), das Leere (*κενόν* als Interpretation von *ἄβυσσος*), das Wasser (*ὕδωρ*), der Geist (*πνεῦμα*) und das Licht (*φῶς*) ⁸⁰). Bei diesen Schöpfungen handelt es sich nach Philon um sieben Ideen, die zusammen die intelligible Welt, den *κόσμος νοητός*, ausmachen. Unter den sieben Schöpfungen des ersten Tages rückt bei Philon die letzte, das Licht, mehr noch als das neben ihm genannte Pneuma, in den Vordergrund: es ist das Abbild des göttlichen Logos selbst ⁸¹). Damit wird andeutungsweise die Lehre ausgesprochen, dass sich die Schöpfung der intelligiblen Welt im Licht zusammenfasst. In deutlicher Weise finden wir diese Lehre bei Aristobul vorausgesetzt, wenn es bei ihm heisst, dass der siebente Tag, der uns von Gott zur Ruhe geschaffen worden sei, allegorisch als der erste, nämlich als die Entstehung des Lichtes gedeutet werden könne, in dem alles zusammengeschaut würde ⁸²). Von „sieben grossen Werken“, die Gott am ersten Tage geschaffen habe, spricht auch das Buch der Jubiläen. Als diese Werke werden in dem recht unsicheren Text, ohne dass die Verteilung auf die Siebenzahl klar würde, Himmel, Erde und Wasser genannt, aber auch die vor Gott

⁸⁰) De op. m. 29.

⁸¹) De op. m. 30: τὸ δὲ ἀόρατον καὶ νοητὸν φῶς ἐκεῖνο θεῖον λόγον γέγονεν εἰκὼν τοῦ διεσκηλευμένου αὐτοῦ τὴν γένεσιν αὐτοῦ.

⁸²) Eusebius, Praep. ev. XIII, 12, 9: τὴν ἑβδόμην ἡμέραν, ἣ δὲ καὶ πρώτη φασικῶς ἂν λέγοιτο φωτὸς γένεσις, ἐν ᾧ τὰ πάντα συνθεορεῖται. Auch im slavischen Henochbuch XXV erscheint die gesamte Schöpfung vor ihrer Verwirklichung zunächst im Licht: „Und es ging hervor ein sehr grosses Licht, und ich aber inmitten des Lichts und wie (hervor)gebracht wird Licht vom Licht, so ging hervor ein grosser Aeon, und offenbarend die ganze Schöpfung, welche ich gedachte zu schaffen“. (N. Bonwetsch, Das slavische Henochbuch, Abhdl. d. Gött. Ges. d. Wiss. N. F. I, 1896—97, Nr. 3, 26).

dienenden Engel, sowie die Engel der die Naturerscheinungen wie Feuer, Wind, Wolken und die Jahreszeiten beherrschenden Geister, ferner Licht und Finsternis oder die Engel der über sie gesetzten Geister ⁸³⁾). Wodurch sich diese Schöpfungen vor denen der übrigen Tage auszeichnen, lässt sich nur vermuten. Sie sollen wohl allumfassende Wesenheiten darstellen, die für die übrigen Schöpfungen in irgend einer Weise die Grundlage liefern. Dasselbe dürfte von der Zehnzahl der Werke gelten, die nach dem Talmudtraktat Chagiga von Rab (Abba Aricha), dem Gründer einer berühmten Schule in Sura, als die Schöpfungen des ersten Tages unterschieden wurden. Rab entnahm seinem hebräischen Bibeltext folgende Aufzählung: Himmel und Erde, Öde und Leere (*tohu* und *bohu*), Licht und Finsternis, Luft (*ruach*) und Wasser ⁸⁴⁾). Rab führt keine neuen Wesenheiten ein und nennt nur diejenigen, die im Genesisbericht tatsächlich vorkommen. Dafür erscheinen die Schöpfungen hier in Paaren angeordnet. Damit verwendet aber Rab, wie die Genesisinterpretation so häufig, nur einen Zug, der im biblischen Bericht der Tendenz nach schon enthalten ist und sich daraus erklärt, dass diesem Bericht eine Kosmogonie zu grunde liegt, die auf dem Prinzip der Scheidung und Trennung beruht ⁸⁵⁾).

Über die Zusammenhänge, in denen die Lehre von den zehn Schöpfungswerken bei Rab auftritt, ist uns anderweitig nichts bekannt. Dennoch lassen sich vielleicht von dieser Lehre aus Verbindungslinien ziehen zu einer an das Sechstagerwerk anknüpfenden monistischen Spekulation, auf deren Typus auch die Schöpfungslehre des Laktanz zurückgeht. Zunächst ist es möglich, einen anderen Ausspruch Rabs mit einer bekannten Doktrin der spätjüdischen Mystik in Verbindung zu bringen. Er steht im selben Talmudtraktat, der auch Rabs Lehre von den zehn Schöpfungen aufbewahrt hat, und lautet dahin, dass die Welt von Gott durch zehn Dinge geschaffen worden sei: durch Weisheit, Einsicht, Erkenntnis, Kraft, Anschreien, Stärke, Gerechtigkeit, Recht, Gnade und Barmherzigkeit ⁸⁶⁾). Es handelt sich um eine Reihe göttlicher Attribute, wie sie ähnlich auch sonst im Talmud und Midrasch als Mit-

⁸³⁾ E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, Tübingen 1900, II, 41 f. u. 42 a.

⁸⁴⁾ Chagiga 12 a.

⁸⁵⁾ H. Gunkel, Schöpfung und Chaos, Göttingen 1895, 7. ff. — Vgl. K. Ziegler, Menschen- und Weltenwerden, N. Jbb. 1913, 573.

⁸⁶⁾ Chagiga 12 a.

tel Gottes bei der Weltschöpfung oder allgemein als „Diener vor dem Thron seiner Herrlichkeit“ aufgezählt werden. Gewöhnlich ist die Anzahl sieben: Weisheit, Vernunft, Kraft, Strenge, Gerechtigkeit, Gnade und Erbarmen, oder Weisheit, Gerechtigkeit, Recht, Gnade, Erbarmen, Wahrheit und Frieden⁸⁷). Es ist gezeigt worden, dass mit dieser Lehre von den göttlichen Kräften oder Eigenschaften, die sich als Mittelwesen zwischen Gott und die Welt stellen, das Judentum den Weg zu einer pantheistischen Gottesauffassung beschreitet, die in der Mystik des Sohar ihren späten Ausdruck fand⁸⁸). Die von Rab genannten zehn Attribute Gottes lassen sich noch in den zehn Sefirot wiedererkennen, die im Sohar als die obersten Ideen oder Formen alles Seins und Werdens aus dem *en-sof*, dem Unendlichen oder Absoluten, abgeleitet werden⁸⁹). Wenn das mystische System des Sohar auch keine eindeutig bestimmte philosophische Doktrin vertritt, so trägt doch die Lehre von den Sefirot speziell einen ausgesprochen pantheistisch-emanatistischen Charakter: die Sefirot werden dem Unendlichen gleichgesetzt, sie werden mit zehn Strahlen verglichen, in die sich das Licht des Unendlichen zerteilt und auch als die Form oder Figur Gottes bezeichnet⁹⁰). Wenn nun die göttlichen Attribute sich in den Sefirot

⁸⁷) 'Abot de R. Natan, ed. Schechter, Wien 1887 Rezens. A, Abschn. 3, S. 110 (7 Dinge), s. Anm. 6 u. 7 z. St., und Rezens. B, Abschn. 43, S. 119 (10 Dinge). — Chagiga 12 a. — Vgl. J. Freudenthal, Hellenistische Studien, Heft 1, Breslau 1875, 74 und S. Karppe, Etude sur les origines et la nature du Zohar, Paris 1901, 46 f.

⁸⁸) Karppe, a. a. O. 47 f.

⁸⁹) Der Zusammenhang der Sefirot mit der Lehre von den göttlichen Attributen ergibt sich leicht aus den für die Sefirot üblichen Bezeichnungen. Die Sefirot werden in folgender Aufzählung gegeben: 1. Krone oder oberste Höhe (*keter* oder *rum maala*), 2. Weisheit (*chochma*), 3. Einsicht (*bina*), 4. Grösse (*gedulla*) oder Huld (*chesed*), 5. Stärke (*gebura*) oder strenges Recht (*din*), 6. Herrlichkeit (*tiferet*) oder Barmherzigkeit (*rachamim*), 7. Festigkeit (*nesach*), 8. Pracht (*hod*), 9. Fundament (*jesod*), 10. Reich (*malkut*). Aus dieser Reihe wird zuweilen die erste der Sefirot herausgehoben und dem Absoluten gleichgesetzt. Zur Vervollständigung der Zehnerreihe wird dann zwischen *chochma* und *bina* eine dritte intellektuelle Wesenheit, *daat*, „Erkenntnis“, eingefügt. E. Bischoff, Die Kabbalah, Einführung in die jüdische Mystik und Geheimwissenschaft, Leipzig 1917, 102 f. Vgl. Karppe 369 f. Es ergibt sich so eine Reihe, die mit derjenigen Rabs in den ersten drei Gliedern fast zusammenfällt und auch in den übrigen Gliedern Übereinstimmungen aufweist.

⁹⁰) Karppe 369; 409.

als das „obere Universum“ zusammenfassen ⁹¹⁾, so liegt eine Analogie zu der Lehre von den Schöpfungen des ersten Tages vor, denn auch diese repräsentieren die gesamte Welt auf der obersten Stufe ihrer Entfaltung. Es dürfte daher möglich sein, die beiden genannten Aussprüche Rabs zu einander in Beziehung zu bringen und die zehn Kräfte oder Eigenschaften Gottes als eine Parallele zu den zehn Schöpfungen zu fassen, so dass jene die geistigen, diese die ihnen entsprechenden materiellen Wesenheiten darstellen würden, die der Weltschöpfung zu grunde liegen. Man hätte dann in der Lehre Rabs eine ähnliche Parallelisierung geistiger Wesenheiten mit den Schöpfungen des Genesisberichts, wie sie das gnostische System des Simon Magus bietet. Bei Simon Magus aber handelt es sich um eine eindeutig monistische Lehre.

Die *Ἀπόφασις μεγάλη* des Simon Magus vertritt, wie wir gesehen haben, den Typus einer Spekulation, für den die Gottheit als die letzte *δύναμις* aller Dinge die gesamte Schöpfung in sich trägt, so dass diese nur die Entfaltung und Aktualisierung des in der Gottheit schon Enthaltenen darstellt. Wir begegnen hier zugleich jener Lehre, die zwischen das Eine der Gottheit und die Mannigfaltigkeit der Welt eine Übergangsstufe einschiebt, die durch eine bestimmte Anzahl von Wesenheiten gekennzeichnet ist. Von der Gottheit, der *ἀπέραντος δύναμις* oder dem Urfeuer, gehen sechs *ῥίζαι* aus. Sie haben eine geistige und eine materielle Seite und treten in Syzygien auf, die nach Analogie des Männlichen und Weiblichen gedacht sind. Die Reihe der geistiger Wesenheiten wird durch die Paare *νοῦς - ἐπίνοια*, *φωρὴ - ὄνομα* ⁹²⁾, *λογισμός - ἐνθρόνησις* gebildet. Ihnen entsprechen die drei materiellen Paare *οὐρανός - γῆ*, *ἥλιος - σελήνη*, *ἀήρ - ὕδωρ*. Zu diesen sechs Potenzen tritt, alle vorhergehenden zusammenfassend und sich in ihnen manifestierend, eine siebente — mannweibliche — *δύναμις*, der *ἑστώς*, *στάς*, *στησόμενος*, hinzu. Er ist die *ἀπέραντος δύναμις* selbst, soweit diese eine bestimmte Stufe ihrer Aktualisierung erreicht hat ⁹³⁾. Wenn das Ganze hier als das letzte Glied einer Reihe erscheint, die von den Teilen dieses Ganzen gebildet wird, so handelt es sich um eine eigentümliche Rechnungsart orientalischen Ursprungs, die auch in der religiösen Spekulation des Hellenismus ihre weite Verbreitung

⁹¹⁾ K a r p p e 369.

⁹²⁾ Dafür hat Theodoret, Haer. fab. I, 1 *φωρὴ* — *ἐννοια*.

⁹³⁾ Hippolytus, Ref. VI. 12; 13.

gefunden hat. Es ist besonders Reitzensteins Verdienst, auf dieses Rechnungsprinzip in der hellenistischen Spekulation hingewiesen zu haben ⁹⁴⁾. Die Zahl der von ihm erwähnten Beispiele lässt sich erweitern. So kennt auch Philon dieses Prinzip, wenn sich bei ihm die sieben Schöpfungen des Genesisberichts in der siebenten, dem Licht, zusammenfassen. Das Licht ist ja das Abbild des Logos, der bei Philon oft als der Inbegriff der Ideen oder Kräfte erscheint ⁹⁵⁾. Dieses Rechnungsprinzip ist für den Typus, den die Lehre Simons vertritt, charakteristisch und wird uns auch im weiteren noch begegnen.

Die Lehre von den sechs Wurzeln (*ῥίζαι*) bei Simon ist ebenfalls als eine Genesisinterpretation zu betrachten. Es dürfte ohne weiteres klar sein, dass für die Wahl der Sechszahl der die Welt auf ihrer obersten Stufe konstituierenden Wesenheiten die sechs Schöpfungstage massgebend waren. Die sechs materiellen Wesenheiten sind ebenso dem biblischen Schöpfungsbericht entlehnt, wenn auch das Prinzip der Auswahl zunächst nicht klar hervortritt. Mit Himmel und Erde beginnt ja auch der Schöpfungsbericht der Genesis, in dem Paar *ἀήρ-ὑδωρ* lässt sich der über dem Wasser schwebende Geist Gottes wiedererkennen — man könnte es auch als das Wasser über und unter der Feste fassen ⁹⁶⁾ — und *ἥλιος-σελήνη* sind das grosse und das kleine Licht des vierten Schöpfungstages. Diese sechs materiellen Wesenheiten werden bei Simon mit sechs geistigen parallelisiert. Eine ähnliche Parallelisierung der Schöpfungen des Genesisberichts mit Wesenheiten geistiger Art glaubten wir auch bei Rab erkennen zu dürfen. Wie bei Simon, so erscheinen auch bei Rab die Schöpfungen der Genesis in Paaren angeordnet.

⁹⁴⁾ Reitzenstein-Schaeder, Studien zum antiken Synkretismus 73 f., vgl. daselbst 226, 1. Über dieses Rechnungsprinzip in Indien s. das von Reitzenstein angeführte Werk H. Oldenbergs Die Weltanschauung der Brähmana-Texte, Göttingen 1919, 87 ff.

⁹⁵⁾ Beispiele für den Logos als das letzte Glied einer Siebenerreihe bei E. Bréhier, Les idées philosophiques et religieuses de Philon d'Alexandrie, Paris 1925, 91 f. Es wäre auch auf die pseudo-klementinischen Homilien zu verweisen, wo das Mysterium der *ἐντάς* in den von Gott ausgehenden sechs unendlichen Richtungen erscheint, die zusammen mit der Gottheit die Siebenzahl ergeben, obwohl diese sechs Richtungen keine selbständige Existenz neben der Gottheit haben (XVII, 9).

⁹⁶⁾ So H. Leisegang, Die Gnosis, Leipzig 1924, 72 f. unter Berufung auf den Umstand, dass die Luft „in der Antike immer als feuchter Dunst gedacht wurde.“

Die Übereinstimmung scheint aber noch weiter zu gehen. Wenn uns ein weiterer Ausspruch Rabs überliefert wird, nach dem Gott alles, was er geschaffen habe, als Mann und Weib geschaffen habe ⁹⁷⁾, so ist es vielleicht möglich, diesen Ausspruch auf die Syzygien der Genesisdarstellung Rabs zu beziehen, so dass wie bei Simon, so auch bei ihm die einzelnen Syzygien jedesmal ein Männliches und ein Weibliches vertreten würden.

Liegt bei Simon eine Genesisinterpretation im Sinne einer pantheistischen Auffassung vor, so ist es doch nach allem, was wir von Rab wissen, nicht wahrscheinlich, dass eine solche Auffassung auch seiner Lehre zu grunde gelegen hätte. Aber es lässt sich vermuten, dass auf Rabs monotheistische Lehre das Schema eines verbreiteten pantheistischen Typus von Einfluss gewesen war, während Simon mit dem Schema auch den Pantheismus selber übernommen hatte. Dass ein solcher Typus vorausgesetzt werden darf, zeigt auch eine merkwürdige Übereinstimmung, die das System des Simon mit der Lehre Manis aufweist. Ein Vergleich beider Lehren wird auch erkennen lassen, welche Auffassung sich für die Schöpfungen des Genesisberichts bei ihrer Umdeutung im Sinne des pantheistischen Schemas ergeben musste.

Es ist zuerst von Bousset darauf aufmerksam gemacht worden, dass die Wesenheiten *νοῦς - ἐπίνοια, φωνή - ὄνομα, λογισμός - ἐνθύμησις* in ihrer Gesamtheit eine Reihe darstellen, die uns in fast derselben Gestalt aus den Berichten über die Lehre Manis bekannt ist, aber auch in der Gnosis, besonders im System des Basileides, wie es von Irenaeus wiedergegeben wird, ihre Verwendung findet ⁹⁸⁾.

Nach dem Bericht des Fihrist über die Glaubenslehren der Manichäer hat der Lehre Manis gemäss das Licht, der erste Grossherrliche, Gott selbst, fünf Glieder: die Sanftmut, das Wissen, den Verstand, das Geheimnis, die Einsicht. Mit dem Lichtgott zugleich bestehen aber zwei gleich anfangslose Dinge: der Luftkreis (Lichtäther) und die (Licht)erde. Der Luftkreis oder Lichtäther hat nun seinerseits die fünf Glieder: Sanftmut, Wissen, Verstand, Geheimnis, Einsicht, während die Glieder der Lichteerde folgende sind: der

⁹⁷⁾ Chagiga 14 a.

⁹⁸⁾ Bousset, Hauptprobleme der Gnosis 235 f. und „Manichäisches in den Thomasakten“, Ztschr. für d. ntl. Wiss. XVIII, 1917, 4. Vgl. auch Reitzenstein, Nachr. d. Ges. d. Wiss. Göttingen 1922, 258.

leise Lufthauch, der Wind, das Licht, das Wasser und das Feuer ⁹⁹⁾. An einer anderen Stelle heisst es: „Die Lichterde hat fünf Glieder: den sanften Windhauch, den Wind, das Licht, das Wasser und das Feuer; und ebenso hat der Lichtäther fünf Glieder: die Sanftmut, das Wissen, den Verstand, das Geheimnis und die Einsicht. Er (Mani) lehrt weiter: Diese zehn Glieder des Äthers und der Erde bilden in ihrer Gesamtheit die Grossherrlichkeit ¹⁰⁰⁾.“ Eine dritte Stelle nennt „vier grossherrliche Wesenheiten: Gott, sein Licht, seine Kraft und seine Weisheit.“ Das Licht Gottes „ist die Sonne und der Mond, seine Kraft die fünf Engel: der leise Lufthauch, der Wind, das Licht, das Wasser und das Feuer und seine Weisheit die geheiligte Religion. Diese umfasst fünf Begriffe, den der Lehrer, das sind die Söhne der Sanftmut, den der von der Sonne Erleuchteten, das sind die Söhne des Wissens, den der Presbyter, das sind die Söhne der Vernunft, den der Wahrhaftigen, das sind die Söhne des Geheimnisses, den der Zuhörer, das sind die Söhne der Einsicht ¹⁰¹⁾.“ Die fünf Glieder der Lichterde: leiser Lufthauch, Wind, Licht, Wasser und Feuer, in griechischer und lateinischer Wiedergabe *στοιχεῖα* und *elementa* genannt ¹⁰²⁾, erscheinen auch als die Rüstung des Urmenschen, mit der er in den Kampf gegen die Finsternis auszieht ¹⁰³⁾. Sie stellen die Seele des Urmenschen und als diese die Allseele dar ¹⁰⁴⁾. In den Texten, die eine stärker iranisch gefärbte Tradition wiedergeben, wird der Urmensch mit Ormuzd gleichgesetzt. Der Fünfgott, d. h. die Gesamtheit der fünf Elemente, wird einmal als Sohn des Gottes Ormuzd bezeichnet, und dieser fällt dann wieder mit dem in den Texten dieser Tradition als Zarvan erscheinenden Urgott zusammen, der entsprechend selber zum Träger der fünf Lichtelemente wird ¹⁰⁵⁾. Dass die fünf Elemente, die im Anfang des arabischen Berichts neben dem Gott des Lichts erscheinen, in derselben Weise wie die Wesenheiten Sanftmut, Wissen, Vernunft, Geheimnis und Einsicht Hülle und Glieder des Lichtgotts werden können, war von vornherein in dem System Manis an-

⁹⁹⁾ G. Flügel, Mani, seine Lehre und seine Schriften, Leipzig 1862, 86.

¹⁰⁰⁾ *ibid.* 93.

¹⁰¹⁾ *ibid.* 95.

¹⁰²⁾ Acta Archelai VII. Augustin, De Haer. 46.

¹⁰³⁾ Flügel, Mani 87. Theodor bar Kônay 127, 18 ff. bei Reitzenstein-Schaeder, Studien 347. Acta Archelai VII.

¹⁰⁴⁾ Acta Archelai VII. Reitzenstein-Schaeder 250.

¹⁰⁵⁾ Reitzenstein-Schaeder 250 u. 276, 1.

gelegt. In der zuletzt zitierten Stelle aus dem Fihrist werden ja die fünf Elemente als die Kraft des Gottes bezeichnet. Man wird daher auch ohne weiteres mit Reitzenstein die Dreiheit, die der Fihrist in der Wiedergabe von Manis Lehre in den Anfang aller Dinge stellt, indem er neben dem Lichtgott den Lichtäther und die Licherde nennt, als eine Einheit fassen können: der Lichtäther mit seinen Gliedern Sanftmut, Wissen usw. und die sich aus den fünf Elementen zusammensetzende Licherde wären dann nur als der geistige und der körperhafte Teil des Lichtgottes selber anzusehen ¹⁰⁶).

Die Lehre Manis vertritt zwar einen strengen Dualismus: dem Lichtreich steht in absoluter Feindschaft das Reich der Finsternis gegenüber, ein Teil des göttlichen Lichtes wird von der Finsternis gefesselt, und aus dieser Mischung von Licht und Finsternis geht die Welt hervor. Doch ist das oben wiedergegebene Bild von dem Lichtreich mit der in ihm zum Ausdruck kommenden Anschauung, dass die Elemente, aus denen sich die Welt aufbaut, zugleich die Glieder der Gottheit sind, von Mani einem ursprünglich pantheistischen Typus nachgezeichnet worden. Dieser Typus tritt auch bei Simon Magus in Erscheinung.

Es ist nun von Schaefer nachgewiesen worden, dass die fünf geistigen Glieder des Lichtgottes im Bericht des Fihrist nicht richtig wiedergegeben werden ¹⁰⁷). Die griechische Darstellung in den Acta Archelai hat die Reihe *νόος, ἔννοια, φρόνησις, ἐνθύμησις, λογισμός* ¹⁰⁸). Dieselbe Reihe kommt in den Acta Thomae vor ¹⁰⁹). Ihr entspricht die Aufzählung bei Theodor bar Kônay, die von Schaefer mit „Bewusstsein, Vernunft, Denken, Vorstellung, Gesinnung“ wiedergegeben wird ¹¹⁰). Diese Reihe muss als die ursprüngliche betrachtet werden. Es handelt sich bei ihr nur um verschiedene Ausdrücke für ein und denselben Begriff des göttlichen Wissens oder den göttlichen Geist selber ¹¹¹).

Die enge Beziehung zwischen dem System des Simon Magus und der Lehre Manis wird nun vollends deutlich. Die Reihe der geistigen Wesenheiten, in die sich nach Simon die Gottheit entfaltet,

¹⁰⁶) Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium 161.

¹⁰⁷) Reitzenstein-Schaefer 284 ff.

¹⁰⁸) Acta Archelai X.

¹⁰⁹) Acta Thomae XXVII.

¹¹⁰) Reitzenstein-Schaefer 342.

¹¹¹) ibid. 285.

unterscheidet sich von der intellektuellen Reihe Manis nur durch die Sechszahl der Glieder und dadurch, dass an Stelle eines der das göttliche Wissen repräsentierenden Glieder das Paar *φωρή - ὄνομα* erscheint.

Es ist eine Frage für sich, inwiefern es sich bei der geistigen Reihe um eine originale Schöpfung Manis handelt. Dagegen würde der Umstand sprechen, dass schon die Thomasakten diese Reihe enthalten. Doch ist es sehr wahrscheinlich, dass die Thomasakten in der Gestalt, in der sie uns vorliegen, eine Überarbeitung im Sinne der manichäischen Lehre darstellen ¹¹²⁾. Bedenkt man aber, dass auch bei Rab die geistigen Kräfte der Gottheit in Parallele zu materiellen Wesenheiten treten und diese Lehre wie bei Mani so auch beim Autor der *Ἀποφασίς μεγάλη* als eine pantheistische Spekulation erscheint, so liegt die Annahme nahe, dass jedenfalls das Schema der Parallelisierung und wahrscheinlich auch seine Verbindung mit dem pantheistischen Gedanken Mani bereits vorgelegen hatte ¹¹³⁾.

Unser Interesse beansprucht in erster Linie die materielle Reihe Simons. In ihr, wie auch in der geistigen, entfaltet sich die Gottheit zu einem Zählbaren. Die Reihe ist aber selber nur eine Potenz, die der weiteren Entwicklung bedarf. Sie stellt in der Weltentfaltung die erste Stufe dar, mit der alle weiteren bereits gegeben sind. Die Sechszahl der in ihr erscheinenden Wesenheiten glaubten wir auf die Sechszahl der Schöpfungstage zurückführen zu dürfen. Aber auch in der Wahl der einzelnen Glieder der Reihe ist die Anlehnung an den Genesisbericht unverkennbar. Es liegt wie bei Philon in seiner Lehre vom *κόσμος νοητός* ein Typus vor, der aus den Schöpfungen des Genesisberichts eine Reihe herausgreift, um sie zu Trägern der weiteren Weltentwicklung zu machen. Wenn nun die geistige Reihe Simons mit der Manis fast identisch ist, diese aber bei Mani mit den Elementen parallelisiert erscheint und auch bei

¹¹²⁾ Bousset, Ztschr. f. d. ntl. Wiss. XVIII, 33 ff.

¹¹³⁾ Dass auch die bei Rab erscheinende Reihe geistiger Wesenheiten auf die Formel *νοῦς, ἔννοια, φρόνησις* usw. zurückgeht, lässt sich nicht behaupten. Sie beginnt freilich mit drei das göttliche Wissen bezeichnenden Gliedern, doch scheint es sich hier wie auch dort, wo sieben göttliche Eigenschaften genannt werden, um eine Erweiterung einer ursprünglichen Fünferreihe zu handeln, die für das göttliche Wissen nur einen Ausdruck hatte: die einzelnen göttlichen Attribute wurden verdoppelt und verdreifacht, damit die Zehnzahl herauskommen konnte, s. K a r p p e 47. Der Umstand, dass auch hier ursprünglich eine Pentade vorlag, kann allerdings von Bedeutung sein.

Simon die materiellen Wesenheiten die Grundlage oder Vorstufe der materiellen Welt darstellen, so darf man in Simon den Vertreter einer Spekulation erkennen, die die Schöpfungen der Genesis in derselben Weise als *E l e m e n t e* fasst, wie sie von Philon als *I d e e n* interpretiert werden.

Diese Vermutung findet ihre Bestätigung in dem Umstand, dass wir tatsächlich Elementenreihen kennen, die lebhaft an die Reihen materieller Wesenheiten bei Simon erinnern und mit diesen auch das gemein haben, dass sie gleichfalls in pantheistischen Spekulationen verwandt werden, indem die Glieder der Reihen in ihrer Gesamtheit eine Erscheinungsform der Gottheit selber darstellen. Die Lehre des Simon Magus vertritt eine gnostische Richtung, die eine solche Elementenreihe in dem biblischen Schöpfungsbericht wiederfindet und diesen in dem erwähnten Sinne interpretiert. Es handelt sich dabei freilich nicht um Elemente in der üblichen Bedeutung von Grundstoffen, sondern um Wesenheiten, wie sie sich eine noch vorwissenschaftliche Denkstufe als die die Welt konstituierenden und sie beherrschenden Mächte vorstellt. Auf Wesenheiten dieser Art wendet das Griechentum erst im Zeitalter des Synkretismus ebenfalls den Ausdruck *στοιχεῖα* an, so dass jetzt darunter nicht nur die vier Grundstoffe, sondern auch der Himmel, die Erde und die Gestirne verstanden werden. Diese Erweiterung, die der Begriff *στοιχεῖον* in einer bestimmten Zeit — es ist die Zeit um Christi Geburt — erfahren hat ¹¹⁴⁾, darf auf orientalische Einflüsse zurückgeführt werden. „In der religiösen Tradition der Chaldäer oder der Perser... erschienen aber Sonne, Mond, Himmel und die vier Elemente als eine zusammengefasste Einheit. Dazu gesellten sich auch an manchen Orten, z. B. in der Mithrasreligion, die Planeten und die Tierkreiszeichen ¹¹⁵⁾.“

Himmel, Erde, Meer, Sonne, Mond und Sterne bezeichnen in ihrer Gesamtheit auch für das frühe Griechentum die ganze Welt. Wir erinnern an die Beschreibung des Achilleschildes in der Ilias. Der göttliche Werkmeister wollte auf dem Schilde den gesamten Kosmos wiedergeben:

*ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανόν, ἔν τε θαλάσσην
ἡέλιόν τ' ἀκάμαντα σελήνην τε πλήθουσιν,*

¹¹⁴⁾ H. Diels. *Elementum*, Leipzig 1899, 44.

¹¹⁵⁾ Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis* 226.

ἐν δὲ τὰ τείρεα πάντα τὰ τ' οὐρανὸς ἐστεφάνωται,
 Πληϊάδας θ' Ὑάδας τε τό τε σθένης Ὠρίωνος ¹¹⁶).

In ähnlicher Weise werden in dem Fragment aus den *Ἡλιάδες* des Aischylos zur Bezeichnung des Alls der Himmel, die Erde und der Äther genannt:

Ζεὺς ἐστὶν αἰθήρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός,
 Ζεὺς τοι τὰ πάντα, χῶτι τῶνδ' ὑπέρτερον ¹¹⁷).

Diese an einen Pantheismus anklingenden Verse hat man schon oft als orphisch gedeutet und mit dem bekannten Hymnus verglichen, der Zeus als den Allgott feiert ¹¹⁸). Wir bringen den Hymnus in der vom Verfasser der Schrift *Περὶ κόσμου* zitierten Fassung:

Ζεὺς πρῶτος γένητο, Ζεὺς ὕστατος ἀοργέραννος ·
 Ζεὺς κεφαλὴ, Ζεὺς μέσσα · Διὸς δ' ἐκ πάντα τελείται ·
 Ζεὺς πνυθμὴν γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος ·
 Ζεὺς ἄρσην γένητο, Ζεὺς ἄμβροτος ἔπλετο νόμῳ ·
 Ζεὺς πνοὴ πάντων, Ζεὺς ἀκαμάτου πυρὸς ὁρμή ·
 Ζεὺς πόντου ῥίζα · Ζεὺς ἥλιος ἠδὲ σελήνη ·
 Ζεὺς βασιλεύς, Ζεὺς ἀρχὸς ἀπάντων ἀοργέραννος ·
 πάντα γὰρ κοῦφας ἀνδρὶς φάος ἐς πολυγηθὲς
 ἐξ ἱερῆς κραδῆς ἀνενέγκατο, μέρμερα ῥέζων ¹¹⁹).

Die in Zeus als dem Allgott enthaltenen oder in ihrer Gesamtheit mit ihm identischen Wesenheiten ergeben hier die Reihe: Erde, Himmel, Luft oder Wind ¹²⁰), Feuer, Wasser, Sonne, Mond. Eine andere, von Eusebios mitgeteilte Fassung des Hymnus hat für diese Reihe folgende Aufzählung:

πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ αἰθήρ, νύξ τε καὶ ἡμαρ,
 καὶ Μῆτις, πρῶτος γενέτωρ καὶ Ἔρως πολυτερεῖς ¹²¹).

Sie erinnert, wie auch die vorhergehende, an den orphischen Schwur:

¹¹⁶) Σ 483—86. Zum folgenden vgl. besonders Bousset, Hauptprobleme 223 ff. und Reitzenstein-Schaeder 69 ff.

¹¹⁷) Nauck, Tr. Gr. fr.² 70.

¹¹⁸) Zuletzt N. Kranz, Kosmos und Mensch in der Vorstellung frühen Griechentums, Nachr. d. Götting. Ges. d. Wiss., N. F. Fachgr. I, Bd 2, 1938, 148.

¹¹⁹) Kern, Fr. 21 a.

¹²⁰) Für das schwer verständliche πνοὴ πάντων konjizierte Gottfr. Hermann unter Lobecks Beifall πνοὴ ἀνέμων.

¹²¹) Kern, Fr. 168, 8 f.

καὶ μὴν ἀθανάτων γεννήτορας αἰὲν ἔόντων
 πῦρ καὶ ὕδωρ γαῖαν τε καὶ οὐρανὸν ἡδὲ σελήνην
 ἥελιον τε Φανῆ τε μέγαν καὶ Νύκτα μέλαιναν ¹²²⁾.

Diese Schwurformel wird von Theo Smyrnaeus in einem Abschnitt überliefert, der der Bedeutung der Achtzahl gewidmet ist: ἡ δὲ ὀγδοάς . . συντίθεται ἔκ τε μονάδος <καὶ ἐπτάδος>. ἔμοι δέ φασιν ὀκτώ τούς πάντων κρατοῦντας εἶναι θεούς, ὥς καὶ ἐν τοῖς Ὀρφικοῖς ὅροις ἔστιν εὐρεῖν. Nach Zitierung der Schwurformel mit ihren acht göttlichen Mächten fährt er dann fort: ἐν δὲ Αἰγυπτιακῇ στήλῃ φησὶν Εὐάνδρος εὐρίσκεσθαι γραφὴν βασιλέως Κρόνον καὶ βασιλίσσης Ῥέας · „Προσβύτατος βασιλεὺς πάντων Ὅσιρις θεοῖς ἀθανάτοις πνεύματι καὶ οὐρανῷ καὶ γῇ καὶ νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ καὶ πατρὶ τῶν ὄντων Ἐρωτι· μνημεῖα τῆς αὐτοῦ ἀρετῆς <καὶ> βίον συντάξῃ ¹²³⁾“. Denselben, uns sonst nicht bekannten Euandros zitiert Zenobius zur Erklärung des Sprichworts πάντα ὀκτώ: Εὐάνδρος ἔφη ὀκτώ τούς πάντων κρατοῦντας εἶναι θεούς · πῦρ, ὕδωρ, γῆν, οὐρανόν, σελήνην, ἥλιον, Μίθραν, νύκτα ¹²⁴⁾. Es sind die Wesenheiten der von Theon angeführten orphischen Schwurformel, nur dass anstatt Phanes Mithras genannt wird.

Dass alle diese Reihen auf einen und denselben Typus zurückgehen, lässt sich nicht leugnen. Für die Frage nach der Herkunft dieses Typus scheint ein Abschnitt aus der Apologie des Aristeides entscheidend zu sein. Er handelt von den στοιχεῖα, die bei den Chaldäern oder — nach der syrischen Textfassung — Barbaren göttliche Verehrung genießen und nennt sie in dieser Reihenfolge: οὐρανός, γῆ, ὕδωρ, πῦρ, ἀνέμων πνοή, ἥλιος, σελήνη, ἀνθρώπος ¹²⁵⁾. Abgesehen vom letzten Glied ist es fast dieselbe Reihe, die nach dem

¹²²⁾ Kern, Fr. 300.

¹²³⁾ Theo Smyrnaeus ed. Hiller, p. 104, 20. Nach γῇ fügt Reitzenstein, Studien 73 καὶ ὕδατι ein, um die Zahl acht zu gewinnen, denn er bezieht — vielleicht richtig — auch die nachfolgenden Worte: Τιμóθεός φησι καὶ παροίμιαν εἶναι τῇν Πάντα ὀκτώ auf die Aufzählung in der Stele. Nun wird aber die Eins nicht durch Osiris, sondern durch Eros repräsentiert, der identisch mit Phanes oder Metis ist und die Zusammenfassung der ganzen Reihe darstellt. S. Text S. 53. Auch nach Einfügung des Wassers ergeben sich dann immer nur noch sieben göttliche Wesenheiten. Es sind zwei Glieder ausgefallen, oder aber die Stele wurde von Euandros nur wegen der inhaltlichen Ähnlichkeit mit der Achterreihe angeführt.

¹²⁴⁾ Zenobius V, 78.

¹²⁵⁾ J. Geffcken, Zwei griechische Apologeten, Leipzig 1907, 7 ff.

Zitat in der Schrift *Περὶ κόσμου* auch der Zeushymnus enthält. Man hat die Aufzählung des Aristeides in Beziehung gebracht zu dem bekannten Bericht Herodots über die Religion der Perser ¹²⁶⁾, wozu ja auch der Umstand berechtigte, dass für das späte Griechentum die Begriffe „Chaldäer“ und „Perser“ vielfach ineinanderfließen ¹²⁷⁾. Herodot erzählt, die Perser verehrten keine menschenähnlichen Götter wie die Griechen: Zeus sei für sie der Himmel. Im Anschluss daran heisst es dann bei ihm weiter: *θεοῦσι δὲ ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ γῇ καὶ πυρὶ καὶ ὕδατι καὶ ἀνέμοισι*, und dieses sei die ursprüngliche Form ihrer Religion ¹²⁸⁾. Die angeführten Stellen aus Aristeides und Herodot weisen somit nach dem Iran als dem Herkunftsort der genannten Reihen.

Allen diesen Reihen liegt, wie schon hervorgehoben wurde, eine noch ganz vorwissenschaftliche Auffassung der Elemente zu grunde, nach der sie nicht die Urstoffe im griechischen Sinne bilden, sondern aus der Fülle der Erscheinungen auf Grund einer noch primitiven Systematik herausgegriffene Wesenheiten darstellen, die als die bedeutsamsten empfunden werden und als solche in ihrer Gesamtheit die ganze Welt repräsentieren ¹²⁹⁾. Man kann sie als *Allreihen* oder *Allformeln* bezeichnen.

Für sie ist aber noch ein anderes charakteristisch. Sie stellen das All in seiner Einheit dar, wobei die Einheit ihren Ausdruck in dem Gedanken findet, dass die Elemente in ihrer Gesamtheit identisch sind mit einer göttlicher Gestalt, die den Inbegriff der ganzen Reihe bildet. In dem orphischen Hymnus ist es Zeus, der Allgott, der sich in der Elementenreihe manifestiert. Ebenso repräsentieren auch die in der orphischen Schwurformel und der ägyptischen Stele aufgezählten Wesenheiten das All in seiner Einheit, nur dass hier die Einheit nicht in Zeus, sondern in Phanes oder den mit ihm identifizierten Gottheiten Metis, Eros und Mithras erscheint. Zeus wird ja zum Allgott erst nach der Verschlingung des Phanes, des

¹²⁶⁾ Bousset, Hauptprobleme 224. Reitzenstein-Schaeder 73.

¹²⁷⁾ Bousset, Hauptprobleme 225.

¹²⁸⁾ Herodot I, 131, vgl. Strabon XV, 3, 13.

¹²⁹⁾ Reitzenstein verweist Studien 77 für die Charakterisierung dieser Reihen auf H. Oldenberg, der in seinem Buch „Vorwissenschaftliche Wissenschaft, die Weltanschauung der Brähmana-Texte“, Göttingen 1919, 33 ff. (vgl. auch „Die Lehre der Upanischaden und die Anfänge des Buddhismus“, Göttingen 1915, 18 f.) ähnliche Reihen aus früh-indischen Texten bespricht.

πρωτόγονος oder μονογενής, der die σπέρματα aller Götter in sich enthält ¹³⁰). Wenn es O. Gruppe in seiner Darstellung der orphischen Theologie noch unbegreiflich schien, wie Phanes, der Allgott, nur ein Glied neben anderen in der Reihe der göttlichen Wesenheiten bilden konnte und er daher gezwungen war, eine Spaltung der Tradition anzunehmen ¹³¹), so wissen wir jetzt, dass Phanes als das letzte Glied der Reihe nur die Zusammenfassung dieser bedeutet ¹³²). Philosophisch ausgedrückt, stellt dieser πολύμορφος θεός das Ganze der νοηταὶ ἰδέαι oder das διακεκριμένον τοῦ νοητοῦ dar ¹³³), und diese Deutung entfernt sich nicht im Wesentlichen von dem in der theologischen Spekulation Gemeinten, insofern als Elemente und Ideen das Gemeinsame haben, dass sie eine Vorstufe zur konkreten Wirklichkeit bilden.

Wir wenden uns nun der Reihe des Aristeides zu. Als letzte unter den von den Chaldäern, bezw. Barbaren verehrten Gottheiten nennt Aristeides den Menschen. Schon Geffcken hat vermutet, dass es sich dabei um die weitverbreitete Lehre vom Urmenschen handelt ¹³⁴). Es ist zunächst ganz allgemein die Lehre, in der unter der Bezeichnung „Mensch“ ein göttliches Wesen erscheint. Für diese Lehre in ihren einzelnen Ausgestaltungen ist vor allem auf die Darstellung Boussets in seinen „Hauptproblemen der Gnosis ¹³⁵)“ zu verweisen, an die sich auch die folgende kurze Übersicht im Wesentlichen anlehnt.

Die Lehre tritt in verschiedenen Kulturkreisen auf. Sie ist in Indien und im Iran vertreten, im Manichäismus und bei den Mandäern, in der hermetischen und christlichen Gnosis, in der Attisreligion, ferner in der jüdischen und juden-christlichen Adamspekulation, sowie in den späten Systemen des Islam. Selten er-

¹³⁰) Kern, Frg. 85.

¹³¹) Roschers Lexikon der Mythologie III, Sp. 2257 f.

¹³²) Vgl. S. 43 f. In der Formel bei Kern, Frg. 300 steht freilich Νύξ an letzter Stelle. Aber Phanes und Nyx gehören ganz eng zusammen. Ihre Vereinigung ist viel mehr als ein γάμος. Vgl. Proclus, in Tim. 40 e: *πρώτην γὰρ νέμφην ἀποκαλεῖ τὴν Πην καὶ πρώτιστον γάμον τὴν ἔνωσιν αὐτῆς πρὸς τὸν Οὐρανόν· οὐ γὰρ ἐν τοῖς μάλιστα ἡρωμένοις ὁ γάμος, διὰ Φάνητος οὐκ ἔστι γάμος καὶ Νυκτός, ἡρωμένων ἀλλήλοις νοητῶς . . .*

¹³³) Damascius, De princ. 123 (I, 316, 18 Ruelle) und Proclus, in Tim. 33 c, vgl. 31 a.

¹³⁴) Geffcken, Zwei griechische Apologeten 57.

¹³⁵) Kap. IV, 160 ff., daselbst auch die Belege.

scheint der Anthropos als das höchste Wesen, die Gottheit selbst. Meist ist er eine neben der Gottheit stehende Gestalt, der erstgeborene Sohn Gottes, ein *δεύτερος θεός*. Wir dürfen ferner — damit gehen wir über Boussets Darstellung hinaus — eine dualistische und eine monistische Spekulation unterscheiden. Für die dualistische Spekulation ist das Hinabsinken des Urmenschen in die Materie oder sein Kampf mit den Finsternismächten wesentlich. Aus seinem Untergang, der zur Mischung des Göttlichen und Guten mit dem Bösen führt, wird dann die Weltentstehung abgeleitet. Der Fall des Urmenschen kann auch eine rein anthropologische Deutung finden, indem auf sein Versagen nur das Böse im Menschen, seine Sündhaftigkeit und Sterblichkeit, zurückgeführt wird. Die monistische Spekulation kennt keine der Gottheit gegenüberstehende Materie und keine gegen das Gute kämpfende selbständige böse Macht. Dennoch erscheint auch hier der Urmensch als kosmogonische Potenz. Diesen Typus vertreten die indische Puruṣa-Lehre, einige gnostische Systeme wie das des Monoimos¹³⁶), die jüdische Adamspekulation und die islamische Lehre vom kosmischen Idealmenschen¹³⁷). Auch in der monistischen Anthropospekulation entsteht die Welt aus dem Urmenschen, insofern als sich in ihm alle Kräfte und Wesenheiten zusammenfassen, die den Kosmos beherrschen. Er ist der Kosmos selber auf der obersten Stufe seines Werdens und bildet so ein Mittelwesen zwischen der Gottheit und der ausgestalteten Welt.

Die kosmogonische Bedeutung des Urmenschen äussert sich in der engen Beziehung, in die er zu den Elementen der Schöpfung tritt. Das gilt sowohl von den dualistischen als auch von den monistischen Systemen. Nach der iranischen Tradition gehen aus dem getöteten Gayomard die sieben Metalle hervor, bei Mani bekleidet sich der Urmensch vor seinem Abstieg ins Reich der Finsternis mit den fünf Lichtelementen, und im Poimandres des hermetischen Korpus wird der Urmensch bei seinem Hinabsteigen mit den Naturen der über die Planetensphären gesetzten Herrscher ausgestattet. In diesen Beispielen schimmert noch die ursprüngliche Vorstellung hindurch, dass die Welt aus dem Menschen entstanden ist. Diese Vorstellung muss — jedenfalls in vielen Fällen — zu grunde liegen, wenn der Mensch als ein kleiner Kosmos gefasst und dem

¹³⁶) Hippolytus, Refut. VIII, 12 ff. und X, 17 (s. u).

¹³⁷) M. Horten, Die Philosophie des Islam, München 1924, 154 ff.

entsprechend von seiner Erschaffung aus den Weltelementen berichtet wird. Die rabbinische Spekulation lässt Adam, den ersten Menschen, aus dem Staube entstehen, der aus allen vier Ecken der Welt genommen wird, und im slavischen Henochbuch bilden die sieben grossen Weltelemente zugleich die sieben Bestandteile Adams¹³⁸). Die Beziehung zur Vorstellung vom Menschen als Makrokosmos ist noch dort zu erkennen, wo von der ungeheuren Grösse des ersten Menschen erzählt wird.

Die Frage, ob man es bei den gemeinsamen Zügen, mit denen der Mensch als göttliches Wesen in so verschiedenen religiösen Kreisen ausgestattet erscheint, mit Vorstellungen desselben Ursprungs zu tun hat oder mit einem erst im späten Synkretismus aus parallelen Ansätzen herausgearbeiteten Typus, ist hier nicht von Belang. Es ist jedenfalls möglich, auf Grund dieser übereinstimmenden Züge vom Anthropos als einer typischen Gestalt in den religiösen Vorstellungen der Zeit des ausgehenden Heidentums zu sprechen.

Wenn nun in der Reihe der göttlichen Wesen bei Aristeides der Mensch an letzter Stelle genannt wird und es sich bei den übrigen Gliedern um fast dieselben Elemente handelt, die in den orphischen Reihen aufgezählt und in Phanes als dem letzten Gliede zusammengefasst werden, so bestätigt sich die Vermutung G e f f k e n s, dass die von Aristeides mitgeteilte Lehre in den Kreis der Anthropospekulation gehört. Der Anthropos ist auch hier das kosmische Wesen, das sich in den Weltelementen manifestiert. Aristeides gibt in seiner Mitteilung über die barbarische Religion das von ihm selber nicht verstandene Schema einer pantheistischen Lehre wieder. Dass diese sich mit der Spekulation der späten Orphik aufs engste berührt, ist sehr bezeichnend. Der orphische Allgott und der Anthropos tendieren auch sonst dazu, in eine Gestalt zusammenzufließen. Beide erhalten das Epitheton *πρωτόγονος*¹³⁹), mit Phanes wird einmal auch der Ausdruck *ὁ μονογενής, ὁ υἱὸς τοῦ*

¹³⁸) Zur Gleichsetzung Adam = Kosmos im talmudischen Schriftkreis s. A p t o w i t z e r, Arabisch-jüdische Schöpfungstheorien, Hebrew Union College Annual IV, Cincinnati 1929, 205 ff.

¹³⁹) D e r A n t h r o p o s: Hippolytus, Refut. V, 7. Vgl. Philo, De conf. ling. 146, wo die Bezeichnung freilich in erster Linie dem Logos zukommt, der aber an derselben Stelle wie auch 42 dem *ὑνθροπος* gleichgesetzt wird. Phanes: K e r n, Frg. 87 und öfter.

θεοῦ verbunden ¹⁴⁰⁾, eine Bezeichnung, die sonst dem Sohn Gottes, Christus, zukommt. Aber zwischen Christus und dem Anthropos besteht ja in der gnostischen Spekulation eine nahe Beziehung. Oft tritt Christus, wie Bousset das gezeigt hat, in den gnostischen Systemen an die Stelle des Anthropos ¹⁴¹⁾, und für die judenchristliche Gnosis werden Adam, der Urmensch, und Christus zur selben Gestalt ¹⁴²⁾. Ein weiteres gemeinsames Merkmal des Urmenschen und des orphischen Allgotts ist ihre Mannweiblichkeit. Der Anthropos erscheint vielfach als Mann und Weib zugleich ¹⁴³⁾ in derselben Weise wie Phanes ¹⁴⁴⁾ und der Zeus des orphischen Hymnus. Ein Beispiel für die Annäherung zwischen Phanes und dem Anthropos glauben wir auch in einer der Darstellungen der orphischen Kosmogonie zu erkennen, wie sie die pseudo-klementinischen Rekognitionen enthalten, wenn hier die Menschengestalt des aus dem Weltei hervorgegangenen zweigeschlechtlichen Phanes betont wird: *processisse speciem quamdam hominis duplicis formae, quam illi masculofeminam vocant*. Phanes erscheint hier zugleich in besonders deutlicher Weise als kosmogonische Potenz: aus ihm entstehen die vier letzten Prinzipien und aus diesen wiederum die allumfassenden Wesenheiten Himmel und Erde ¹⁴⁵⁾.

So finden wir ursprünglich wohl ganz beziehungslose theologische Spekulationen zu einem verbreiteten Typus einer pantheistischen Lehre vereinigt. In dieser pantheistischen Lehre wird der Gedanke von der Welt als einer Erscheinungsform Gottes dadurch ausgedrückt, dass die Gottheit mit den grossen Weltelementen identifiziert wird: diese enthalten ja die ganze Welt auf einer noch potenziellen Stufe ihrer Entwicklung. Dabei kann, wenn die Gottheit als die absolute Einheit gefasst wird, ihre in den Weltelementen schon differenzierte Einheit mit einer zweiten, ihr untergeordneten Ge-

¹⁴⁰⁾ Kern, Frg. 61.

¹⁴¹⁾ a. a. O. 170 f.

¹⁴²⁾ s. u. S. 60.

¹⁴³⁾ So bei den Naassenern, Hippol., Refut. V, 6 u. 7. Im Poimandres wird der Anthropos wie auch sein Vater, der νοῦς, als ἀρρενόθηλος bezeichnet. Die rabbinische Spekulation macht aus Adam ein mannweibliches Wesen (Belege bei Bousset a. a. O. 198). Es ist derselbe Zug, wenn nach Philo, De op. m. 134 der οὐράνιος ἄνθρωπος als der Idealmensch weder Mann noch Weib ist.

¹⁴⁴⁾ Kern, Frg. 81 und öfter.

¹⁴⁵⁾ Recognit. X, 17 = Kern, Frg. 56. Über die Einflüsse, die hier vorliegen, s. u. Kap. V.

stalt gleichgesetzt werden, die dann als ein δεύτερος θεός neben dem Urgott erscheint.

Auf den geschilderten Typus geht Manis Lehre vom Lichtreich zurück, er ist auch in der späteren Orphik ebenso wie in der bei Aristeides dargestellten Theologie der Barbaren vertreten und erscheint bei Simon Magus als eine Genesisinterpretation, die die Schöpfungen des Sechstageswerks als Elemente fasst. Betrachtet man jetzt noch einmal die Reihe οὐρανός - γῆ, ἥλιος - σελήνη, αἴρ - ἔδωρ, in der sich der mannweibliche ἑστώς, στάς, στήσόμενος manifestiert, so wird es deutlich, dass Simon der Spekulation von dem mit den Weltelementen identischen Gott nicht nur das allgemeine Schema entlehnt hat, sondern dass für ihn auch bei der Wahl der als Elemente gedeuteten Schöpfungswerke Reihen von der Art mitbestimmend waren, wie sie innerhalb dieser Spekulation in der Orphik vorkommen und auch durch die bei Aristeides genannten Götter der Barbaren repräsentiert werden.

Der von uns ermittelte Typus einer emanatistisch-pantheistischen Lehre liegt, genau besehen, auch der Genesisinterpretation Philons zu grunde, nur dass Philon keine fremden Elementenreihen verwendet und bei ihm dieser pantheistische Typus mit dem platonischen Dualismus von Idee und Materie eine nachträgliche Verbindung eingegangen ist. Wenn Philon sieben Schöpfungen des ersten Tages annimmt und diese in der siebenten Schöpfung, dem Licht, zusammengefasst werden, wenn ferner diese Vorstufe der Schöpfung mit dem Logos gleichgesetzt wird ¹⁴⁶⁾ und dieser wiederum als der πρωτόγονος und dann wieder als der ἄνθρωπος θεοῦ oder κατ' εἰκόνα ἄνθρωπος erscheint ¹⁴⁷⁾, so zeigt sich in diesen Einzelzügen unverkennbar die Zugehörigkeit zum behandelten Typus. Die Spekulation dieses Typus bedarf zur Erklärung der Weltentwicklung keines zweiten Prinzips neben der Gottheit. Die Weltelemente sind für sie nur das Ergebnis der Differenzierung der göttlichen Einheit. Philons Ideen, die in ihrer Siebenzahl als die Urbilder für die ganze vielgestaltige sichtbare Welt dienen sollen, kennzeichnen sich dadurch in deutlichster Weise als solche Weltelemente. Man darf aber noch weitergehen und auch für die Lehre Philons als deren Hintergrund das pantheistische Schema voraussetzen, in dem wie bei Mani und Simon Magus die materiel-

¹⁴⁶⁾ De op. m. 25.

¹⁴⁷⁾ De conf. ling. 41 und 146.

len Elemente mit geistigen Wesenheiten parallelisiert erscheinen. Die geistigen Wesenheiten des Schemas erkennt man bei Philon in den göttlichen Kräften, den *δυνάμεις*, wieder, die auch bei ihm insofern die Entsprechungen der materiellen Wesenheiten bilden, als sie sich ebenso wie diese, d. h. die Ideen der materiellen Dinge, in dem Logos zusammenfassen ¹⁴⁸). Die Nähe der Lehre Philons von den *δυνάμεις* zu dem pantheistischen Schema Manis und des Simon Magus wird auch dadurch kenntlich, dass, wie man gezeigt hat, die *δυνάμεις* Philons eine innerliche Verwandtschaft mit den göttlichen Attributen der rabbinischen Spekulation aufweisen, die ihre Fortsetzung in der Sefirotlehre der späten jüdischen Mystik findet ¹⁴⁹). Eine Beziehung dieser Spekulation zu Mani und Simon Magus ist aber nach unseren obigen Ausführungen mit Wahrscheinlichkeit anzunehmen.

Ein weiteres Beispiel für eine Genesisinterpretation, die auf den dargestellten Typus einer monistischen Theologie zurückgeht, bieten die pseudo-klementinischen Homilien. Damit treten wir schon ganz nahe an Laktanz heran. Wie bei Laktanz, so stellt sich auch in den Klementinen die gegenwärtige Welt als der Schauplatz des Kampfes zwischen Gut und Böse dar. Dem entsprechend erscheinen auch die Schöpfungen Gottes, wie ebenfalls bei Laktanz, in Gegensatzpaaren angeordnet, von denen ein jedes immer ein Gutes und ein Böses enthält: *ὁ θεός ... εἰς ὧν αὐτὸς διχῶς καὶ ἐναντίως διεἴλε πάντα τὰ τῶν ἄκρων, ἀπαρχῆς αὐτὸς εἰς ὧν καὶ μόνος θεός ποιήσας οὐρανὸν καὶ γῆν, ἡμέραν καὶ νύκτα, φῶς καὶ πῦρ, ἥλιον καὶ σελήνην, ζωὴν καὶ θάνατον* ¹⁵⁰). Die einzelnen hier aufgezählten Schöpfungswerke sind auch hier dem Genesisbericht entnommen mit Ausnahme des *πῦρ* und vielleicht des Paares *ζωή-θάνατος*. Aber die Erwähnung dieses Paares kann auf die Erzählung von den beiden Paradiesbäumen in Gen. 2 zurückgehen, und was das *πῦρ* anbelangt, so steht es, entsprechend der grundsätzlich ablehnenden Haltung, die die Klementinen dem Feuer gegenüber einnehmen, für *σκοτός* ¹⁵¹).

¹⁴⁸) De somn. I, 62.

¹⁴⁹) Freudenthal, Hellenistische Studien 73 ff. Karppe 370 u. 562 ff.

¹⁵⁰) Homil. II, 15. Vgl. II, 16: ... *ἐν ἀρχῇ ὁ θεός εἰς ὧν, ὥσπερ δεξιὰ καὶ ἀριστερά, πρῶτον ἐποίησε τὸν οὐρανόν, εἶτα τὴν γῆν καὶ οὕτως κατὰ τὸ ἕξῃς πάσας ἐναλλάσσει τὰς συνυγίας.*

¹⁵¹) Zur Gegenüberstellung von *φῶς* und *πῦρ* vgl. Homil. III, 22. Vgl. auch XX, 9: *φίλον γὰρ πρὸς τὸ σκότος.* Homil. XX, 6 bildet das Feuer das letzte

Dennoch ist es bezeichnend, dass der Ausdruck der Genesiserzählung nicht beibehalten wird. Liegt nicht darin ein Indiz dafür, dass auch hier die Reihe der Schöpfungen des Genesisberichts mit einer anderen Reihe kontaminiert erscheint? Dass es sich auch hier um eine Bildung vom Typus der Phanes- oder Anthroposreihe handelt, zeigt neben der Ähnlichkeit im Aufbau auch der Zusammenhang der Reihe mit der in den Klementinen vertretenen jüden-christlichen Adamspekulation. Adam, der erste Mensch, ist nach der Lehre der Klementinen zugleich ein göttliches Wesen. Er ist Träger der göttlichen Weisheit und erscheint in der Weltgeschichte in immer neuen Gestalten als Helfer und Erleuchter der Menschen¹⁵²). So ist er mit Christus, Moses und einer Reihe anderer Propheten identisch. Man hat vermutet, dass in den Klementinen auf Adam die Züge des Anthropos übertragen werden¹⁵³). Diese Vermutung scheint in der zentralen Doktrin der Klementinen ihre Bestätigung zu finden. Wie überall in der Welt sich Gut und Böse gegenüberstehen, so haben auch die wahren, männlichen Propheten immer ihre Gegenspieler in den falschen, weiblichen Propheten. In dieser jeweiligen Verbindung des Guten mit dem Bösen tritt das alles Sein und Geschehen beherrschende Prinzip der Syzygien in Erscheinung. Die Syzygienlehre, das grosse Mysterium, dessen Kenntnis zur Erlangung des Heils unerlässlich ist¹⁵⁴), unterscheidet voradamitische und nachadamitische Syzygien. Die voradamitischen Syzygien sind diejenigen der Welterschöpfung: Himmel und Erde, Tag und Nacht, Licht und Feuer, Sonne und Mond, Leben und Tod. In ihnen geht immer das Bessere dem Schlechteren voraus. Adam, die letzte Schöpfung, bildet gewissermassen den Kreuzungspunkt zwischen den ihm vorausgehenden und den ihm nachfolgenden Syzygien. Denn in den prophetischen Syzygien folgt immer dem Bösen oder Weiblichen das Gute oder Männliche. So nennt Petrus in den Rekognitionen folgende aus zehn Paaren bestehende Reihe: 1. *Cain et Abel*; 2. *Gigantum et Noë*; 3. *Pharaonis et Abraham*; 4. *Philistinorum et Isaac*; 5. *Esau et Jacob*; 6. *magorum et legislatoris Moysi*; 7. *tentatoris et Filii hominis*; 8. *Simonis et meum (Petri)*; 9. om-

Glied der Elementenreihe. Die Ablehnung des Feuers ist bezeichnend für die Verwandtschaft der Lehre der Klementinen mit der des Elchasai. s. Epi-phanus, Panar. XIX, 42.

¹⁵²) Homil. VIII, 10, III, 20. Recogn. II, 22; I, 52.

¹⁵³) Bousset, a. a. O. 171 ff.

¹⁵⁴) Homil. II, 15.

nium gentium et illius qui mittitur seminare verbum inter gentes; 10. Antichristi et Christi ¹⁵⁵). Die Homilien nennen im Unterschied davon eine Siebenzahl von Paaren, deren Glieder aber zum grössten Teil in den Rekognitionen wiederkehren ¹⁵⁶). Wenn so die beiden Linien der den Kosmos bildenden positiven und negativen Syzygienglieder sich in Adam begegnen, so erkennt man hinter diesem Schema leicht die Vorstellung vom Urmenschen, in dem sich die kosmischen Elemente zusammenfassen. Man hätte dann eine Lehre wie diejenige des Judenchristen Symmachos, von der sich eine merkwürdige Notiz beim Rhetor Victorinus erhalten hat: (*Symmachiani*) *ad dominum nostrum Jesum Christum adiungunt Judaismi observationem, quamquam etiam Jesum Christum fatentur: dicunt enim eum ipsum Adam esse et animam generalem et alia huiusmodi blasphema* ¹⁵⁷). Der Urmensch erscheint ja auch im Manichäismus als der Inbegriff der Elemente und die Allseele zugleich ¹⁵⁸).

So steht im Hintergrunde auch der Genesisinterpretation der Klementinen dieselbe Theologie des einen und vielgestaltigen Gottes, die uns schon so oft begegnete. Es sei zuletzt auf noch einen Vertreter dieser Theologie verwiesen, dessen Lehre für die hier darzustellenden Zusammenhänge ebenfalls unser Interesse beansprucht. Wir meinen den Gnostiker Monoimos, dem Hippolytos in seinem Werk neben anderen Häretikern einen Abschnitt widmet ¹⁵⁹).

Monoimos wendet die Bezeichnung *ἄνθρωπος* auch auf die Gottheit selbst an. Sie ist der *τέλειος ἄνθρωπος* und wird als die absolute Eins gedacht. In ihr fallen alle Gegensätze zusammen. Sie ist *πατήρ* und *μήτηρ* zugleich. Da sie alle Gegensätze in sich birgt, ist sie auch Eintracht und Zwietracht zugleich: sie ist einerseits *πάντα φίλη*, *πάντα εἰρημική*, andererseits *πάντα μαχίμη*, *πάντα πρὸς ἐαυτὴν πολέμιος* ¹⁶⁰). Ihr untergeordnet ist der als die *δεκάς* er-

¹⁵⁵) Recogn. III, 61.

¹⁵⁶) Homil. XVII, 4, XVIII, 13 f., II, 52.

¹⁵⁷) Migne, Patrol. VIII, 1155. Vgl. Bousset, Kyrios Christos, Forschungen zur Rel. u. Lit. d. A. u. N. T. 1913, 25 und Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium 103.

¹⁵⁸) Acta Archelai c. XIII. Vgl. Reitzenstein-Schaeder, Studien 250 ff., besonders 256 f.

¹⁵⁹) Hippolytus, Refut. VIII, 12—15, X, 17. Die Notiz bei Theodoret, Haer. fab. I, 18 geht auf Hippolytos zurück.

¹⁶⁰) Hippolytus VIII, 12.

scheinende Menschensohn, der *υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*. Das Verhältnis des Menschen zum Menschensohn wird durch das des Feuers zum Licht illustriert. Stellt die höchste Gottheit die noch gänzlich undifferenzierte, aber alle Möglichkeiten in sich tragende Monas dar, so bedeutet der *υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*, die Dekas, das Sein auf einer schon entfalteten, aber immer noch potenziellen Stufe. Der Emanationsgedanke wird besonders betont, indem die Annahme einer neben der Gottheit bestehenden Materie eine ausdrückliche Abweisung erfährt¹⁶¹). Die Vorstellung von der sich zur Welt entfaltenden Gottheit wird auch bei Monoimos mit der Erzählung vom Sechstageswerk verbunden: die sechs Tage bedeuten sechs in der Dekas enthaltene *δυνάμεις*, durch die der Kosmos entstanden sei. Aber auch zu den Elementen wird die Dekas in Beziehung gebracht. Es handelt sich freilich nicht um eine Allreihe vom oben dargestellten Typus, sondern um die Elemente Feuer, Luft, Wasser, Erde, die hier unter Verwendung der Lehre von den geometrischen Körpern in Platons Timaios auf die in der Dekas enthaltenen Zahlen zurückgeführt werden.

In der Person des Monoimos erscheint uns ein Gnostiker, den an das Judentum nahe Beziehungen knüpfen. Die Lehre von der Dekas verbindet ihn nicht nur mit dem Pythagoreismus, sondern auch mit Rab und mit der Sefirotlehre der Kabbala. Auch er macht von der allegorischen Bibelauslegung weiten Gebrauch. Für seine Nähe zu den Kreisen jüdischer Spekulation scheint uns besonders seine Auslegung der biblischen Erzählung vom Stabe des Moses bezeichnend zu sein, mit dem dieser die zehn Plagen der Ägypter hervorrief¹⁶²). Als Bild veranschaulicht der Stab des Moses in den klementinischen Homilien die Wandlung Gottes in die Elemente. Gott kann sich im Gegensatz zum Menschen beliebig wandeln: *τί δέ: οὐχὶ καὶ τὴν Μωϋσέως ῥάβδον ὁ θεὸς ἔστρεψεν εἰς ξῶον, ποιήσας ὄφιν, ὃν πάλιν μετέστρεψεν εἰς ῥάβδον;*¹⁶³). Das Bild wird mithin in einem der Deutung des Monoimos entsprechenden Sinne angewandt. In den Rekognitionen veranschaulichen die zehn Schläge des Mosesstabes die fünf Prophetenpaare, die aber doch nur die menschlichen Entsprechungen der fünf in den Homilien

¹⁶¹) So sind die Worte VIII, 14 zu verstehen: *τί γὰρ δεηθείη ἡ μία κεφαλα οὐσίας τινὸς οἷον εἰ ζῆμις ἔξωθεν εἰς τὸ πᾶσα τοῦ κυρίου, τὴν αἰώνιον ἐσοτήν, ἥτις ἐστὶν εἰς τὰς γενεὰς δεδομένη.*

¹⁶²) VIII, 14.

¹⁶³) Homil. XX, 6

aufgezählten kosmischen Syzygien bilden ¹⁶⁴). Wenn Monoimos ferner den Anthropos oder dessen Sohn als die *μία κεφαλή τοῦ ἰώτα*, das eine Häkchen des Iota, bezeichnet ¹⁶⁵), das nach Hippolytos im Pythagoreismus die in der Zehn erscheinende Eins symbolisiert ¹⁶⁶), so ist es andererseits wohl auch schon bei ihm zugleich das Jod, der Anfangsbuchstabe des jüdischen Gottesnamens, denn durch das Jod wird noch in der späten jüdischen Mystik des Sohar der unausgedehnte Punkt bezeichnet, von dem die Schöpfung ihren Anfang nimmt ¹⁶⁷).

Der Typus religiöser Spekulation, der auch von Monoimos repräsentiert wird, ist in seiner verbreitetsten Ausprägung durch die Verwendung einer Elementenreihe gekennzeichnet, deren iranische Herkunft mit einiger Sicherheit angenommen werden konnte. Diese Elementenreihe lieferte in zwei Fällen — bei Simon Magus und in den klementinischen Homilien — die Grundlage für eine Genesisinterpretation, die von den einzelnen im biblischen Bericht genannten Schöpfungen eine Anzahl hervorhebt, um sie in ihrer Gesamtheit als die Vorbedingung für alle weiteren Schöpfungen hinzustellen. Auch die Genesisauslegung des Laktanz knüpft an eine Elementenreihe dieses Typus an. Wenn bei Laktanz als Elemente nur Feuer und Wasser genannt werden, so ist es doch deutlich, dass auch die übrigen von ihm erwähnten grossen Schöpfungen wie Himmel und Erde, Sommer und Winter, Tag und Nacht u. s. w., die nicht erst aus diesen Elementen bestehen, ebenfalls als *στοιχεῖα* in dem umfassenden Sinne zu betrachten sind, wie er für die Wesenheiten der besprochenen Reihen gilt. Die im folgenden gegebene Zusammenstellung dieser Reihen mit derjenigen, die sich dem Schöpfungsbericht des Laktanz entnehmen lässt, wird die Identität des Typus leicht erkennbar machen:

1. Zeushymnus (*Περὶ κόσμου*): *γαίη οὐρανός, πνοὴ πάντων, πῦρ πόντος, ἥλιος σελήνη.*
2. Aristeides: *οὐρανός γῆ, ἕδωρ πῦρ, ἀνέμων πνοή, ἥλιος σελήνη.*

¹⁶⁴) Recogn. III, 55. Auch bei Philon, De vita Mos. I, 96 ff. werden die zehn Plagen in Beziehung zu den Elementen gebracht.

¹⁶⁵) Hippol., Refut. VIII, 12, VIII, 17.

¹⁶⁶) VI, 24.

¹⁶⁷) K a r p p e, a. a. O. 372. Vgl. auch J a k o b B ö h m e, Mysterium magnum 35, 16: Das Joth stehet in dem ☉ als in dem einen, das ist das Auge der Ewigkeit ohne Grund und Zahl.

3. Zeushymnus (Eusebios): $\pi\tilde{\upsilon}\rho$ ὕδωρ, γαῖα αἰθήρ, νύξ ἡμαρ.
4. Orphischer Schwur: $\pi\tilde{\upsilon}\rho$ ὕδωρ, γαῖα οὐρανός, σελήνη ἥλιος.
5. Simon Magus: οὐρανός γῆ, ἥλιος σελήνη, ἄήρ ὕδωρ.
6. Euandros (nach Zenobios): $\pi\tilde{\upsilon}\rho$ ὕδωρ, γῆ οὐρανός, σελήνη ἥλιος.
7. Pseudo-Clemens: οὐρανός γῆ, ἡμέρα νύξ, φῶς πῦρ, ἥλιος σελήνη.
8. Laktanz: *ignis aqua, caelum terra, oriens occidens, meridies septentrio, ver autumnus, aestas hibernum tempus, dies nox.*

Unter den bei Laktanz genannten Wesenheiten finden sich freilich einige, für die es in den zum Vergleich zusammengestellten Reihen keine Parallelen gibt. Dass aber die Reihe des Laktanz dennoch denselben Typus repräsentiert, dürfte nicht zweifelhaft sein. Sieht man ab von den Himmelsrichtungen und Jahreszeiten, so stimmt die Reihe des Laktanz in den übrigen Elementen vollständig mit der des Zeushymnus bei Eusebios überein, denn dass dort αἰθήρ gleich οὐρανός ist, kann als sicher gelten. Neben dem Inhalt der Reihen ist es die Anordnung ihrer Glieder, durch die die Gemeinsamkeit des Typus gekennzeichnet ist. Die Anordnung der Glieder in Gegensatzpaaren wird angestrebt und ist in den meisten Fällen durchgeführt. Ist es richtig, dass es sich bei diesen Reihen um iranische Elemente handelt, so zeigt sich in deren antithetischer Gliederung die Hellenisierung, der sie sich unterzogen haben. Gegensatz und Symmetrie der Weltelemente sind die hervorragendsten Merkmale eines jeden griechischen Kosmosbildes. Die Reihen sind mit einander nicht identisch. Nur der orphische Schwur und die von Zenobios angeführte Aufzählung des Euandros enthalten genau dieselben Elemente. Ein Gegensatz aber, nämlich der von Himmel und Erde, ist allen gemeinsam. Die Bedeutung, die diesem Gegensatz in den griechischen Kosmogonien zukommt, ist bekannt. Es ist namentlich die Orphik, die Uranos und Ge in den Anfang der Entwicklung stellt. Als ausdrücklich orphisch gibt sich aber auch ein grosser Teil der von uns zusammengestellten Reihen. Orphischer Einfluss ist auch für die Kosmogonie des Simon Magus vermutet worden. Die von ihm gegebene Beschreibung der Entstehung seines ersten Paares, des männlichen νοῦς und der weiblichen ἐπίνοια oder des Himmels und der Erde, zwischen die sich die δύναμις ἀρσενό-θηλς, der ἐστὼς, στάς, στησόμενος stellt, enthält eine ganz

deutliche Beziehung zum Phanesmythus ¹⁶⁸⁾. Wir dürften daher nicht fehlgehen, wenn wir den Aufbau der von uns verglichenen Reihen aus einer Synthese erklären, die der orphische Dualismus von Himmel und Erde mit einer iranischen Elementenlehre eingegangen ist. In der Folge einer solchen Synthese mussten sich die Elemente der iranischen Reihe auf den Gegensatz von Himmel und Erde verteilen. Man sieht noch deutlich die Schwierigkeiten, die sich zunächst dieser Verteilung boten. Für das Element Wind oder Luft der iranischen Reihe, das *πνεῦμα*, liess sich kein Gegenelement finden, das der Erde hätte entsprechen können. In den Reihen 1 und 2 unsrer Zusammenstellung wird das *πνεῦμα* daher zum Feuer geschlagen und so dem Wasser gegenübergestellt. Für die Reihe des Simon Magus fiel diese Schwierigkeit fort, weil das Feuer als die Gottheit selbst sich ausserhalb der Reihe stellte und die Luft daher allein die Entsprechung des Himmels gegenüber dem der Erde entsprechenden Wasser bilden konnte. In den übrigen Reihen wurde die Symmetrie dadurch erzielt, dass das *πνεῦμα* überhaupt keine Aufnahme unter die selbständigen Elemente fand.

Die Reihen weisen ferner Beziehungen zum Pythagoreismus auf. Das allgemeine Schema der sich an sie knüpfenden Spekulation von dem einen sich zur Welt über eine Vorstufe allumfassender Wesenheiten differenzierenden Gottheit hat seine Analogie in der pythagoreischen Lehre von der potenziell alle Dinge in sich schliessenden Monas, die auf einer niedrigeren Stufe, der Dekas, noch einmal als die Potenz alles Seienden in Erscheinung tritt ¹⁶⁹⁾. Wie sich der Typus dieser Spekulation mit einem Pythagoreismus verbinden konnte, das zeigt das Beispiel des Monoimos. Eine Analogie zum Pythagoreismus bietet auch das Prinzip der Gegensätzlichkeit, auf dem die Reihen aufgebaut sind. Wenn dieses Prinzip bei Simon Magus und auch in den Klementinen — die kosmischen Syzygien entsprechen hier den prophetischen — als der Gegensatz des Männlichen und Weiblichen in Erscheinung tritt, so kann das mit der

¹⁶⁸⁾ Leisegang, Die Gnosis 93 f.

¹⁶⁹⁾ Theolog. arithm. p. 54 Ast: ... τὸν θεὸν φησιν ὁ Νικόμαχος τῇ μονάδι ἐφαρμόζειν, σπερματικῶς ὑπάρχοντα πάντα τὰ ἐν τῇ φύσει ὄντα, ὡς αὐτῇ ἐν ἀριθμῷ ἐμπεριέχεται δυνάμει τὰ δοκοῦντα ἐναντιώτατα κατ' ἐνέργειαν εἶναι πᾶσιν ἁπλῶς ἐναντιώτερος τρόποις. Dasselbst p. 59 über die δεκάς: πάντα μὲν σπερματικῶς ἐντὸς αὐτῆς περιειληφνῖα ... p. 63 καλεῖται δὲ κράτος καὶ παντέλεια, ἐπεὶ πάντα περαίνει τὸν ἀριθμὸν, περιέχουσα πᾶσαν φύσιν ἐντὸς ἑαυτῆς ἀρτίον τε καὶ περισσού, κινουμένον τε καὶ ἀκινήτον, ἀγαθὸν τε καὶ κακόν.

orphischen Lehre von der mannweiblichen Gottheit zusammenhängen, es kann sich darin aber auch das Vorbild des späteren Pythagoreismus zeigen, der, wie von uns schon vermerkt wurde, die Gegensätzlichkeit als solche mit Vorliebe durch die des Männlichen und Weiblichen zum Ausdruck bringt. In der Schilderung, die Simon Magus von der ἀτέραντος δύναμις gibt, lehnt er sich deutlich an den Pythagoreismus an, wenn er das Urwesen alle ἀριθμοί und ἀριθμητά zugleich in sich enthalten lässt ¹⁷⁰). Wir verweisen schliesslich darauf, dass in der Achtzahl der Glieder — eine solche liegt vor, wenn man die Gottheit mitrechnet, in den Reihen 1, 2, 4 und 6, wobei die Texte, die 4 und 6 zitieren, die Achtzahl ausdrücklich hervorheben — eine pythagoreische Spekulation erscheint. Die Acht ist die Zahl der Harmonie. Man nennt sie παναριθμῖος oder auch Καθμεία. Die Theologumena arithmeticae, die das berichten ¹⁷¹), bringen im selben der Achtzahl gewidmeten Abschnitt auch die Mitteilung über eine Lehre des Philolaos, deren Beziehung zu der Phanesspekulation unsrer Reihen nicht zu verkennen ist: ἔρωτα καὶ φιλίαν καὶ μῆτιν καὶ ἐπίνοιαν ἐπ' ὀγδοάδι συμβῆναι τοῖς οὖσιν ¹⁷²).

Diese Doppelbeziehung zu Orphik und Pythagoreismus weist nun auch, wie wir bereits gesehen haben, die Lehre des Zaratas auf, soweit es sich um den zweiten Teil des von Hippolytos mitgeteilten Fragments handelt ¹⁷³). Aber auch dieser Lehre liegt, was man bisher nicht erkannt hat, eine Reihe vom Typus der hier besprochenen zu grunde. Die Lehre des Fragments verteilt die drei Elemente Feuer, Luft und Wasser auf die beiden Wesenheiten Himmel und Erde in der Weise, dass sie das Feuer und die Luft aus dem Himmel, das Wasser aus der Erde entstehen lässt. Wir dürfen jetzt mit Sicherheit behaupten, dass es sich dabei um eine Gruppierung handelt, die innerhalb einer aus fünf Gliedern — Himmel, Erde, Feuer, Luft, Wasser — bestehenden Elementenreihe vorgenommen wurde. Dass eine fünfgliedrige Elementenreihe dieser Art tatsächlich existierte, dafür gibt es einige Beispiele. Die Reihe erscheint in ihnen freilich nicht in ihrer ursprünglichen Gestalt, aber die Gründe, die

¹⁷⁰) Hippol., Refut. VI, 11. Vgl. Stob, Ecl. I, prooem, 9, p. 21 W: τὰ ἀριθμητὰ τῶν ἀριθμῶν ταύτη διαλλάττειν ἢ διαφέρει τὰ σώματα τῶν ἀσωμάτων.

¹⁷¹) Theolog. arithm. p. 54 Ast.

¹⁷²) ibid. p. 55.

¹⁷³) s. S. 29.

zu ihrer Modifizierung führen mussten, lassen sich in jedem einzelnen Fall einsehen. Hierher gehören die von judenchristlichen Sekten als Eideszeugen angerufenen Wesenheiten. Epiphanius nennt in seiner Darstellung der Ketzerei des Elchasai neben Salz und Brot die Eideszeugen ὕδωρ, ἀλήθεια, ἄνεμος, γῆ, οὐρανός¹⁷⁴), und die Contestatio Jacobi im Eingang der klementinischen Homilien empfiehlt die Schwurformel: μάργουρας ἔχοιμι οὐρανόν, γῆν, ὕδωρ, ἐν οἷς τὰ πάντα περιέχεται, πρὸς τοῦτοις δ' ἅπασιν καὶ τὸν διὰ πάντων διήκοντα ἄερα, οὗ ἄνευ οὐκ ἀναπνέω¹⁷⁵). Wenn Elchasai in der Elementenreihe das Feuer durch den Äther ersetzt und die Contestatio das Feuer überhaupt nicht erwähnt, so hängt das mit dem Standpunkt dieser Sekte zusammen, die dem Feuer gegenüber eine ausgesprochen feindliche Haltung einnimmt. Eine Fünferreihe des Typus, wie sie der Lehre des Zaratas zu grunde liegt, darf man auch für das berühmte Lied der Magier bei Dion von Prusa voraussetzen¹⁷⁶). Das Lied — es geht nach der Angabe Dions auf Zoroaster zurück — erzählt vom Götterkönig, der ein aus vier Rossen bestehendes Gespann lenkt. Die vier Rosse symbolisieren vier Elemente: den Himmel, den Luftraum, das Wasser und die Erde. In einem bestimmten Zeitpunkt gewinnt das erste und schnellste der Rosse die Oberhand über die anderen, es nimmt sie schliesslich ganz in sich auf und identifiziert sich zugleich mit dem Lenker selbst. Diese Absorbierung aller Elemente durch das eine wird als Verbrennung geschildert. In ihr wird ein Zustand erreicht, in dem, da jetzt das erste Ross mit der Seele des Lenkers zusammenfällt, alles zum νοῦς geworden ist. Auf diesen Zustand folgt dann eine neue Welterschöpfung. Man erkennt leicht, dass im Hintergrund der Darstellung des Dion eine Lehre steht, die eine Fünffzahl von Elementen annimmt — Feuer, Luftraum, Wasser, Himmel und Erde — und das oberste der Elemente, das Feuer, mit der Gottheit gleichsetzt¹⁷⁷). Ganz ebenso identifiziert aber auch Simon Magus das Urwesen mit dem Feuer und stellt ihm die übrigen Elemente gegenüber, zu denen bei ihm noch, wie in anderen Reihen desselben Typus, Sonne und Mond hinzukommen. Ebenso nimmt aber auch bei Simon Magus die Gottheit die aus ihr hervorgegangenen Elemente im Weltbrand wieder in sich zurück.

¹⁷⁴) Epiphanius, Panar. XIX, 1 u. 6.

¹⁷⁵) Contest. Jac. II (in den Ausgaben der Homilien).

¹⁷⁶) Dio Prus., Or. XXXVI, 39—60 (Arnim, II, p. 11 ff.).

¹⁷⁷) So auch Reitzenstein, Das iran. Erlösungsmysterium 246 f.

In der Gestalt des Götterkönigs bei Dion hat man den iranischen Zarvan wiedererkannt ¹⁷⁸⁾, denn auch für diesen ist die enge Beziehung charakteristisch, in der er zu den Elementen steht ¹⁷⁹⁾. Ebenso wurde auch für die Gottheit des Simon Magus Zarvan als Prototyp angenommen ¹⁸⁰⁾. Es mag auch in anderen Fällen, wo wir der Spekulation von dem einen Gotte begegnen, der sich in einer Elementenreihe manifestiert, ein Zusammenhang mit dem Zarvanismus vorliegen ¹⁸¹⁾. Jedenfalls darf jetzt für den engeren Typus solcher Elementenreihen, wie sie unsre Zusammenstellung (s. ob. S. 62 f.) bringt, nachdem wir ihn auch in der Lehre des Zaratas und im Magierhymnus wiedergefunden haben, die Herkunft aus dem Iran, für die man sich bisher nur auf Herodot und die Apologie des Aristoteles berufen konnte, als sicher gelten.

In der Lehre des Zaratas, auf deren Verwandtschaft mit dem Schöpfungsbericht des Laktanz wir schon im vorhergehenden Kapitel hingewiesen haben, zeigt sich die Beziehung zum Iran nicht nur in der Verwendung einer Elementenreihe des von uns besprochenen Typus, sondern auch in der Vorstellung von den beiden *δαίμονες*, in denen man zweifellos die Vertreter von Licht und Finsternis, Ormuzd und Ahriman, zu erkennen hat. Wenn nun in dieser Lehre die Elemente sich auf Licht und Finsternis verteilen, so wird damit über die iranische Anschauung noch hinausgegangen, denn die Elemente sind im Iran nicht Träger des Dualismus. Sie gehen auch in der Zarvanlehre der Schöpfung von Gut und Böse voraus. Wie im Weltbild des Zaratas, so werden auch bei Laktanz und in den Klementinen die Glieder der Elementenreihe nach den beiden iranischen Prinzipien angeordnet, nur dass

¹⁷⁸⁾ Bidez - Cumont I, 66 f. II, 144, 4. Reitzenstein, a. a. O. H. Junker, Über iranische Quellen der hellenistischen Aion-Vorstellung, Vorträge der Bibl. Warburg 1921—22, Leipzig 1923, 160 f. Nyberg, Journal Asiatique 1931, 91 ff.

¹⁷⁹⁾ Nyberg, a. a. O. 97.

¹⁸⁰⁾ Reitzenstein, Mani und Zarathustra, Nachr. d. Gött. Ges. d. Wiss. 1922, 258, aber ohne besondere Begründung. Eine Beziehung zu Zarvan liegt vielleicht in der Bezeichnung *ἐσῳς, σῆς, σθησόμενος* für die in den Weltelementen erscheinende Gottheit vor: die drei Ausdrücke deuten auf die Zeit in ihrer Zusammensetzung aus Gegenwart, Vergangenheit und Zukunft. Vgl. R. Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt II, München 1910, 478, 4.

¹⁸¹⁾ So hat nach Nyberg, Journal Asiatique 1931, 80 auch Manis Lichtgott sein Vorbild in Zarvan. Vgl. Anm. 198.

hier der Dualismus eine viel schärfere Betonung erfährt, als das in der Lehre des Zaratas der Fall zu sein scheint. Die Möglichkeit zu einer solchen zweiten Anlehnung an die iranische Lehre war in der Verbindung gegeben, die die auch bei Laktanz zu grunde liegende Elementenreihe mit der Orphik und dem Pythagoreismus eingegangen war. In der Orphik knüpft sich an den Gegensatz von Himmel und Erde die ethisch-dualistische Vorstellung vom *σῶμα*, das zugleich ein *σῆμα* ist, und für den Pythagoreismus bedeutet der Gegensatz der Prinzipien zugleich den Gegensatz des Besseren und Schlechteren. Es würde freilich schwer fallen, in der orphischen Kosmologie ausgesprochen dualistische Züge erkennen zu wollen, und auch in der Kosmoslehre des Pythagoreismus tritt uns der Dualismus nie in der ausgeprägten Gestalt entgegen, wie er im Weltbild des Laktanz und auch in dem der Klementinen vorliegt. Aber dieser Dualismus war dennoch vorhanden und konnte bei der Synthese mit der iranischen Lehre leicht das Verbindungsglied abgeben.

Das Ergebnis der im einleitenden Kapitel gegebenen Analyse: dass dem System des Laktanz eine Synthese zu grunde liegt, in der sich eine monistische Lehre mit dem iranischen Dualismus vereinigt hat, wird durch die dem System einverleibte Schöpfungslehre bestätigt. Diese baut sich, wie gezeigt wurde, auf einer Elementenreihe auf, die mit Vorliebe in einer monistischen Spekulation auftritt, aber auch eine dualistische Ausdeutung im Sinne der iranischen Lehre erfahren kann. Als Bestandteil einer monistischen Spekulation kommt sie in einem System vor, das, sofern es sich nicht um dieses System selbst, sondern um einen Typus handelt, ein Glied der von uns für die Lehre des Laktanz vorausgesetzten Synthese darstellt, und bildet auch dort die Grundlage einer Genesisinterpretation. Wir meinen das System des Simon Magus. In ihrer Vereinigung mit einem iranischen Dualismus und ebenfalls als die Grundlage für eine Genesisinterpretation erscheint die Reihe in der monotheistischen Lehre der Klementinen, deren Nähe zum System des Laktanz auch sonst feststeht. Wir haben ferner gesehen, dass die Reihe selbst iranischer Herkunft ist und dass sich ihre nachträgliche Dualisierung im Sinne der iranischen Grundanschauung über die Zwischenstufe ihrer Adaptation an die Orphik und den Pythagoreismus vollzog. Orphische und pythagoreische Elemente sind aber in der Schöpfungslehre des Laktanz auch sonst deutlich vertreten — Laktanz lehnt sich sogar an eine uns bekannte pythagoreische Quelle an —

zugleich trägt aber diese Schöpfungslehre in ihrem Dualismus ein unverkennbar iranisches Gepräge.

Zwei Einzelzüge im Schöpfungsbilde des Laktanz sollen hier noch besprochen werden. Einer von ihnen wurde schon im vorhergehenden Kapitel behandelt. Die Lehre von Feuer und Wasser als den beiden Elementen, aus denen alle Dinge entstanden seien, glaubten wir dort als eine Anpassung der griechischen Elementendoktrin an den iranischen Dualismus von Licht und Finsternis erklären zu können. Sie dürfte aber vielleicht noch eine andre Wurzel haben und sich auch umgekehrt als eine Adaptation der iranischen Auffassung der Elemente an die griechische Lehre von den Grundstoffen deuten lassen. Feuer und Wasser sind in der iranischen Reihe die einzigen Elemente, für die in der griechischen Elementenlehre Entsprechungen vorliegen, denn die iranische Reihe kennt, wie das die Aufzählung bei Herodot beweist — man vergleiche auch 1 und 2 unser Zusammenstellung, sowie die Reihe des Elchasai — kein Element „Luft“, sondern hat dafür „Wind¹⁸²⁾“, und „Erde“ ist für sie nicht der mit diesem Worte bezeichnete Stoff, sondern der Erdkörper im Gegensatz zum Himmel. Vollends erscheinen Feuer und Wasser als die einzigen der griechischen Auffassung entsprechenden Elemente in den Reihen, die die Aufteilung in Gegensatzpaare konsequent durchführen, wie etwa in 6: $\pi\upsilon\rho\ \upsilon\delta\omega\rho\ ,\ \gamma\eta\ \sigma\upsilon\delta\rho\alpha\nu\acute{o}\varsigma\ ,$

¹⁸²⁾ Vgl. Bousset, Hauptprobleme 223 ff. In der für den Magierhymnus vorauszusetzenden Elementenreihe erscheint an der entsprechenden Stelle der Luftraum. Man hat in ihm den iranischen Vayu oder $\Theta\omega\acute{\alpha}\varsigma\alpha$ zu sehen. Über diesen s. Nyberg, a. a. O. 103 ff. u. 197 ff. Er scheidet den Bereich Ormuzds von dem des Ahriman, ebenso wie nach Plutarch, De Is. et Os. 46—47 Mithra zwischen beide tritt, s. Cumont, Les mystères de Mithra, Bruxelles 1913, 7 f. Es ist derselbe Vayu oder $\Theta\omega\acute{\alpha}\varsigma\alpha$, der bei Simon Magus (Hippol., Refut. VI, 18) als der $\acute{\alpha}\lambda\eta\rho\ \acute{\alpha}\nu\alpha\tau\acute{\alpha}\lambda\eta\pi\tau\acute{o}\varsigma$, der Träger oder die Erscheinungsform des $\xi\sigma\tau\acute{\omega}\varsigma\ ,\ \sigma\acute{\alpha}\varsigma\ ,\ \sigma\tau\eta\sigma\acute{o}\mu\epsilon\nu\acute{o}\varsigma$, zwischen Himmel und Erde steht. Den $\xi\sigma\tau\acute{\omega}\varsigma\ ,\ \sigma\acute{\alpha}\varsigma\ ,\ \sigma\tau\eta\sigma\acute{o}\mu\epsilon\nu\acute{o}\varsigma$ hat Leisegang (s. Anm. 168) mit dem orphischen Phanes verglichen. Wir verweisen in diesem Zusammenhang auf die Notiz über Phanes bei Laktanz, Div. inst. I, 5, 5: *cuius (Φάνητος) originem atque naturam quia concipere animo non poterat, ex aëre immenso natum esse dixit:*

$\pi\rho\omega\tau\acute{o}\gamma\omicron\nu\omicron\varsigma\ \Phi\acute{\alpha}\nu\eta\tau\omicron\varsigma\ \pi\epsilon\rho\iota\mu\acute{\eta}\kappa\epsilon\omicron\varsigma\ \eta\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma\ \nu\acute{\iota}\acute{o}\varsigma\ .$

Die Überlieferung des Verses schwankt zwischen $\langle\eta\rangle\rho\omega\varsigma$ (B), $\iota\epsilon\rho\omicron\varsigma$ (R) und $\theta\epsilon\rho\omicron\varsigma$ (M). Lobeck, Aglaoph. 480 liest $\alpha\iota\theta\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma$ (vgl. Proclus, in Tim. II 132), so auch Kern, Frg. 73. Sollte das die richtige Lesart sein, so gibt Laktanz in seiner Notiz eine andere Tradition wieder als die, aus der das von ihm als Beleg für seine Worte angeführte Zitat stammt.

σελήνη ἥλιος. Wenn Feuer und Wasser hier an die Spitze der übrigen Elemente gestellt werden, so ist darin auch schon im Keime die Auffassung enthalten, dass die übrigen Elemente in irgend einer Weise aus Feuer und Wasser entstehen. Das ist auch die Vorstellung, die bei Laktanz zu grunde liegt. Ihre Herkunft aus einer ursprünglicheren Auffassung, für die sich Feuer und Wasser den anderen kosmischen Mächten koordinieren, zeigt sich in der Sonderstellung, die die grossen Wesenheiten Himmel, Erde u. s. w. zusammen mit Feuer und Wasser im Vergleich zu den übrigen Schöpfungen einnehmen. Man darf so die bei Laktanz erscheinende Lehre von Feuer und Wasser auch als das Resultat einer Verbindung betrachten, die die griechische Auffassung der Elemente mit der primitiveren iranischen eingegangen ist. Es liegt darin ein Typus vor, der noch in späten Kosmogonien seine Vertretung findet. So lässt auch das jüdische Buch Jesira aus dem Feuer den Himmel, aus dem Wasser die Erde entstehen¹⁸³⁾, und die arabische Enzyklopädie der lauterer Brüder von Bazra gibt von der Schöpfungslehre der „Irakenser“ folgenden Bericht: „... er (der Schöpfer) ... liess aus seinem tiefsten Geheimnis ein strahlendes Licht hervorgehen und aus dem Licht ein loderndes Feuer und ein bewegtes Meer; er vereinigte Feuer und Wasser, da ward es rosig-ger Hauch und sich verhärtender Schaum. Er schuf dann aus dem Rauche die hohen Himmel und aus dem Schaume die ausgebreitete Erde.“ Fast dieselbe Lehre wird von den lauterer Brüdern auch den „Hebräern“ zugeschrieben¹⁸⁴⁾.

Von den Schöpfungen, die bei Laktanz neben Feuer und Wasser und deren Entsprechungen erwähnt werden, findet man die Himmelsrichtungen und Jahreszeiten in den Allreihen nicht wieder. Aber auch der Genesisbericht enthält nichts, was sich als diese Wesenheiten deuten liesse. Ihre sie kennzeichnende Polarität machte sie aber andererseits in besonderer Weise zu Bestandteilen eines Kosmosbildes geeignet, das sich aus Gegensatzpaaren aufbaut. Die Einbeziehung der Jahreszeiten in den Schöpfungsbericht würde sich aus der pythagoreischen Vorlage des Laktanz erklären lassen, denn auch die Darstellung des Pythagoreismus bei Diogenes Laertius bringt die Jahreszeiten in eine Beziehung zu den Elementen¹⁸⁵⁾.

¹⁸³⁾ s. u. Kap. VI.

¹⁸⁴⁾ F. Dieterici, Die Philosophie der Araber im 9. und 10. Jhrh. n. Chr. III. Der Streit zwischen Mensch und Tier, Berlin 1858, 97 f. u. 102 f.

¹⁸⁵⁾ Genauer: zu den Elementenqualitäten. Diog. L. VIII, 26: κατ' ἐπι-

Zu den Jahreszeiten konnten sich aber leicht die Himmelsrichtungen gesellen, denn im Parallelismus der kosmischen Erscheinungen des für die Spätantike so charakteristischen Weltbildes der Astrologie fehlen auch die Himmelsrichtungen nicht. Tatsächlich erinnern die Allreihen in ihrem Aufbau an das Schema des astrologischen Weltbildes mit der ihm zu grunde liegenden Idee der durchgehenden Analogie, die zwischen den einzelnen Teilen des Kosmos herrscht¹⁸⁶). Es ist aber vielleicht möglich, das Auftreten der Himmelsrichtungen und der Jahreszeiten in eine viel nähere Beziehung zum Typus der monistischen Spekulation zu bringen, auf den, wie wir darzutun versucht haben, auch die Schöpfungslehre des Laktanz zurückgeht. Sieht man genau hin, so zeigt es sich, dass die vier Himmelsrichtungen nicht erst nachträglich in das System der Allreihe als deren Ergänzung aufgenommen wurden, sondern dass diese Schöpfungslehre vielmehr umgekehrt von den Raumrichtungen ausgeht. Sie beginnt mit der Höhen- und Tiefendimension: in der Höhe wird der Himmel, in der Tiefe die Erde geschaffen. Dann folgen die vier Richtungen Nord, Süd, Ost und West. Ihnen werden die vier Jahreszeiten zugeordnet und dem Osten und dem Westen zudem der Tag und die Nacht. In den sechs Richtungen wird so gewissermaßen das Skelett gegeben, das sich dann mit den einzelnen Schöpfungen bekleidet. Woher stammt diese eigentümliche Lehre und wie ist sie zu erklären? Die Sechszahl weist auf eine Beziehung zum Schöpfungsbericht der Genesis. Die klementinischen Homilien helfen uns weiter. An einer Stelle dieser Schrift wird eine Gottesauffassung vertreten, die ausgesprochene Züge einer pantheistischen Lehre trägt. Die Gottheit, der Anfang und das Ende aller Dinge, erscheint als das Herz der Welt, von dem gleichsam wie von einem Zentrum sich die lebenzeugende Kraft nach allen sechs Richtungen — nach oben, nach unten, rechts und links, vorwärts und rückwärts — in die Unendlichkeit ergiesst. Indem Gott auf diese Sechszahl hinblickt, vollendet er in sechs Zeiträumen die Welt. Er selbst aber als

κράτειαν θεοῦ μὲν θέρος γίνεσθαι, ψυχροῦ δὲ χειμῶνα, ξηροῦ δ' ἔαρ καὶ ὑγροῦ φθινόπωρον.

¹⁸⁶) Man vergleiche die Tabelle bei Boll-Bezold, Stern Glaube und Sterneutung³, Leipzig 1926, 54. Es handelt sich um Parallelen, wie sie zum Teil schon den Autoren des hippokratischen Korpus bekannt (C. Friedrich, Hippokratische Untersuchungen, Berlin 1899, 49) und im Zeitalter der aufblühenden Wissenschaften der Astrologie und Alchemie jedermann geläufig waren.

der Siebente ist der Ruhepunkt aller Dinge. Darin ist das Mysterium der Siebenzahl beschlossen ¹⁸⁷⁾. εἰς οὖν ἔστιν ὁ ὄντως θεός, . . . καὶ ἀπ' αὐτοῦ ὥσπερ ἀπὸ κέντρου βρύουσα τὴν ζωτικὴν καὶ ἀσώματον δύναμιν . . . δικνεῖται οὐσία ἄπειρος εἰς ὕψος, ἀπέραντος εἰς βάθος, ἀμέτρητος εἰς πλάτος, τρεῖς ἐπ' ἄπειρον τὴν ἀπ' αὐτοῦ ζωοποιὸν καὶ φροῦνιμον ἐκτείνουσα φύσιν. τοῦτο οὖν τὸ ἐξ αὐτοῦ πανταχόθεν ἄπειρον ἀνάγκη εἶναι καρδίαν, ἔχον τὸν ὄντως ὑπὲρ πάντα ἐν σχήματι, ὃς ὅπου ποτ' ἂν ᾖ, ὡς ἐν ἀπείρῳ μέσος ἔστιν, τοῦ παντὸς ὑπάρχων ὅρος. ἀπ' αὐτοῦ οὖν ἀρχόμεναι αἱ ἐκτάσεις ἔξ ἀπεράντων ἔχουσι τὴν φύσιν. ὣν ὁ μὲν ἀπ' αὐτοῦ λαβὼν τὴν ἀρχὴν δικνεῖται εἰς ὕψος ἄνω, ὁ δὲ εἰς βάθος κάτω, ὁ δὲ ἐπὶ δεξιάν, ὁ δὲ ἐπὶ λαϊάν, ὁ δὲ ἔμπροσθεν, ὁ δὲ ὀπισθεν, εἰς οὓς αὐτὸς ἀποβλέπων ὡς εἰς ἀριθμὸν πανταχόθεν ἴσον χρονικοῖς ἔξ διαστήμασι συντελεῖ τὸν κόσμον, αὐτὸς ἀνάπανσις ὢν . . . ἀρχὴ ὢν καὶ τελευτή. εἰς αὐτὸν γὰρ τὰ ἐξ ἄπειρα τελευτᾷ καὶ ἀπ' αὐτοῦ τὴν εἰς ἄπειρον ἔκτασιν λαμβάνει. τοῦτό ἐστιν ἐβδομάδος μυστήριον ¹⁸⁸⁾. In den Worten χρονικοῖς ἔξ διαστήμασι συντελεῖ τὸν κόσμον, sowie in der Bezeichnung Gottes als der ἀνάπανσις ist die Beziehung zum Sechstageswerk deutlich gegeben. Nun vergleicht schon das von einer Handschrift der Homilien gebotene Glossem diese Gottesschilderung mit der bekannten Stelle des Epheserbriefes: ἵνα ἐξισχύσητε καταλαβέσθαι σὺν πᾶσιν τοῖς ἁγίοις, τί τὸ πλάτος καὶ μήκος καὶ ὕψος καὶ βάθος γινῶναι τε τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς γνώσεως ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ ¹⁸⁹⁾. Man hat diese Worte des Epheserbriefes in Beziehung gebracht zu der in den Zauberpapyri auftretenden Formel γενέσθω φῶς πλάτος, βάθος, μήκος, ὕψος, ἀγῆ ¹⁹⁰⁾. Es ist vom Licht die Rede, das sich gleichmässig nach allen Richtungen ausbreitet. Die in der Formel vorgestellte enge Beziehung zwischen Licht und Raum macht es verständlich, dass in dem spätjüdischen kosmogonischen Werke Sefer Jesira, wie noch zu zeigen sein wird, die sechs Raumdimensionen zur Umschreibung für den Lichtstoff dienen konnten ¹⁹¹⁾. In

¹⁸⁷⁾ Vgl. Anm. 95.

¹⁸⁸⁾ Homil. XVII, 9 f.

¹⁸⁹⁾ Cod. Ottobonianus in Dressels Ausgabe S. 341, bei Lagarde S. 163. Ephes. 3, 18 f.

¹⁹⁰⁾ Wessely, Griechische Zauberpapyri von Paris und London, Denkschr. d. Akad. d. Wiss. Wien 1888, 2. Abt. 69, Z, 930 f, Pap. Leyd. V V, 17,

¹⁹¹⁾ s. u. Kap. VI.

der Philosophie ist auch die völlige Gleichsetzung von Raum und Licht nicht ohne Beispiele. Sie ist uns als Lehre des Proklos bekannt ¹⁹²⁾ und hat im Mittelalter in Witelō ihren Vertreter ¹⁹³⁾. Die zitierte Stelle der Homilien lässt sich somit in der Weise erklären, dass hier die räumliche Schöpfung als das Licht gedacht wird, das von der Gottheit als seiner Quelle nach allen Seiten hin ausströmt. Dass mit den sechs Richtungen das Licht gemeint ist, wird auch durch die Bezeichnung *ζωτική* nahegelegt, die der von Gott ausströmenden *δύναμις* oder *οὐσία* zukommt. Zwischen den Begriffen Leben und Licht, *ζωή* und *φῶς*, besteht ja im religiösen Denken des Hellenismus eine enge Verbindung ¹⁹⁴⁾. Die Gottheit wird ferner in den sich an die angeführte Stelle anschliessenden Ausführungen mit der Sonne verglichen, deren Strahlen die zur Winterszeit über den Bergen lagernden Dämpfe wieder einziehen, ebenso wie die Seelen, aus Gott entlassen, wieder zu ihm zurückkehren ¹⁹⁵⁾. Es scheint sich hier aber um mehr als um einen blossen Vergleich zu handeln. Wir wissen, dass im Zeitalter des ausgehenden Heidentums auch das Judentum am Prozess der Synkretisierung der Religionen beteiligt war ¹⁹⁶⁾. In der Gestalt der Iao erscheint der Gott der Juden manchmal mit Zügen ausgestattet, die ihn als eine solare Gottheit charakterisieren. Die Gleichsetzung Iaos mit dem Sonnengott soll, wie Macrobius berichtet, Cornelius Labeo in seiner Erklärung eines Orakels des Apollon von Klaros vertreten haben:

φράζω τὸν πάντων ὑπατον θεὸν ἔμμεν Ἰάω,
 χεῖματι μὲν τ' Ἀἰθρῇ, Δία τ' εἶαρος ἀρχομένοιο,
 Ἡέλιον δὲ θέρευν, μετοπώρου δ' ἀβρὸν Ἰάω.

Huius oraculi vim, numinis nominisque interpretationem, qua Liber pater et Sol Ἰάω significatur, exsecutus est Cornelius Labeo in libro,

¹⁹²⁾ Zeller, Die Philosophie der Griechen ⁴ III, 2. Abt., 871 f.

¹⁹³⁾ Über diesen s. Clemens Baumecker, Witelō, Beiträge zur Gesch. d. Philos. d. Mittelalters III, 3. Heft, 2, Münster 1900, 357 ff.

¹⁹⁴⁾ Ev. Joh. 1, 4. Philo, De op. m. 30. Poimandres I, 8; 21; 32. Vgl. auch die Deutung der Namen *Μῆτις*, *Φάνης*, *Ἡριεπαῖος* als *βονλή*, *φῶς*, *ζωοδοτήρ* (dafür *ζωή* bei Suidas s. v. *Ὀοφείας*) bei Kern, Frg. 65 und *ζωῆς* *φῶς* im 7. orph. Hymnus (auf Helios).

¹⁹⁵⁾ Homil. XVII, 10.

¹⁹⁶⁾ s. z. B. H. Gressmann, Die Aufgaben der Wissenschaft des nachchristl. Judentums, Zeitschr. f. atl. Wiss., N. F. II, 1925, 1 ff.

cui titulus est: De oraculo Apollinis Clarii 197). Dass Iao hier einerseits als der ἑπατος θεός, andererseits aber dennoch nur als der vierte in der Reihe der die Jahreszeiten beherrschenden Götter erscheint, erklärt sich aus der uns schon bekannten Rechnungsart, nach der die Zusammenfassung einer Reihe als letztes Glied derselben mitgezählt wird, denn Iao ist ein viereiniger Gott wie der iranische Zarvan 198) und auch der römische Ianus 199). Er erhält daher in den Zauberpapyri oft das Epitheton ἀρβαθ = hebr. „vier“ oder „Vierheit 200)“. Seine Deutung als Sonnengott ist mit der Vorstellung, dass er sich in den vier Jahreszeiten manifestiert, gut vereinbar 201). Als eine solare Gottheit kennen wir Iao auch aus anderen Zeugnissen 202). Von diesen heben wir die Beschwörung in einem Pariser Zauberpapyrus hervor, die für uns insofern von besonderem Interesse ist, als sich hier an den Namen des Gottes die schon erwähnte Licht- Raumformel knüpft: ὀρχίζω σε, ἱερὸν φῶς, ἱερὰ ἀργή, πλάτος, βάθος, μήκος, ὕψος ἀργή κατὰ τῶν ἀρίων ὀνομάτων, ὧν εἴρηκα καὶ νῦν μέλλω λέγειν κατὰ τὸν Ἰάω Σαβαώθ Αρβαθ . . . 203). Dass zwischen Iao und den Raumdimensionen'

197) Macrobius, Sat. I, 18, 18 ff. Vgl. W. W. Baudissin, Studien zur semitischen Religionsgeschichte I, Leipzig 1876, 213 ff.

198) So manifestiert er sich in den drei Prinzipien *ašōqar*, *frašōqar* und *zarōqar*, d. h. in den drei Lebensaltern Jugend, Mannesalter und Alter, mit denen er als das die drei vorhergehenden zusammenfassende Glied zu einer Vierreihe vereinigt wird: Nyberg, Journal Asiatique 1931, 86 ff. Manis Gottheit, der *τετραπρόσωπος θεός τοῦ μεγέθους*, hat wahrscheinlich in Zarvan sein Prototyp, s. Nyberg, a. a. O. 47.

199) Nach Lydus, De mens. IV, 1 ist Ianus ein *τετραμόρφος θεός*. Ein viereiniger Gott ist nach der orphischen Einheitsformel bei Kern, Frg. 239 auch Dionysos: εἰς Ζεύς, εἰς Ἀΐδης, εἰς Ἥλιος, εἰς Διόνυσος. Mit Ausnahme des letzten Gliedes ist es dieselbe Götterreihe wie diejenige, die das Orakel des Apollon von Klaros hat. Aber Iao wurde von Cornelius Labeo als *Liber pater* gedeutet. Zur orphischen Einheitsformel vgl. E. Peterson, *Εἰς θεός*, Forschg. zur Rel. u. Lit. des A. u. N. T., 1926, 241 ff.

200) Stellen bei Peterson, a. a. O. 306, 2. Daher die Bezeichnung des Demiurgen als *ἀριθμὸν τέταρτος* bei den Gnostikern (Hippol., Refut. V, 7). Vgl. Peterson 326, Nachtrag zu S. 249.

201) Vgl. den 7. orphischen Hymnus (Helios) 5: *χοῦσιν ἔχων ὠρῶν*.

202) Nach Lydus, De mens. IV, 38 ist Iao das *φῶς νοητόν*. Peterson, a. a. O. 246, verweist auf Hygin, Fab. 183, wo Iao als Name eines der vier Pferde des Sonnengottes erscheint. Iao steht auch hier an vierter Stelle. Ihm gehen Abraxas, Soter und Bel voraus. Ein Lichtwesen ist Iao auch im Buche Pistis Sophia, s. Baudissin, a. a. O. 186.

203) Wessely, a. a. O. Z. 978 ff.

eine enge Beziehung besteht, lehrt auch ein Stelle aus dem schon genannten Buch Jesira, die gleichfalls noch im weiteren ihre Behandlung erfahren soll ²⁰⁴).

Der Zusammenhang der in den Homilien gegebenen Gottes-schilderung mit der dem hellenistischen Synkretismus geläufigen Auffassung Jahves als eines Licht- oder Sonnengottes dürfte deutlich sein. Man wird keine Bedenken tragen, die Genesisauslegung des Laktanz, wenn sie die Schöpfung mit den Raumdimensionen beginnen lässt, ebenfalls auf diese Auffassung als ihren letzten Hintergrund zurückzuführen. Nun bilden die Jahreszeiten in gleicher Weise wie die Himmelsrichtungen eine Erscheinungsform des Lichtgottes. Wenn sie bei Laktanz als Schöpfungen neben den Himmelsrichtungen genannt werden, so liegt die Vermutung sehr nahe, dass sie gleichfalls aus dem Weltbild des solaren Pantheismus stammen, der sich mit der Gestalt des jüdischen Gottes verbindet.

In der Schöpfungslehre des Laktanz hat sich so die Anschauung von den Elementen als einer Erscheinungsform der Gottheit mit der anderen von der Schöpfung als dem Licht, das von der Gottheit ausstrahlt, zu einer Einheit verbunden. Aber die enge Beziehung zwischen dem Licht einerseits und den letzten Weltelementen andererseits ist gerade für den monistischen Typus charakteristisch, auf den wir auch die Schöpfungslehre des Laktanz zurückgeführt haben. Bei Mani bilden die fünf Elemente die Glieder des Lichtgottes. Für Philon fassen sich die Schöpfungen des ersten Tages im Licht zusammen ²⁰⁵). Wenn Simon Magus seine Gottheit mit dem Feuer identifiziert, von dem sechs *οἷζαι* ausgehen, deren materiellen Aspekt die sechs grossen Elemente bilden, so kann auch hier die Anschauung vom Licht zu grunde liegen, das sich von seiner Quelle aus nach allen sechs Richtungen ausbreitet. Man erinnert sich auch an Monoimos, der die Entstehung des Menschensohns, d. h. des Kosmos in seiner potenziellen Gestalt, aus dem Menschen mit der des Lichtes aus dem Feuer vergleicht. Ist nicht auch die Gleichung

²⁰⁴) s. u. Kap. VI. Die Beziehung Iaos zu den Himmelsrichtungen lässt auch die Pistis Sophia, Kap. 136 erkennen: „Und es rief Jesus aus, indem er sich zu den vier Ecken der Welt wandte ... und sprach: *ιαω, ιαω, ιαω...* (C. Schmidt, Koptisch-gnostische Schriften I, Leipzig 1905, 232).

²⁰⁵) Man vergleiche auch die oft zitierte Stelle De fuga et inv. 110: *λέγω δὲ τὸ ἡγεμονικὸν φωτὶ ἀγγοιδεῖ περιλάμπεται, ὡς ἀξιοχρεὼς ἐνδύσασθαι τὰ ἱμάτια νομοθεῖναι - ἐνδύεται δ' ὁ μὲν προεβέβητος τοῦ ὄντος λόγος ὡς ἐσθῆτα τὸν ζῆσον· γῆν γὰρ καὶ ὕδωρ καὶ ἀέρα καὶ πῦρ καὶ τὰ ἐκ τούτων ἐπαυπύσχηται.*

Elemente = Licht damit gegeben, dass Phanes, der Lichtgott, dessen Name geradezu als $\varphi\omega\varsigma$ gedeutet wurde²⁰⁶), in der orphischen Allreihe als Inbegriff der Elemente erscheint? Wir gedenken schliesslich auch der von den lauterer Brüdern mitgeteilten, deutlich denselben Typus vertretenden Schöpfungslehren, die aus dem göttlichen Licht Feuer und Wasser und aus diesen Himmel und Erde entstehen lassen²⁰⁷).

Fragt man nach dem Ursprung der Vorstellung, die zwischen dem Licht und den Elementen diese enge Verbindung herstellt, so wird man auch für sie auf die iranische Lehre verweisen dürfen. Neben Ahura-Mazda (Ormuzd), dem Lichtgott, stehen dort die Ameša-Spentas, die seinen Lichtcharakter teilen und wie er als Schöpfer und Regierer der Welt bezeichnet werden. Wie jetzt wohl allgemein feststeht, sind die Ameša-Spentas ursprünglich Elementengötter, die die Reform Zarathustras zu rein geistigen Wesen umdeutete²⁰⁸). Der Parallelismus zweier Bedeutungen — einer geistigen und einer materiellen — in der Auffassung der obersten Wesenheiten, wie er sich bei Mani und Simon Magus findet, aber auch in der Lehre Philons von den Ideen und den Kräften hindurchschimmert, scheint bei der Annahme eines solchen Zusammenhangs

²⁰⁶) s. Anm. 194.

²⁰⁷) Die spätjüdische Kabbala, aber auch schon die rabbinische Spekulation (s. V. Aptowitz, Zur Kosmologie der Agada, Monatsschr. für Gesch. u. Wiss. des Judentums 1928, 363 ff. und Arabisch-jüdische Schöpfungstheorien, Hebrew Union College Annual VI, 1929, 217 ff.) kennt die Gleichung Adam = Kosmos = Licht. Abgeblasste Spuren einer Spekulation, in der der kosmische Adam als das sich nach allen Richtungen ausbreitende Licht gedacht wird, liegen vielleicht in den Ausführungen Cramer, Anecd. Paris. I, 366 f. vor. Hier werden die vier Buchstaben, aus denen sich der Name Ἀδάμ zusammensetzt, als $\alpha\nu\alpha\tau\omicron\lambda\eta$, $\delta\epsilon\upsilon\varsigma$, $\alpha\rho\alpha\tau\omicron\varsigma$, $\mu\epsilon\sigma\eta\mu\beta\rho\iota\alpha$ gedeutet (vgl. Zosimos bei Berthelot, Collect. des anciens alchimistes grecs, Paris 1888, Texte p. 231 und Slav. Henochbuch XXX). Im Namen liege somit ein Hinweis auf die Ausbreitung des von Adam abstammenden Menschengeschlechts über die ganze Welt. Wie die Ausbreitung des Feuers keine Grenzen kenne, so habe auch Adam die ganze Welt gefüllt. Daher bedeute die hebräische Bezeichnung für „Mensch“ zugleich auch „Feuer“. (Es werden wohl die Worte iš und eš mit einander in Zusammenhang gebracht).

²⁰⁸) Schaefer verweist Studien 279 darauf, dass in einem christlich-soghdischen Text, der den Sprachgebrauch einer in Zentralasien verbreiteten Form der iranischen Religion bewahrt hat, die Elemente als Amahraspands bezeichnet werden. Auch in den manichäischen Turfanfragmenten erhalten die Elemente diese Bezeichnung.

seine religionsgeschichtliche Erklärung zu finden. Ahura-Mazda, obwohl der Schöpfer der Ameša-Spentas, ist selber doch nur einer von ihnen ²⁰⁹). Die Vorstellung von der darin und in dem gemeinsamen Lichtcharakter zum Ausdruck kommenden Wesensgleichheit der Gottheit mit den Weltelementen dürfte auch für die monistische Auffassung bestimmend gewesen sein, die den von uns betrachteten theologischen Typus kennzeichnet.

Die beiden scheinbar heterogenen Reihen, aus denen sich die von Laktanz in seine Schöpfungslehre aufgenommene Reihe zusammensetzt, weisen somit dennoch eine innere Verwandtschaft auf, die Ursache ihrer Kombinierung werden konnte: sie sind zwar aus verschiedenen Spekulationskreisen hervorgegangen, aber diese Spekulationen waren beides Lehren, in deren Mittelpunkt das **L i c h t** stand. Die von Laktanz verwandte kombinierte Reihe geht einerseits auf den **s o l a r e n** Pantheismus zurück, andererseits auf eine iranische Elementenreihe, die in den Gedankenkreis einer monistischen Spekulation gehört, wo sie unter Umständen, wie bei Philon, auch durch eine nur der Genesis entnommene Elementenreihe ersetzt werden kann, eine Spekulation, für die eine im Zentrum stehende **L i c h t g o t t h e i t**, die sich in — materielle und geistige — Elemente differenziert, typisch ist und die in ihren letzten Ursprüngen auf die iranische Lehre von den Ameša-Spentas zurückzugehen scheint.

²⁰⁹) J. Darmesteter, Ormuzd et Ahriman, Paris 1876, 41 f.

IV

Die Welterschöpfung aus dem Chaos.

Der kosmogonische Typus, auf den nach unseren Ergebnissen die Genesisinterpretation des Laktanz zurückgeht, fasst die Weltentstehung als die Differenzierung der göttlichen Einheit, die sich in die Weltelemente scheidet. Es handelt sich dabei um eine Elementenreihe, deren *orientalischer* Ursprung deutlich erkennbar ist. Zur Abgrenzung dieses Typus wäre es zweckmässig, ihm eine andere, viel verbreitetere kosmogonische Lehre des Hellenismus gegenüberzustellen, die die Weltentstehung ebenfalls als einen Scheidungsprozess behandelt, dabei aber von der traditionellen *griechischen* Elementenlehre ausgeht. Die Darstellung auch dieses Typus ist um so eher geboten, als auch er zur Grundlage für eine Genesisinterpretation dient und gleichfalls sowohl in der Orphik als auch in der gnostischen Spekulation vertreten ist.

Die kosmogonische Lehre dieses Typus wird von Laktanz in polemischer Absicht mit wenigen Worten treffend charakterisiert: *nec audiendi sunt poëtae, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est confusionem rerum atque elementorum, postea vero deum diremisse omnem illam congeriem singulisque rebus ex confuso acervo separatis in ordinemque discriptis instruxisse mundum pariter et ornasse* ²¹⁰⁾. Es ist eine Kosmogonie, die vom Chaos oder der Urmaterie ausgeht und die Welt in der Weise entstehen lässt, dass die im Chaos unordentlich durcheinandergemischten Elemente sich sondern und planmässige Verbindungen eingehen. Die Polemik des Laktanz gilt nicht so sehr diesem allgemeinen Gehalt der Lehre wie ihrer dualistischen Fassung, die der Gottheit eine von ihr unabhängige Materie entgegenstellt, denn, um den Einklang mit der jüdisch-christlichen Anschauung herzustellen, genügte es, das Chaos zu einer Schöpfung Gottes zu machen. Aber die Lehre vom Chaos in ihrer ursprünglichen Form konnte auch zum Ausdruck für eine

²¹⁰⁾ Div. inst. II, 8, 8.

pantheistische Weltauffassung werden und hatte eine solche Ausgestaltung auch tatsächlich erfahren. Die Möglichkeit dazu war darin gegeben, dass der Begriff des amorphen, aber die Keime zu jeder Entwicklung enthaltenden Chaos sich nahe mit dem Begriff einer Gottheit berührt, die, *ἄπειρος*, d. h. jenseits aller Bestimmung stehend, zugleich potenziell alle Dinge in sich fasst ²¹¹).

Diese kosmogonische Lehre ²¹²) greift auf vorsokratische Theorien zurück. Es ist die Lehre der alten Physiker, die in ihr wieder auflebt. Sie vervollständigt sich durch die aristotelische Doktrin vom natürlichen Ort der Elemente und gewinnt seit Beginn unserer Zeitrechnung eine weite Verbreitung, so dass sie fast für die Kosmogonie *κατ' ἐξοχήν* gelten kann. In ihrer deutlichsten Gestalt tritt sie uns bei den römischen Dichtern entgegen. Sie stellt in den Anfang der Dinge das Chaos und fasst dieses als eine noch jeder Ordnung entbehrende Mischung der Elemente, deren regelloses Durcheinander sich darin äussert, dass sie in beständigem Haider und Kampf miteinander liegen. Durch den Schöpfungsakt vollzieht sich eine Scheidung unter den Elementen, in der Weise, dass ein jedes jetzt seinen ihm von Natur zukommenden Ort erhält. Das leichteste Element, das Feuer, steigt empor und wird zur Himmelsphäre, ihm folgt die Luft und erfüllt den Raum unter dem Himmel, während die schweren Elemente nach unten sinken, wo sie sich ihrerseits in Wasser und Erde scheiden. Durch dieses Auseinandertreten der Elemente ist der Grund für die weitere Schöpfung gelegt. Der ursprüngliche Gegensatz der Elemente bedeutet jetzt nicht mehr Streit und Kampf, sondern sie ergänzen sich jetzt gegenseitig zur Harmonie. Dieses ist etwa in grossen Zügen die Schöpfungslehre, die Ovid im Eingang seiner Metamorphosen — wohl nach alexandrinischen Mustern — mitteilt ²¹³). Eine ähnliche Schilderung enthalten die Fasti:

*Lucidus hic aër et, quae tria corpora restant,
ignis, aquae, tellus, unus acervus erat.
ut semel haec rerum secessit lite suarum
inque novas abiit massa soluta domos:*

²¹¹) So wird auch die *μονάς* von den Pythagoreern *ἐλη, χάος, σύγγηρος* genannt *σπερματικὴ διαφύσεως καὶ διακρίσεως*: Theolog. arithm. p. 6 Ast. Photius 187, S. 143 Becker.

²¹²) Man vergleiche zum folgenden Reitzenstein, Zwei religionsgeschichtliche Fragen, Strassburg 1901, 56 ff.

²¹³) Metam. I, 5 ff.

*flamma petit altum, propior locus aëra cepit,
sederunt medio terra fretumque solo* ²¹⁴).

Derselbe kosmogonische Typus wird auch bei Claudian in der Beschreibung des Gewandes der Proserpina angedeutet:

*hic elementorum series sedesque paternas
insignibat acu, veterem qua lege tumultum
discrevit natura parens et semina iustis
discessere locis: quidquid leve, fertur in altum;
in medium graviora cadunt; incanduit aër;
legit flamma polum; fluxit mare; terra pendit* ²¹⁵).

Wie sehr es sich bei dieser Schöpfungslehre der lateinischen Dichter um einen verbreiteten Typus handelt, das hat vor allem die sog. Strassburger Kosmogonie gelehrt und auch ihr Herausgeber, Reitzenstein, zur Genüge betont ²¹⁶). Hier ist es Hermes, der als Weltschöpfer auftritt, indem er durch Berührung mit seinem Zauberstabe die *διαρκείας* der Elemente vollzieht, so dass sich deren Streit in Eintracht und Liebe wandelt. Nachdem sie geschieden und auf die ihnen gebührenden Örter verteilt worden sind, entstehen aus ihnen auch hier die grossen Bestandteile des Kosmos. Mit der Strassburger Kosmogonie nahe verwandt ist die Schöpfungslehre, die der Poimandrestraktat des hermetischen Korpus bietet. Sie ist mit Bestandteilen einer gnostisch-dualistischen Spekulation durchsetzt, doch tritt der Grundtypus noch genügend deutlich hervor. War es in der Strassburger Kosmogonie Hermes, der die Scheidung der Elemente bewirkte, so ist es hier der göttliche Logos: *λόγος ἄγιος ἐπέβη τῇ φύσει, καὶ πῦρ ἄκρατον ἐξεπήδησεν ἐκ τῆς ὑγρᾶς φύσεως ἄνω εἰς ὕψος· κοῦφον δὲ ἦν καὶ ὄξυ δραστικόν τε ἅμα· καὶ ὁ ἀήρ ἐλαφρὸς ὢν ἠκολούθησε τῷ πυρί, ἀναβαίνοντος αὐτοῦ μέχρι τοῦ πυρὸς ἀπὸ γῆς καὶ ὕδατος, ὥς δοκεῖν κρέμασθαι αὐτὸν ἀπ' αὐτοῦ· γῆ δὲ καὶ ὕδωρ ἔμεινε καθ' ἑαυτὰ συμμεμυγμένα, ὥς μὴ θεωρεῖσθαι <τὴν γῆν> ἀπὸ τοῦ ὕδατος* ²¹⁷). Später ist dann auch von der Scheidung zwischen Wasser und Erde die Rede ²¹⁸).

Schon im Poimandrestraktat finden sich Entlehnungen aus dem biblischen Schöpfungsbericht. Der Hinweis auf die Unsichtbarkeit

²¹⁴) Fasti I, 105 ff.

²¹⁵) De raptu Pros. I, 248 ff.

²¹⁶) Reitzenstein, a. a. O. 53 ff.

²¹⁷) I, 5. Der Text nach Reitzenstein, Poimandres 329.

²¹⁸) I, 10.

der Erde in dem zitierten Abschnitt geht auf die Genesisworte *ἡ δὲ γῆ ἦν ἄορατος καὶ ἀκατασκεύαστος* ²¹⁹⁾ zurück. Wenn es im weiteren von der Erde heisst: *καὶ <ἡ γῆ> ἐξήνεγκεν ἀπ' αὐτῆς ἃ εἶχε ζῶα τετράποδα <καὶ> ἑρπετά, θηρία ἄγρια καὶ ἡμερα*, so liegt ebenfalls enge Anlehnung an den Genesisbericht vor ²²⁰⁾. Eine völlige Verschmelzung der Kosmogonie des hier betrachteten Typus mit der biblischen Schöpfungserzählung bringt der 3. Traktat des Korpus: *ἦν γὰρ σκότος ἄπειρον ἐν ἀβύσσῳ καὶ ὕδωρ καὶ πνεῦμα λεπτὸν νοερόν, δυνάμει θείᾳ ὄντα ἐν χάρι. ἀνείθη δὲ φῶς ἄριον καὶ ἐπάγη ὑπ' ἄμμιφ ἐξ ὕγρας οὐσίας στοιχεῖα, καὶ θεοὶ πάντες καταδιαιοῦσι φύσεως ἐνσπόρου. ἀδιορίστων δὲ ὄντων ἀπάντων καὶ ἀκατασκευάστων ἀποδιωρίσθη τὰ εἰλαφρὰ εἰς ὕψος καὶ βαρέα ἐθεμελιώθη ὑφ' ὕγρας ἄμμιφ, πυρὶ τῶν ὅλων διορισθέντων καὶ ἀνακρεμασθέντων πνεύματι ὀχεῖσθαι· καὶ ὥφθη ὁ οὐρανὸς ἐν κύκλοις ἑπτὰ . . . καὶ ἐγένετο θηρία τετράποδα καὶ ἑρπετά καὶ ἔνυδρα καὶ πτηνὰ καὶ πᾶσα σπορὰ ἐνσπορος καὶ χόρτος καὶ ἄνθους παντός χλοῇ* ²²¹⁾.

Konnte so die heidnische Kosmogonie sich des biblischen Schöpfungsbildes zu ihrer Vervollständigung und Ausschmückung bedienen, so war auch der umgekehrte Weg einer Genesiserklärung auf der Grundlage dieser heidnischen Kosmogonie möglich. Das beste Beispiel dafür liefert die Schrift *Εἰς ἐξαήμερον* des Gregor von Nyssa ²²²⁾. Die Schöpfungslehre der Genesis wird hier ganz im Sinne dieser Kosmogonie wiedergegeben. Nach Gregor geht die Schöpfung, von der Moses berichtet, auf einen einmaligen Akt zurück. Diese Einmaligkeit gilt jedoch nur für die Dinge in ihrem potenziellen Zustand. Ihre Aktualisierung erfolgt in natürlicher Sukzession. Das sukzessive Hervorgehen der Dinge wird auch hier als eine Differenzierung gedacht, der ein chaotischer Zustand vorausgeht: *ἀδιακρίτως τοῦ παντός ὑποστάντος καὶ τῶν στοιχείων πάντων ἐν ἀλλήλοις πεφυρμένων* ²²³⁾. Als erstes scheidet sich aus der Elementenmasse das seiner Natur nach leichteste Element, das Feuer oder das Licht, aus, setzt sich an der Grenze der sichtbaren Dinge in kreisförmige Bewegung und bewirkt so die Entste-

²¹⁹⁾ Gen. 1, 1.

²²⁰⁾ I, 11, vgl. Gen. 1, 24,

²²¹⁾ III, 1 ff.

²²²⁾ Migne, Patol. gr. 44, 62 ff.

²²³⁾ 73 A.

hung von Tag und Nacht ²²⁴). Auf das Feuer hätte die Luft folgen müssen, doch liess sie Moses unerwähnt, da sie als die wichtigste Lebensbedingung so enge mit der Natur des Menschen verknüpft ist, dass eine Belehrung über sie überflüssig war ²²⁵). Weiter wurde dann in der übriggebliebenen Mischung das Wasser von der Erde getrennt ²²⁶). Aber auch die Entstehung der Himmelskörper beruht auf dem Prinzip der Scheidung, insofern als das Licht oder die feurige Substanz sich bei der Bildung der Gestirne in seine anfangs durcheinandergemischten mannigfaltigen Bestandteile zerlegte ²²⁷). Dieser Prozess der Differenzierung wird von Gregor durch ein bemerkenswertes Bild veranschaulicht. Mischt man in einem Gefäss Quecksilber, Wasser und Öl, so lässt sich beobachten, wie sich diese Substanzen bald wieder scheiden: das Quecksilber setzt sich am Boden ab, das Wasser bleibt in der Mitte, während das leichte Öl emporsteigt ²²⁸).

Mit diesem Vergleich stellt sich Gregor in eine gewisse Nähe zu den Vertretern der Alchemie, wo sie ihre Kunst als Analogie zur *κοσμοποιία* auffassen ²²⁹). Es handelt sich ja um die Kunst, die Metalle durch einen Läuterungsprozess in Gold überzuführen. Der Alchemie ist aber noch eine andere Analogie geläufig: die Läuterung der Metalle hat ihre Entsprechung in der Reinigung der Seele oder des göttlichen Pneumas von der befleckenden Körperlichkeit ²³⁰). Hier lehnt sich die Alchemie in Begriff und Ausdruck eng an gnostische Lehren an, wie ja auch umgekehrt die Gnosis ihre Symbole der Alchemie entnimmt. Hippolytos berichtet von den Sethianern, sie legten grosses Gewicht auf die Lehre von der Mischung, *λέγοντες καταμεμῖχθαι καὶ χρυσίῳ χαλκόν, καὶ τέχνη τις εὔρεται ἡ διακρίνουσα τὸν χαλκὸν ἀπὸ τοῦ χρυσίου*. Das Ziel des Weltprozesses ist ja die allgemeine Entmischung. Das in der Finsternis gefangene Licht muss sich wieder befreien. Daher sagt auch Christus, er sei nicht gekommen, den Frieden zu bringen, sondern das Vermischte zu scheiden — *διχάσαι καὶ χωρίσαι τὰ συγκεκο-*

²²⁴) 72 D ff.

²²⁵) 86 D ff.

²²⁶) 88 C f.

²²⁷) 114 A ff.

²²⁸) 120 B.

²²⁹) Berthelot, Collect. des anciens alchimistes grecs, Texte p. 213.

²³⁰) *ibid.*

μένα. Letztlich muss alles durch die Vermischung Gefesselte an seinen ihm eigentümlichen Ort zurückkehren, wie das Eisen vom Magnet und die Spreu vom Bernstein angezogen wird ²³¹).

Besteht hier die Entmischung als eine Forderung an die durch einen entgegengesetzten Prozess schon entstandene Welt, so erscheint sie als ein kosmogonischer Faktor in dem ebenfalls von Hippolytos mitgeteilten System des Basileides. Es ist hier wieder derselbe kosmogonische Typus. Er vereinigt sich aber bei Basileides mit einem sublimen Mystizismus. Wir erfahren hier von einem Gott, der über jede konkrete Bestimmtheit, sogar über den Gegensatz von Sein und Nichtsein erhaben ist. Er leitet die Weltentstehung ein, indem er seinen Samen fallen lässt. Von diesem kann ebenso wie von der Gottheit weder gesagt werden, dass er sei, noch dass er nicht sei, denn er ist das noch zu Schaffende in dem Zustand der reinen Potenzialität. Er ist wie das Senfkorn, das schon die ganze Pflanze mit Wurzeln, Zweigen und Blättern in sich trägt oder wie das Pfauenei, in dem schon der ganze Farbenreichtum des Vogels vorgebildet ist. Auf diesen Samen der Welt wird nun übertragen, was von dem Chaos der Kosmogonien gilt. Er erscheint als eine undifferenzierte Masse, aus der der Kosmos durch Entmischung, Scheidung oder Läuterung hervorgeht. Die Art, wie das geschieht, entspricht fast genau den bisher angeführten Schilderungen der Weltentstehung, nur dass bei Basileides die physikalischen Kräfte und Elemente mit mystisch-religiösen Wesenheiten in eins verschmelzen, wie auch bei Simon Magus die Elemente zugleich geistige Kräfte darstellen. Basileides spricht von drei „Sohnschaften“, die in der Samenmasse verborgen liegen. Die eine Sohnschaft ist ein Feines (*λεπτομερές*), die andere ein Grobes (*παχυμερές*), die dritte ein der Reinigung Bedürftiges. Die Weltentstehung beginnt auch hier damit, dass das Feine als das Leichteste zuerst emporsteigt. Die zweite Sohnschaft, die das Grobe und Schwere darstellt, kann sich nicht selber erheben, sondern wird von dem aus der Sameneinheit aufsteigenden Pneuma emporgeführt, das Pneuma selbst aber legt sich um die Welt als deren Grenze. Dann entlässt die Samenmasse den Herrscher der Ogdoas, d. h. der Fixsternregion, ihm folgt der Herrscher der Planetensphäre. Die dritte Sohnschaft bleibt zunächst noch zurück, bis auch sie von Christus erlöst wird ²³²).

²³¹⁾ Hippolytus, Refut. V, 21.

²³²⁾ Hippolytus, Refut. VII, 1—27.

Dieses Weltbild ist von besonderem Interesse, weil hier das Chaos, die undifferenzierte Masse, nicht mehr als ein Ursprüngliches, sondern als Teil der Gottheit erscheint. Die Kosmogonie des betrachteten Typus tritt in den Dienst einer Auffassung, nach der sich die Gottheit selber zur Welt differenziert und wird so in demselben Sinne verwandt wie die der Spekulation des Simon Magus zu grunde liegende, an die iranische Elementenreihe anknüpfende Weltentstehungslehre. Als ein andres Beispiel dieser Art kann auch die in den klementinischen Homilien von Apion wiedergegebene orphische Kosmogonie betrachtet werden. Diese Kosmogonie, die eine natürliche Deutung des theogonischen Mythos geben will, stellt in den Ursprung aller Dinge die Zeit und das Chaos. Das sind die Wesenheiten, die der Mythos mit Kronos und Rhea bezeichnet. Das Chaos wird als feuchte, fließende Substanz geschildert, die die Elemente in tausendfacher ungeordneter Mischung in sich enthält. Im Laufe der Zeit geschah es, dass eine gewisse Ordnung in die Bewegung kam, indem sich in der fließenden *ὄγρὰ οὐσία* ein Wirbel bildete und in diesen Wirbel das Zeugungsfähige hinabgerissen wurde, das auch das Pneuma mit sich hinabzog. So entstand, wie im Wasser eine Blase zu entstehen pflegt, in der Tiefe, dann aber vom Pneuma emporgehoben, ein eiförmiges Gebilde, das die Keime zu allen Dingen in sich schloss. Dieses Gebilde wird, wie auch das göttliche Sperma in der Lehre des Basileides mit dem Pfauenei verglichen, das im Keim schon alle Farben des Vogels in sich vereinigt. In dem Ei gestaltete sich nun durch die *πρόνοια* des in ihm enthaltenen *θεῖον πνεῦμα* eine mannweibliche Gottheit, die von Orpheus Phanes genannt wurde, „weil bei seinem Erscheinen das All aus ihm hervorleuchtete“. Diese Gottheit spaltete das Ei und bewirkte durch ihre Kraft die harmonische Ausgestaltung des Ganzen. Innerhalb des Eis vollzog sich die Scheidung der Elemente. Der schwerste Bestandteil der chaotischen Masse, die *ὄνπαρά καὶ τραχεῖα οὐσία* — der Mythos personifiziert ihn durch Hades — sank hinab. Das Wasser, das sich über ihm sammelte, ist der Poseidon der Theogonie. Der reinste und leichteste Stoff, das Feuer, das im Mythos Zeus genannt wird, stieg empor und hob auch das in der *ὑλῇ* zurückgebliebene *θεῖον πνεῦμα* mit sich hinauf. Dieses wird im Mythos als Metis bezeichnet, während die Luft — ihre Entstehung bleibt in der Darstellung unklar — dort als Hera erscheint ²³³).

²³³) Homil. VI, 3—12. Kern, Frg. 56.

Auch in dieser Darstellung, die sich deutlich als eine Vereinigung verschiedener Bestandteile zu erkennen gibt — auch der Genesisbericht scheint durch das *θεῖον πνεῦμα* vertreten zu sein — ²³⁴⁾ nähert sich die Vorstellung vom ursprünglichen Chaos, aus dem sich die Elemente scheiden, der Idee eines sich zur Welt entfaltenden Allgottes. Wie bei Basileides das Chaos als der göttliche Same erscheint, so wird es hier zum Weltei, das dadurch, dass es den Gott in sich entstehen lässt — er tritt nicht von aussen an das Chaos heran — sich zum Kosmos gestalten kann. Man sieht auch an diesem Beispiel, wie der Begriff des Chaos zum Übergang in einen anderen tendiert. Die Undifferenziertheit, die das Chaos als regelloses Durcheinander charakterisiert, gleicht sich der göttlichen Einheit an, die im Kosmos zur Vielheit wird. Es sind auch hier die Elemente, über die sich die Differenzierung vollzieht, doch handelt es sich bei ihnen um die traditionellen Grundstoffe der griechischen Doktrin.

In den hier betrachteten Zusammenhang gehört, obgleich nur entfernt, auch die schon oft behandelte Lehre Philons vom Logos als *τομεύς*, wie sie vornehmlich in der Schrift *Quis rerum divinarum heres sit* vorliegt. Unter Anknüpfung an die Septuagintastelle Gen. 15, in der erzählt wird, wie Abraham, um von Gott ein Zeichen zu erhalten, die Opfertiere mitten durchschnitt und dann die Hälften einander gegenüberstellte — *ἀντιπρόσωπα τίθησιν ἀλλήλοις* — wird auch hier die Weltentstehung als ein Prozess der Differenzierung geschildert, wobei der Darstellung auch hier der bekannte kosmogonische Typus zu grunde liegt. Die Scheidung vollzieht der Logos, das scharfe Werkzeug Gottes, in der *ἀμορφος* und *ἄποιος* *τῶν ὅλων οὐσία*, der Materie ²³⁵⁾. Er zerlegt die Materie zunächst in zwei Teile — das Leichte und das Schwere oder das Feine (*λεπτομερές*) und das Grobe (*παχυμερές*). Von diesen Teilen zerschneidet er weiter das Leichte in das Warme und Kalte und das Schwere in das Feuchte und Trockene. Auf diese Weise entstehen die Elemente Feuer und Luft einerseits, Wasser und Erde andererseits. Die Erde wird wiederum in Festländer und Inseln geteilt, das

²³⁴⁾ Man vergleiche die auf S. 81 zitierte Stelle des hermet. Korpus III, 1: *καὶ ὕδωρ καὶ πνεῦμα λεπτὸν νοερόν, δυνάμει θεῆς ὄντα ἐν χάει.*

²³⁵⁾ *Quis rer. div. her.* 140, vgl. *Quaest. in Gen.* I, 64: *mundi conditor, cum indomitam inordinatamque et patibilem vim ordinare coepit, sectione usus est et divisione.*

Wasser in Meere und Flüsse, die Luft in Sommer und Winter und das Feuer in das nützlich verwendbare und das verderbliche. So trennt sich auch das Unbeseelte vom Beseelten, das Sterbliche vom Unsterblichen, das Unvernünftige vom Vernunftbegabten und im Menschen das Männliche vom Weiblichen ²³⁶⁾).

Zum Moment der Scheidung tritt das des Gegensatzes hinzu. Die Welt besteht aus Gegensätzen. Diese Erkenntnis, als deren Urheber von den Griechen Heraklit angesehen wird, ist ein *παλαιὸν εὔρημα* des Moses ²³⁷⁾). Philon betont nun, dass es sich bei der Weltentstehung durch Teilung in Entgegengesetztes zugleich immer um eine *τομὴ εἰς ἴσα* handelt ²³⁸⁾). Die Gegensätze, aus denen sich die Welt aufbaut, halten sich die Waage. Darin äussert sich aber die in der Schöpfung waltende Gerechtigkeit, die *δικαιοσύνη*. Ihr ist das gleichmässige Verteilen eigentümlich, worauf ja auch ihr Name hinweist, der mit *δίχα τέμνειν* zusammenhängt ²³⁹⁾). Der Schöpfungsbericht zeigt die *δικαιοσύνη* am Werk: *ποῦ δ' ἰσότητα τὴν δικαιοσύνης τροφὸν ὁ νομοθέτης οὐκ ἀποδέχεται ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς τοῦ παντὸς οὐρανοῦ γενέσεως; „διεχώρισε“ γὰρ φησιν „ὁ θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ φωτὸς καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σκότους· καὶ ἐκάλεσεν ὁ θεὸς τὸ φῶς ἡμέραν καὶ τὸ σκότος νύκτα“. ἡμέραν γὰρ καὶ νύκτα καὶ φῶς καὶ σκότος ἰσότης ἔταξε τοῖς οὐοῖ. διείλεν ἰσότης καὶ τὸν ἄνθρωπον εἰς ἄνδρα καὶ γυναῖκα, δύο τμήματα, ἄνισα μὲν ταῖς ὁώμαις, πρὸς ὃ δὲ ἔσπευσεν ἡ φύσις. τρίτον τινὸς ὁμοίου γένεσιν ἰσαίτατα ²⁴⁰⁾).* So dient auch hier die kosmogonische Lehre von der Scheidung des Chaos, freilich nicht direkt, sondern über die sich an sie knüpfende pythagoreische Anschauung von der *ισότης* der Gegensätze, der Erklärung des biblischen Schöpfungsberichts ²⁴¹⁾).

²³⁶⁾ Quis rer. div. her. 133 ff., vgl. De plantat. 3 u. Quaest. in Gen. I, 64.

²³⁷⁾ Quis rer. div. her. 214. Vgl. Quaest. in Gen. III, 5.

²³⁸⁾ Quis rer. div. her. 133; 141 ff. Quaest. in Gen. I, 5.

²³⁹⁾ Quis rer. div. her. 164.

²⁴⁰⁾ ibid. 163 f.

²⁴¹⁾ Ganz ähnlich wird von Tertullian, Adv. Marcionem II, 12 die in den Schöpfungen des Hexaemeron zu tage tretende Gegensätzlichkeit zur Gerechtigkeit in Beziehung gebracht. Güte und Gerechtigkeit sind die beiden Kräfte Gottes, denen die Welt ihr Dasein verdankt. War die Güte die Veranlassung zur Erschaffung der Welt, so geht ihre Gestaltung und die Anordnung ihrer Teile auf die Gerechtigkeit Gottes zurück: *Bonitas eius generata est mundum, iustitia modulata est... Iustitiae opus est, quod inter lucem et tenebras separatio pronuntiata est, inter diem et noctem, inter*

Die Lehre von Logos-*τομεύς* weist eine deutlich pythagoreische Färbung auf. Sie ist ein Beispiel für die im späteren Pythagoreismus so beliebte Spekulation über die Gegensätzlichkeit der Elemente. Wir haben gesehen, dass der Pythagoreismus sich auch der iranischen Allreihe bemächtigt hatte. Wenn diese zugleich, wie in der Lehre des Zaratas, in den klementinischen Homilien und bei Laktanz eine Dualisierung im Sinne einer Verteilung der Gegensätze auf Licht und Finsternis oder Gut und Böse erfahren hatte, so zeigte sich dieselbe Verteilung, aber jetzt auf der Grundlage der griechischen Elementendoktrin, in der von Hippolytos mitgeteilten pythagoreisierenden Lehre der „Ägypter“. Eine entsprechende dualistische Kosmogonie fanden wir im Poimandrestraktat des hermetischen Korpus. Zugleich stellt auch diese Kosmogonie in den Anfang der Dinge das Licht: der aus dem Licht kommende Logos veranlasst die Scheidung der Elemente in der *ὄγρὰ φύσις*. Dieselbe Bedeutung kommt dem Licht in der orphischen Kosmogonie der Homilien zu: das All entsteht dort *τῷ φέγγει τοῦ διαπρεπεστάτου τῶν στοιχείων πρὸς ἐν τῷ ὄγρῳ τελεσφοροῦμένον*. Eine Lehre, die Licht und Schöpfung in einen nahen Zusammenhang bringt, lässt auch das Strassburger Fragment noch erkennen. Es zeigt sich so auch in dieser Lehre die Konkurrenz des von der griechischen Elementenauffassung ausgehenden kosmogonischen Typus mit der Spekulation, die sich an die iranische Allreihe knüpft.

caelum et terram, inter aquam superiorem et inferiorem, inter maris coetum et aridae molem, inter luminaria maiora et minora, diurna atque nocturna, inter marem et feminam, inter arborem agnitionis mortis et vitae, inter orbem et paradisum, inter aquigena et terrigena animalia. Omnia ut bonitas concepit, ita iustitia distinxit.

Die indische Anthroposlehre.

Der Typus religiöser Spekulation, den wir bei Laktanz als die letzte Grundlage seiner Genesisinterpretation feststellen konnten, ist in einigen seiner Ausprägungen mit Zügen ausgestattet, die eine Beeinflussung durch einen bei der Beurteilung des späten Synkretismus nur wenig berücksichtigten Gedankenkreis verraten.

Der Anfang des orphischen Zeushymnus erscheint bei Eusebios (K e r n, Frg. 168) in folgender Gestalt:

- Zeὺς πρῶτος γένετο, Zeὺς ὕστατος ἀοικέραντος ·
 Zeὺς κεφαλὴ, Zeὺς μέσσα, Διὸς δ' ἐκ πάντα τέτυκται ·
 Zeὺς ἄρσην γένετο, Zeὺς ἄμβροτος ἔπλετο νόμφη ·
 Zeὺς πνυθμὴν γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος ·
 5 Zeὺς βασιλεύς, Zeὺς αὐτὸς ἀπάντων ἀρχιγένεθλος ·
 ἐν κοῖτος, εἰς δαίμων γένετο, μέγας ἄρχος ἀπάντων,
 ἐν δὲ δέμας βασιλείων, ἐν ᾧ τάδε πάντα κυκλεῖται,
 πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ αἰθήρ, νύξ τε καὶ ἡμαρ
 καὶ Μῆτις, πρῶτος γενέτωρ καὶ Ἔρως πολυτερεπής ·
 10 πάντα γὰρ ἐν Ζηνὸς μεγάλῳ τάδε σώματι κεῖται.*

Es handelt sich um eine Variante der in der Schrift *Περὶ κόσμου* überlieferten Fassung (Frg. 21a). Den Schluss des Hymnus bilden bei Eusebios zwei Verse, die mit einigen kleinen Abweichungen auch das Ende des Zitats in Frg. 21a bietet. Zwischen diesen Schluss und den zitierten Anfang fügt sich bei Eusebios eine Reihe von Versen ein, die der Vorstellung, dass Zeus alles ist, auch in der Weise Ausdruck verleiht, dass die Bestandteile des Kosmos einzeln den Gliedern des Gottes gleichgesetzt werden:

- τοῦ δὴ τοι κεφαλὴ μὲν ἰδεῖν καὶ καλὰ πρόσωπα
 οὐρανόος αἰγλήεις, ὃν χρύσεαι ἄμφις ἔθειραι
 ἄστρον μαρμαρέων περικαλλέες ἡερέθονται,
 ταῦτα δ' ἀμφοτέρωθε δύο χρύσεια κέρατα,
 15 ἀντολή τε δύσις τε, θεῶν ὁδοὶ οὐρανίωνων,*

- ὄμματα δ' ἡελίως τε καὶ ἀντιώσσα σελήνῃ ·
 νοῦς δέ οἱ ἀρευδῆς βασιλῆϊος ἀφ' αὐτοῦ αἰθήρ,
 ᾧ δὴ πάντα κλύει καὶ φράζεται · οὐδὲ τίς ἐστιν
 αὐδὴ οὐδ' ἐνοπὴ οὐδὲ κτύπος οὐδὲ μὲν ὄσσα,
 20 ἢ λήθει Διὸς οὐκ ἀπερμενέος Κρονίωνος.
 ὧδε μὲν ἀθανάτην κεφαλὴν ἔχει ἡδὲ νόημα ·
 σῶμα δέ οἱ περιφεγγές, ἀπείριτον, ἀστυγέλικτον,
 ἄτρομον, ὀβριμόγυιον, ἀπερμενές ὧδε τέτυκται ·
 ὦμοι μὲν καὶ στέφνα καὶ ἐνδρέα νῶτα θεοῖο
 25 ἀῖο ἐδουβίης, πτέρυγες δέ οἱ ἐξεφύοντο,
 τῆς ἐπὶ πάντα ποταῖθ', ἱερὴ δέ οἱ ἔπλετο νηδὺς
 γαῖά τε παμμήτωρ ὀρέων τ' ἀπεινὰ κάρηνα ·
 μέσση δὲ ζώνη βαρυχέος οἶδμα θαλάσσης
 καὶ πόντον · πεμάτη δέ βάσις χθονὸς ἐνδοθι ὀρίζαι
 30 Τάτταρά τ' ἐδούοντα καὶ ἔσχατα πείρατα γαίης.

Das Haupt des Gottes ist der Himmel, seine Augen sind Sonne und Mond, sein Geist ist der Äther, mit dem er alles hört und bedenkt, seinen Oberleib bildet die Luft, seinen Unterleib das Meer, die Erde und die Tiefe des Tartarus. Dass eine typisch indische, leicht gräzisierte Anschauung vorliegt, dürfte jedem deutlich sein, der auch nur oberflächlich mit den religiösen Texten Indiens vertraut ist. Es liegt die Vorstellung zu grunde — sie erscheint zuerst in den Puruṣa-Liedern des R̥gveda — ²⁴²⁾ die die Welt als einen grossen Menschen fasst, dessen Glieder die Weltelemente darstellen. Diese Parallelisierung von Körperteilen und Weltelementen wird dann unzähligemal an die mit dem All identifizierte Gottheit, sei es Brahman, Viṣṇu oder Śiva, geknüpft. Die Entsprechungen zwischen Körpergliedern und Weltelementen im Zeushymnus stimmen auch im einzelnen mit denen überein, die den indischen Texten geläufig sind. Besonders charakteristisch ist in dieser Hinsicht die nur von indischen Anschauungen aus zu erklärende Vorstellung, die das Gehör des Gottes in Beziehung zum Äther setzt. Sie beruht auf der Gleichsetzung des Äthers mit dem obersten Element der Inder, dem *ākāśa*, denn dieser wird gedacht als der den Schall leitende luftgefüllte Raum, aus dem „der Ton, das Gehör und die Hohlräume“ entstehen ²⁴³⁾. Daher bilden auch in den Texten, die

²⁴²⁾ R̥gveda X, 90; X, 31 u. 82.

²⁴³⁾ Mahābh. XII, 285, 9—12 (nach Deussen, Allgem. Gesch. d. Philos. I, Abt. 3, 72 f.).

Körperglieder und kosmische Wesenheiten zu einander in Parallele bringen, die Ohren die Entsprechungen der Himmelsrichtungen ²⁴⁴).

Die Entdeckung, dass im Zeushymnus indisches Gedankengut verwendet wird, ist dem Iranisten A. Götze zu verdanken. Er liefert in seiner Abhandlung „Persische Weisheit in griechischem Gewande“ zunächst den Beweis, dass der in der pseudo-hippokratischen Schrift *Περὶ ἐβδουμάδων* gezogene Vergleich zwischen Kosmos und Mensch auf eine altpersische Mikrokosmoslehre zurückgeht, wie sie in einem freilich spätpersischen Text, dem sog. grossen Būdahišn, vorliegt ²⁴⁵). Den zweiten Teil seiner Untersuchung widmet Götze dem orphischen Zeushymnus ²⁴⁶). Er geht dabei von einer Rekonstruktion des Hymnus aus, die 21a und 168 zu einem Ganzen kombiniert und glaubt, die Vorstellung, nach der Zeus Himmel, Erde, Feuer, Wasser u. s. w. ist, mit der anderen, die den Kosmos in seinen grossen Bestandteilen den Gliedern des Gottes gleichsetzt, als eine Einheit betrachten zu dürfen, die denselben religiösen Kreisen entstamme. Die Elementenreihe γαῖη, οὐρανός, πνοὴ πάντων, πῦρ, πόντος, ἥλιος, σελήνη erweist sich auch für ihn als iranisch, sie erinnert ihn aber auch an ähnliche Reihen in frühindischen Texten. Da auch der Parallelismus zwischen Kosmos und Mensch seine Entsprechungen in indischen Texten findet, aber dort einen anderen Typus darstellt als die eigentliche iranische im grossen Būdahišn vertretene Mikrokosmosspekulation, so glaubt Götze, dass dem Zeushymnus die Lehre einer religiösen Gemeinde zu grunde liege — es handelt sich nach ihm um die „Sekte der Zrvaniten“ — die, von der Orthodoxie abweichend und direkt auf dem Volksglauben fussend, altes (also wohl gemeinarisches) Gut noch unverändert bewahrt habe.

Angeregt durch Götzes Untersuchung, hat sich auch Reit-

²⁴⁴) So im Purushahymnus Rgv. X, 90, 14. Wie aus dem Zeushymnus und den unten im Text zitierten Versen des Sarapisorakels hervorgeht, war die in den modernen Darstellungen übliche Bezeichnung des *ākāša* als Äther (gegen sie polemisiert Böhtlingk, Sitzungsber. d. sächs. Ges. d. Wiss. 1900, 149 ff.) schon den Griechen geläufig. Vgl. auch Megasthenes, Frg. 40 Müller, wo von der Kosmogonie der Inder berichtet wird: *πρὸς δὲ τοῖς τέτταροι στοιχείοις πέμπτη τίς ἐστι φύσις, ἐξ ἧς ὁ οὐρανὸς καὶ τὰ ἄστροα*.

²⁴⁵) Zeitschr. für Indologie und Iranistik I, 1922, 60 ff. Vgl. W. Kranz, Kosmos und Mensch 121 ff. (s. Anm. 118).

²⁴⁶) Zeitschr. für Indologie und Iranistik II, 1923, 167 ff.

zenstein mit dem Hymnus beschäftigt²⁴⁷). Er nimmt für den Hymnus ein hohes Alter an und bietet einen neuen Versuch seiner Rekonstruktion aus den überlieferten Fragmenten. Die orientalische Herkunft der Vorstellungen, in denen sich der Hymnus bewegt, steht auch für Reitzenstein fest. Als Ergänzung zu den Ausführungen Götzes weist er eine Fülle von Parallelen aus dem indischen Schrifttum nach, äussert jedoch über das Verhältnis des indischen Elements zum iranischen keine bestimmte Vermutung und nimmt auch, ähnlich wie Götze, keine deutliche Scheidung zwischen beiden vor. Eine solche Scheidung erscheint uns aber als gefordert. Frg. 168 enthält deutlich zwei Teile. Der eine feiert Zeus als den Allgott im Sinne des von uns dargelegten monistischen Typus, der an eine iranische Elementenreihe anknüpft, der andere greift auf die indische Puruṣa-Lehre zurück. Es ist wahrscheinlich, dass Frg. 21 a vom Verfasser des Fragments 168 als Vorlage benutzt und zugleich mit dem indischen Bestandteil verbunden wurde²⁴⁸). Die Veranlassung dazu war durch die Ähnlichkeit der indischen Spekulation mit dem die iranische Allreihe zu grunde legenden Typus geboten. Für diesen Typus liegen nur späte Zeugnisse vor. Aber auch die beiden uns bekannten Beispiele, in denen wie im Zeushymnus die Glieder eines Gottes nach indischem Vorbild mit den Weltelementen gleichgesetzt werden, entstammen einer Spätzeit. Die indische Vorstellung begegnet uns in dem von Macrobius zitierten Sarapis-Orakel:

*εἰμὶ θεὸς τοιόσδε μαθεῖν, οἷόν κ' ἐγὼ εἶπω·
οὐράνιος κόσμος κεφαλῇ, γαστήρ δὲ θάλασσα,
γαῖα δέ μοι πόδες εἰσὶ, τὰ δ' οὐατ' ἐν αἰθέρι κεῖται,
ὄμμα τε τηλαυγὲς λαμπρὸν φάος ἡελίοιο*²⁴⁹).

Wir finden sie auch in dem Gebet eines Papyrus, das sich an den Gott wendet, οὗ ὁ ἥλιος καὶ <ἡ> σελήνη ὀφθαλμοὶ εἰσιν ἀκάματοι, λάμποντες ἐν ταῖς κόραις τῶν ἀνθρώπων, ὃ οὐρανὸς κεφαλῇ, αἰθήρ δὲ σῶμα, γῆ δὲ πόδες, τὸ δὲ περὶ σε ὕδωρ ὠκεανὸς²⁵⁰).

²⁴⁷) Reitzenstein, Ein orphisches Fragment, in Reitzenstein-Schaeder, Studien 69 ff.

²⁴⁸) Dass der Verfasser von Frg. 168 das Frg. 21 a vor Augen hatte, behauptet auch Harder, Philologus 1930, 243 f. Auch Kern 206 hält Fr. 168 für jünger.

²⁴⁹) Macrobius, Sat. I, 20, 17 f.

²⁵⁰) Pap. Leyd. V u. W. Auf diesen, sowie auf den vorher zitierten Text verweist auch Reitzenstein, a. a. O. 99.

Die im Zeushymnus vereinigten Typen religiöser Spekulation weisen so für seine Entstehung in das Zeitalter des späten Synkretismus ²⁵¹⁾.

Wo sich sonst in späten Zeugnissen über die orphische Lehre Anklänge an indisches Gedankengut finden, können wir diese jetzt um so leichter auf tatsächlichen Einfluss zurückführen. Dass in dem Mythos vom Weltei die orphische Kosmogonie mit der indischen eine merkwürdige Verwandtschaft aufweist, ist schon oft beobachtet worden. Man hat aber andererseits auch mit Recht betont, dass es sich bei diesem Mythos beinahe um einen Völkergedanken handelt. Liegt es doch so nahe, „das Ei als Sinnbild der Erzeugung und Belebung zu betrachten und davon in den auf den ersten Ursprung der Dinge gehenden Mythen Gebrauch zu machen ²⁵²⁾.“ Tatsächlich finden wir den Mythos vom Weltei über den ganzen Erdball verbreitet ²⁵³⁾. Dennoch glauben wir, dass man bei der Beurteilung der Frage zwischen älteren und jüngeren Zeugnissen zu scheiden hat ²⁵⁴⁾ und dass, wo die Vorstellung vom Weltei in späten Zeugnissen auftritt, jedenfalls manche Einzelzüge, mit denen sie ausgestattet erscheint — wie auch die sich an sie knüpfende pantheistische Spekulation — nur auf dem Hintergrunde eines späten Synkretismus zu erklären sind. Von späten Zeugen für die orphische Lehre von der Weltentstehung aus dem Ei kommen vornehmlich Athenagoras und die Klementinen in Betracht. Wenn in dem Bericht des Athenagoras aus den Hälften des gesprengten Welteis wie auch in der indischen Kosmogonie Himmel und Erde entstehen ²⁵⁵⁾, so kann dieser Zug in der Orphik alt sein ²⁵⁶⁾ und braucht in keiner direkten Beziehung zum indischen Mythos zu stehen. Wenn aber nach Apion in den Homilien das Weltei, das den Lichtgott in sich birgt, wie eine Blase (*πομφόλυξ*) in der *ὄργα ὀδοῖα*

²⁵¹⁾ Das schliesst nicht aus, dass sich der Hymnus an viel ältere Gedichte anlehnt, die Zeus als den Allgott feierten. Ein solches mag auch Platon, Leg. IV, 715 e vor Augen gehabt haben.

²⁵²⁾ G. Zoëga (Abhandl. 231) bei Kern, De Orphicorum, Epimenidis, Pherecydis theogoniis, Berlin 1888, 11.

²⁵³⁾ Seeliger in Roschers Lexikon VI, 481 f.

²⁵⁴⁾ Es ist wahrscheinlich, dass die Erzählung vom Weltei in Aristophanes' Vögeln (690 ff.) eine orphische Kosmogonie wiedergibt. Auch der *σφαῖρος* des Empedokles (Diels, Fr. d. Vors. 31 A 50) scheint auf die orphische Vorstellung vom Weltei zurückzugehen.

²⁵⁵⁾ Athenagoras, De christ. XVIII = Kern, Frg. 57.

²⁵⁶⁾ Vgl. K. Ziegler. N. Jbb. 1913, 561 ff.

schwimmt ²⁵⁷) und in den Darstellungen des indischen Mythos der leuchtende Keim, zum Ei geworden, gleichfalls wie eine Blase (*jala-budbuda* ²⁵⁸) auf dem Wasser treibt und in sich den Gott entstehen lässt, in dem alle Wesen ihren Ursprung haben ²⁵⁹), so scheint uns eine solche Beziehung deutlich vorzuliegen.

Bei der Annahme einer Beziehung zwischen spätorphischer Lehre und indischer Spekulation wird es auch möglich, eine bisher dunkle Stelle zu erklären, die sich in einer von uns schon früher zitierten Darstellung der orphischen Kosmogonie in der anderen pseudo-klementinischen Schrift, den Rekognitionen, findet. Auch hier wird vom Weltei erzählt, aus dem Phanes entstanden sei. Von diesem wird dann weiter berichtet: *ex hoc dicunt progenitum esse substantiam, prudentiam, motum, ooitum: ex his factum Coelum et Terram* ²⁶⁰). Es werden mithin vier Prinzipien genannt, die, aus dem Weltgott entstanden, die weitere Entwicklung der Dinge beherrschen. Ähnlich sind die Prinzipien, die die indischen Purāṇas aus der Gottheit hervorgeben lassen. Sie knüpfen bisweilen an die dualistische Sāṃkhya-Philosophie an, die dem Geist (*puruṣa*) die Materie (*prakṛti* oder *pradhāna*) als zweites Prinzip gegenüberstellt. Bei einer monistischen Gottesauffassung, wie sie die Purāṇas vertreten, werden diese Prinzipien auf die Gottheit zurückgeführt. Die Anzahl der Prinzipien wechselt. Der Viṣṇu-Purāṇa nennt vier Prinzipien: *pradhāna* (primäre Materie), *puruṣa* (Geist), *vyakta* (entfaltete Materie) und *kāla* (Zeit). Diese Wesenheiten, die als die obersten Erscheinungsformen Viṣṇus angesehen werden, sind zugleich die letzten Ursachen der Schöpfung, ihrer Entstehung, Erhaltung und Zerstörung ²⁶¹). Andere Purāṇas geben abweichende Aufzählungen, doch scheinen der Geist und die Materie für die Reihe der Prinzipien wesentlich zu sein, während *kāla*, die Zeit, selten genannt wird ²⁶²). Liefern schon die vier in dem Viṣṇu-Purāṇa genannten Prinzipien einige Vergleichsmöglichkeiten mit den vier

²⁵⁷) Homil. VI, 3—12 (Kern, Frg. 55 u. 56), vgl. Recogn. X, 33.

²⁵⁸) Viṣṇu-Purāṇa I, 2, 63 (Ausgabe von Vāsudeva Ācārya, Bombay 1902).

²⁵⁹) Manu, Dharmaśāstra I, 7 ff.

²⁶⁰) Recogn. X, 17 = Kern, Frg. 56. Für *motum* wollte Lobeck, Aglaoph. I, 535 vermutlich *pothum* schreiben, ohne freilich diese Konjektur für notwendig zu halten.

²⁶¹) Viṣṇu-Purāṇa I, 2.

²⁶²) H. H. Wilson, The Vishnu Purāṇa, London 1840, 9 f.

aus Phanes entstandenen Wesenheiten des orphischen Fragments, so bietet der Bhāgavata-Purāṇa eine neue Reihe von drei, freilich abgeleiteten Prinzipien, die den Gliedern der Phanesreihe ganz nahe kommen. Es sind die Wesenheiten Substanz (*dravya*), Erkenntnis (*jñāna*) und Tätigkeit (*kriyā*), die auf die drei in der indischen Philosophie eine so bedeutende Rolle spielenden Konstituenten oder Qualitäten, die drei *guṇa*'s *tamas*, *sattva* und *rajas* zurückgehen und durch Fesselung oder Umhüllung des Geistes oder des Puruṣa die weiteren Prinzipien der Schöpfung, d. h. die Erkenntnis- und Tatvermögen und die Elemente hervorbringen²⁶³). Wir glauben nun in den drei Gliedern *substantia*, *prudentia* und *motus* der in den Rekognitionen genannten Reihe die Prinzipien Substanz, Erkenntnis und Tätigkeit oder Stoff, Geist und Kraft wiederzuerkennen. Das vierte Glied lässt sich freilich mit keinem der in den Purāṇas genannten oberen Prinzipien identifizieren. Es gehört aber zu den abgeleiteten Prinzipien des indischen Systems. Dieses leitet aus der Substanz die fünf Elemente ab, aus der Erkenntnis die fünf Erkenntnisvermögen und aus der Tätigkeit die fünf Tatvermögen²⁶⁴). Eines der fünf Tatvermögen ist das Zeugen²⁶⁵). Da in der orphischen Kosmogonie, wie sie die Rekognitionen wiedergeben, dem Moment der Zeugung eine wesentliche Bedeutung zukommt, so wurde dieses in dem indischen System nur untergeordnete Prinzip herausgehoben und den oberen Prinzipien koordiniert.

Auf einen bemerkenswerten Zug der in den Rekognitionen mitgeteilten orphischen Kosmogonie ist von uns schon in den Ausführungen des III. Kapitels hingewiesen worden. Das Fragment hebt die Menschengestalt des Phanes hervor: *processisse speciem quandam hominis*... Zugleich wird hier mit dem monistischen Gedanken ernst gemacht: die obersten Prinzipien und damit auch alle Dinge mit Himmel und Erde an der Spitze entstehen aus Phanes, während in anderen Darstellungen Himmel und Erde nur die beiden Hälften des Welteis bilden, aus dem auch Phanes hervorgeht. Wir haben diese Eigentümlichkeit mit der Anthroposspekulation in Zusammenhang gebracht. Phanes ist der Anthropos, aus dem die Welt entsteht. Es ist nun von besonderem Interesse, dass auch in der Lehre der Klementinen selbst die Anthroposspekulation

²⁶³) Bhāgavata-Purāṇa II, 5, 19 (Ausgabe von E. Burnouf, Paris 1840).

²⁶⁴) ibid. II, 5, 19 ff.

²⁶⁵) ibid. II, 5. 31.

sich mit indischen Vorstellungen verbindet. Man hat längst erkannt, dass zwischen der in den Klementinen vertretenen Anschauung, nach der Adam sich zum Heil der Welt in beständig neuen Gestalten verkörpert und der indischen Avatāralehre eine unleugbare Beziehung besteht ²⁶⁶). Auch nach der Avatāralehre steigt die Gottheit — meist ist es Viṣṇu — immer aufs neue in irdischer Gestalt vom Himmel herab, um der notleidenden Menschheit Hilfe zu bringen. „Jedesmal“, spricht der Gott in der Bhagavadgītā, „wenn die Gesetzlichkeit welk geworden ist, o Bhārata, und Ungesetzlichkeit überwaltet, dann erschaffe ich mich selbst. Zur Rettung der Guten und zur Vernichtung der Bösen entstehe ich in jedem Weltalter, um die Gesetzlichkeit vieler wieder aufzurichten ²⁶⁷).“ Solcher Inkarnationen Viṣṇus werden in der späteren Zeit zehn genannt. Von diesen sind die bekanntesten Rāma und Kṛṣṇa, aber auch Buddha gehört in die Reihe ²⁶⁸). Die Übertragung des Avatāragedankens auf Adam muss damit zusammenhängen, dass nach der Vorstellung, die, wie wir gesehen haben, im Hintergrunde der in den Klementinen vorgetragenen Syzygienlehre steht, Adam als das Allwesen erscheint, das die gesamte Schöpfung in sich birgt, denn auch in Indien wird die Gottheit, an die sich die Avatāralehre knüpft, als der Allgott gefeiert: „In Viṣṇu ruht diese ganze Welt... Seine Füße sind die Erde, und sein Haupt ist der Himmel, seine Arme sind die Himmelsgegenden, sein Gehör ist der Äther... ²⁶⁹).“ Es sind Vorstellungen, wie sie in uns auch im orphischen Zeushymnus begegneten.

Eine Anthropospekulation stellt auch das System des Monimos dar. Auch hier finden sich eigentümliche Anklänge an die indische Lehre, und auch hier liefern die religiösen Texte, in deren Mittelpunkt Viṣṇu oder der mit ihm identifizierte Nārāyaṇa steht,

²⁶⁶) Es ist Bousset, der, bei der Annahme indischer Einflüsse sonst vorsichtig, unter Anlehnung an J. Grill, Untersuchungen über die Entstehung des vierten Evangeliums I, Tübingen u. Leipzig 1902, 344 ff. in seinen „Hauptproblemen“ 212 ff. auf diesen Zusammenhang hingewiesen hat.

²⁶⁷) P. Deussen, Der Gesang des Heiligen, Leipzig 1911, IV, 7—8.

²⁶⁸) Vgl. Deussen, Allg. Gesch. d. Philos. I, Abt. 3, 35. Analog ist die Inkarnationslehre des Manichäismus. Sie kennt eine Siebenzahl von Erscheinungsformen des Urmenschen oder der Urseele: Adam, Seth, Noah, Buddha, Zarathustra, Jesus und Mani (K. Kessler, Mani, Berlin 1889, 355).

²⁶⁹) Mahābh. XII, 280, 7 f, nach Deussen, a. a. O. 34 f.

die auffallendsten Parallelen. Für sich genommen, ist von diesen Parallelen vielleicht keine beweisend, in ihrer Gesamtheit lassen sie jedoch mit Sicherheit auf Abhängigkeit schliessen. Die Art und Weise, wie bei Monoimos das höchste Wesen, der *τέλειος ἄνθρωπος*, geschildert wird, erinnert lebhaft an die Darstellung der Gottheit in diesen Texten. Es handelt sich ja dort um eine sehr ähnliche Auffassung der Gottheit und deren Beziehung zur Welt. Die Welt ist ja auch dort nur die differenzierte Seinsform des einen, jenseits aller Bestimmungen stehenden Urwesens. Der *τέλειος ἄνθρωπος* des Monoimos wird von Hippolytos in der Wiedergabe von dessen Lehre durch die Prädikationen *ἄιδιος*, *ἀγέννητος*, *ἄφθαρτος*²⁷⁰⁾ eingeführt. Dieselben Prädikationen „ewig, ungeboren, unvergänglich“, in derselben Reihenfolge, nur mit zwei Ausdrücken für den letzten Begriff, werden auch in dem Viṣṇu-Purāṇa dem Gotte beigelegt: *nitya*, *aja*, *akṣaya*, *avyaya*²⁷¹⁾. Man würde dieser Übereinstimmung keine Bedeutung beimessen, da ja die von Monoimos gebrauchte Trias der Prädikationen auch sonst des öfteren in Anwendung sowohl auf die Gottheit als auch den Kosmos vorkommt²⁷²⁾. Dennoch darf in Anbetracht der Tatsache, dass sich bei Monoimos auch andere Anklänge an die indische Lehre nachweisen lassen, die Vermutung aufrecht erhalten werden, dass die genannten Prädikationen auch im Hinblick auf eine indische Vorlage gewählt wurden. Mit grösserer Wahrscheinlichkeit lassen sich die Ausdrücke *μυριόμματος* und *πολυπρόσωπος*, die bei Monoimos gleichfalls als Epitheta der Gottheit erscheinen²⁷³⁾, auf indische Vorbilder zurückführen. Man vergleiche etwa die Verse des Ṛgveda:

²⁷⁰⁾ Hippolytus, Refut. VIII, 12.

²⁷¹⁾ Viṣṇu-Purāṇa I, 2, 13. Vgl. I, 2, 7: *aja*, *akṣara*, *avyaya*.

²⁷²⁾ Aetius II, 4, 11 (Diels, Doxogr. 332): *Ξενοφάνης ἀγέννητον καὶ ἀίδιον καὶ ἄφθαρτον τὸν κόσμον*. Philon von Byblos bei Eusebius, Praep. Ev. I, 10, 52: *καὶ Ζωροάστρης δὲ ὁ μᾶγος ἐν τῇ ἱερᾷ συναγωγῇ τῶν Περσικῶν φησὶ κατὰ λέξιν· Ὁ δὲ θεὸς ἐστὶ κεφαλὴν ἔχων ἱέρακος· οὗτός ἐστιν ὁ πρῶτος, ἄφθαρτος, ἀίδιος, ἀγέννητος, ἀμερής* u. s. w. Vgl. Plutarch, De Ei apud Delphos 19: *τί οὖν ὄντως ὄν ἐστι; τὸ ἀίδιον καὶ ἀγέννητον καὶ ἄφθαρτον*. Häufig werden auch zwei dieser Epitheta neben einander genannt: Hippolytus, Refut VI, 29 (über die Valentinianer): *... μονὰς ἀγέννητος, ἄφθαρτος, ἀκατάληπτος* ... Kritolaos bei Philo, De aet. m. 75: *ἡ τοῦ κόσμου φύσις ἀγέννητος καὶ ἄφθαρτος*.

²⁷³⁾ Hippolytus, Refut. VIII, 12.

Der Puruṣa mit tausendfachen Häuptern,
Mit tausendfachen Augen (*sahasrākṣa*), tausend
Füssen...²⁷⁴),

oder die sehr ähnliche Stelle aus dem Mahābhārataepos:

Tausendäugig (*sahasranayana*) war der Hehre, hunderthäuptig, tausendfüssig,
Mit tausend Leibern, Armen...²⁷⁵),

ferner die Lobpreisung Nārāyaṇas in der Mahā-Upaniṣad:

Den Gott mit tausend Häuptern, mit
Tausend Augen, allheilbringend,
Der alles überragt ewig,
Das All, Nārāyaṇa, Hari,
Den Puruṣa, der dies All ist...²⁷⁶)

und schliesslich auch die Worte, mit denen die Gottheit in einem Verse des Viṣṇu-Purāṇa angeredet wird: „Verehrung dir, (dem Gotte) mit tausend Leibern, tausend Armen, vielen Gesichtern (*bahuvaktra* ²⁷⁷)...“

Da die Gottheit bei Monoimos nicht nur das Eine, sondern auch das Viele ist, zu dem sie sich entfaltet, so können alle Aussagen, die sich auf ihre Einheit und Unterteiltheit beziehen, andererseits wieder aufgehoben werden. So ist die Gottheit *ἁσύνθετος*, *ἁδιαίρετος* andererseits aber auch *συνθετή*, *διαίρετή*, sie ist *φίλη*, *εἰρημική*, doch auch *μαχίμη*, *πολέμιος*, sie ist *ὁμοία* und wieder *ἀνόμοιος* ²⁷⁸). Gerade solche doppelte, einander scheinbar aufhebende Aussagen, nach denen das Urwesen das Viele und Differenzierte ist und zugleich auch nicht ist, sind für die indischen Gottesdarstellungen überaus charakteristisch. So ist nach dem Viṣṇu-Purāṇa die Gottheit „eines und vieles, subtil und materiell, unentfaltet und entfaltet“

²⁷⁴) Rgveda X, 90, 1, nach Deussen, Allg. Gesch. d. Philos. I, 1, 197.

²⁷⁵) Mahābh. XII, 341, 6, nach R. Otto, Vischnu-Nārāyaṇa, Jena 1923 (Religiöse Stimmen der Völker, hrsg. von Walter Otto), 36. *μυριόμματος* ist auch bei den Naassenern ein Epitheton des Anthropos: Hippolytus, Refut. V, 9.

²⁷⁶) Mahā-Upaniṣad 3 bei Deussen, Sechzig Upanishad's des Veda³, 1921, 745.

²⁷⁷) Viṣṇu-Purāṇa V, 1, 54.

²⁷⁸) Hippolytus, Refut. VIII, 12. Vgl. auch daselbst: ... *τὴν μίαν κεραίαν*, ἥτις ἐστὶ *κεραία μία ἁσύνθετος*, *ἁπλή*, *μονὰς ἐλλικρινῆς* ἐξ οὐδενὸς ὄλως *τὴν σύνθεσιν ἔχουσα*, *συνθετή*, *πολυειδής*, *πολυσχιδής*, *πολυμερής*.

tet²⁷⁹⁾“, oder „entfaltet und unentfaltet, universell und individuell²⁸⁰⁾“. Wie diese Art der Prädikation mit der allgemeinen pantheistischen Gottesauffassung der indischen Lehre zusammenhängt, zeigen vielleicht am besten die Worte des Nārāyaṇa in dem von R. Otto übersetzten Text einer Samhitā:

Ebenso bin auch ich, obschon Differenzen-frei, mit Differenzen.
Träger bin ich von allem in seinen Zuständen.

Man soll Differenziertsein und Differenzlossein bei mir so verstehen,

Wie man im Samen den Spross sieht und auch nicht sieht.

Das All im Zustande des Gewirktseins ist in mir als Entfaltetes,
Im Zustande der Ursache ist es in mir als Unentfaltetes.

Alles bin nur ich, und zugleich bin ich nicht nur ich²⁸¹⁾.

²⁷⁹⁾ Vi-ṇu-Purāṇa I, 2, 3.

²⁸⁰⁾ *ibid.* V, 1, 46.

²⁸¹⁾ R. Otto, a. a. O. 122. Vgl. ferner die Prädikationen in einigen Upani-*ad*texten: „Seiendes und Jenseitiges, Aussprechliches und Un-aussprechliches, Gegründetes und Grundloses, Bewusstsein und Unbewusstsein, Realität und Nichtrealität“ (Taittirīya-Up. 2, 6, Deussen, Sechzig Upanishad's 231), „Was wechselt und bleibt, was offenbar und nicht offenbar — Gott hegt alles in sich“ (Śvetāśvatara - Up. 1, 8 f. Deussen 293). „Fürwahr, es gibt zwei Formen des Brahman, nämlich das Gestaltete und das Ungestaltete, das Sterbliche und das Unsterbliche, das Stehen und das Gehen, das Seiende und das Jenseitige“ (Bṛhadā-ranyaka-Up. 3, 1, Deussen 413). Die kontradiktorische Form der Prädikation, wie sie von Monoimos angewandt wird, findet sich in der monistischen Gnosis auch sonst. Mit dieser ist die Lehre der Monarchianer verwandt, die im Logos und Sohn nur eine Existenzform Gottes sehen. Entsprechend seiner Art, überall für die Lehren der Gnostiker philosophische Quellen anzunehmen, will Hippolytos die auch für Noetos charakteristische Darstellung der Gottheit durch sich widersprechende Aussagen auf Heraklits Einfluss zurückführen. Es handelt sich natürlich nur um eine Übertragung des von Noetos Geltenden auf Heraklit, wenn Hippolytos IX, 9 behauptet, dieser habe gelehrt: εἶναι δὲ πᾶν διαίρετον ἀδιαίρετον, γενητὸν ἀγένητον, θνητὸν ἀθάνατον. Als die Lehre der Noetianer führt er an: ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν θεὸν εἶναι πάντων δημιουργὸν καὶ πατέρα, εὐδοκῆσαντα δὲ πεφηνέναι τοῖς ἀρχήθεν δικαίοις ὄντα ἀόρατον· ὅτε μὲν γὰρ οὐχ ὁράται, ἦν ἀόρατος, ὅτε δὲ ὁράται, ὁρατός, ἀχώρητος δὲ ὅτε μὴ χωρεῖσθαι θέλει, χωρητός δὲ ὅτε χωρεῖται· οὕτως κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀκράτητος καὶ κρατήτος, ἀγένητος καὶ γενητός, ἀθάνατος καὶ θνητός (IX, 10). So ist auch das Urfeuer des Simon Magus κρυπτὸν καὶ φανερόν zugleich (VI, 9), es umfasst in sich alles Sichtbare und Unsichtbare (VI, 11). Man vergleiche ferner [Clemens], Homil. XVII, 10: αὐτός ἐστι μόνος, πῇ μὲν καταληπτός, πῇ δὲ ἀκατάληπτος, πῇ μὲν περαντός, πῇ δὲ ἀπέραντος.

Ist so die Welt in allen ihren Zuständen in der Gottheit enthalten, so fällt sie mit dieser dennoch nicht zusammen. Sie bringt nur eine der im Urwesen enthaltenen Möglichkeiten zur Erscheinung. Monoimos spricht daher von einem „Teile“ der Gottheit, mit dem sie in die Welt eingegangen sei: *τὰ δὲ γεγονότα πάντα οὐκ ἀπὸ ὅλου, ἀλλὰ ἀπὸ μέρους τινὸς γέγονε τοῦ νιοῦ τοῦ ἀνθρώπου* ²⁸²). Der Gedanke, dass die Welt nur eine von den Formen ist, in die sich die unerschöpfliche Gottheit wandeln kann, erscheint in den religiösen Texten Indiens häufig und wird auch dort durch das Bild vom Ganzen und seinen Teilen ausgedrückt. So heisst es vom Puruṣa in einem Liede des Rgveda:

Ein Viertel von ihm alle Wesen sind,
Drei Viertel von ihm sind unsterblich droben ²⁸³).

So spricht aber auch Nārāyaṇa in seiner Selbstdarstellung, von der wir eben eine Probe gegeben haben, wiederholt von seinem „Teil“, der sich zur Welt entfaltet hat ²⁸⁴).

Zuletzt verweisen wir noch auf jenen merkwürdigen von Monoimos an einen uns unbekannten Theophrastos adressierten Brief, den Hippolytos zum Schluss seiner Darstellung wörtlich zu zitieren vorgibt. Der Brief vertritt den Gedanken, man müsse Gott nicht in der Schöpfung, sondern im eigenen Inneren suchen: *καταλιπὼν ζητεῖν θεὸν καὶ κτίσιν καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια ζήτησον αὐτὸν ἀπὸ σεαυτοῦ* ²⁸⁵). Man darf darin die bekannte indische Lehre wiedererkennen, die das eigene Selbst für identisch mit Brahman, dem Urwesen, erklärt ²⁸⁶). Dass die Erkenntnis des eigenen Ich die Erkenntnis überhaupt bedeutet, wird auch in der Lebensbeschreibung des Apollonios von Tyana als indische Weisheit hingestellt. Der Inder sagt dort: *ἡμεῖς πάντα γινώσκομεν, ἐπειδὴ πρώτους ἑαυτοὺς γινώσκομεν* ²⁸⁷).

Lässt sich so auf Grund dieser zahlreichen Anklänge die Abhängigkeit des Monoimos von der indischen Lehre behaupten, so wäre damit nur die Bestätigung für die schon lange geäußerte Ver-

²⁸²) Hippolytus VIII, 13.

²⁸³) Rgveda X, 90, 3, nach Deussen, Allg. Gesch. d. Philos. I, Abt. 1, 156. Andere Stellen s. daselbst Abt. 2, 151 f.

²⁸⁴) R. Otto, Vischnu-Nārāyaṇa 121; 123; 124.

²⁸⁵) Hippolytus VIII, 15.

²⁸⁶) Deussen, Allg. Gesch. d. Phil. I, 2, Abt. 2, 152 ff.

²⁸⁷) Philostratus, Vita Apollonii T. III, 18.

mutung geliefert, dass die Gnosis sich in ihrer Anthroposlehre an indische religiöse Anschauungen anlehnt²⁸⁸). Der eigentümliche Umstand, dass in manchen gnostischen Systemen das höchste Wesen wie bei Monoimos als Anthropos bezeichnet wird, findet seine Erklärung in der Annahme einer Beziehung zur indischen Puruṣa-Vorstellung. Der Puruṣa des Ṛgveda, das in Menschengestalt gedachte Wesen, aus dessen Gliedern die Welt entsteht, lebt aber in Nārāyaṇa weiter. Nārāyaṇa ist oft nur ein anderer Name für Puruṣa. Im Mahābhārata und in den Purāṇas erscheint Nārāyaṇa als die höchste Gottheit und wird besonders in Verbindung mit der Weltschöpfung genannt. Mit Vāsudeva und Viṣṇu fließt er in eine Gestalt zusammen²⁸⁹). Die Avatāralehre, nach der sich Viṣṇu, der Allgott, in einem Menschen verkörpert, kann als ein Ausdruck für die Beziehung gefasst werden, die diese Gottheit über Nārāyaṇa mit dem Puruṣa verknüpft. Blicken wir von hieraus noch einmal auf das orphische Fragment der Rekognitionen zurück, so sehen wir, dass der dort als Mensch dargestellte Phanes, aus dem die vier Prinzipien und über diese die ganze Welt entsteht, kein anderer ist als der indische Puruṣa. Im Gliede „Anthropos“ der von uns ermittelten synkretistischen Gleichung Phanes=Anthropos=Adam ist somit der indische Puruṣa mit einbegriffen.

²⁸⁸) Grill, Untersuchungen über die Entstehung des vierten Evangeliums 344 ff., vgl. Bousset, Hauptprobleme 209 ff.

²⁸⁹) R. G. Bhandarker, Vaisṇavism, Śaivism and minor religious systems, Strassburg 1913, 30 ff. (Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde III, 6).

VI

Das Buch Jesira.

Durch die bisherigen Ergebnisse ist der Boden gewonnen für das Verständnis eines eigentümlichen Dokuments synkretistischer Spekulation, das seine Erklärung noch nicht gefunden hat. Das *Sefer Jesira* ²⁹⁰⁾, eine im Hebräisch der talmudischen Zeit verfasste Schrift kosmogonischen Inhalts, aus den Kreisen des nicht orthodoxen Judentums stammend, ist für die spätjüdische Spekulation von grosser Bedeutung gewesen. Seit dem X. Jhd. wurde es vielfach kommentiert, u. a. von Saadja (X. Jhd.), die Mystik des Sohar übernahm manchen seiner Gedanken, und auch heute noch wird es von den Kabbalisten als Quelle geheimnisvoller Offenbarungen hochgeschätzt ²⁹¹⁾. Wissenschaftliche Forschung hat sich mit dem Buch nicht viel beschäftigt. Nur vereinzelte, oft gelegentliche Versuche dazu liegen vor ²⁹²⁾. So ist es zu erklären, dass auch in der Frage

²⁹⁰⁾ Benutzte Ausgaben: J. H. Rittangelus, ספר יצירה, id est Liber Jezirah, qui Abrahamo patriarchae adscribitur, una cum commentario rabi Abraham F. D. super 32 semitis sapientiae, a quibus liber Jezirah incipit. Amsterdam 1642 (mit lateinischer Übersetzung). Lazarus Goldschmidt, ספר יצירה. Das Buch der Schöpfung, Frankf. a. Main 1894 (mit textkritischer Einleitung, Übersetzung und Kommentar). Die Anregung zur Beschäftigung mit dem *Sefer Jesira* verdanke ich Prof. L. Gulkowitsch, der sich auch der Mühe unterzogen hat, mit mir den hebräischen Text durchzugehen.

²⁹¹⁾ s. z. B. Kurt Stenring, *The book of formation*, London 1913.

²⁹²⁾ Hier wären zu nennen: A. Franck, *Die Kabbala*, aus dem Französischen von A. Gelinek, Leipzig 1844, 53 ff., 103 ff. H. Grätz, *Gnosticismus und Judentum*, Kotoschin 1846, 102 ff. Zunz, *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden* ², Berlin 1892, 175 f. A. Epstein, *Recherches sur le Sêfer Yeçira*, *Revue des études juives* 28, 1894 I, 95 ff.; 29, 1894 II, 61 ff. Ph. Bloch bei Winter und Wünsche, *Die jüdische Literatur* III, Trier 1896, 240 ff. S. Karppe, *Etude sur les origines et la nature du Zohar*, Paris 1901, 167 ff. E. Bischoff, *Die Elemente der Kabbalah* I, Berlin 1913, 63 ff. u. 184 ff. Zusammenfassende Darstellungen geben Ginzberg in: *The Jewish Encyclopaedia* XII, 602 ff. und Scholem in der *Encyclopaedia Judaica* XI, 104 ff.

nach der Abfassungszeit die Meinungen sehr weit auseinandergehen. Als Abfassungszeit werden das II. Jhd. v. Chr. ²⁹³⁾ und von den nachchristlichen Jahrhunderten das II. ²⁹⁴⁾, das III.—VI. ²⁹⁵⁾ und das VIII.—IX. ²⁹⁶⁾ vermutet. Für die letzte Ansicht wird u. a. der Umstand angeführt, dass das Buch nicht vor dem IX. Jhd. erwähnt wird ²⁹⁷⁾. Ebenso ist auch die Frage nach dem Ort der Entstehung des Buches nicht geklärt.

Wegen seines dunkel-aphoristischen Stils, vor allem aber wegen des Zustandes seiner Überlieferung bietet das Werk dem Verständnis manche Schwierigkeiten. Schon für eine oberflächliche Kritik wird es deutlich, dass der Text an späteren Zusätzen und Überarbeitungen reich ist. Die Grundgestalt des Werkes lässt sich dennoch herauschälen. Die Darstellung dieses Grundgehalts in seinen Beziehungen zum Typus kosmologischer Spekulation, der auch der Schöpfungslehre des Laktanz zu grunde liegt, soll den Gegenstand des vorliegenden letzten Kapitels unsrer Untersuchungen bilden.

Wir geben zunächst einen kurzen Überblick über den Inhalt der Schrift. Sie lässt die Welt aus zweiunddreissig Wesenheiten entstehen — den Zahlen (Sefirot ²⁹⁸⁾ eins bis zehn und den zweiundzwanzig Buchstaben des hebräischen Alphabets. Die zehn Zahlen werden zunächst allgemein als die Dekas geschildert, die Trägerin der grossen Gegensätze, aus denen sich die Schöpfung konstituiert. Als solche Gegensätze werden genannt die fünf Paare Anfang-Ende, Gut-Böse, Oben-Unten, Nord-Süd, Ost-West. Andererseits bilden die zehn Sefirot eine Reihe, die mit dem heiligen Geist Gottes (*ruach haqqodeš*) beginnt und über das Zwischenglied der drei Elemente Luft (*ruach* ²⁹⁹⁾, Wasser und Feuer mit den sechs Raumrichtungen abschliesst. Von den drei Elementen entsteht immer eines aus dem vorhergehenden in derselben Weise, wie das oberste, die Luft, aus dem heiligen Geist hervorgeht. Obgleich es nicht aus-

²⁹³⁾ Goldschmidt.

²⁹⁴⁾ Grätz, Epstein. In seinen späteren Schriften enthielt sich Grätz einer Meinung über die Entstehungszeit des Buches.

²⁹⁵⁾ Scholem.

²⁹⁶⁾ Zunz, Bloch, Karppe.

²⁹⁷⁾ s. Karppe 167.

²⁹⁸⁾ Der Ausdruck *sefira* ist vieldeutig. s. Bischoff, a. a. O. 179. Dass er hier als „Zahl“ übersetzt werden muss, ergibt sich aus dem Zusammenhang und wird auch allgemein angenommen.

²⁹⁹⁾ Ebenfalls ein vieldeutiger Ausdruck. Die Bedeutung schwankt zwischen „Geist“, „Hauch“, „Wind“ und „Luft“.

drücklich gesagt wird, dass auch für die letzten sechs Glieder der Reihe dasselbe Prinzip der Entstehung aus dem jedesmal Vorhergehenden gilt — die Darstellung verfällt hier ins Bildliche — so ergibt sich das dennoch aus der ganzen Anlage der Reihe, sowie auch daraus, dass die sechs Richtungen als der aus dem Feuer entstehende und sich nach allen Seiten ausbreitende Lichtstoff gedeutet werden müssen. Die drei Elemente geben zunächst den Stoff für drei weitere Schöpfungen ab. Aus der *ruach* werden die zweiundzwanzig Buchstaben gebildet, aus dem Wasser entsteht das *tohu wabohu* und daraus wieder die Erde, während das Feuer das Material für den Thron Gottes und die heiligen Wesen *Serafim*, *Ofannim* u. a. liefert ³⁰⁰).

Der zweite Hauptteil ist den zweiundzwanzig Buchstaben gewidmet. Diese zerfallen in 1. die drei Mütter: *Aléf*, *Mem*, *Šin*, 2. die durch eine doppelte Aussprache — mit oder ohne Hauchlaut — gekennzeichneten: *Bet*, *Gimel*, *Dalet*, *Kaf*, *Pe*, *Reš*, *Taw* und 3. die zwölf einfachen: *He*, *Waw*, *Sajin*, *Chet*, *Tet*, *Jod*, *Lamed*, *Nun*, *Samech*, *Ajin*, *Sade*, *Qof*. Die Weltschöpfung beruht auf den mannigfaltigen Kombinationen dieser Buchstaben. Der Verfasser denkt sich das so, dass jede eine Wurzel oder ein Wort bedeutende Kombination zur entsprechenden realen Schöpfung wird ³⁰¹). Doch wird dieses Prinzip, nach dem die Buchstaben ihre Bedeutung bloss in ihrer Funktion als Bestandteile von Wurzeln und Wörtern erhalten, wieder verlassen. Im weiteren verbinden sich mit den Buchstaben inhaltliche Bestimmungen, und zwar erhält jeder Buchstabe zwei Bedeutungen. Zusammengenommen, ergeben die Bedeutungen zwei parallele Reihen von Wesenheiten. Die eine lässt sich als geistig-psychische Reihe charakterisieren, die andere, die wir die materielle Reihe nennen wollen, lehnt sich deutlich an die zehn Sefirot an, sofern diese ebenfalls als materielle Wesenheiten erscheinen. Den drei Müttern entsprechen einerseits Verdienst, Schuld und deren Resultante, andererseits die Elemente Wasser, Feuer und Luft (hier nicht mehr als *ruach*, sondern als *awir* bezeichnet); den sieben Doppelten einerseits Leben, Friede, Weisheit, Reichtum, Anmut, Fruchtbarkeit, Herrschaft und deren Gegenteile, andererseits die sechs Richtungen mit ihrem Ausgangspunkt in der Mitte; den zwölf Einfachen einerseits Gesicht, Gehör, Geruch, Sprache, Essen,

³⁰⁰) I, 1—14. Wir geben die Numeration nach Goldschmidt.

³⁰¹) II, 1—6.

Zeugen, Tätigkeit, Gehen, Zorn, Lachen, Denken, Schlaf, andererseits zwölf schräge Richtungen: Nord-Ost, Süd-Ost, Oben-Ost, Unten-Ost, Oben-Nord, Unten-Nord, Nord-West, Süd-West, Oben-West, Unten-West, Oben-Süd, Unten-Süd. Indem nun innerhalb der drei Gruppen immer ein Buchstabe die „Herrschaft“ über die übrigen erlangt, d. h. wohl an erster Stelle zu stehen kommt, entstehen in drei Medien, der Welt (*olam*), dem Jahr und dem Menschen (*nefeš*, eigentlich „Selbst“ oder „Lebewesen“) neue Wesenheiten, deren Anzahl in jedem dieser Medien der Anzahl der Buchstaben einer jeden Gruppe entspricht. So ergibt die Gruppe *Alef*, *Mem*, *šin* neun Schöpfungen: Himmel, Erde und Luftraum in der Welt, die drei Jahreszeiten im Jahr und die Körperteile Kopf, Brust und Bauch im Menschen. Aus den sieben Doppelten entstehen entsprechend die sieben Planeten in der Welt, die sieben Wochentage im Jahr und die sieben Öffnungen am Kopf des Menschen und aus den zwölf Einfachen die zwölf Tierkreiszeichen in der Welt, die zwölf Monate im Jahr und zwölf Körperteile und Organe im Menschen³⁰²). Der eigentliche Schöpfungsbericht findet damit seinen Abschluss. Es folgt dann noch ein besonderer Schlussteil, der, an die Ausführungen des Vorhergehenden anknüpfend, zuletzt den Inhalt des Buches als eine dem Abraham von Gott offenbarte Weisheit hinstellt, im übrigen aber dem Verständnis unüberwindliche Schwierigkeiten bietet. Eine Übersicht über das System gibt die nebenstehende Tabelle.

Die zweiunddreissig Wesenheiten, die nach dem Sefer Jesira im Anfang aller Dinge stehen, werden im Verlauf des ganzen Buches als Schöpfungen Gottes bezeichnet. Schon der einleitende Abschnitt (I, 1) gebraucht von der Tätigkeit Gottes, aus der die zweiunddreissig Schöpfungselemente hervorgegangen sind, den Ausdruck *haqaq*. Das Wort entspricht dem griechischen *χαράσσειν* oder auch *γοάφειν*, sofern man letzteres in seinem ursprünglichen Sinn nimmt, und bedeutet demnach „eingraben; einritzen, zeichnen“. „In zweiunddreissig verborgenen Bahnen der Weisheit zeichnete Jah Jahve Sebaot...“ Die Weisheit Gottes leitet gewissermassen seine Hand und lässt sie die zweiunddreissig Wesenheiten in ein vorliegendes Medium einzeichnen. Dennoch wird im Sefer Jesira ein Medium, in dem alle zweiunddreissig Schöpfungselemente gebildet werden, nicht genannt. Von einem solchen ist erst bei den

³⁰²) III, 1 — V, 18.

Die zweiundzwanzig Buchstaben.

Die zehn Sefirot.

1	Geist Gottes	Die Buchstaben
2	Luft	
3	Wasser	
4	Feuer	
5	Oben	Thron u. Engel
6	Unten	
7	Ost	
8	West	
9	Nord	
10	Süd	

				Makrokosmos	Jahr	Mikrokosmos
3 Mütter	א	Resultante	Luft	Luft (raum)	Gemässigt ³⁰⁵⁾	Brust
	ב	Schuld	Wasser	Erde	Kälte	Bauch
	ג	Verdienst	Feuer	Himmel	Wärme	Kopf
7 Doppelte	ד	Leben - Tod	Oben	Sonne	Sonntag	rechtes Auge
	ה	Friede - Unheil	Unten	Mond	Montag	linkes Auge
	ו	Weisheit - Torheit	Ost	Mars	Dienstag	rechtes Nasenloch
	ז	Reichtum - Armut	West	Merkur	Mittwoch	linkes Ohr
	ח	Anmut - Hässlichkeit	Nord	Jupiter	Donnerstag	rechtes Ohr
	ט	Fruchtbarkeit - Unfruchtbarkeit	Süd	Venus	Freitag	linkes Nasenloch
	י	Herrschaft - Knechtschaft	Mittelpunkt	Saturn ³⁰⁴⁾	Sonnabend	Mund
12 Einfache	כ	Gesicht	Nord-Ost	Widder	Nisan	rechte Hand
	ל	Gehör	Süd-Ost	Stier	Ijar	linke Hand
	מ	Geruch	Oben-Ost	Zwillinge	Siwan	rechter Fuss
	נ	Sprache	Unten-Ost	Krebs	Tamus	linker Fuss
	ס	Essen	Oben-Nord	Löwe	Ab	rechte Niere
	ע	Zeugen	Unten-Nord	Jungfrau	Elul	linke Niere
	פ	Tätigkeit	Nord-West	Waage	Tišri	Leber
	צ	Gehen	Süd-West	Skorpion	Marchešwan	Milz
	ק	Zorn	Oben-West	Schütze	Kislew	Galle
	ר	Lachen	Unten-West	Steinbock	Tebet	Darm ³⁰⁶⁾
	ש	Denken	Oben-Süd	Wassermann	Šebat	Magen
	ת	Schlaf ³⁰³⁾	Unten-Süd	Fische	Adar	Mastdarm

zweiundzwanzig Buchstaben die Rede. Hier erscheint als Substrat das aus dem Geiste Gottes hervorgegangene Element *ruach*, und in der Darstellung der Tätigkeit Gottes gesellt sich hier als Bezeichnung dieser zu *haqāq* das einem ähnlichen Vorstellungskreise entnommene *hasaf*, „einhausen, einmeisseln“, das dem griechischen *τυποῦν* entspricht. Die Buchstaben werden in das luftartige Element „gezeichnet und gemeisselt“, in derselben Weise wie in das Wasser das *tohu wabohu* und in dieses die Erde und in das Feuer der Thron Gottes „gezeichnet und gemeisselt“ werden. Die Ausdrücke kehren des öfteren wieder und werden auch bei der Behandlung der einzelnen Buchstabengruppen immer aufs neue angewandt³⁰⁷⁾. Hält man sich vor Augen, dass es sich bei den so „gezeichneten“ und „gemeisselten“ Zahlen und Buchstaben um eine Vorstufe für die Entstehung der eigentlichen Dinge handelt, so versteht man, was mit diesen Ausdrücken gemeint ist. Von den griechischen Entsprechungen *χαράσσειν* und *τυποῦν* leiten sich *χάραγμα* oder *χαράκτῆρ* und *τύπος* ab. Diese Ausdrücke bezeichnen aber nicht nur das in einen Stoff hinein Gebildete als Entsprechung einer Form

³⁰³⁾ In unsrer Tabelle entspricht die Reihe Gesicht, Gehör u. s. w. der im Text V, 1 gegebenen Aufzählung. V, 6—18 des Textes bringt diese Wesenheiten in folgender Reihenfolge: Sprache, Denken, Gehen, Gesicht, Gehör, Tätigkeit, Zeugen, Geruch, Schlaf, Zorn, Essen, Lachen. Weder die erste noch die zweite Anordnung ergibt sinnvolle Entsprechungen mit den Körperteilen.

³⁰⁴⁾ Wir bringen in der Tabelle die Planeten in der Reihenfolge, wie sie die der ihnen zugeordneten Wochentage voraussetzt. Für diese Reihenfolge hat das Sefer Jesira die der späteren Astrologie geläufige: Saturn, Jupiter, Mars, Sonne, Venus, Merkur, Mond. Die Parallele zwischen den Planeten und den sieben Öffnungen geben wir im Einklang mit den mittelalterlichen Mikrokosmosbildern (s. Reitzenstein-Schaeder, Studien, Tafel II. u. III. F. Saxl, Verzeichnis astrologischer und mythologischer illustrierter Handschriften des lateinischen Mittelalters, Sitzungsber. d. Heidelb. Ak. d. Wiss. 1927, Abh. 2, Taf. XII). Nach Restituierung der Reihe Sonne, Mond, Mars, Merkur, Jupiter, Venus, Saturn ergeben sich für das Sefer Jesira die vom Parallelismus der Mikrokosmosbilder abweichenden Entsprechungen Mars — rechtes Ohr und Jupiter — rechtes Nasenloch.

³⁰⁵⁾ Eigentlich „Sättigung“, „Tränkung“ von der Wurzel *rwḥ*, „sättigen, tränken, bewässern“ (Goldschmidt 86, Anm. 44). Es kann sich also nur um die Regenzeit handeln. Diese Deutung steht im besten Einklang zu dem unten gelieferten Nachweis indischer Vorbilder für diesen Teil des Sefer Jesira.

³⁰⁶⁾ s. Goldschmidt 90.

³⁰⁷⁾ z. B. II, 2; 3. IV, 6. V, 3.

in einem Medium, sondern auch diese Form selbst, denn eine Form muss selbst erst geformt werden. *Τύπος* ist nicht nur das Abgedrückte als Spur, sondern auch das Abdrückende selbst, der Stempel nicht nur im Sinne eines Abbildes, sondern auch in dem des Vorbildes. Aus diesem Grunde kann Philon in bezug auf die Entstehung der Ideenwelt im Geiste Gottes den Ausdruck *προεκτυποῦσθαι* gebrauchen³⁰⁸), daher kann auch Nikomachos auf die Gottheit als die Monas und oberste Form die Bezeichnung *προτάγμα*, „die gezeichnete Vorlage“, anwenden³⁰⁹). Handelt es sich dort um Ideen oder Formen des Wirklichen, so darf man auch für das Sefer Jesira, das die genau entsprechenden hebräischen Ausdrücke gebraucht, auf eine Auffassung der zweiunddreissig Wesenheiten als Urbilder der Schöpfung im Sinne einer Ideenlehre schliessen.

Dennoch vertritt die Lehre des Sefer Jesira ihrem ursprünglichen Gehalt nach keinen Platonismus. Ideen oder Formen setzen eine Materie voraus, in der sie sich ausprägen. Eine solche kennt das Sefer Jesira nicht. Es liegt im Sefer Jesira ein Denktypus vor, für den die letzten Wesenheiten die m a t e r i e l l e n, aus der Gottheit unmittelbar hervorgehenden Elemente bilden. Diese werden den zehn Zahlen und den Buchstaben des Alphabets gleichgesetzt. Für die Buchstaben war eine solche Gleichsetzung durch die Analogie nahegelegt, die zwischen Buchstaben und Elementen besteht und auch in der gemeinsamen Bezeichnung *στοιχείον* zum Ausdruck kommt. Dass die ursprünglich materiell gedachten Elemente im Sefer Jesira zugleich auch Formen oder Ideen darstellen, erklärt sich aus der Bedeutung des W o r t e s in der jüdischen Schöpfungslehre. Als Elemente des Schöpfungswortes sind die Buchstaben den Dingen präexistent wie die Ideen. Die Verbindung dreier Lehren — von den materiellen Elementen, von den Ideen und vom Schöpfungswort Gottes — ergibt ein in sich geschlossenes System, ohne dass sie doch ein Produkt innerer Notwendigkeit wäre: ein Moment des Zufälligen ist in dieser Verbindung unverkennbar. So wird es auch verständlich, dass mit der Lehre vom Schöpfungswort Gottes zugleich ein Denktypus übernommen wird, der mit der Lehre von den Buchstaben als materiellen Elementen nichts zu tun hat. Der

³⁰⁸) De op. m. 16, vgl. auch die Ausdrücke *ἐγγράφεσθαι* und *ἐγχαράττεσθαι* Leg. alleg. I, 19.

³⁰⁹) Theolog. Arithm. 72 Ast. Zur Bezeichnung des Einprägens der Formen in ein Medium werden die Ausdrücke z. B. von Porphyrius, ad Marc. 26 gebraucht: *ἐνετύπωσε καὶ ἐνεγράξαεν*.

in der jüdischen Spekulation weit verbreitete Gedanke vom Schöpfungswort Gottes ³¹⁰⁾ wird dort sicher auch in der Form einer Lehre aufgetreten sein, in der die Buchstabenkombinationen die Urbilder der durch sie bezeichneten Einzeldinge sind. Eine solche Lehre wird vom Sefer Jezira übernommen und parallel zur Lehre von den Buchstaben als Elementen ausgeführt ³¹¹⁾.

Noch weniger als die Buchstaben stellen die zehn Sefirot in ihrer ursprünglichen Bedeutung Ideen dar. Sie kennzeichnen die Lehre des Sefer Jesira vielmehr in deutlicher Weise als eine monistische Spekulation des von uns oben behandelten Typus. Auch die Sefirot bilden eine Reihe von Elementen, die, von der Gottheit ausgehend, zusammen die noch potenzielle, aber die Möglichkeit zur weiteren Entwicklung in sich selbst enthaltende Form der Welt darstellen. Die Zugehörigkeit der Elementenspekulation des Sefer Jesira zum genannten Typus bekundet sich zunächst darin, dass auch sie sich mit einem Pythagoreismus verbindet. Die Sefirot erscheinen als Zahlen. Überall, wo sie genannt werden, erhalten sie die dunkle Bezeichnung *belima*. Das Wort ist Hiob 26, 7 entnommen und ist in der Bibel ein *ἄπαξ λεγόμενον*. Die Hiobstelle lautet in der Lutherübersetzung: „Er breitet aus die Mitternacht über das Leere (*tohu*) und hängt die Erde an nichts (*belima*).“ Die Septuaginta gibt sowohl für *tohu* als auch für *belima* „οὐδέν“. Die Übersetzung der Septuaginta gründet sich auf eine etymologische Erklärung, indem *belima* in *beli* und *ma* (= „ohne etwas“) zerlegt wird. Entsprechend gibt man auch im Sefer Jesira den Ausdruck durch „ohne etwas“ wieder ³¹²⁾. Die zehn *belima-sefirot* wären dann die zehn Zahlen ohne ein anderes. Eine andere Erklärung leitet das Wort von der Wurzel *blm* „schliessen“ ab und sieht demgemäss in den Sefirot zehn „in sich geschlossene“ Zahlen ³¹³⁾. Beide Erklärungen ergeben einen guten Sinn, wenn man in den Sefirot, deren Zehnzahl mit Nachdruck betont wird ³¹⁴⁾, die Dekas der griechischen Zahlenlehre erkennt. Die Dekas genügt sich selbst und ist in sich abgeschlossen, weil sie die Gesamtheit aller Zahlen in sich fasst.

³¹⁰⁾ Darüber s. zuletzt L. D ü r r, Die Wertung des göttlichen Wortes im Alten Testament und im antiken Orient, Mitteil. d. Vorderas.-Ägypt. Ges. 42, 1938, 22 ff.

³¹¹⁾ II, 2—5. IV, 18.

³¹²⁾ So Rittangelus und Goldschmidt.

³¹³⁾ Bischoff, a. a. O. 177.

³¹⁴⁾ I, 4: „Zehn und nicht neun, zehn und nicht elf.“

Gleich im Anfang werden die Sefirot als eine sich in Gegensätzen manifestierende Einheit charakterisiert. Dem entspricht es, wenn sie mit den zehn Fingern verglichen werden: diese, auf die beiden Hände verteilt, bilden gewissermassen zweimal fünf Richtungen, die auf einen ihnen gemeinsamen Mittel- und Ausgangspunkt hinweisen ³¹⁵). Wenn es hier ganz allgemein heisst: „fünf gegen fünf“, so wird diese Gegensätzlichkeit in der weiteren Schilderung näher bestimmt: „Zehn in sich geschlossene Zahlen (oder: zehn Zahlen ohne etwas) — ihr Mass ist zehn, obwohl sie unbegrenzt sind: eine Dimension des Anfangs und eine Dimension des Endes, eine solche des Guten und eine solche des Bösen, eine Dimension des Hohen, eine solche des Tiefen, eine Dimension des Ostens, eine des Westens, eine des Nordens, eine des Südens, und ein einziger Herr, Gott, der treue König, herrscht über sie alle von seiner heiligen Stätte aus in alle Ewigkeit ³¹⁶).“ Es ist nicht ganz klar, ob es sich bei diesen Gegensätzen nur um mehr oder weniger beliebig zur Darstellung der Gesamtheit aller Dinge herausgegriffene Beispiele handelt, die der Symmetrie mit der Elementenreihe zuliebe in der Zehnzahl erscheinen, oder um die regelrechten Kategorien Zeit, Raum und Wert. Vorbildlich dürfte die pythagoreische Tafel der Gegensätze gewesen sein oder solche Schilderungen der Dekas wie die folgende des Theo Smyrnaeus: *ἡ μέντοι δεκάς πάντα περαίνει τὸν ἀριθμὸν ἐμπεριέχουσα πᾶσαν φύσιν ἐντὸς αὐτῆς, ἀγτίου τε καὶ περιττοῦ κινουμένου τε καὶ ἀκινήτου ἀγαθοῦ τε καὶ κακοῦ* ³¹⁷). Auch die Bestimmung, nach der die Sefirot das Endliche mit dem Unendlichen in sich vereinigen — „ihr Mass ist zehn, obwohl sie unbegrenzt sind“ — weist auf die Dekas als ihr Vorbild hin.

Mag immerhin die Gottheit im Sefer Jesira der Schöpfer der Sefirot genannt werden und mag auch sonst die Transzendenz der Gottheit zum Ausdruck kommen, so setzt doch die betonte Auffas-

³¹⁵) Dieser Sinn ist wohl dem dunklen Abschnitt I, 3 zu entnehmen. Er lautet in Goldschmidts Übersetzung: „Zehn Zahlen ohne etwas, entsprechend den zehn Fingern, fünf gegenüber fünf und dem einzigen Bündniszeichen in der Mitte, das Wort an der Zunge und die Beschneidung des Phallus.“ Vielleicht ist gemeint: wie die verlängert gedachten Finger der beiden Hände sich im Mittelpunkt, der Zunge, schneiden, so bildet entsprechend das *membrum virile* den Schnittpunkt, in dem sich die Zehen treffen. Vgl. dazu Bischoff I, 186.

³¹⁶) I, 5.

³¹⁷) Theo Smyrn. 106, 7 Hiller.

sung der Sefirot als der pythagoreischen Dekas einen entsprechenden immanenten Gottesbegriff voraus. Man erinnert sich an Monoimos, für den sich die erste Stufe der Weltentwicklung ebenfalls in der Dekas zusammenfasst, die aber doch nur die Entfaltung der als die Monas gedachten Gottheit darstellt. Die weiter folgende Darstellung der Sefirot als stofflicher Elemente³¹⁸⁾ hinterlässt bezüglich der in ihr vertretenen Gottesauffassung keinen Zweifel. Die Elementenreihe ist eine Emanation Gottes. Sie beginnt mit dem Geist Gottes (*ruach haqqodeš*) und setzt sich in den weiteren Elementen Luft (*ruach*), Wasser, Feuer und den sechs Richtungen fort. Der Geist Gottes ist stofflich gedacht³¹⁹⁾. Man erkennt in ihm einerseits das stoische Pneuma = Urfeuer wieder, aus dem ebenfalls über die Luft als Zwischenglied das Wasser entsteht, andererseits aber auch den über dem Wasser schwebenden Geist des biblischen Schöpfungsberichts. Diese Identifizierung konnte um so leichter vollzogen werden, als ja auch der göttliche Hauch im Alten Testament vielfach als die Substanz erscheint, die alles schafft, belebt und trägt³²⁰⁾. Die Gleichsetzung Gottes Hauch = Pneuma der Stoiker findet sich auch in den klementinischen Homilien. Sie verbindet sich dort mit der Lehre, dass alles aus dem Wasser entstanden sei³²¹⁾. Alles ist aus dem Wasser entstanden, dieses aber wird vom Pneuma in Bewegung gesetzt, das seinerseits auf Gott zurückgeht: τὰ πάντα τὸ ὕδωρ ποιεῖ, τὸ δὲ ὕδωρ ὑπὸ πνεύματος κινήσεως τὴν γένεσιν λαμβάνει, τὸ δὲ πνεῦμα ἀπὸ τοῦ τῶν ὅλων θεοῦ τὴν ἀρχὴν ἔχει³²²⁾. Die Anlehnung an Gen. 1 wird aus folgendem Wortlaut ersichtlich: τὸ δὲ ὕδωρ οὐχ ὑπὸ πνεύματος τὴν κίνησιν ἔχει, καὶ τὸ πνεῦμα ἀπὸ τοῦ τὰ ὅλα πεποιηκότος θεοῦ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκτάσεως ἔχει; οὕτως γὰρ ὁ προφήτης εἶπεν Μωσῆς· ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος· καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου· καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος³²³⁾. Die Behauptung, dass alles durch die vom Pneuma verursachte Be-

³¹⁸⁾ I, 9—14.

³¹⁹⁾ Über die Auffassung des Hauches Gottes als πνεῦμα σωματικόν (Origines, c. Cels. VI, 71) s. Dürr, a. a. O. 146 ff.

³²⁰⁾ Dürr 147.

³²¹⁾ Diese Lehre steht in Zusammenhang mit dem Standpunkt der Klementinen als den Schriften einer Sekte, die zur Erlangung des Heils die Wassertaufe verlangt.

³²²⁾ Homil. XI, 24.

³²³⁾ XI, 22. Vgl. Tertullian, De baptismo 3.

wegung aus dem Wasser entsteht, ist nur ein vereinfachter Ausdruck für die stoische Schöpfungslehre. Diese tritt uns ja auch in der Form entgegen, nach der sich das göttliche Urfeuer oder Pneuma über die Luft in Wasser wandelt, das dann durch die Wirkung der in ihm aus dem Pneuma verbliebenen Keime die vier Elemente aus sich hervorgehen lässt ³²⁴). Im Sefer Jesira erstreckt sich die Beziehung der von den Sefirot gebildeten Elementenreihe zur stoischen Schöpfungslehre freilich nur auf die ersten Glieder der Reihe. Es gilt nun, die Reihe auch in ihren übrigen Teilen zu erklären. Dass die letzten sechs Glieder auf den Lichtstoff gedeutet werden müssen, darüber dürfte kein Zweifel bestehen. Wir haben oben auf eine eigentümliche Formel hingewiesen, in der eine enge Beziehung zwischen Licht und Raum vorgestellt wird ³²⁵). Wenn im Sefer Jesira die Raumrichtungen aus dem Feuer entstehen, so ist es deutlich, dass mit ihnen das Licht gemeint ist. Die sechs Richtungen werden in dem die Elementenreihe behandelnden Abschnitt des Sefer Jesira mit den Buchstaben des Tetragramms יהוה in Zusammenhang gebracht. Jeder Kombination der Buchstaben Jod, Waw, He entspricht eine Richtung. Jahve wendet sich aufwärts und versiegelt die Höhe mit Jod, He, Waw; er wendet sich nach unten und versiegelt die Tiefe mit Jod, Waw, He; er wendet sich nach vorn und versiegelt den Osten mit He, Jod, Waw u. s. w. ³²⁶). Es ist bekannt, dass das Tetragramm von den Griechen durch 'Ιάω wiedergegeben wurde. Iao, der Gott der Juden, erscheint in der Zaubertextliteratur häufig als ein Weltgott wie Abraxas, Agathos Daimon, Sarapis, Helios u. a., mit denen er auch oft zugleich genannt wird. Wie die genannten Göttergestalten, so wird auch er in der Zaubertexten vielfach durch die Vokale und deren Kombinationen bezeichnet. Da der Name 'Ιάω sich aus dem ersten, mittleren und letzten Vokal des griechischen Alphabets zusammensetzt, so konnte er für die Vokalreihe überhaupt gelten ³²⁷). Der Umstand, dass die drei Buchstaben, die im Tetragramm vorkommen, durch ein glückliches Zusammentreffen gerade die *matres lectionis*, d. h. die für die Vokale gebrauchten Buchstaben darstellen, machte es möglich, nach griechischem Vor-

³²⁴) Armin I, Frg. 102. Über das Pneuma als *spiritus motivus* vgl. I, Frg. 88.

³²⁵) s. S. 72.

³²⁶) I, 13.

³²⁷) Vgl. dazu F. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie¹, Leipzig 1922 = *Στοιχεῖα*, Heft VII, 35 ff.

bilde das Tetragramm auch im Hebräischen zu magischen Kombinationen zu verwenden. Der Stelle des Sefer Jesira, die von der Versiegelung der sechs Richtungen durch die Buchstabenkombinationen erzählt, liegt somit die hellenistische Vorstellung von Iao zu grunde. Iao ist aber auch ein Sonnen- oder Lichtgott, und wir haben gesehen, dass er in der Zaubervliteratur mit der Formel angerufen wird, die zur Bezeichnung des Lichts die Raumdimensionen vorwendet ³²⁸).

Die sechs letzten Glieder der Sefirotreihe geben sich als Lichtstoff auch darin zu erkennen, dass in der durch die zweiundzwanzig Buchstaben repräsentierten Elementenreihe, die nach Analogie zu derjenigen der Sefirot aufgebaut ist, den hier in zwei Gruppen von sieben und zwölf erscheinenden Richtungen die Planeten und Tierkreiszeichen entsprechen. Wir haben schon darauf hingewiesen, dass die Sefirotreihe in ihrem ersten Teil sich an die Genesiserzählung anlehnt. Fasst man die sechs Richtungen als das Licht, so erhält man die Möglichkeit, auch die letzten Glieder der Reihe in Beziehung zum biblischen Schöpfungsbericht zu bringen. Das Licht ist nach Philon die letzte Schöpfung des ersten Tages. Mit ihm findet die Erschaffung der ideellen Welt ihren Abschluss. Dadurch, dass unter den Sefirot die letzte Stelle das Licht einnimmt, wird auch im Sefer Jesira der Interpretationstypus kenntlich, der die Schöpfungen des ersten Tages als eine Vorstufe fasst und diese als die Gesamtheit, sei es der Ideen, sei es der Elemente, betrachtet.

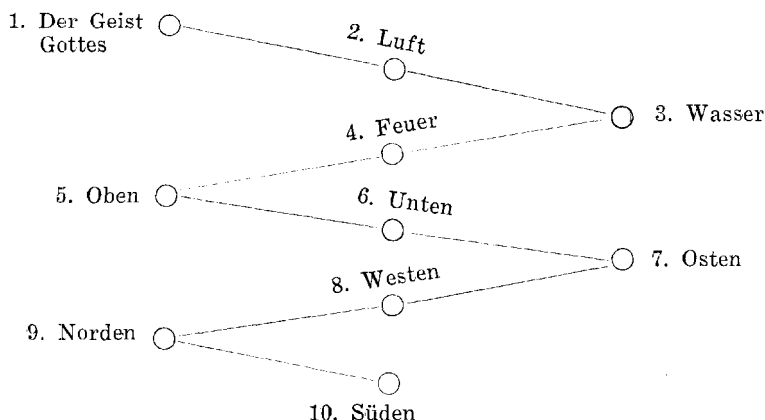
In der Elementenreihe des Sefer Jesira werden die Schöpfungen der Genesis im Sinne einer Emanationslehre gedeutet. Bei dieser Deutung mussten zwei Elemente aufgenommen werden, die im biblischen Schöpfungsbericht nicht vertreten sind: die Luft als das vermittelnde Glied zwischen dem Geist Gottes und dem Wasser und das Feuer als die Quelle des Lichts. Mit der Einfügung des Feuers in die Reihe wurde aber zugleich auch das traditionelle Prinzip durchbrochen, nach dem ein Element immer nur aus dem nächst verwandten durch Verdichtung (*πύκνωσις*) oder Verdünnung (*μείωσις*) entstehen kann: das Feuer geht in der Elementenreihe des Sefer Jesira aus seinem Gegensatz, dem Wasser, hervor. Aber das Prinzip des Gegensatzes tritt auch bei den letzten Gliedern der Reihe in Erscheinung, und zwar neben dem des Verwandten und Ähnlichen. Da die sechs Richtungen den Lichtstoff darstellen, sind sie einander homogen, als die Raumkomponenten verteilen sie sich

³²⁸) s. S. 74.

aber zugleich auch auf Gegensatzpaare. Die ganze Reihe scheint so in ihrer Struktur das Resultat der bewussten Anwendung beider Entstehungsprinzipien zu sein. Versteht man sie so, so wird es möglich, eine Stelle aus der allgemeinen Beschreibung der Sefirot mit dem über ihren Aufbau im einzelnen Gesagten in Einklang zu bringen. Unter Anlehnung an die Erzählung von der Vision des Ezechiel werden die Sefirot mit dem Blitz und zugleich auch mit den hin- und herlaufenden Tieren am Thronwagen Jahves verglichen³²⁹). Beide Vergleiche lassen sich zum Gesamtbilde des in einer Zickzacklinie sich ausbreitenden, gleichsam hin- und herspringenden Blitzes kombinieren. Tatsächlich ergibt sich diese Vorstellung, wenn man sich die Entstehung der Sefirotreihe in folgender Weise als beherrscht von den beiden Prinzipien der Ähnlichkeit und des Gegensatzes denkt:

Das zweite Element der Reihe, die Luft, entsteht aus dem Hauch Gottes nach dem Prinzip der Ähnlichkeit, ebenso auch das dritte Element, das Wasser, aus der Luft, denn Wasser ist nach der traditionellen Elementenlehre verdichtete Luft. Aus dem Wasser geht dann das Feuer nach der Gegensätzlichkeit hervor. Da das Licht einen dem Feuer verwandten, überall homogenen Stoff darstellt und sich zugleich in einander entgegengesetzte Komponenten zerlegen lässt, so müssen, wenn der Vergleich mit dem Blitz für die ganze Reihe gelten soll, in der weiteren Entwicklung abwechselnd beide Prinzipien zur Anwendung kommen. Es entsteht dann die obere Richtung aus dem Feuer auf Grund der Ähnlichkeit, die untere aus der oberen nach dem Prinzip des Gegensatzes, für die Entstehung des Ostens aus der unteren Richtung ist wieder die Ähnlichkeit massgebend u. s. w. Die graphische Entsprechung dieser Bewegung ist die mehrfach gebrochene Linie, in der jedesmal Identität der Richtung die Entwicklung nach dem Prinzip der Ähnlichkeit, Richtungsänderung das Umschlagen in den Gegensatz veranschaulicht:

³²⁹) I, 6: „Ihr Aussehen ist wie die Erscheinung des Blitzes..., sein Wort ist in ihnen in Hin- und Herlaufen...“ (so die wörtliche Übersetzung bei Goldschmidt 50).

Es handelt sich hier um das Bild von dem Einen, das sich in der Gegensätzlichkeit der Elemente zur Schöpfung entfaltet.

Die Sefirot des Sefer Jesira repräsentieren den Typus einer monistischen Genesisinterpretation in einer anderen Weise, als er bei Simon Magus erscheint und auch im Hintergrund der Schöpfungslehre des Laktanz und der Klementinen steht. Ihr liegt nicht die iranische Allreihe zu grunde, sondern sie wählt unter den Schöpfungen des ersten Tages diejenigen aus, die für stoffliche Elemente gelten können und stellt sie unter Einfügung neuer Glieder zu einer Emanationsreihe nach stoischem Muster zusammen ³³⁰). Wir fanden im obigen den allgemeinen Typus religiöser Spekulation, für den sich die Gottheit in den Elementen manifestiert, auch in Manis

³³⁰) Mit den Wesenheiten Pneuma, Wasser, Feuer, Licht operiert auch die von uns auf S. 84 wiedergegebene orphische Kosmogonie der klementinischen Homilien. Auch dort entsteht das Feuer mit dem Licht aus dem Feuchten. Das Auffallende einer solchen Verbindung zwischen Wasser und Feuer wird hervorgehoben und ihre Möglichkeit an dem Beispiel des Leuchtkäfers gezeigt: *ἐνδοθεν γὰρ τῆς περιφερείας ζῶν τι ἐρρενόθηλυ εἰδοποιεῖται προνοίᾳ τοῦ ἐρόντος ἐν αὐτῷ θεῖον πνεύματος, ὃν Φάνητα Ὀρφεὺς καλεῖ, ὅτι αὐτοῦ φανέντος τὸ πᾶν ἐξ αὐτοῦ ἔλαμψεν, τῷ φέγγει τοῦ διαπρεπεστάτου τῶν στοιχείων πυρός ἐν τῷ ὑγρῷ τελεσφοροῦμενον, καὶ οὐκ ἄπιστον, ὅτι καὶ ἐπὶ λαμπυρίδων δείγματος ἕνεκα ἡ φύσις ἡμῖν ὁρᾶν ὑγρὸν φῶς ἐδωρόσατο.* Wir haben bei der Besprechung dieser Kosmogonie die Vermutung ausgesprochen, dass an ihrem Synkretismus auch der Genesisbericht beteiligt ist. Die Sefirotlehre des Sefer Jesira scheint das zu bestätigen. Die Mythen, die die Klementinen in polemischer Absicht anführen, entstammen demselben synkretistischen Milieu wie die Spekulation der Klementinen selbst. Das gilt auch von der in den Rekognitionen wiedererzählten orphischen Kosmogonie (s. S. 56).

Lehre vom Lichtreich vertreten. Die Elementenreihe Manis: leiser Lufthauch, Wind, Licht, Wasser, Feuer konnte bisher nicht befriedigend erklärt werden. Die Erklärung wird jetzt, nachdem wir in den Sefirot die Reihe Geist (Hauch) Gottes, Luft (Hauch, Wind), Wasser, Feuer, Licht erkannt haben, durch das Sefer Jesira geliefert. Es kann kein Zweifel darüber bestehen, dass die Elementenreihe, die im Sefer Jesira Aufnahme gefunden hat, für die Reihe Manis vorbildlich gewesen ist. Das umgekehrte Verhältnis ist nicht denkbar. Die Reihe des Sefer Jesira setzt ein jüdisches Milieu voraus. Ihre Priorität zeigt sich auch in der Anordnung der Glieder, die bestimmte Gesichtspunkte verrät. Für Mani sind diese Gesichtspunkte ohne Bedeutung. Er ignoriert sie, indem er das Licht ins Zentrum stellt ³³¹). Dadurch wird aber das Ordnungsprinzip der Reihe zerstört, und ihre Anordnung erscheint nun willkürlich. Dass es sich bei Mani und im Sefer Jesira tatsächlich um dieselben Elemente handelt, bedarf keiner besonderen Hinweise. Wir vermerken nur, dass in der manichäischen Tradition der „leise Lufthauch“ einmal ebenfalls als der heilige Geist erscheint ³³²) und ferner sein Zusammenhang mit der biblischen Vorstellung einerseits und der stoischen Lehre andererseits darin zu Tage tritt, dass er als das bewegende und belebende Element den anderen gegenübergestellt wird ³³³).

Die Feststellung, dass Mani in seiner Elementenlehre von der im Sefer Jesira erscheinenden Spekulation abhängig ist, ist für das

³³¹) Eine andere Anordnung — leiser Lufthauch, Licht, Wasser, Wind, Feuer — erscheint im Fihrist bei Flügel S. 87. Wieder anders ist die Reihenfolge bei Augustin, *De haer.* 46 und in den *Acta Archelai* XIII. Vgl. Bousset, *Hauptprobleme* 231 f.

³³²) F. W. K. Müller, *Handschriftliche Reste in Estrangeloschrift aus dem Turfan*, Abhandl. d. Berl. Ak. d. Wiss. 1904, 103: „Es möge sein Preis und Lob dem Vater und dem Sohne und dem auserwählten Lufthauche, dem heiligen Geiste, und den erzeugenden Elementen.“ Bousset, a. a. O.

³³³) Haarbrücker, *Schahrastāni I*, Halle 1850, 287. Bousset, a. a. O. 232. Es ist nicht unmöglich, dass die beiden Wesenheiten Lichtäther (Luftkreis) und Lichterde, die nach dem Fihrist (Flügel 86) neben der Gottheit Manis stehen, ebenfalls Gen. 1 entnommen sind und dem Himmel und der Erde entsprechen, die dort gleich zu Anfang genannt werden. Für einen bestimmten Typus der Genesisexegese, wie ihn auch Gregor von Nyssa vertritt (Migne, *Patrolog. gr.* 44, 70 f.), ist mit den Worten „Himmel und Erde“ der gesamte Kosmos gemeint, von dessen Erschaffung im einzelnen dann weiter berichtet werde.

Problem der Datierung des Sefer Jesira nicht ohne Bedeutung. Für diese Elementenreihe des Sefer Jesira ergibt sich als *terminus ante* schon das III. nachchristliche Jahrhundert. Vielleicht fällt durch diese Feststellung auch ein Licht auf die Frage nach dem Entstehungsort des Buches. Die Streitfrage, ob Palästina oder Babylonien als Entstehungsort in Betracht kommt, müsste zu gunsten Babyloniens, des Geburtslandes Manis, entschieden werden.

Damit verlassen wir die Sefirotlehre und wenden uns dem zweiten Teil des Sefer Jesira zu, der sich mit den Buchstaben und den ihnen entsprechenden Schöpfungen befasst. Wie schon in der allgemeinen Übersicht über das System des Sefer Jesira hervorgehoben wurde, erhalten die Buchstaben des Alphabets zweierlei Bedeutungen. Sie erscheinen als eine geistig-psychische und eine materiell-räumliche Reihe, die auch als Elementenreihe bezeichnet werden kann. Die geistig-psychischen Wesenheiten treten an erster Stelle auf. Sie werden als „Grund“ (*jesod*) der Buchstaben bezeichnet. So heisst es von der Dreiergruppe *Alef, Mem, Šin*: „Drei Mütter AMŠ, ihr Grund ist: eine Waagschale des Verdienstes und eine Waagschale der Schuld, und das Zünglein ist eine schwankende Satzung zwischen ihnen ³³⁴).“ Diese Bezeichnung wiederholt sich bei jeder Gruppe der geistig-psychischen Reihe, während von den Elementen der Ausdruck nur in einem Fall gebraucht wird ³³⁵). Dennoch ist die Beziehung zu den Elementen eine ganz enge. Man sieht das schon daraus, dass die Buchstaben *Alef, Mem, Šin*, die in der materiellen Reihe Luft, Wasser und Feuer bedeuten, sich lautlich an die hebräischen Ausdrücke für diese Elemente, *awir, majim, eš*, anlehnen. Auch tritt die innere Beziehung dieser Elemente zu den konkreten Schöpfungen in den Rubriken Welt, Jahr und Mensch deutlich hervor, während eine solche Beziehung bei den entsprechenden geistigen Wesenheiten nicht erkennbar ist.

Die Frage, wie die Buchstaben als Elemente mit den gleichfalls Elemente darstellenden Zahlen zusammenhängen und was sie neben

³³⁴) III, 1. Die Übersetzung nach Goldschmidt 56. Für „Verdienst“ hat Goldschmidt „Seligkeit“, er gibt aber in der Anm. S. 82 auch die Bedeutung „Verdienst“ an. Bischoff I, 68 übersetzt: „Waagschale des Verdienstes, Waagschale der Schuld und die Zunge als vermittelnde Norm zwischen beiden.“

³³⁵) In II, 2 bei der Zwölfergruppe. In einem Text, der dem Abraham ibn Daud vorgelegen hatte, kam der Ausdruck freilich auch bei der Dreiergruppe vor. Goldschmidt 85 f.

den Zahlen für die Schöpfung bedeuten, ist zunächst nicht leicht zu beantworten. Wir erfahren, dass die Buchstaben aus einem der Elemente der Sefirotreihe, der Luft (*ruach*), geschaffen werden, ebenso wie aus dem Wasser die Erde entsteht und aus dem Feuer der Thron Gottes, womit wohl auch der Himmel gemeint ist ³³⁶). Da nun aber die Buchstaben ebenfalls Elemente bedeuten, aus denen dann weiter der Himmel, die Erde, die Luft und andere Schöpfungen hervorgehen, so kommt es zu schwer begreiflichen Verdoppelungen. Eine direkte Anknüpfung an die Sefirotlehre findet sich im Buchstabenteil nur an einigen Stellen, wo die Entstehung der grossen Bildungen in Welt, Jahr und Mensch aus den Buchstaben geschildert wird. Die Elemente der Sefirotreihe werden als der Bereich genannt, in dem jedesmal ein Buchstabe einer Gruppe über die anderen zur Herrschaft gelangt: „Er liess herrschen den Buchstaben Alef in der Luft (*ruach*), band ihm eine Krone um, verschmelzte sie (d. h. die drei Buchstaben) mit einander und schuf durch sie die Luft (*awir*) in der Welt, das Gemässigte im Jahr und die Brust im Menschen, männlich und weiblich. Er liess herrschen den Buchstaben Mem im Wasser, band ihm eine Krone um, verschmelzte sie mit einander und schuf durch sie die Erde in der Welt, die Kälte im Jahr und den Bauch im Menschen, männlich und weiblich ³³⁷)“. Doch gilt das nur von der Dreiergruppe. Bei der Siebener- und Zwölfergruppe erscheint als Bereich nicht mehr ein Element der Sefirotreihe, sondern die entsprechende Wesenheit der geistigen Reihe: „Er liess herrschen den Buchstaben Bet in der Weisheit, band ihm eine Krone um, verschmelzte sie mit einander und schuf durch sie die Sonne in der Welt, den Sonntag im Jahr und das rechte Auge im Menschen ³³⁸)“. Man bemerkt ferner, dass die Elemente, soweit sie Entsprechungen der Buchstaben sind, eine Reihe darstellen, die der Sefirotreihe nachgebildet ist und kann noch verfolgen, wie diese Nachbildung zu stande kam. Für die Elemente der Sefirotreihe Luft (*ruach*), Wasser und Feuer wurden unter den Buchstaben die Entsprechungen *Alef*, *Mem*, *Šin* gefunden. Dabei musste freilich aus Gründen der lautlichen Übereinstimmung *ruach* durch *awir* ersetzt werden. Der durch sechs Zahlen ausgedrückte Raum musste auf sieben und zwölf Buchstaben verteilt

³³⁶) I, 10—12.

³³⁷) III, 8—9.

³³⁸) IV, 8. Für „Sonne“ hat der Text „Saturn“, s. Anm. 303.

werden. Man sieht deutlich die Mühe, die dem Verfasser diese Verteilung kostete. Zu den sechs Grundrichtungen musste, damit die Siebenzahl herauskommen konnte, ihr Ausgangspunkt hinzugenommen werden. Bei der Gruppe der zwölf Buchstaben konnten eine Entsprechung nur noch die schrägen Richtungen abgeben, aus deren vollen Anzahl eine Auswahl getroffen wurde. Es scheint somit der Sachverhalt vorzuliegen, dass die oft bezeugte Auffassung der zweiundzwanzig Buchstaben als Schöpfungselemente hier eine Ausgestaltung im Sinne der ursprünglich von der Buchstabenspekulation ganz unabhängigen Sefirotlehre erfahren hat und dann nachträglich mit dieser zu einem System vereinigt wurde³³⁹⁾.

Die Schöpfung aus den Buchstaben vollzieht sich im Sefer Jesira nach einem Entsprechungsschema. Bei den Entsprechungen — von der geistig-psychischen Reihe, die an der Spitze der Entwicklung steht, sehen wir vorläufig ab — handelt es sich meistens um solche, die uns aus den astrologischen Systemen geläufig sind. Dazu gehören die Parallelen zwischen den Elementen, den Jahreszeiten und den Teilen des Körpers³⁴⁰⁾, zwischen den Planeten, den sieben Wochentagen und den sieben Öffnungen am menschlichen Kopf³⁴¹⁾, schliesslich diejenigen zwischen den Tierkreiszeichen, den zwölf Monaten und den zwölf Organen oder Körperteilen³⁴²⁾. Dagegen

³³⁹⁾ Dass es von der Sefirotlehre unabhängige Spekulationen über die Buchstaben als Schöpfungselemente gab, beweist „Das Alphabet des Rabbi Akiba“. Darüber s. K a r p p e 109 ff. Die zweiundzwanzig Schöpfungen im Buch der Jubiläen (K a u t z s c h, Die Apokryphen II, 42, 16) hängen natürlich mit der Buchstabenspekulation zusammen. Vgl. auch A p t o w i t z e r, Zur Kosmologie der Agada, Monatsschr. f. Gesch. u. Wiss. d. Judentums 1928, 363, 2), der auf Anecdota Gr.-Byz., Palaea hist. I, 189 verweist, wo ebenfalls zweiundzwanzig Schöpfungswerke aufgezählt werden.

³⁴⁰⁾ Boll-Bezold, Sternglaube und Sterndeutung³ 54, s. daselbst Taf. VII.

³⁴¹⁾ s. Anm. 303.

³⁴²⁾ Die übliche Verteilung der Körperteile auf die zwölf Tierkreiszeichen gibt z. B. Manilius II, 456 ff:

*Aries caput est ante omnia princeps
sortitus, censusque sui pulcherrima colla
Taurus, et in Geminos aequali brachchia sorte
scribuntur conexa umeris, pectusque locatum
sub Cancro est, laterum regnum scapulaeque
Leonis;
Virginis in propriam descendunt ilia sortem;
Libra regit clunes et Scorpios inguine gaudet;*

hat die Parallelisierung der Elemente und der Jahreszeiten mit der Reihe Himmel, Luft, Erde in den astrologischen Systemen keine Entsprechung, desgleichen auch diejenige von Himmel, Luft, Erde einerseits und Kopf, Brust, Bauch andererseits. Wohl aber kennt die Astrologie die Entsprechung zwischen den Elementen Feuer, Luft, Wasser, Erde und den Körperteilen Kopf, Brust, Bauch, Beine ³⁴³). Das Sefer Jesira bringt diese Entsprechung in verkürzter Gestalt, da die Erde hier nicht unter die Elemente gerechnet wird. Die mit dem Wort „Erde“ bezeichnete Wesenheit ist im Sefer Jesira der Erdkörper und tritt als solcher nicht in der Elementenreihe, sondern in der Reihe des Makrokosmos auf, so dass sie die Entsprechung des Wassers bildet, ebenso wie der Himmel dem Feuer entspricht. In der Dreiheit Himmel, Luft, Erde kann auch „Luft“ nicht das Element bedeuten, sondern dient zur Bezeichnung des Luftraums, der sich zwischen Himmel und Erde ausbreitet. Bei dieser Dreiheit handelt es sich nun um eine aus der indischen Kosmologie übernommene Vorstellung. Die im Sefer Jesira erscheinenden Wesenheiten Himmel, Luftraum und Erde sind die „drei Welten“ *dhyaah*, *bhūmī* und *antariksa*, die in der kosmologischen Spekulation Indiens eine so bedeutende Rolle spielen ³⁴⁴). Man kann aber noch viel weiter gehen. Auch die indische Spekulation kennt die

*Centauro femina accedunt, Capricornus utrisque
imperitat genibus, crurum fundantis Aquari
arbitrium est, Piscasque pedum sibi iura reposcunt.*

Vgl. Firmicus Maternus, Mathes. II, 24. Neben den äusseren Körperteilen werden häufig auch die sich in ihnen befindenden inneren Organe genannt, s. z. B. die Aufzählung bei Teukros-Rhetorios im Cat. cod. astrol. Gr. VII, 194 ff. Viele Parallelen aus astrologischen Texten zu Gegenüberstellungen dieser Art auch in arabischen gnostischen Schriften bringt E. Blochet, Etudes sur le gnosticisme musulman, Rivista degli studi orient. a. IV, vol. IV, 65 ff. Das Sefer Jesira gibt eine Reihe, die mit äusseren Körperteilen beginnt und mit inneren Organen schliesst, wobei die Glieder dieser Reihe ganz wahllos den einzelnen Tierkreiszeichen gegenübergestellt werden. Man hat den Eindruck, dass hier ein ursprünglich sinnvolles Entsprechungssystem in Verwirrung gebracht worden ist oder dass es dem Verfasser lediglich darauf ankam, die Zwölferreihe durch die in seiner Vorlage aufgezählten Entsprechungen irgendwie auszufüllen. Auch zu den zwölf Funktionen der geistig-psychischen Reihe liegt nur im Fall Zorn-Galle eine sinnvolle Beziehung vor.

³⁴³) Boll-Bezold Taf. VII.

³⁴⁴) s. W. Kirfel, Die Kosmographie der Inder, Bonn und Leipzig 1920, 3 f. und Deussen. Allg. Gesch. d. Philos. I, 2, 195 f.

Vorstellung von der Erschaffung der Welt aus der Rede (*vāc*) und aus den Lauten des Alphabets insbesondere ³⁴⁵). In einem Brāhmaṇa-Text wird die *vāc* in die Vokale und zwei Gruppen von Konsonanten zerlegt, so dass nun diese drei Gruppen den drei Welten *dhyauh*, *bhūmi* und *antarikṣa* entsprechen ³⁴⁶). Dieselben drei Wesenheiten werden im Sefer Jesira aus den drei Buchstaben *Alef*, *Mem* und *šin* geschaffen. Man hat schon die Vermutung ausgesprochen, dass die durch die drei Buchstaben *Alef*, *Mem* und *šin* repräsentierten Lautgruppen möglicherweise die von den indischen Grammatikern gelehrt Einteilung der Laute in die drei Gruppen *vara* (Vokale), *āsman* (Zischlaute und h) und *sparsa* (die übrigen Konsonanten) wiedergeben ³⁴⁷). Durch die Beobachtung, dass die drei Buchstaben ebenso wie die drei Lautgruppen des Brāhmaṇa-Textes den drei Welten entsprechen, wird diese Vermutung zu einem sicheren Ergebnis ³⁴⁸). Aber auch als Ganzes geht das Entsprechungssystem des Sefer Jesira mit seiner Verteilung der Dinge auf die grossen Daseinssphären Welt, Jahr und Mikrokosmos, in die die einzelnen Schöpfungen so hineingestellt werden, dass nun jedes Glied einer Gruppe seine Entsprechungen in den Gliedern der anderen Gruppe hat, auf indische Vorbilder zurück. Solche Versuche tabellarischer Anordnung sind für die früh-indische Spekulation in hohem Masse charakteristisch. Es sind hier die grossen Weltmächte Himmel, Erde, Luftraum, Wasser und Feuer, die Weltrichtungen, die Jahreszeiten, Tag und Nacht, Sonne und Mond, ferner die Teile des menschlichen Organismus, aber auch auf den Kultus bezügliche Wesenheiten, die sich im Einklang mit dem diese ganze Spekulation beherrschenden Gedanken von der Einheit aller Dinge in parallele Reihen ordnen. „Eine erste Serie wird gebildet aus einem jedesmal ersten Exemplar etwa der Himmelsgegenden, der Jahreszeiten, der Gottheiten u. s. w., dann eine entsprechende zweite aus den zugehörigen zweiten Exemplaren jeder Gattung, und so fort ³⁴⁹).“ Am besten gibt den Typus einer solcher Entsprechungslehre, die dem

³⁴⁵) Oldenberg, Die Weltanschauung der Brāhmaṇa-Texte 80 f. Lévi, La doctrine du sacrifice, Bibl. de l'école des hautes études XI, 1, 22.

³⁴⁶) Pañcaviṃśati-Brāhm. XX, 14, 2; Oldenberg, a. a. O.

³⁴⁷) Epstein, Rev. des ét. juives 28, 1894 I, 101.

³⁴⁸) Für die Wahl gerade dieser drei Buchstaben zu Vertretern ihrer Gruppen war ihr Vorkommen in den Elementenbezeichnungen *awir*, *majim*, *eš* bestimmend, vgl. S. 117.

³⁴⁹) Oldenberg, a. a. O. 55.

Sefer Jesira zum Vorbild gedient hat, die späte Praṇava-Upaniṣad wieder ³⁵⁰). Wie im Sefer Jesira die Welt eine Schöpfung der Buchstaben ist, so lässt der indische Text die Gesamtheit der Dinge aus den Lauten des heiligen Wortes „Om“ hervorgehen. Es wird erzählt, wie Brahman, nachdem er sich durch Bussübungen dazu vorbereitet hatte, die aus zwei Schriftzeichen und vier Moren bestehende allumfassende Silbe Om erblickte und so alle Wünsche, alle Welten, Götter, Veden, Opfer u. s. w. erlangte. „Durch ihr erstes Schriftzeichen erlangte er das Wasser und das Feuchte, durch ihr zweites Schriftzeichen das Feuer und die Lichter. Durch ihre erste Laut-Mora (d. h. aus dem Laut *a*, da das indische *o* sich aus *a* und *u* zusammensetzt) erlangte er die Erde, das Feuer, die Kräuter und Bäume..., die östliche Himmelsgegend, die Jahreszeit des Frühlings und inbezug auf das Selbst die Rede, die Zunge und den Geschmack, diese Organe. Durch ihre zweite Laut-Mora erlangte er den Luftraum, den Wind..., die westliche Himmelsgegend, die Jahreszeit des Sommers und inbezug auf das Selbst den Odem, die Nase und das Riechen des Geruchs, diese Organe. Durch ihre dritte Laut-Mora erlangte er den Himmel, die Sonne..., die nördliche Himmelsgegend, die Jahreszeit des Regens und inbezug auf das Selbst das Licht, die Augen und das Sehen, diese Organe. Durch ihre *va*-Laut-Mora (?) ³⁵¹) erlangte er das Wasser, den Mond..., die südliche Himmelsgegend, die Jahreszeit des Herbstes und inbezug auf das Selbst das Manas, das Wissen und das Gewusste, diese Organe. Durch das Hören ihres *ma*-Lautes erlangte er... die feste obere Himmelsgegend, die Jahreszeit des Winters und des Nachwinters und inbezug auf das Selbst das Ohr, die Töne und das Hören, diese Organe...“ Ähnliche Ausführungen bieten auch ältere Texte. Im Pañcaviṃśa-Brāhmaṇa schafft Prajāpati „aus seinem Munde das dreiegeflochtene Loblied; ihm nach wurde geschaffen

³⁵⁰) Übersetzt von Deussen, Sechzig Upanishads des Veda³, 859 ff. Vgl. Bloomfield, The Atharvaveda, in Bühlers Grundriss der indoarischen Philologie II, 1, B 108 f. Wir zitieren im folgenden den Text nach der von Deussen gegebenen Übersetzung aus dem Sanskritoriginal, die er in der 3. Auflage derjenigen aus dem Oupnekhat des Anquetil Duperron beifügt. Dabei übergehen wir die im Text sehr zahlreichen Parallelen der Opferlieder, Versmasse u. s. w. Auf die Verwandtschaft des Sefer Jesira mit diesem Text hat schon S. Rubin, Heidentum und Kabbala, Wien 1888 (hebr.), 18, Anm. 2 hingewiesen.

³⁵¹) Nach der Übersetzung aus dem Oupnekhat ist die vierte Mora der Anusvāra.

die Gāyatrī als Metrum, Agni als Gottheit, der Brahmane als Mensch, der Frühling als Jahreszeit... Da schuf er aus seiner Brust, nämlich aus seinen Armen, das fünfzehnfache Loblied; ihm nach wurde geschaffen die Trīṣṭubh als Metrum, Indra als Gottheit, der Rājanya als Mensch, der Sommer als Jahreszeit“ u.s.w. ³⁵²⁾).

Es bedarf keiner besonderen Erläuterungen, um die Abhängigkeit des Sefer Jesira von Texten dieser Art zu erweisen. Nur eines sei hier hervorgehoben. Das Sefer Jesira hat für den Mikrokosmos die Bezeichnung *nefeš*, die wir frei mit „Mensch“ wiedergaben. Das Wort bedeutet „Seele“, zugleich auch „Selbst“, nicht aber „Leib“. Der Gebrauch des Wortes ist unverständlich, da doch von den Körperteilen im *nefeš* die Rede ist, erklärt sich aber als Übersetzung des auch in der Praṇava-Upaniṣad auf den Mikrokosmos angewandten Ausdrucks *ātman*, der freilich ebenfalls „Seele“ und „Selbst“ bedeutet, doch zugleich auch zur Bezeichnung des Leibes dienen kann ³⁵³⁾).

Das astrologische Weltbild hat sich so im Sefer Jesira einem indischen Entsprechungsschema angepasst. Einen weiteren Bestandteil des Systems bilden die Lehren der indischen Sāṃkhya- und Vedāntaphilosophie. Das zeigt die Reihe geistig-psychischer Wesenheiten, die in der Tabelle der Entsprechungen nach den Buchstaben die erste Stelle einnimmt. Betrachtet man zunächst die Zwölfergruppe mit den dort aufgezählten Funktionen: Gesicht, Gehör, Geruch, Sprache, Essen, Zeugen, Tätigkeit, Gehen, Zorn, Lachen, Denken, Schlaf, so erkennt man in sieben von diesen Funktionen Teile des Seelenapparats wieder, dessen Entwicklung nach der Lehre der genannten Schulen zugleich auch die Weltentstehung bedeutet. An der Spitze dieser Entwicklung steht der Intellekt (*buddhi*), aus diesem geht das Ichprinzip (*aḥamkāra*) hervor, in dem wiederum einerseits der Verstand (*manas*) mit den fünf Erkenntnis- und den fünf Tatsinnen (*buddhi-īndriya's* und *karma-īndriya's*), andererseits die fünf „feinen“ Elemente (*tanmātra's*) ihren Ursprung haben. Die Sāṃkhya-Philosophie lässt danach noch aus den feinen Elementen die entsprechenden „groben“ Elemente

³⁵²⁾ Deussen, Allg. Gesch. d. Philos. I, 1, 184.

³⁵³⁾ Deussen, a. a. O. I, 1, 285. Wenn auch in der Praṇava-Upaniṣad am Anfang der Entwicklung Wasser und Feuer (Licht) stehen, so hängt das mit der alten kosmogonischen Vorstellung von dem im Wasser schwimmenden, wie Gold leuchtenden Schöpfungskeim zusammen, der sich zum Weltei gestaltet. Manu, I, 8 ff.

(*bhūta's*) entstehen und erhält so zusammen mit der Materie (*prakṛti*) und der Seele (*purusa*) fünfundzwanzig Wesenheiten (*tattva's*), auf denen die gesamte Weltentfaltung beruht. Zu den fünf Erkenntnissinnen gehören nun Gesicht, Gehör, Geruch, Geschmack und Gefühl, während die fünf Tatsinne sich aus Reden, Greifen (auch als Tätigkeit, *śilpa*, bezeichnet), Gehen, Entleeren und Zeugen zusammensetzen ³⁵⁴). Es liegt auf der Hand, dass die Zwölfergruppe der geistig-psychischen Wesenheiten im Sefer Jesira teilweise die zehn indischen *indriya's* reproduziert. Sie enthält drei von den Erkenntnissinnen der indischen Systeme: Gesicht, Gehör, Geruch und vier von den Tatsinnen: Sprache, Zeugen, Gehen und Tätigkeit ³⁵⁵). Von den übrigen fünf Funktionen entstammen wenigstens drei: Zorn, Lachen und Schlaf der astrologischen Spekulation. Dort werden sie freilich nicht wie im Sefer Jesira mit den Tierkreiszeichen, sondern mit den Planeten verknüpft. Wir erinnern beispielsweise an die Verse bei Stobaios:

δάκρυ μὲν ἐστὶ Κρόνος, Ζεὺς δ' αὖ γένεσις, λόγος Ἑρμῆς,
 θυμὸς Ἀρης, Μῆνη δ' ἄρ' ὅπνος. Κυθέρεια δ' ὄρεξις,
 Ἥλιος δὲ γέλως . . . ³⁵⁶).

Eine deutliche Beziehung zur indischen Philosophie enthält auch die im Sefer Jesira erscheinende Lehre von Verdienst und Schuld als kosmogonischen Prinzipien ³⁵⁷). Nach der Vedāntalehre ist die Ausbreitung der Sinnenwelt ihrem Wesen nach nichts weiter als die der Seele aufgebürdete Frucht ihrer Werke. Die Welt ist, wie die Formel lautet, *kriyā-kāraṇa-phalaṃ* „Vergeltung der Tat am

³⁵⁴) Vgl. z. B. Deussen, a. a. O. I, 3, 469 ff.

³⁵⁵) Noch Reitzenstein (Poimandres 290, 1) sah in den zwölf Wesenheiten der Gruppe nicht mehr als die erweiterte Reihe stoischer Seelenteile. Auf die eigentümliche Verwandtschaft der stoischen Seelenlehre, die neben dem *ἡγεμονικόν* und den fünf Sinnen noch das *φωρητικόν* und das *σπερματικόν* nennt, mit der indischen Anschauung vom ebenfalls im Herzen lokalisierten *manas* und den von diesem ausgehenden zehn Sinnen oder Organen hat Deussen in seiner Philosophie der Griechen 419 aufmerksam gemacht. Ein Abhängigkeitsverhältnis will Deussen jedoch nicht annehmen.

³⁵⁶) Stob., Ecl. I, 5, 14, p. 77 f. W. Vgl. die Tabelle in Roschers Lexikon s. v. Planeten, aus der zu ersehen ist, dass auch die fünf Sinne mit den Planeten verbunden werden.

³⁵⁷) Zum Bilde von der Waage in der jüdischen Spekulation s. Bousset-Gressmann, Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter 258.

Täter“³⁵⁸). Die Werke, mit denen sich die Seele im Leben behaftet hat, verlangen nach Vergeltung. Wie jede Seele nach dem Tode zu einem ihren Werken entsprechenden Leben wiedergeboren werden muss, so muss auch zu demselben Zwecke der Vergeltung die Welt immer aufs neue von Brahman absorbiert und immer aufs neue von ihm ausgebreitet werden³⁵⁹). Es sind die Werke, die den letzten Anlass zur Weltschöpfung geben³⁶⁰).

Die Werke prädestinieren nach der indischen Lehre das gesamte Schicksal des Menschen. Dem entspricht es, wenn im Sefer Jesira auf die Gruppe Verdienst, Schuld und Resultante eine Aufzählung von sieben Gegensatzpaaren folgt, die sich deutlich als die durch das Mass von Verdienst und Schuld bedingten Lebenslose zu erkennen geben. Es sind dies die Bestimmungen: Leben — Tod (wohl als langes Leben und früher Tod gedacht), Friede — Unheil, Weisheit — Torheit, Reichtum — Armut, Anmut — Hässlichkeit, Fruchtbarkeit — Unfruchtbarkeit, Herrschaft — Knechtschaft. Mit diesen Bestimmungen sind offenbar die potenziellen Schicksale gemeint, die der Seele zugleich mit ihren Werken anhaften. Die Reihe selbst ist freilich nicht indisch. Sie hat eine entfernte Beziehung zu den astrologischen Entsprechungen zwischen Planet und Schicksal und klingt auch an rabbinische Spekulationen über die Prädestination des Lebenslosen an³⁶¹).

³⁵⁸) Deussen, a. a. O. I, 3, 597.

³⁵⁹) Deussen, a. a. O. I, 3, 595.

³⁶⁰) So auch im Sāmkhya, s. R. Garbe, Sāmkhya und Yoga, Strassburg 1896, 21 (Bühlers Grundriss der indo-arischen Philologie III, 4).

³⁶¹) Zu dieser rabbinischen Spekulation s. Rudolf Meyer, Hellenistisches in der rabbinischen Anthropologie, Stuttgart 1937, 69 ff. und namentlich die S. 76 zitierte Stelle aus Nidda 16 b: „Jener Engel, der über die Empfängnis gesetzt ist, ... nimmt einen Tropfen, bringt ihn vor den Heiligen, gepriesen sei er, und spricht vor ihm: Herr der Welt, was soll aus diesem Tropfen werden, ein Held oder Schwächling, ein Weiser oder ein Tor, ein Reicher oder ein Armer? Aber ob er ein Frevler oder Gerechter werden soll, sagt er nicht; denn es sagt R. Chanina b. Chama: Alles ist in der Hand Gottes mit Ausnahme der Gottesfurcht.“ Nach dem von Meyer S. 89 ff. nach dem Midrasch Tanchuma wiedergegebenen jüdischen Mythos „beschliesst der Heilige, gepriesen sei er, über den Tropfen, was am Ende aus ihm werden soll, ob ein Mann oder eine Frau, ob ein Schwacher oder ein Held, ob ein Armer oder ein Reicher, ob ein Kurzer oder Langer, ob ein Hässlicher oder ein Schöner, ob ein Dicker oder ein Dünner, ob ein Verachteter oder ein Geachteter.“

Zum Unterschied von der indischen Lehre erscheint im Sefer Jesira der Seelenapparat in allen seinen Bestandteilen mit der Elementenreihe parallelisiert. Diese durchgängige Parallelisierung kennen die indischen Systeme nicht. Dort werden nur die Erkenntnis-sinne als Entsprechungen der Elemente aufgefasst³⁶²). Dagegen scheint uns das Prinzip, nach dem dem Sefer Jesira zufolge die Schöpfung aus den Elementen vor sich geht, wieder die indische Spekulation vorauszusetzen. Es handelt sich um ein eigentümliches Mischungsprinzip. Wenn erzählt wird, dass bei den Entsprechungen in Welt, Jahr und Mensch immer ein Buchstabe einer Gruppe zur Herrschaft über die anderen gelangt, die dann mit ihm verbunden werden, so liegt hier die indische Vorstellung zu grunde, die feine Elemente (*tanmātra*'s) von groben (*bhūta*'s) unterscheidet und diese aus jenen in der Weise hervorgehen lässt, dass immer ein feines Element mit den Bestandteilen der übrigen versetzt wird. Näher wird das so dargestellt, dass das feine Element in der Mischung, aus der das grobe Element besteht, seiner Menge nach der Gesamtheit der übrigen reinen Elemente entspricht³⁶³).

Es bleibt nun die schwierige Frage zu erörtern, ob und wie sich alle diese indischen Bestandteile unter einander und mit der Sefirotlehre zu einem System verbinden und welcher Sinn dieser ganzen Spekulation zukommt. Zunächst hat es den Anschein, als lehnte sich das Sefer Jesira besonders eng an die Vedāntalehre an. Diese Lehre stellt sich in ihrer exoterischen Form etwa so dar: Am Ende einer jeden Weltperiode resorbiert das Brahman die Elemente mit den noch unerlösten Seelen, die dann bis zur nächsten Weltentstehung im Brahman ein keimhaftes Dasein führen. Um den Seelen in einem neuen Dasein die Vergeltung für Verdienst und Schuld ihrer

³⁶²) Deussen, a. a. O. I, 3, 490 f.

³⁶³) Deussen, a. a. O. I, 3, 494. Aus dem Wortlaut des Sefer Jesira-Textes geht es freilich nicht direkt hervor, dass die Buchstaben jeder Gruppe mit einander verbunden werden. Wenn es z. B. II, 8 heisst: „Er liess den Buchstaben *Alef* herrschen in der Luft, ... verschmelzte sie mit einander und schuf durch sie u. s. w.“, so ist es auch möglich, die Stelle so zu verstehen, dass das *Alef* mit der Luft verbunden wurde. Das ist auch die Auffassung von Bischoff (I, 69), der zugleich auch als das Beherrschte nicht die übrigen Buchstaben der Gruppe, sondern den jedem Buchstaben zugeteilten Bereich, also in der angeführten Stelle die Luft, annimmt. Der fast durchgängig indische Charakter des Buchstaben-teils des Sefer Jesira legt es aber nahe, auch hier Anlehnung an die indische Spekulation vorauszusetzen.

früheren Existenz zu bieten, muss die Welt immer aufs neue geschaffen werden. Zu Beginn einer solchen Welterschöpfung entlässt aus sich das Brahman die groben Elemente, und zugleich oder nach ihnen entfaltet sich der aus den moralischen Behaftungen, den Erkenntnis- und Tatsinnen und den feinen Elementen bestehende Seelenapparat, wobei sich die Überführung der Seelen ins leibliche Dasein dadurch vollzieht, dass sich die Elemente in ihrer Feinform mit den groben Elementen verbinden ³⁶⁴). In den Sefirot des Sefer Jesira könnte man die Entsprechung der aus dem Brahman sich entwickelnden groben Elemente sehen, während die Buchstaben den Seelenapparat repräsentieren würden. Die Entstehung der Buchstaben aus einem der Elemente, der *ruach*, wäre keine allzu schwer ins Gewicht fallende Abweichung von der indischen Lehre, nach der die Elemente, ebenso wie die Seelenteile, sich aus dem Brahman entfalten. In der Vedāntalehre bietet aber die Seele bloss den Anlass zur Schöpfung der Aussenwelt: diese entwickelt sich aus den groben Elementen, deren Entstehung der Entfaltung der keimhaft im Brahman verborgenen Seelen parallel läuft. Das Sefer Jesira lässt die Aussenwelt aus den als Seelenteile und Elemente zugleich gefassten Buchstaben entstehen, wobei auch den Elementen der Sefirotreihe eine, freilich unklare, Rolle zukommt. Erkennt man in den Buchstaben den Seelenapparat mit den einen Teil von ihm bildenden feinen Elementen wieder, aus denen dann durch das jedesmalige Vorherrschen eines Elements über die anderen die groben Elemente entstehen, die sich dann weiter zur Sinnenwelt entwickeln, so müsste sich dieser Auffassung die andere anschliessen, dass der Verfasser des Sefer Jesira die Lehre des Vedānta mit der des Sāṃkhya verbunden hätte. Lässt doch auch der Sāṃkhya aus den zum Seelenorganismus gehörenden feinen Elementen die groben entstehen, so dass letztlich die Seele selber sich die Aussenwelt aufbaut ³⁶⁵). Es müsste sich dann freilich um eine ganz gedankenlose Vermengung zweier Systeme handeln.

Man wird wohl, wenn man von den indischen Entlehnungen ausgeht, darauf verzichten müssen, eine Erklärung zu finden, nach der sich die Sefirot sinnvoll in das System einfügen liessen. Leichter würde es gelingen, die beiden Hauptteile des Sefer Jesira mit einander in einen inneren Zusammenhang zu bringen bei der An-

³⁶⁴) Deussen, a. a. O. I, 3, 595 ff.

³⁶⁵) Deussen, a. a. O. I, 3, 448; 471 ff.

nahme, dass dem G a n z e n nicht ein indisches, sondern ein griechisches Schema zu grunde liegt. Dieses Schema wird im Eingang des Werkes vom Verfasser selbst genannt: „(Jahve) schuf seine Welt durch die drei Zählprinzipien: Zahl, Zähler und Gezähltes³⁶⁶⁾“. Vorausgesetzt dass in dieser Übersetzung die Ausdrücke *sefar*, *sofer*, *safur* richtig wiedergegeben sind, darf man im ersten und letzten Gliede dieser Dreiheit die hebräischen Entsprechungen der pythagoreischen Termini ἀριθμοί und ἀριθμητά erblicken, mit denen der Unterschied zwischen Ideen- und Sinnenwelt bezeichnet wird³⁶⁷⁾. Den drei Ausdrücken Zahl, Zähler und Gezähltes können im Sefer Jesira nur die Sefirot, die Buchstaben und die aus diesen geschaffene Aussenwelt entsprechen. Wir haben nun gesehen, dass die Sefirot ebenso wie die Buchstaben nicht nur als Elemente, sondern auch als Ideen aufgefasst werden. Sie bilden zugleich eine Reihe, die sich eng an die im Genesisbericht aufgezählten Schöpfungen des ersten Tages anlehnt und vertreten mithin eine Spekulation, die auch in der Lehre Philons vom κόσμος νοητός ihren Ausdruck findet. Dieser Idealwelt der Sefirot steht im Sefer Jesira die aus den Buchstaben hervorgehende Sinnenwelt als das „Gezählte“ gegenüber. Zwischen beide tritt als der „Zähler“ die Reihe der durch die Buchstaben bezeichneten Wesenheiten. Da nun diese Reihe sowohl ihrer Anlage als auch ihren einzelnen Gliedern nach im Seelenorganismus der indischen Lehre ihr Vorbild hat, so liegt es nahe, auch im „Zähler“ des Sefer Jesira die Seele zu erkennen. Die Seele wird aber hier nicht als die Einzelseele, sondern kosmisch gefasst. Man erkennt in ihr die Weltseele der Neuplatoniker wieder, die die Vermittlung zwischen den Ideen und der Sinnenwelt übernimmt, indem sie die Ideen in die Wirklichkeit überführt. Wenn die Elemente der Sefirotreihe in den Buchstaben wiedererscheinen, und zwar so, dass sie jetzt die Entsprechungen der zweiundzwanzig geistig-psychischen Wesenheiten bilden, so ist das als ein Ausdruck dafür zu betrachten, dass die Seele wie bei Plotin alle Ideen des κόσμος νοητός in sich trägt, mit denen sie den sichtbaren Kosmos erschafft³⁶⁸⁾. So erweist sich das Schema „Zahl Zähler Gezähltes“, auf dem sich das System des Sefer Jesira aufbaut, als die neuplato-

³⁶⁶⁾ I, 1.

³⁶⁷⁾ s. Anm. 170.

³⁶⁸⁾ Plotin, Ennead. III, 6, 18: ἡ μὲν γε ψυχὴ τὰ τῶν ὄντων εἶδη ἔχουσα, εἶδος οὐσα καὶ αὐτὴ, ὁμοῦ πάντα ἔχει.

nische Dreiheit Nus, Seele, Kosmos ³⁶⁹). Ist diese Interpretation richtig, so hätten wir im Sefer Jesira das Dokument einer ganz einzigartigen Vereinigung griechischer und indischer Spekulation.

In dem Schema, das dem Lehrgehalt des Sefer Jesira zu grunde liegt, besteht entsprechend der neuplatonischen Doktrin von der Seele als einer Emanation des Nus zwischen den Sefirot und den Buchstaben das Verhältnis des Primären und Abgeleiteten. Es ist aber leicht einzusehen, dass sich dieses Verhältnis erst aus der nachträglichen Anwendung des neuplatonischen Schemas auf zwei ursprünglich zu einander parallele Schöpfungslehren ergeben hat. Dass es sich um kein ursprüngliches Verhältnis handelt, erkennt man an den Inkonssequenzen und Widersprüchen, die sich in den Versuchen zeigen, die Buchstaben aus der Sefirot abzuleiten. Wir nehmen an, dass anfänglich eine Beziehung zwischen den Sefirot und den Buchstaben nur insofern vorlag, als die Buchstabenspekulation eine Nachbildung und weitere Ausführung der Sefirotlehre darstellte. Diese erhielt durch die Buchstabenspekulation eine Ausgestaltung im Sinne indischer Vorstellungen und wurde dann später mit ihr zum neuplatonischen Schema verbunden. Die sich in der Sefirotreihe ausdrückende Weltschöpfungslehre enthielt aber selber bereits eine Beziehung zur indischen Spekulation. An diese Beziehung konnte die Buchstabenlehre anknüpfen. Die Sefirot sind die zu Elementen umgestempelten Schöpfungen des Genesisberichts. Wir haben nun gesehen, dass in den Klementinen eine solche Deutung des Sechstageswerkes mit der dort ebenfalls erscheinenden Anthroposlehre zusammenhängt. Dass auch die Sefirotreihe des Sefer Jesira dem Kreis derselben Spekulation angehört, für die sich die Schöpfungen der Genesis in der Gestalt des Menschen zusammenfassen, wird durch eine Stelle aus dem Midrasch Bereschit rabba nahegelegt. Die Stelle erzählt von Abraham, wie dieser von Nimrod vergeblich zur Verehrung der Elemente angehalten wurde. Nimrod spricht dort: „Wir wollen das Feuer anbeten! Darauf entgegnete Abraham: Das kommt eher dem Wasser zu, welches das Feuer löscht. Nimrod sprach: So wollen wir das Wasser anbeten! — Nein, das kommt eher der Wolke zu, die das Wasser trägt. — Gut, so beten wir die Wolke an. — Nein, diese Ehre ge-

³⁶⁹) Die Ideen, die in ihrer Gesamtheit den Nus ausmachen, werden auch von Plotin mit Vorliebe als Zahlen bezeichnet, s. die Stellen bei Zeller, Philos. d. Gr. ⁴ 581, 2.

bührt dem W i n d e, welcher die Wolke zerstreut. — So wollen wir den Wind anbeten! — Nein, das gebührt eher dem G e i s t. — Recht, wir wollen den Geist anbeten. — Nein, das gebührt eher dem M e n - s c h e n s o h n, welcher den Geist trägt³⁷⁰).“ Es liegt somit die Elementenreihe Geist, Wind, Wolke, Wasser, Feuer vor. Dass es mit nur geringen Abweichungen die Reihe des Sefer Jesira ist, erkennt man ohne weiteres. Von grösstem Interesse ist der Umstand, dass die im Midrasch genannten Elemente im Menschensohn gipfeln. Er ist der Träger des Geistes und mithin auch aller übrigen Elemente. Die Vermutung, dass die Gestalt des Menschensohnes, wie sie in der jüdischen Spekulation erscheint, in einer ganz engen Beziehung zur Anthroposlehre steht³⁷¹), wird durch die angeführte Midraschstelle bestätigt. Wir erinnern uns auch an Monoimos, in dessen System der *εἰς τοῦ ἀνθρώπου* die Stellung erhält, die sonst dem Anthropos zukommt. Jetzt wird es deutlich, inwiefern die Buchstabenspekulation des Sefer Jesira nur die Ausführung des schon in der Sefirotlehre Enthaltenen darstellt. Die Möglichkeit der Anknüpfung an indisches Gedankengut war mit der synkretistischen Gleichung: Anthropos = Adam = Purusa gegeben.

Im Hinblick auf diese Gleichung stellt die von den Buchstaben ausgehende Kosmogonie die in der Sefirotlehre als Elemente gedeuteten Schöpfungen der Genesis mit Hilfe indischer Vorstellungen als Adam, den Urmenschen, dar, aus dem die Welt entsteht. Adam ist aber für die jüdische Spekulation zugleich auch die *anima generalis* (s. S. 60). Die sich daraus ergebende Identität der Elemente mit der Allseele — wie wir gesehen haben, besteht diese Identität auch für den Manichäismus — erhält im Sefer Jesira ihren Ausdruck darin, dass die Elemente durchweg mit den rein geistigen Teilen des indischen Seelenapparats parallelisiert werden. In der Gleichsetzung der Buchstaben mit den Elementen knüpft diese Schöpfungslehre an jüdische und indische Phantasien zugleich an. Das Weltbild, das sie entwirft, ist das der Astrologie und der indischen Entsprechungssysteme. Eine spätere Bearbeitung vereinigte diese Kosmogonie mit der Schöpfungslehre der Sefirot zu einem Gesamtbilde nach neuplatonischem Muster. Es lag nahe, die sich in den Buchstaben darstellende *anima generalis* als die Weltseele mit

³⁷⁰) Zu Gen. 11, 28.

³⁷¹) Bousset-Gressmann, Die Religion des Judentums im späthellenist. Zeitalter 267.

den in ihr enthaltenen Ideen des Nus zu deuten, während für diesen noch einmal auf die Sefirotlehre zurückgegriffen werden konnte. Bei der Umdeutung der Elemente in Ideen kam der Bearbeitung der indische Begriff des feinen Elements zu statten ³⁷²⁾. Im übrigen macht sich die Bearbeitung einer Gedankenlosigkeit schuldig, indem sie die in der Sefirotlehre erscheinenden Schöpfungen Himmel und Erde zum zweitenmal aus den Buchstaben entstehen lässt, und verfährt auch bei der Überleitung der Elemente als Ideen in die entsprechenden Realitäten nicht konsequent.

Der Nachweis eines neuplatonischen Elements in der Spekulation des Sefer Jesira ³⁷³⁾ ergibt für die Datierung der Schrift in ihrer vorliegenden Gestalt als einen *terminus post* das III.—IV. Jhdt. n. Chr. Wahrscheinlich gehört aber nicht nur die neuplatonische Redaktion, sondern auch schon die Schöpfungslehre des Buchstabenteils einer viel späteren Zeit an. Die ausgebildete astrologische Mikrokosmosspekulation dieses Bestandteils des Sefer Jesira lässt seine nahe Verwandtschaft mit den späten Dokumenten der arabischen Gnosis erkennen und einen Einfluss von dieser Seite vermuten ³⁷⁴⁾. Es ist nicht ausgeschlossen, dass das Indische, das dem Sefer Jesira seinen Charakter aufprägt, ebenfalls erst aus solchen späten arabischen Quellen stammt. Aber auch wenn diese

³⁷²⁾ Die feinen Elemente wurden als Ideen gedeutet, die groben, die ja nicht rein sind, sondern jedesmal Bestandteile aller Elemente unter Vorherrschaft eines enthalten, als die Entsprechungen der ideellen Elemente in der Wirklichkeit. Erst aus den groben Elementen gehen die Bildungen in Makrokosmos, Jahr und Mikrokosmos hervor. Die ideelle Welt des Sefer Jesira ist also eine Welt ideeller Elemente.

³⁷³⁾ Einen solchen Nachweis suchte auch Baeck, Monatschr. f. Gesch. u. Wiss. des Judentums 1926, 371 ff. zu liefern, indem er in den Sefirot die Henaden des Proklos wiedererkennen wollte. Baecks Ausführungen entbehren jedoch jeder Grundlage.

³⁷⁴⁾ Man vergleiche die von E. Blochet, *Rivista degli studi orient.* IV, 65 ff. analysierten Texte und F. Dieterici, *Die Anthropologie der Araber im zehnten Jahrhundert n. Chr.*, Leipzig 1871, 41 ff. Arabischen Einfluss scheint die Bezeichnung „Mütter“ für die den Elementen Feuer, Luft und Wasser entsprechenden Buchstaben *Alef*, *Mem* und *Sin* zu verraten. In den arabischen Texten kommt diese Bezeichnung den vier Elementen zu: Blochet 65, Dieterici 50. Die Art, wie in der Mikrokosmosspekulation die Öffnungen am Kopf auf die Planeten verteilt werden, hat nur in arabischen und späten mittelalterlichen Texten ihre Entsprechung, s. Blochet 71 und unsre Anm. 301. Abweichend ist der Parallelismus bei Teukros-Rhetorios nach Boll-Bezold 138.

Übernahme des indischen Gedankenguts so späten Datums sein sollte, so war sie doch schon vorbereitet, da die Sefirotlehre in den Kreis einer Spekulation gehört, die sich mit indischen Elementen schon in einer Zeit verbindet, in der von einem arabischen Einfluss noch nicht die Rede sein kann.

Das Charakteristische dieser Spekulation ist die Auffassung der Elemente als einer Erscheinungsform der Gottheit oder eines ihr untergeordneten göttlichen Wesens. Als den Ursprung dieser Lehre vermuteten wir die iranische Anschauung vom Lichtgott und den ihn umgebenden, ihm wesensgleichen Elementargöttern. Sie knüpft ja auch in den meisten Fällen an eine Elementenreihe an, deren iranische Herkunft nicht zu verkennen ist. Diese Spekulation wird von der späten Orphik ebenso wie von der jüdischen und juden-christlichen Gnosis übernommen und vereinigt sich hier wie dort mit der analogen indischen Puruṣa-Lehre. Die Beteiligung des Judentums oder diesem nahestehender Kreise an dieser Spekulation äussert sich darin, dass die Schöpfungen des Genesisberichts als Elemente gedeutet und ebenfalls in der Gottheit oder dem Anthropolos zusammengefasst werden. Dabei lassen sich zwei Typen unterscheiden. Der eine nimmt sich bei der Interpretation des Genesisberichts die iranische Allreihe zum Vorbild. Er ist bei Simon Magus, sowie in der Lehre der Klementinen vertreten und liefert auch den Hintergrund für das Schöpfungsbild des Laktanz. Der andere Typus geht direkt vom Genesisbericht aus, ohne sich bei dessen Deutung der iranischen Reihe zu bedienen. Dieser Typus, der auch bei Philon zu erkennen ist, erscheint in ausgeprägter Gestalt in der Sefirotlehre des Sefer Jesira. An diese lehnt sich Manis Lehre von den Lichtelementen an. Wenn in der spät-jüdischen Mystik des Sohar die zehn geistigen Wesenheiten, die das obere Universum und zugleich auch die Form oder Figur Gottes bilden, mit dem Ausdruck Sefirot bezeichnet werden, diese geistigen Wesenheiten andererseits den *δυνάμεις* Philons verwandt sind und ferner in der sich an den Sohar anschliessenden Spekulation auch als der kosmische Adam erscheinen, so zeigt sich auch hier noch derselbe religiöse Typus, nur dass hier an Stelle der materiellen Elemente geistige Wesenheiten treten. Der Parallelismus solcher geistigen Wesenheiten mit den materiellen Elementen ist für den Typus charakteristisch und darf ebenfalls auf den letzten Ausgangspunkt dieser ganzen Spekulation, die Vorstellung von Ahura-Mazda und seinen Ameša-Spentas, die ursprünglich Elementengötter, später aber Träger rein gei-

stiger Funktionen der Gottheit darstellen, zurückgeführt werden. Bei Laktanz und in den Klementinen verbindet sich die so in ihrem letzten Ursprung auf eine iranische Vorstellung zurückgehende Spekulation dazu noch mit dem Dualismus der iranischen Lehre. Das Bindeglied lieferte der Pythagoreismus, der dem religiösen Typus in einigen Fällen seinen philosophischen Ausdruck verliehen hatte und das auch für die dualistische Ausprägung des Typus leisten konnte, da er selber einen überbrückten Dualismus darstellte.

Namen und Titel.

Abba Aricha s. Rab	Epiktet 25
Abraham 104, 128	Eros 50 ff.
Abraxas 74, 111	Euandros 51, 63
Adam 53 ff., 59, 95, 100, 129, 131	Ezechiel 113
Agathos Daimon 111	Gayomard 54
Ahura-Mazda 76 f., 131	Gregor von Nyssa 81 f., 115
Aischylos 50	Hades 74, 84
Alkmaion 38	Helios 74, 111
Amahraspand (s. auch Ameša-Spen-
ta) 76	Henochbuch, slavisches 40, 55
Ameša-Spenta (s. auch Amahra-
spand) 76 f., 131	Hera 84
Anthropos 53 ff., 94 ff., 100, 129	Heraklit 98
Apion 84	Hermes 80
Apollon von Klaros, Orakel des 73 f.	Hermetisches Korpus (s. auch Poi-
mandres) 80 f., 87
Apollonios von Tyana 99	Herodot 52, 67, 69
Archelaos 31	Hippokratisches Korpus 31, 71
Aristeides, der Apologet 51 f., 53, 55,
57, 62, 67	Hippon 31
Aristobul 40	Homilien s. Klementinen
Athanasios 37	Hystaspes 18
Athenagoras 92	Ianus 74
Attis 53	Iao 73 ff., 111 ff.
Basileides 45, 83, 85	Ilias 49
Bazra, die lauterer Brüder von 70,
75 f.	Jahve 75, 104, 111, 113
Bel 74	Jubiläen, Buch der 40 f., 118
Bhagavadgītā 95	Klementinen 15 ff., 21 f., 58 f., 62 ff.,
68, 71, 84, 87, 92 ff., 98, 110 f.,
114, 131
Bhāgavata-Purāṇa 94	Kronos 84
Brahman 99	Kṛṣṇa 95
Brhadāranyaka-Upanisad 98	Labeo, Cornelius 73
Buddha 95	Lucilius 35
Bündahišn 90	Magier, Lied der 66 f.
Chrysipp 94	Mahā-Upanisad 97
Claudian 80	Mahābhārata 97
Contestatio Jacobi 66	Mandäer 53
Dion von Prusa 66 f.	Mani 45 ff., 54, 57 f., 75 f., 95, 115 f.,
131
Dionysos 74	Manilius 118 f.
Elchasai 66	Manu 93, 122

- Mark Aurel 95
 Metis 50 ff., 73, 84
 Midrasch Bereschit rabba 128
 Mithras 52, 69
 Monoimos 54, 60 ff., 64, 75, 95 ff.,
 110, 129
 Moses 59, 81 f., 86
 Nārāyaṇa 95, 97 ff.
 Nikomachos 32, 34, 107
 Nimrod 128
 Noah 95
 Noetos 98
 Okellos 31, 34
 Ormuzd (s. auch Ormuzd und Ahri-
 man) 46, 76
 Ormuzd und Ahriman 18 f., 27, 67
 Ostanos 33
 Ovid 79 f.
 Pañcaviṃśa-Brāhmaṇa 121
Περὶ διατήρης 31
Περὶ νόμων 37
 Phanes 51 ff., 55 ff., 59, 64 f., 69,
 73, 76, 84, 93, 100
 Philolaos 65
 Philon 33 f., 36 f., 40, 44, 56 ff., 75 f.,
 85 f., 107, 112, 131
 Pistis Sophia 74 f.
 Platon 92
 Plotin 127
 Poimandres 32 f., 54, 56, 80, 87
 Poseidon 84
 Praṇava-Upaniṣad 121 f.
 Proklos 73, 130
 Puruṣa 89, 91, 97, 99 f., 131
 Pythagoras 28 f.
 Rab 41, 44 f., 48, 61
 Rāma 95
 Rekognitionen s. Klementinen
 R̥gveda 89, 96
 Rhea 84
 Saadja 101
 Sarapis 91, 111
 Seth 95
 Simon Magus 13 f., 21 f., 43 ff., 47 ff.,
 57 f., 62 f., 64 f., 66 f., 69 f., 57 f.,
 114, 131
 Šiva 89
 Sohar 42 f., 100, 131
 Soter 74
 Strassburger Kosmogonie 80, 87
 Śvetāśvatara-Upaniṣad 98
 Symmachos 60
 Taittiriya-Upaniṣad 98
 Tertullian 86
 Theo Smyrnacus 51, 109
 Vayu 69
 Vāsudeva 100
 Viṣṇu 89, 93, 95, 100
 Viṣṇu-Purāṇa 93, 96 f.
 Witelo 73
 Zaratas (s. auch Zarathustra und
 Zoroaster) 29 ff., 33, 35, 65 f., 67 f.,
 87
 Zarathustra (s. auch Zoroaster und
 Zaratas) 28 f., 66
 Zarvan 29 ff., 67, 74, 90
 Zeus (s. auch Zeushymnus) 50, 84
 Zeushymnus, orphischer 50, 56, 62 f.,
 88 ff.
 Zoroaster (s. auch Zarathustra und
 Zaratas) 28 f., 66

Inhalt.

I. Das System des Laktanz	3
II. Der dualistische Pythagoreismus	25
III. Der Typus der monistischen Alleinheitslehre	39
IV. Die Welterschöpfung aus dem Chaos	78
V. Die indische Anthropolohre	88
VI. Das Buch Jesira	101

HIIU MURRETE HÄÄLIKUTE KVANTITEEDIST

PAUL ARISTE

MIT EINEM REFERAT:

**ÜBER DIE QUANTITÄT DER LAUTE IN DEN DIALEKTEN
VON HIUMAA**

TARTU 1941

Eessõnaks.

Kui allakirjutanu koostas oma ülevaadet hiiu murrete häälikutest (Hiiu murrete häälikud, *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis* B XLVII. 1, Tartu 1939), tuli töö valmistamiseks võtta ette ka mitmesuguseid katselisfoneetilisi uurimisi, mis nimetatud tööks olid vajalised, kuid siiski sedavõrd kõrvalise tähtsusega, et kasutamisele võeti ainult osa katsete tulemusi. Muuseas on tehtud ka mitmesuguseid katseid hiiu murrete vokaalide ja konsonantide pikkuste kohta, mis tahetaksegi siinkohal esile tuua. Et katsed ei ole tehtud otseselt igasuguste kvantiteedisuhete kindlaksmääramiseks, siis esineb siin seal mõningaid vähemaid lünke. Need lüngad ei suuda siiski halvata kogu töö sihti ning käiku. Pühalepa katsealune oli pärit Kassari laiu Esikülalt. Temaga tehtud katsed on toimunud Tartu Ülikooli Foneetikalaboratooriumis 1934. aastal. Reigi katsealusega oli võimalik tegelda Helsingi Ülikooli Foneetilises Asutises 1932. aastal kadunud prof. F. Äimä lahkel juhatusel. Reigi keelejuht oli pärit Jõelt. Mõlemalt keelejuhilt on võetud iga näitesõna kümograafitrassesele vähemalt 4—5 korda. Alljärgnevas töös esitatakse üksnes mitmekordse katsetuse keskmine tulemus. Kui mõnele näitesõnale on lisatud kaks pikkust, tähendab see seda, et kasutada on kaks keskmist tulemust. Töös on toodud ainult absoluutsed pikkused, sest käesolevate ülesannete raamid ei ole nõudnud relatiivsete pikkuste välditamatu esitamist. Pealegi on katsealuseid vaid kaks, keda on püütud lasta kõnelda normaalsetes tingimustes. Et vastused oleksid normaalsed, selleks on katsetaja koostanud mitmesuguseid lühemaid küsimusi, millele näitesõnad on vastatud nagu iseseisva ühesõnalise lausena.

Esitatavad arvud osutavad häälikute pikkusi sajandikkudes sekundites. Murdosad sekunditest on ümmardatud 0,25, 0,5 ja 0,75-ks.

KONSONANDID.

Sõnaalgulise konsonandi pikkus.

Sulghäälikud.

Enne kui hakata vaatlema sõnaalguliste sulghäälikute pikkusi, tuleb üldiselt märkida, et selles asendis on konsonandi pikkus väga kõikuv. Pikkused on palju kõikuvamad kui sõna sees, kus võib ka esineda erinevusi, mis olenevad kas isikupärasustest või väga mitmesugustest välistest teguritest. Sõnaalgulise konsonandi kõikuvus oleneb kõigepealt sellest, missuguse intensiteediga on hakatud sõna artikuleerima. Kui sõna artikuleerides on tarvitatud vastavaid häälduselundeid tõhusamalt, on sõnaalguline häälik pikem. Eesti keele kohta konstateerib fakti juba Kettunen KodDial 21. Nimetatud autor väidab seda eriti just klusiilidest. Õige sageli on trasseel raske määrata, kuskohal on konsonandiga algava sõna täpne algus. Sellepärast on paljudes näidetes sõnaalguline konsonant jäetud mõõtmata.

Sõnaalgulistest klusiilidest on ohtrasti näiteid niihästi Reigist kui Kassari. Kõige enam näiteid on *k*-st. Olemasolevat aines-tikku rühmitades saame järgmise pildi.

Ühesilbilised sõnad.

Sõnaalgulisele konsonandile järgnev vokaal on lühike: Reigi *kaik* 'katk' 25, *kašt* 'kast' 35, *koḱ* 'heinasaad' 19, *koñ* 'konn' 27,25, *kont* 'kont' 31,75, *kops* 'kops' 24, *kurt* 'käbi' 26,5, *kel* 'kell' 25, *krāt* 'kratt' 28,5; *taṭ* 'tatt' 25, *top* 'pühkerätik' 19,5, *trep* 'trepp' 25,75; *puk* 'sokk' 19,5, *pōšk* 'reejalase ülespoole painutatud ots' 27,75; Kassari *kañ* 'kann' 20,75; 20, *kaḱs* 'kaks' 11,5, *ki_{HN}* ~ *kih_η* 'kest' 14,75; *tal* 'tall' 19, *tuḱ* 'tukk' 16,25, *teḱ* 'tekk' 14,5, *tiḱ* 'tikk' 14,5, *tōḱ* 'tükk' 16.

Sõnaalgulisele konsonandile järgneb pikk vokaal või diftong: Reigi *kōl* 'kool' 37,25, *kōr* '(puu)koor' 32,75, *kōrd* 'kcort' 31,5,

kél 'keel' 26,5, *kéld* 'keelt' 33,5, *kaèr* 'kaer' 34, *kòèr* 'koer' 25,75, *kòl* 'koi' 35,25, *kòiz* 'köis' 29,75; *tōp* 'toop' 41, *tōt* 'must pael Hiiu küütkuue all' 29,5, *tē* 'tee' 39,75, *tō* 'töö' 34, *tōid* 'toid' 35,5, *tāld* 'täid' 36,75; *pāt* 'suurem paat' 20, *pīz* 'pliit' 47,25, *paik* 'lapp' 35,25; Kassari *kōk* 'kook' 17,5.

Esitatud näidetest ilmneb, et Reigi keelejuhil on lühikese vokaali järgnedes sõnaalgulise *k* pikkus kõikunud 19 ja 31,75 vahel ning keskmine pikkus on olnud 26,75, s. o. keskmiste pikkuste keskmine. *t* pikkus on olnud 19,75 ja 25,75 vahel keskmise pikkusega 23,5. *p* kohta on ainult kaks näidet pikkustega 19,5 ja 27,75, keskmise pikkusega samuti 23,5. Kassari keelejuhil on üldiselt kõik konsonandid lühemad. *k* pikkus on tal kõikunud 11,5 ja 20,75 vahel; keskmine pikkus on 17. *t* kohta on kõikuvus 14,5—19 ja keskmine pikkus on 16. *p*-st puuduvad vastavad näited. Pika vokaali järgnedes on Reigis *k* kõikuvus 26,5 ja 37,25 vahel ning keskmine pikkus on 32,25. *t* pikkus kõigub 29,5 ja 41 vahel keskmise pikkusega 38. *p*-st on kaks näidet pikkustega 20, resp. 47,25, millede keskmine on 33,5. Kui sõnaalgulisele klusiilile järgneb diftong, kõigub *k* pikkus 25,75 ja 35,25 vahel, *t* pikkus kõigub 35,5 ja 36,75 vahel ning ainsas *p* kohta käivas näites on sulghääliku pikkus 35,25. *k* keskmine on 31,25 ja *t* oma 36. Näiteid on tegelikult üksnes Reigist, sest üksik Kassari näide ei suuda öelda midagi olulist. Kui võrdleme saadud Reigi keskmisi pikkusi omavahel, siis võime konstateerida huvitavat tööka, et juhul, kui sõnaalgulisele klusiilile järgneb lühike vokaal, on klusiil lühem ja kui järgneb pikem vokaalaines, siis on klusiil pikem. Need suhted olenevad eesti keeles üldiselt kehtivatest hääldusreeglitest (vt. HMM 64 jj., 98,148 jne.). Kui häälik on pikem, moodustatakse ta intensiivsemalt. Intensiivsuse kohta kehtivad aga ka koartikulatsiooni reeglid, s. o. intensiivsus ei astu esile alles asjaomase hääliku tõelisel moodustamisel, vaid juba varemini ning kestab edasi ka pärast hääliku artikulatsioonist. Intensiivsuse koartikulatsioon avaldub kõnesolevate klusiilide puhul selles, et klusiilid on pika vokaali ees veidi pikemad kui lühikese vokaali järgnedes.

K a h e s i l b i l i s e d s õ n a d.

Sõnaalgulisele klusiilile järgneb lühike vokaal ning esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonantaines: Reigi *kalà* 'kala' 23,25, *kanà* 'kana' 30,25; *tazà* 'tasa' 43, *taràz* 'karjaaias' 33,5; *pigì* 'pigi; keetmata, pooltoores' 30,5, *pilì* 'pilv' 41,75; Kassari *kalà*, 'kala'

18,5, *kanà* 'kana' 22,5; 19, *kazì* 'puhasta' 16,75, *kidà* 'keda' 16,75, *kilù* 'kitsetall' 14,75, *kòdò* 'rauk' 14,75, *kazùk* 'kasukas' 14; *tazà* 'tasa' 18,75, *tulèn* 'tulen' 19,5; *padl* 'padi' 17,5, *pagl* 'iil, hoog' 25,75, *püà,l* 'pügal' 16.

Sõnaalgulisele klusiilile järgneb lühike vokaal ning esimese ja teise silbi vahel on keskpikk konsonantaines: Reigi *kañbà* 'hulga, jõugu' 28,25, *kañhàz* 'kangas' 28,5, *kašši* 'kassi' 26, *kaikù* 'katku' 23,25, *koñnà* 'konna' 32,5; 29,25; *taṣṣpà* 'tapa' 21,75, *toñdì* 'tondi' 37,5, *toṣṣpì* 'pühkerätiku' 27,25; *puḱkàd* 'sokud' 23,25, *puñbà* 'pumba' 37,25; Kassari *kañnù* 'kannu' 18, *kaṛdà,B* 'kardab' 11, *kaṛdà,n* 'kardan' 12,25, *kašti* 'kasti' 21,5, *kašši* 'kassi' 13,25; 13,5, *koṭti* 'koti' 13,75; 14,5, *kuḱkèd* 'kuked' 16,75, *kuṛrùd* 'voldid' 20,5, *kuṛtsùd* 'kortsud' 14,5, *kihñùd* 'kestad' 15,5, *krēmà* 'kraami' 21,5; *tallèd* 'talled' 14,25, *taṣṣpà* 'tapa' 22.

Sõnaalgulisele klusiilile järgneb lühike vokaal ning esimese ja teise silbi vahel on ülipikk konsonantaines: Reigi *kañgæ* 'kange' 25,75, *koñnv* 'konna' 26,25, *kašvvB* 'kasvab' 25,75; *toñtti* 'tonti' 31; *puñppv* 'pumpa' 36; Kassari *kañnò* 'kannu' 16,5; 21,25, *kaṛttv* 'karta' 12; 11,75, *kašši* 'kassi' 15; 12, *koṭti* 'kotti' 13,25, *kuḱkə* 'kukke' 14,5, *kuṛtsòz* 'kortsus' 13; *tallə* 'talle' 14,5; *taṣṣp* 'tappa' 20,5.

Sõnaalgulisele klusiilile järgneb keskpikk vokaal või lühike diftong. Esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonantaines: Reigi *kāni* 'kaani' 30,75, *kōli* 'kooli' 32,75, *kōri* 'koori' 33,25, *kōniud* 'koonud, lõuad' 34, *kēlē* 'keele' 28,5, *koērà* 'koera' 30; *tōbi* 'toobi' 32,5, *tōdi* 'toodi' 28, *tuizù* 'tuisu' 37,25; *pizi* 'pliidi' 47,5, *pōzàz* 'põõsas' 36,5, *paigà* 'lapi, paiga' 45,5; Kassari *kōgò* 'koogu' 12,5, *kīdà* 'kiida' 16,25; *pōdi* 'paadi' 15,25.

Sõnaalgulisele klusiilile järgneb keskpikk vokaal või lühike diftong. Esimese ja teise silbi vahel on pikk konsonantaines: Reigi *kaissu* 'kaissu' 32,25, *koüssi* 'kaussi' 42,25; *tōppi* 'toopi' 34,25, *tōtti* 'tooti' 33,75, *tuisku* 'tuisku' 39,75; *paikkv* 'lappi, paika' 29,75; Kassari *kōkkò* 'kooku' 15,75, *kītmv* 'kiitma' 13, *kīttòz* 'kiitus' 13,25; *pātte* 'suuremat paati' 18,25, *pāikkə* 'päike' 14,5.

Sõnaalgulisele klusiilile järgneb ülipikk vokaal: Reigi *kāni* 'kaani' 27, *kōli* 'kooli' 35,25, *kōri* 'koori' 33,75, *kōriz* 'koores' 31; 36, *kēli* 'keeli' 36,25; *pizi* 'pliiti' 43,25, *pōzvd* 'põõsad' 30,75; siia kuuluvad ka sõnad pika diftongiga: *kōèrv* 'koera' 32,75, *kālzeD* 'vanaaegne rahvarõivas käised' 28,5.

Kahesilbiliste sõnade alguses olevate klusiilide pikkust kokku võttes saame järgmise pildi. Lühikese vokaali ees, kui esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonantaines, on Reigis *k* pikkuse kõikuvus 30,25 ja 33,25 vahel ning keskmine pikkus on 31,75. *t* pikkus on 33,5 ja 43 vahel ning keskmine pikkus on 38,25. *p* vastavad arvud on 30,5—41,75, resp. 36. Kassari keelejuhil on *k* pikkuste kõikuvus 14 ja 22,5 vahel keskmise pikkusega 17 sajandikku sekundit. *t* pikkuste kõikuvus on 18,75 ja 19,5 vahel ja keskmine pikkus on 19. *p* pikkus kõigub 16 ja 25,75 vahel ning keskmine pikkus on 19,75. Kui lühikese vokaali järel esimese ja teise silbi vahel on keskpikk konsonantaines, on niihästi Reigi kui ka Kassari keelejuhil sõnaalguline sulghäälik lühem. Reigis on nüüd *k* pikkuse kõikuvus 23,5 ja 32,25 vahel ja keskmine pikkus on 28. *t*-l on pikkuse kõikuvus 21,75 ja 37,5 vahel ning keskmine on 28,75. *p*-l on pikkuse kõikuvus 23,25 ja 37,25 vahel ning keskmine on 30,25. Kassari näidetes kõigub *k* pikkus 11 ja 21,5 vahel, keskmine pikkus on 14,25. *t* pikkuse piirid on 14,25 ja 22 vahel ning keskmine pikkus on 18. *p* kohta puuduvad kohased näited. Kui sõnaalgulisele klusiilile järgneva lühikese vokaali järel on esimese ja teise silbi vahel ülipikk konsonantaines, on sõnaalguline häälik veelgi lühem. Reigist on arvessetulevat ainestikku *k* kohta, *t*-st ja *p*-st on vaid üks näide kummastki, mis võivad olla juhuslikudki. *k* pikkuste kõikuvus on siin 25,75 ja 26,25 vahel keskmisega 26. Kassaris on sama sulghääliku pikkuste kõikumisvõimalused olnud 11,75 ja 21,25 vahel ning keskmine on 14,25. Kahes *t* kohta olevas näites on pikkused 14,5, resp. 20,5 ning nende keskmine on 17,5. Et sõnaalguline klusiil on üha lühenenud, mida pikem on sõnas esimese silbi vokaalile järgnev konsonantaines, seletub taaski kvantiteedi koartikuleerimisprintsibiiga, mida äsja on puudutatud. Kui järgneb pikk konsonantaines, siis juba sõna algust artikuleerides võetakse arvesse kvantiteedi kasvu, mis pea on tulemas. Et mitte üle pingutada vastavaid hääldusorganeid, lühendatakse nende tegevust sõna alguses, kus see on võimalik, sest siin pole klusiili kvantiteedil fonoloogilist funktsiooni.

Kui sõnaalgulisele klusiilile järgnev vokaalaines on pikk, on kvantiteedisuhted teised kui praegu kirjeldatud sõnarühmas. Keskpika vokaali või lühikese diftongi ja lühikese konsonantainese järgnedes esimese ja teise silbi vahel on Reigis *k* kõikuvus 28,5 ja 34 vahel ning keskmine pikkus on 31,5. *t*

vastavad arvud on 28—37,25, resp. 32,5; *p* omad on 36,5—47,5, resp. 43. Kassari keelejuhil kõigub *k* pikkus 12,5 ja 16,25 vahel ning keskmine on 14,25. Kui sõnaalgulisele klusiilile järgneb samuti keskpikk vokaal või lühike diftong, ent esimese ja teise silbi piiril on pikk konsonantaines, siis on Reigis *k* pikkuse kõikuvus 32,25 ja 42,25 vahel keskmisega 37,25. *t* vastavad arvud on 34,25—39,75, resp. 36. Kassaris on *k* kõikuvuspiirid 13 ja 15,75 vahel ning keskmine pikkus on 14. Samal keelejuhil on *p* pikkused 14,5 ja 18,25, nõnda et nende keskmine on 16,25. Kui sõnaalgulisele klusiilile järgneb ülipikk vokaal või pikk diftong, on Reigis *k* pikkuste kõikuvus 27 ja 36,25 vahel ning keskmine pikkus on 32,5. *p* kõikuvus on 30,75 ja 43,25 vahel, otsustades kahe näite järgi. Nende keskmine on 37. Võrreldes käesoleva rühma pikkusi ühesilbiliste sõnade ja ka kahe-silbiliste lühivokaaliliste sõnade pikkustega, siis näeb jällegi, et pika vokaalainese järgnedes võib eelnev konsonant pikeneda. Pikene-mine tuleb hästi esile just Reigi keelejuhi hääldusuu-suses, kuna Kassari näidetes seda lausa ilmselt ei märka. Esitatu põhjal võib väita, et hiiu murretes sõnaalgulise klusiili pikkus oleneb suurel määral sellest, missugune on järgnev vokaal- ja konsonant-aines, nimelt kuidas on nende pikkussuhted. Kuidas võiks sõna üldpikkus mõjustada sõnaalgulise klusiili pikkust, seda osutavad kohetoodavad enam kui kahe-silbilised sõnad.

Mitmesilbilised sõnad.

Reigi *kalade* 'kalade' 29,75, *kaladele* 'kaladele' 36,25, *keremv* 'Keremaa küla Pühalepas' 28, *kañnañtmv* 'kannatama (uuem kuju)' 28,25, *kañnadvmv* 'kannatama (murdeomasem vorm)' 30,25; 29,5, *kañgvze* 'kangasse' 27,5, *kokkvde* 'saadude' 28,75, *kuitsumv* 'kut-suma' 19,25, *kākkidez* 'kaakides' 33,75; *taradesse* 'karjaaedadesse' 29,5, *tahame* 'tahame' 28,25, *tegèvvd* 'teevad' 34, *tōppidez* 'toopides' 33,75; *pagānv* '(kirumissõna) pagana' 25,25, *pukkvde* 'sokkude' 26,75; Kassari *külā,ssə* 'külasse' 17, *ka,əagatte* 'kajakate' 17,25, *kazucvcp* 'kasukaga' 17,5, *kadā,çvd* 'kadakad' 19, *kanā,le* 'kanale' 20, *kirjvdmpñtv* 'kirjutamata' 17,25, *kirjūdvd* 'kirjutad' 14,5, *kir-jūdpt* 'kirjutatud' 14, *koittēde* 'kottide' 17, *koittēdez* 'kottides' 21,5, *koittēdegp* 'kottidega' 19,75; 21, *kāzigōsse* 'kaasikusse' 10,75, *kašti-gāz* 'kastikaas' 13,25; *tegempñtv* 'tegemata' 14,25, *tōmpñtv* 'toomata' 14,25, *tulē-bāk* 'tuletorn' 14; *pügā,lpd* 'pügalad' 15,75, *palā,çvd* 'voodilinald, linad'. Ilma et hakkaksime üksikasjaliselt rühmitama

enam kui kahesilbiliste sõnade alguskluusiili kvantiteeti, võime nentida toodud näidetele silma heites, et siin korduvad samad tõsiasi-
asjad, mida on juba mainitud eelnenud käsitlustes. Tähtis on nimelt see, missugune on konsonantaines esimese ja teise silbi vahel, s. o. missugune on selle konsonantainese kvantiteet ning teiseks, missugune on alguskluusiilile järgneva vokaali kvaliteet. Sõna üldpikkus ei pea tingimata mõjustama alguskluusiili pikkust. Pandagu selleks tähele sõnu *kõttēde*, *kõttēdez* ja *kõttēdeap*, kus pikkused on 17; 21,5; 19,75 ja 21, või sõnu *kirjūdnp*, *kirjūdpt* ja *kirjūdpmpttp* pikkustega 14,5; 14; 17,25. Üldiselt on aga siiski pikemates sõnades alguskluusiil veidi lühem kui lühikestes sõnades, mis ongi täiesti ootuspäraseks nähtuseks. Eesti keeles valitseb kvantiteedi suhtes see põhimõte, et mida pikemaks muutub sõna, seda enam lühenemistendentsi on igal üksikul häälikul. Sõna alguses ei näi see põhimõte olevat nõnda silmatorkav kui sõna sees.

Mägiste EKA 5,42 arvab Maarja-Magdaleena murdest, et siis on alguskonsonant lühem, kui silp on kinnine, mille alguses on konsonant. Sama näeb ka hiiu murretes. Hiiu murded osutavad veel, et ka siis on sõnaalgulisel konsonandil tendentsi pikem olla, kui teine silp on lahtine. Teatavasti on igal häälikul omapikkus (Jespersen LPh 181, 187). Kõige pikem näib olevat *p*. Sellele järgneb *t* ja kõige lühem on *k*. Reigi katsealusel on *p* pikkus umbes 33,75, *t* oma 33,25 ja *k* oma 30,75. Kassaris on vastavad pikkused 18; 17,5; 15. Näeme siis, et hiiu murrete sõnaalgulistest klusiilist on kõige pikem ka *p* ja kõige lühem *k*. Gassert StLVI 44 ütleb saksa keelest, et sõnaalguses on klusiili pikkus õige kõikuv, kuid siiski võib tähele panna üldist tendentsi hääldada selles asendis pikka klusiili. Sama tööka võib konstateerida ka eesti keele kohta. Gassert nimetab nähtust "könefüsioloogilis-psühholoogiliseks laiskusseaduseks".

Ahtushäälikud.

s.

Kvantiteedi ja helilisuse suhete poolest käib eesti keeles *s* üldiselt käsikäes klusiilidega. Sellepärast võetaksegi käesolevas ühenduses ahtushäälikute hulgast kõigepealt vaatlusele *s*-häälik.

Ühesilbilised sõnad.

Sõnaalgulisele *s*-le järgneb lühike vokaal: Reigi *suk* 'sukk' 15,5, *süt* 'sütt' 18,25; Kassari *sok* 'sokk (gen. soki)' 26,5, *suk* 'sukk' 21, *särk* 'särk' 4,5.

Sõnaalgulisele *s*-le järgneb pikk vokaal või diftong: Reigi *sür* 'suur' 19, *sō* 'soo' 20,75, *sōp* 'seebipära' 19,75, *sā* 'sina' 13,5, *sōid* 'soid' 16,25; 20,5.

Toodud näited on Reigist ühtlase iseloomuga. Kassari omad osutavad just vastupidi suurt kõikuvust. Suur kõikuvus tuleb sellel keelejuhil esile ka muudes *s*-näidetes. Kõikuvuse suur amplituud ei tarvitse olla puhtisiklik joon, vaid see võib esile tulla igal kõnelejal, nagu on näidanud katsetused Tartu Ülikooli Foneetika-laboratooriumis. Kui sõna algust emfatiseeritakse natuke enam, võib artikuleerides see häälik muutuda pikemaks palju hõlpsamini kui mõni teine, ja vastupidi, põgusas sõnaalguses jääb *s*-i pikkus õige lühikeseks. Kui sõnaalgulisele *s*-le järgneb lühike vokaal, on *s*-i kõikuvus Reigis 15,5 ja 18,25 vahel ning keskmine pikkus on 17,25. Kassaris on kõikuvus 4,5 ja 26,5 vahel ning keskmine pikkus on 17,25. Kui järgnev vokaalaines on pikk, on Reigis ka *s* pikem. *s*-i piirid on 13,5 ja 20,75 vahel ning keskmine pikkus on 18,25. Näeme siis, et *s*-i suhtes kehtivad samad reeglid, mis on püstitatud ühesilbiliste sõnade alguses olevate klusiilide kohta.

Kahe silbilised sõnad.

Sõnaalgulisele konsonandile järgneb lühike vokaal ning esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonantaines: Reigi *sadā* 'sada' 15,5, *senē* 'selle' 19,25.

Sõnaalgulisele konsonandile järgneb lühike vokaal ning esimese ja teise silbi vahel on keskpikk konsonantaines. Selle kohta on olemas paar näidet Kassari: *sārēi* 'särgi' 5, *sukkā* 'suka' 17.

Sõnaalgulisele *s*-le järgneb keskpikk vokaal; esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonantaines: Reigi *sūrē* 'suure' 18,5, *sēnēz* 'seen' 19,25, *sōbā* 'seebipära' 18,5; Kassari *sōbāz* 'saabas' 18,25.

Sõnaalgulisele *s*-le järgneb keskpikk vokaal; esimese ja teise silbi vahel on pikk konsonantaines: Reigi *sōppv* 'seebipära' 21,75.

Sõnaalgulisele *s*-le järgneb ülipikk vokaal: Reigi *sūrez* 'suures' 18,5; 17,5, *sēnē* 'seene' 19,25.

Kui sõnaalgulisele *s*-le järgneb lühike vokaal, on järgneva lühikese konsonantainese puhul *s*-i kõikumispiirid 15,5 ja 19,25 vahel ning keskmine pikkus on 17,25. Keskpika konsonandi järgnedes on pikkuse kõikumus 5 ja 17 vahel keskmise pikkusega 11. Et näiteid on kummagi pikkussuhte kohta ainult paar tükki ning rühmad on pealegi eri keelejuhtidelt, on raske neid omavahel võrrelda. Kui sõnaalgulisele *s*-le järgneb keskpikk vokaal ja sellele lühike konsonantaines, kõigub Reigis *s*-i pikkus 18,5 ja 19,25 vahel, kusjuures keskmine pikkus on 18,75. Ainsa Kassari näite *s*-i pikkus on 18,25. Kui *s*-le järgneb ülipikk vokaal, on kõikumus Reigis 17,5 ja 19,25 vahel ning keskmine pikkus on 18,75. Kuigi näiteid on olnud napivõitu, võib peajoontes siiski nentida, et *s*-i kohta kehtivad samad suhted siingi, mis olid maksmas vastavate suhete puhul sõnaalgulistel klusiilidel.

Lõpuks toodagu näited, mis on pikemate kui kahesilbiliste sõnade kohta. Reigi *sõnalene* 'sõnakas' 23,25, *silluv* 'silita' 20,5, *sattuuv* 'puudutab' 16,25, *sõnkmēd* 'sea tuhnutud maa' 18,25, *saituuvd* 'puutuvad' 16,25; Kassari *sigāpe* 'sigade' 18,25; 16,5, *sigadele* 'sigadele' 15.

Reigis on nende sõnade alguses oleva *s*-i pikkuste kõikumine 16,25 ja 23,25 vahel; keskmine pikkus on 19. Kassaris on vastavad arvud 15—18,25, resp. 16,5. Kui üldiselt võrrelda *s*-i pikkusi klusiilide omadega erisugustes kvantiteedisuhetes, näeme, et Reigis on *s* tunduvalt lühem kui klusiil. Klusiili pikkus oli 30,75—33,75, ent *s* on keskmiselt vaid 17,25. Kassaris on olukord just vastupidine. Selle murde keelejuhil oli klusiili keskmine pikkus 15—18 ja *s* on ka 17,25. Seega siis on siin *s* umbes samapikkune kui klusiil või *k*-st isegi pikem. Lehitsedes eri keelte kohta tehtud häälikute kvantiteediuurimisi, näeb, et kohati on *s* pikem kui klusiilid (Äimä PhLI 55), kohati taas lühem (Laurosela FTEPM 83) või samas murdes on *s* mõnest klusiilist pikem ja mõnest lühem (Laurosela l. c.). Näib, et *s*-i pikkus ei olene mitte nõnda palju eri keelest kui eri kõnelejust. Ka sõna sees on *s*-i pikkus õige ebastabiilne.

m ja *n*.

Pilku mõlema hääliku kohta käivaile näiteile heites, märkame kohe, et klusiilide kohta toodud seadused tulevad siingi esile. Et aga näitesõnu ei ole liiga ohtrasti, esitatakse kogu ainekik ühises rühmas. Reigi *merē* 'mere, merre' 24,5, *maṁmā* 'mamma' 13,5,

maĩmv 'matma, peitma' 19, *mõrì* 'vanaeide' 21,75, *mõri* 'vanaeite' 16,25, *mõr* 'vanaeit' 16, *mā* 'maa; mina' 14, *mak̃kide* '(vanaaegsete) vorstide' 14.

Reigi *nāp* 'näpp' 21, *nõm* 'kanarbik' 8, *nüid* 'nüüd' 18,25, *nõk̃* 'surnu, kodukäija' 12,5, *nuřcā* 'nurga' 15, *nõmm̃el* 'kanarbikul' 6,25, *nõlāz* 'nõel' 14,75, *nĩdì* 'niidu' 10,25; 16, *nõci* 'surnu, kodukäija' 19, *nõkki* 'surnut' 19,75, *nĩtti* 'niitu' 13, *nõlv* 'nõela' 13,75, *nĩttidecv* 'niitudega' 13; Kassari *neĩtsit̃* 'neitsi' 3,5, *nāĩttv* 'näidata' 7, *naĩtugeine* 'natuke' 12,25; 4.

Leiduvate näidete põhjal võib öelda, et bilabiaalse ahtushääliku *m*-i keskmine pikkus on 17,25 Reigi keelejuhil. Seega on siin *m* ja *s* ühepikkused. Prepalataal- või alveolaarnasaali *n* keskmine pikkus on kõigest 14,25. Kassari keelejuhi näidete *n*-i keskmine on 6,75, mis ületab kaugelt selle keelejuhi *s*-i pikkused lühiduse poolest. Klusiilide puhul nägime, et labiaalne häälik oli pikem kui dentaalne. Sama olukord tuleb siis ilmsiks ka homorgaanse ahtushääliku juures.

r.

Selle hääliku kohta käivad näited sõnaalgulises asendis on Reigist *roĩ* 'rott, hiir' 12,75, *rut̃* 'rutt' 11, *roķ* 'rokk, supp' 13,75, *radā* 'rada' 20,75, *roķkā* 'roka, supi' 18,75, *rāpp̃e* 'suitsuauk saunal või rehetoal' 25; Kassari *ruci-rēķ* 'rukkirääk' 14,5.

Reigi näidete sõnaalgulise *r*-i keskmine pikkus on 17. Kõikumise võimaluste piirid on õige avarad, nimelt 11-st 25-ni. Mida tugevam on *r*, seda pikem ta on. Eesti keele sõnaalguline *r* ei ole eriti tugev. Enamasti on vaid paar keeleotsa võnget *r*-i moodustamisel selles positsioonis. Eriline juht *r*-i, mille käsitus kuulub ka siia, on selle hääliku esinemine sõnaalgulise klusiili järel: Reigi *krāt̃* 'kratt' 5,75, *trep̃* 'trepp' 6,5; 6,75; Kassari *krām̃a* 'kraami' 11,5. Reigis on sel juhul *r*-i keskmine pikkus ainult 6,25 ja üldse pikkus võib kõikuda 5,75 ja 6,75 vahel. Seega siis on see *r*, mille ees on klusiil, tunduvalt lühem absoluutses alguses olevast *r*-st. Nagu Tartu Ülikooli Foneetikalaboratooriumis tehtud katsetest on ilmnenu, on selles asendis *r*-l sageli kõigest üks täielik keeleotsavõnge. Pealegi on helitule klusiilile järgnev *r* ka ise helitu.

l.

Sellest häälikust on olemas rohkesti katseainestikku ja sellepärast on võimalik siin mõnel määral ette võtta rühmitamist.

Ühesilbilised sõnad.

l-le järgneb lühike vokaal: Reigi *laṗ* 'lapp' 12,25, *luḱ* 'lukk' 12,25, *liṗ* 'lipp' 10.

l-le järgneb diftong: Reigi *loṽl* 'laul' 11, *leiḅ* 'leib' 11,25.

Ühesilbilistes sõnades on esimesel juhul *l*-i pikkuse kõikuvus 10 ja 12,25 vahel ning keskmine pikkus on 11,5. Teisel juhul on keskmine pikkus 11.

Kaheasilbilised sõnad.

Sõnaalgulisele *l*-le järgneb lühike vokaal ja lühike konsonantaines. Siin on esitada vaid üks Reigi näide: *lehēm* 'lehm' 9,5.

Sõnaalgulisele *l*-le järgneb lühike vokaal ja keskpikk konsonant: Reigi *luḱḱuḽ* 'lukud' 8,5; 8, *liṗṗu* 'lipu' 9,25, *liṗṗuḽ* 'lipud' 8,75; Kassari *laṗṗsē* 'lapse' 8,75, *laṗṗsēḽ* 'lapsed' 8,5.

Sõnaalgulisele *l*-le järgneb lühike vokaal ja ülipikk konsonantaines: Reigi *luḱḱu* 'lukku' 10,5, *luḱḱuz* 'lukus, lukkus' 8,5; Kassari *laṗṗsē* 'lapsi' 3,25; 4,25.

Lühikese vokaali järgnedes on Reigis *l*-i keskmine pikkus 9,25 ja Kassaris 6.

Sõnaalgulisele *l*-le järgneb pikk vokaal või lühike diftong ja neile lühike konsonantaines: Reigi *leiḱu* 'liigu' 11, *leiḱēz* 'kaalikas' 13, *loṽlu* 'laulu' 10,75; Kassari *lōzī* 'Laasi (pere)' 6,75. Reigi keskmine *l*-i pikkus on 11,5.

Sõnaalgulisele *l*-le järgneb lühike diftong ja sellele pikk konsonantaines: Reigi *leiḱḱu* 'liiku' 10,5, *leiḱḱid* 'kaalikaid' 10,25; Kassari *laṽṽṽ* 'laupäev' 8. Reigi keskmine pikkus on 10,25.

Sõnaalgulisele *l*-le järgneb pikk diftong ja lühike konsonantaines: Reigi *loṽlvb* 'laulab' 11,25, *leiḅv* 'leiba' 10,5. Nende keskmine pikkus on 10,75.

Lõpuks esitatagu *l* nende sõnade alguses, millel on enam kui kaks silpi: Reigi *luḱḱude* 'lukkude' 10,5, *loṽlude* 'laulude' 10; Kassari *lizlōpl* 'lähedal' 9,25, *leiḱadpḱse* 'lõigatakse' 10. Reigis on *l*-i keskmine pikkus 10,25 ja Kassaris 9,5.

Reigi näidete alguses esineva *l*-i üldine keskmine pikkus on umbes 10,25 ja Kassaris 7,5. Kuigi *l*-i kohta olev ainestik on tükati lünklik, näeb siiski, et need reeglid, mida on mainitud klusiilide pikkustest, tulevad esile ka siin. Klusiilide, *s*-i ja *l*-i vabal võib teha otsuse, et sõnaalgulise konsonandi kvantiteet oleneb õige suurel määral sellest, missugune on järgneva vokaalainese

ning esimese ja teise silbi vahel oleva konsonantainese kvantiteet. Sõna enese pikkus ei ole nõnda oluline, kuigi ka tema avaldab mõju kvantiteedi üldisele lühenemisele.

v.

On jäänud järele nn. poolvokaal *v*. Sellest on järgmised näited: Reigi *või* 'või' 11,25, *vagà* 'vaga' 15,5, *vill* 'vili' 16,25, *vañdv* 'adra vanda' 9,75, *veĩgd* 'võtnud' 4,75, *vařgv* 'varga' 9,25, *vānvd* 'vaagnad' 16,25, *võřvd* 'võõrad' 12,5, *vaerid* 'vaeraid' 13,25, *vagadele* 'vagadele' 18,5, *vagadel* 'vagadel' 17,75, *vařjvmd* 'varjama' 15,75; Kassari *varp* 'vart' 5,5, *vanu* 'vanu' 7, *vagu* 'vagu' 7,5; 9,5, *vaduz* 'vajus' 7,25, *vařbvd* 'varbad' 5, *vakkpdegv* 'vak-kadega' 6, *vigadegv* 'vigadega' 10,5, *vaẽšle-zẽk* 'vaestemaja' 9.

Reigis kõigub sõnaalgulise *v* pikkus 4,75 ja 18,5 vahel, olles seega õige ebastabiilne. Kassaris on kõikuvus 5 ja 10,5 vahel, mis osutab ka ebastabiilsust. Keskmine pikkus on Reigis 13,5 ja Kassaris 7,5.

Nagu on ilmsesti näidanud toodud arvustik, ei ole sõnaalgulise konsonandi pikkus täiesti meelevaldne, kuigi kõikumisvõimalused on üsna suured. Konsonandi pikkuse määrajaks on sõna üldine kvantiteedisüsteem ja iga hääliku omapikkus. Käsitletud asendis on Reigis omapikkuste astrik järgmine: *p* 33,75; *t* 33,25; *k* 30,75; *s* 17,25; *m* 17,25; *r* 17; *n* 14,25; *v* 13,5; *l* 10,25. Kassaris on skaala natuke erinev: *p* 18; *t* 17,5; *k* 15; *s* 17,25; *r* 14,5; *v* 7,5; *l* 7,5; *n* 6,75. Esiletulevad erinevused ei pea tingimata osutama mingisuguseid ilmseid murdevahesid, vaid nad osutavad osalt ka katsealuste isikupäraseid artikulatsioonitraditsioone. Lähimaist sugukeelist on soomes sõnaalguliste konsonantide järjekord kvantiteedi poolest hoopis teissugune: *s, p, t, h, k, m, r, n, v, j, l* (Laurosela FTEPM 83). Karjalas on järjekord *d, t, p, ž, m, n, š, l, n, r, v* (Donner SMK 33). Ingliskeeles näiteks on konsonantide üldine kvantiteetiline järjekord niisugune: *p, t, k, b, d, f, s, v, l, m* (Jespersen LPh 187 Meyeri järgi).

Sõnasisesse konsonandi pikkus.

Leenissulghäälikud.

Pearõhulise silbi järel.

Pearõhulise silbi järel olevast vokaalidevahelisest lühikesest klusiilist on mitmesuguseid näiteid. Toodagu kõigepealt need sõnad, kus kahe silbilises sõnas leenisklusiil järgneb lühikesele vokaalile: Reigi *vagà* 'vaga' 13, *pigì* 'pigi' 12,25; *padà* 'pada (kaardimängus)' 10, *radà* 'rada' 12,5, *sadà* 'sada' 12,25; Kassari *vagù* 'vagu' 9,75; 9,5, *pagì* 'iil, hoog' 8,5, *ogà* 'okas' 10,5, *pügà.l* 'pügal' 8; *padì* 'padi' 8,5, *kidà* 'keda' 9,5, *ködò* 'rauk' 9.

a pikkus kõigub Reigis 12,25 ja 13 vahel ning keskmine pikkus on 12,5. Kassaris kõigub pikkus 8 ja 10,5 vahel, keskmine pikkus on 9,25. *d* vastavad arvud on Reigist 10—12,5 keskmisega 11,5 ja Kassarist 8,5—9,5 keskmisega 9.

Kui säilivad lühikesel sulghäälikul samad esinemistingimused, ent sõna ise on pikenenud, siis võib sulghääliku kvantiteet muutuda. Selle kohta mõned näited: Reigi *magàm* 'magama' 12, *pagànv* 'pagana' 10,5, *vagàdel* 'vagadel' 11,5, *vagadele* 'vagadele' 10,25, *teèvvv* 'teevad' 8,25; *kudittvv* 'kõditada' 7,75; Kassari *ogà.būd* 'okaspuud' 8,5, *rugirēk* 'rukkirääk' 7,25, *sigà.de* 'sigade' 6,5; 9,5, *sigadele* 'sigadele' 6,25, *pügà.lpd* 'pügalad' 15,75, *vigadeçp* 'vigadega' 7,75, *tegempltp* 'tegemata' 5,5; *kadà.çvp* 'kadakad' 8,75, *obuzəçp* 'hobusega' 3,5.

Nüüd kõigub Reigis *a* pikkus 8,25 ja 12 vahel ning keskmine pikkus on 10,5. Kassaris kõigub *a* pikkus 5,5 ja 9,5 vahel ning keskmine pikkus on 7,25. Seega näeb, et sõna pikenedes lüheneb esimese ja teise silbi vahel oleva klusiili kvantiteet. *d* kohta on kummaltki keelejuhilt vaid üks näide, ent neist mõlemaist võib siiski näha, et *d* on lühem siis, kui sõna on mitmesilbiline. Ka *b*-näide osutab, et pikemas sõnas on klusiil õige lühike. Kuidas sõna pikenedes lüheneb leenisklusiil, näitavad muide selgelt need sõnad, millest on olemas pikem ja lühem kuju. Võrreldagu selleks *vagàdel* 11,5 ja *vagadele* 10,25, *sigà.de* 9,5 ja *sigadele* 6,25, *pügà.l* 8 ja *pügà.lpd* 6,5.

Edasi võetakse vaatlusele juhud, kus esimese ja teise silbi vahel oleva lühikese klusiili ees on keskpikk vokaal või lühike diftong: Reigi *agì* 'haagi' 13,75, *nōgì* 'surnu, kodukäija' 13, *vāgè* 'vaagen' 13,25, *leicù* 'liigu' 15,5, *leigèz* 'kaalikas' 13, *alcù* 'haigutuse'

13, *paigà* 'lapi, paiga' 12,25; *nīdī* 'niidi' 13,75; 11,75, *peidū* 'peidu' 11,75; *tōbī* 'toobi' 15,5, *sōbā* 'seebipära' 11,25; Kassari *kōgō* 'koogu' 8,5, *laūgūd* 'laugud' 8; *pōdī* 'poodi' 9,75, *kīdā* 'keda' 9,25, *nāldā* 'näita' 9; *sōbā,z* 'saabas' 5.

Käesoleval korral on Reigis *g* pikkuse piirid 11 ja 15,5 vahel; keskmine pikkus on 13,25. Kassaris on *g* vastavad arvud 8—8,5 keskmisega 8,25. *d* pikkus kõigub Reigis 11,75 ja 13,75 vahel keskmise pikkusega 12,5. Kassaris on kõikuvus 9 ja 9,75 vahel ning keskmine pikkus on 9,25. Lisatagu veel, et *b* kõikuvus on Reigis 11,25 ja 15,5 vahel keskmise pikkusega 13,25. Kassarist on *b* kohta ainult üks näide õige lühikese klusiiliga. Kui võrdleme käesoleva rühma klusiile eelmise rühma omadega, kus klusiili eel oli lühike vokaal, siis näeme, et ei ole olemas ilmselt muutust pikkustes. Suurim vahe on ainult Kassari *g-s*, mis osutab siin vähenemistendentsi. Kui aga sõna pikeneb, lüheneb praeguseski rühmas üsna ilmsesti klusiili pikkus. Seda näitab õige kujukalt Kassari sõna *leigadvkse* 'lõigatakse', kus *g* pikkus on kõigest 4,75.

Kõne alla tuleb võtta ka need juhud, kus klusiili ees on lühike vokaal ja lühike konsonant, mis kokku moodustavad umbes pika vokaali või lühikese diftongi pikkuse: Reigi *nuřgā* 'nurga' 11,25; *toñdī* 'tondi' 9,5; *kañbā* 'kamba, salga' 7,75; 9,25, *puñbā* 'pumba' 7,25; Kassari *sāřgī* 'särgi' 9,25; *kařdā,b* 'kardab' 10, *kařdā,n* 'kardan' 8,5.

Konsonandi järel on klusiili keskmine pikkus Reigis 9 ja Kassaris 9,25.

Esimese ja teise silbi vahel on lühike klusiil, mille ees on pikk konsonant ja selle ees on lühike vokaal: Reigi *kañge* 'kange' 14,5, *vařgv* 'varga' 11,5; *vañdv* 'adra vanda' 12; *vařbvd* 'varbad' 8,75.

Olemasolevate näidete põhjal võib otsustada, et sel juhul ei ole klusiilil pikenemistendentsi, vaid just vastuoksaks klusiil on õige lühike. Siia võib arvata ka sõna *kañd* 'kand' Reigist, mille *d* pikkus on 12,5.

On jäänud järele paar näidet, milledes klusiil, nimelt *d*, on kahe konsonandi vahel. Näited on Reigist: *añdmv* 'andma' 14,5, *kañdvlz* 'kaenlas' 6, *kañdvl* 'kaenla' 7. Siin on *d-l* kahes viimases näites lühike kvantiteet. Seda võiks oletada ka sõnast *añdmv*, kuid analoogilised sõnad, nagu *vañdv*, osutavad, et selles sõnas on ülal esinev *d* pikkus siiski võimalik.

K a u g e m a l s õ n a s e e s.

Nagu kohe allpool selgub, on põhjust esitada eraldi näited selle järgi, kas klusiil esineb rõhutu või kaasrõhulise silbi järel. Rõhutu silbi järel olevast *g*-st ja *d*-st on järgmised andmed: Reigi *õüzvɔv* 'ausaga' 9,75; *taradesse* 'karjaaedadesse' 8, *taràde* 'karjaaedade' 10,25, *taràdez* 'karjaaedades' 10,75, *kalàdel* 'kaladel' 9,25, *kaladele* 'kaladele' 8,5, *kalàde* 'kalade' 9,5, *vagadele* 'vagadele' 9,75, *vagàdel* 'vagadel' 9,75, *silidv* 'silita' 9,25, *pukkvde* 'sokkude' 7,75, *lippudegv* 'lippudega' 7, *niitidegv* 'niitudega' 10, *ullude* 'hullude' 8,25, *käkkidez* 'kaakides' 9,5, *loùlude* 'laulude' 7,25, *tõppidez* 'toopides' 7,25, *kañnadvmv* 'kannatama' 7,25; 7,25; Kassari *nañtugeine* 'natuke' 6,5; 7,5, *kāzigosse* 'kaasikusse' 6,5, *kazugvɔv* 'kasukaga' 5,75, *kavàgvɔv* 'kadakad' 7,5, *palàgvɔv* 'linad' 7,5; *leigavpksē* 'lõigatakse' 5, *kirjudvmpłtp* 'kirjutamata' 6,5, *kirjūdvp* 'kirjutad' 8, *kirjūdpl* 'kirjutatud' 8, *kottidegv* 'kottidega' 7; 7,25, *kottidez* 'kottides' 7,5, *kottide* 'kottide' 9,5, *vakkpdegv* 'vakkadega' 5,5, *sigà,de* 'sigade' 6,75; 9,5, *sigadele* 'sigadele' 5,75, *vigadegv* 'vigadega' 5,5, *lizidpl* 'ligidal' 10,25.

g-st on Reigist vaid üks näide, kus selle leenisklusiili pikkus on 9,75. Kassaris kõigub *g* pikkus 5,75 ja 7,5 vahel. Keskmine pikkus on 6,75. *d* pikkus kõigub Reigis 7 ja 10,75 vahel ning keskmine pikkus on 8,75. Kassaris on kõikuvus 5 ja 10,25 vahel keskmise pikkusega 8. Peale selle võib näidetest välja lugeda, et klusiili kvantiteedile avaldab mõju eelneva silbi pikkus ning sõna üldpikkus. Sõnadest *pukkvde*, *ullude*, *käkkidez*, *tõppidez*, *loùlude* on Reigis näiteks keskmine pikkus 8,5. Mõnes sõnas on kvantiteedi lühemus eriti silmatorkav. Et sõna üldpikkus mõjub ka selles asendis klusiili kvantiteedile, näitab ilmekalt Reigi sõna *kañnadvmv*, mille *d* pikkus on 7,25 ja Kassari sõnad *leigavpksē*, *kirjudvmpłtp*, *vakkpdegv*, *sigadele*, *vigadegv*, kus keskmine klusiili pikkus on kõigest 5,75.

Lõpuks toodagu need näited, millede klusiil on kaasrõhulise silbi järel: Reigi *lippudegv* 'lippudega' 12, *niitidegv* 'niitudega' 10,5, *kottidegv* 'kottidega' 7,5, *vakkpdegv* 'vakkadega' 7,5, *kazugvɔv* 'kasukaga' 6,25, *obuzəgv* 'hobusega' 6, *vigadegv* 'vigadega' 6; *kudittadv* 'kõditada' 5,75, *naljaitadv* 'naljatada' 6, *vallaitadv* 'vallatada' 7.

Kui klusiilid *g* ja *d* järgnevad kaasrõhulisele silbile, on nad lühemad. Käesoleval juhul on *g* keskmine pikkus 8 ja *d* oma 6,25.

g pikkus võiks oletatavasti olla lühem, sest kahes näites on erakordselt suur kvantiteet. On ehk võimalik, et need näited on öeldud kuidagi dikteerides: *lõppu-DEGV*, *nõtti-DEGV*, millega nagu sõna algusesse sattunud klusiil on võinud pikeneda.

Lõpetades ülevaadet sõnasisesest lühikesest leenisklusiilist, tuleb peatuda veel mõnedel liitsõnadel. Sandhikeelena eesti keel eeldab, et sõnaalguline fortisklusiil muutub leeniseks, kui ta otsestest liitub eelmise sõnaga, mille lõpul on vokaal või heliline konsonant. Hiiu murrete sandhi kohta vt. HMH 249 jj-d. Sandhi tõttu sünenud leenisest on näiteid Reigist *kaštigāz* 'kastikaas' 6,75 ja Kassaris *ogā.būD* 'okaspuud' 7, *tulēbāk* 'tuletorn' 6,5, *izūbilī* 'piksepilv' 7,25. Kõigis neis näidetes on klusiil õige lühike. Kassaris on keskmine pikkus umbes 7. Omapikkusest kõneldes võime nentida, et pearõhulise silbi järel on Reigis *g* keskmine pikkus 12,5, *D* oma 11,5 ja *B* oma 10. Kassaris on *g* pikkus 9 ja *D* oma 9,25. *B*-st olevas näites on pikkus 5. Pike-mates kui kahesilbilistes sõnades on Reigis *g* 10,5 ja *D* 7,75, Kassaris on *g* 6, *D* 8,75 ja *B* 3,5. Rõhutu silbi järel olev sõnasisene Reigi *g* on 9,75 ja *D* 8,75, Kassaris on *g* 6,75 ja *D* 8. Kaasrõhulise silbi järel on klusiil lühem, nagu natuke ülevalpool seisvad näited osutavad.

Fortissulghäälikud.

Gemineerumata fortisklusiil on eesti keeles üldse haruldane häälik. Hiiu murretes võib ta esineda üksnes mõningates kombinatsioonides, nimelt ühenduses mõne teise klusiiliga või helitu konsonandiga. Käesolevaks uurimiseks on kasutada näiteid niihästi lühikese kui ka pika fortise kohta. Mingisuguse konsonantühendi esimese osisena võib fortisklusiil olla pikk või lühike. Teise osisena on ta lühike. Lühikese esimese osise kohta on Reigist sõna *kačkū* 'katku', kus *t* pikkus on 15,5. Pikast klusiilist on enam näiteid samuti Reigist: *uks* 'uks' 23; *kačk* 'katk' 20, *mačmv* 'matma' 28, *vetņD* 'võtnud' 23; *koṕs* 'kops' 21,75. Selles asendis on pika fortisklusiili keskmine pikkus 23,25. Kuigi eelmise kvantiteediaseme kohta oli vaid üks näide, ei ole ometi põhjust arvata, et pikkus 15,5 oleks täiesti juhuslik. Kassaris on kasutada lause *kaks_kaštē* 'kaks kasti', mis on hääldatud kümograafi lehtrisse tervikuna ja seega siis foneetiliselt võttes peaaegu liitsõnana. Selle tõttu on üksikud häälikud võinud lüheneda. Nõnda näeme siis ka, et siin on *k̄* asemel esinev *k* pikkusega kõi-

gest 12. Ehkküül Kassari keelejuhil on häälikute absoluutne pikkus üldse lühem, on see pikkus siiski liiga lühike, et arvata teda keskmisele pikkusele lähedal seisvaks.

Konsonantühendi teise osisena on fortisklusiil üldiselt lühike, nagu osutavad järgmised mõõtmised: Reigi *katkù* 'katku' 10,75, *tuisku* 'tuisku' 14,75; *kaštì* 'kasti' 15,5, *muštà* 'mõista' 8, *muštù* 'mõista' 15; Kassari *kaštè* 'kasti' 11,75, *kaštì* '(gen.) kasti' 9,25.

Reigis on *k* keskmine pikkus 12,75 ja *t* oma samuti 12,75. Kassari *t* keskmine pikkus on 10,5. Näidetest paistab veel see asjaolu silma, et siis, kui ühendi esimene osis on pikk, on ka teine osis pikem. Võrreldagu selleks omavahel sõnu *katkù* ja *tuisku*, *muštà* ja *muštù* ning *kaštì* ja *kaštè*. Reigis on esimese osise lühike olles teise osise keskmine pikkus 11,5 ja esimese pikk olles 14,75. Kassaris on suhe 9,25: 11,75. Liitsõnades on siingi märgata hääliku lühenemist. Kassarist on pandud kirja *vaèštežèk* 'vaestemaja' ja *kaštìgâz* 'kastikaas'. Esimeses sõnas on *t* pikkus 7,25 ja teises umbes 8,5.

Lõpuks võib gemineerumata fortisklusiil esineda poolpikana keset konsonantühendit. Sellest on Reigist sõnad ja perekonnanimed: *sõŋkmed* 'seatuhne' 22,75, *toŋkman* 'Tonkmann' 20,75, *kaŋpmaŋni* 'Kampmanni' 17,75. *k* ja *p* keskmine pikkus on 20,5, *k* keskmine üksi on 21,75. Seega siis on siin klusiil natuke lühem kui olles pikana konsonantühendi esimeses osises, kus keskmine pikkus oli 23,25.

Konsonantühendid *ts*, *ks* ja *ps* häälduvad hiiu murretes nõnda, et klusiilaines kuulduv esimese ja teise silbi vahel ilmse geminaadina. Sellepärast pole neid siinkohal toodud. Kaugemal sõna sees on nende ühendite geminaatsus märgatamatu. Kassari sõnas *leŋgappkse*, mis tuleb kõne alla, on *k* pikkus 6,25. — Kokkuvõttes võib öelda, et pikk klusiil on keskmiselt 23, poolpikk 20,5 ja lühike 12,75 Reigi näidetes. Lühike fortisklusiil on ajalisel ainult veidi pikem kui leenisklusiil. Nende peamine vahe on moodustamise intensiteedis ja vähemal määral ka helilisuses (vt. HMH 182). Soome keele teenuisklusiilid on umbes sama pikkusega kui eesti lühikesed fortised (Laurosela FTEPM 88 jj-d). Karjala omad on aga natuke lühemad eesti fortistest (Donner SMK 20 jj-d). Eesti pikk klusiil on pikem kui karjala geminaat (Donner ibid.). Soome geminaatklusiil on taas tunduvalt pikem eesti pikast klusiilist (Laurosela op. cit. 110).

Geminaatklusiilid.

Pearõhulises asendis.

Lühialguline geminaatklusiil.

Siiakuuluvad näited on järgmised: Reigi *luḱḱuḱ* 'lukud' 17,5; 19,25, *puḱḱa* 'soku' 18,25, *koḱḱa* 'heinasao' 21, *roḱḱa* 'roka, supi' 22,75, *aḱḱama* 'hakkama' 17,5; *taitti* 'tati' 21, *saittuṭtv* 'puudutab' 13,25; *taṭṭpa* 'tapa' 17,5; 18,25, *toṭṭi* 'pühkeräti' 23,25, *liṭṭpu* 'lipu' 19,25; Kassari *sukḱa* 'suka' 16; *koṭti* 'koti' 20,75; 21,75, *nattuḱeṇe* 'natuke' 11; 14,75; *taṭṭpa* 'tapa' 20,75.

Toodud sõnadele pilku heites torkab kohe silma, et geminaadi kvantiteet sõltub ka sõna üldisest pikkusest. Sellepärast võetakse eraldi vaatlusele kahe- ja mitmesilbilised sõnad. Kahe- ja mitmesilbilistes sõnades kõigub Reigis *ḱḱ* pikkus 17,5 ja 22,75 vahel ning keskmine pikkus on umbes 19,5. Samas kihelkonnas on ainsas *t* kohta olevas näites *tt* pikkus 21. *ṭṭ* pikkus kõigub 17,5 ja 23,25 vahel; keskmine pikkus on 19,5. Kassaris on *tt* keskmine pikkus 21,25 ja *ṭṭ* pikkus 20,75. *ḱḱ*-st on vaid üks näide, kus kvantiteet on 16. Kuna see pikkus läheb tunduvalt lahku muist analoogilistest, võib arvata, et ta on juhuslikku laadi. Kokkuvõtlikult võib öelda, et pearõhulise silbi järel on kahe- ja mitmesilbilistes sõnades geminaatklusiili pikkus Reigis 20 ja Kassaris ilma *ḱḱ*-ta 21. Kui sõna on pikem, siis klusiili pikkus väheneb. Reigis on sõnades *aḱḱama* ja *saittuṭtv* klusiili keskmine pikkus umb. 15,5. Kassari kaks korda trasseele võetud näites *nattuḱeṇe* on keskmine umb. 12,75.

Keskpikk geminaatklusiil.

Sellesse kvantiteedirühma kuuluvad näited, kus geminaat esineb pika vokaali, lühikese diftongi või ühendi lühike vokaal + konsonant järel: Reigi *paṭṭkkvz* 'pangas, kambas' 20,25, *puḱḱv-del* 'pulkadel' 26,25, *aḱḱiz* 'haagis, haakis' 19,5, *nōḱḱi* 'surnut, kodukäijat' 24, *kāḱḱidez* 'kaakides' 25, *leikku* 'liiku' 26,75, *leikkin* 'kaalikaid' 22, *aikku* 'haigutust' 25, *paḱḱv* 'lappi, paika' 23,25; *toṭṭti* 'tonti' 23,75, *tōṭti* 'tooti' 23,5, *nitti* 'niitu' 34; 30, *nittidev* 'niitudega' 16,5; *kaṁṭṭpvz* 'hulgas, kambas' 17,75, *kaṁṭṭv* 'hulka, kampa' 28,75, *puṁṭṭv* 'pumpa' 27,25, *sōṭṭv* 'seebipära' 26,25, *tōṭṭi* 'toopi' 20,25, *tōṭṭidez* 'toopides' 18,25; Kassari *kōḱḱō* 'kooku' 16,25, *pāḱḱa* 'päike' 23,75, *lauḱḱi* 'lauku'; *kaṭṭv* 'karta' 21,75; 24,25, *pāṭṭe* 'paati' 19,5, *nāṭṭv* 'näidata' 24; *kaṁṭṭv* 'kaupa' 20,5.

Jättes kõrvale pikemad kui kahe silbilised sõnad, kus võib esineda lühenemisi, näeme, et *kk* pikkus kõigub Reigis 19,5 ja 26,75 vahel keskmise pikkusega umb. 22. *tt* pikkus kõigub 23,5 ja 34 vahel; keskmine pikkus on 27,75. *pp* pikkus kõigub 17,75 ja 28,75 vahel ning keskmine pikkus on 21,5. Sõnas *nõttidegv* on sõna pikemuse tõttu ilmsesti lühem kvantiteet geminaadil *tt*, s. o. kõigest 16,5. Sõnas *tõppidez* on geminaadi pikkus 18,25 ja sõnades *pulkkvdel* ning *käkkidez* ei märka geminaadi lühenemist, vaid just vastupidi, neis sõnus on klusiilaine õige pikk. Kui võtta ka pikemad sõnad arvesse, saame Reigis *kk* keskmiseks pikkuseks 22,75. Reigis on siis selles asendis geminaatklusiili pikkus üldse 21,5—27,75. Seega on klusiil siin pikem kui lühialguline geminaatklusiil lühikese vokaali järel. Kassaris on *kk* pikkuse kõikuvus 16,25 ja 25,25 vahel ning keskmine pikkus on 21,75. *tt* pikkus kõigub 19,5 ja 24,25 vahel ning keskmine pikkus on 22,25. Üksikus *pp* kohta käivas näites on selle geminaadi pikkus 20,5. Eesti keele keskpika geminaadiga kvantiteedinäiteid on Kettunen KodDial 24 jj. Kodavere murdes on see geminaat tunduvalt lühem: *kaüppa* 12,3, *taŗkka* 15,5. Hiiu keskpikkadele geminaatidele on pikkuselt lähedased soome geminaatklusiilid (Laurosela FTEPM 110).

Pikaalguline geminaatklusiil.

Pikaalgulise geminaadiga sõnadest saame järgmise pildi: Reigi *lukkuz* 'lukus, lukkus' 27, *lukku* 'lukku' 33,75, *kõkkvde* 'saadude' 31,25, *lukkude* 'lukkude' 32,5, *makkidez* 'vorstide' 34,75; *saituvvd* 'puutuvad' 28,75; *räppe* 'räpna' 38,25, *lippudegv* 'lippudega' 25,5; Kassari *vakkpdegv* 'vakkadega' 14,5; *kõttéz* 'kotis' 28,5, *kõttède* 'kottide' 25,5, *kõttèdez* 'kottides' 20,25, *kõttèdegv* 'kottidega' 16,5; 16,5.

Reigis ei ole *kk* pikkuses vahet, kas sõna on kahe- või kolmesilbiline. Sellepärast võetakse koos mõlemad juhud. Kõikuvus pikkustes on siin 27 ja 34,75 vahel ning keskmine pikkus on 31,75. *tt*-st ja *pp*-st on vaid üks näide kummastki. Sõna *lippudegv* varal võib taaski väita, et sõna pikenemisega käib kaasas üksikhääliku lühenemine. Eriti hästi torkab see aga silma Kassari näites *vakkpdegv* ja sarjas *kõttéz*, *kõttèdez* ja *kõttèdegv*. Kodavere murde geminaatide pikkust vt. Kettunen KodDial 23 jj-d. Soome geminaatklusiilidest on hiiu (ja üldse eesti) pikaalgulised geminaadid tunduvalt pikemad. Esimese ja teise silbi

vahel on Laurosela FTEPM 110 näiteks *kk* 27,9, *tt* 29,4 ja *pp* 29,4. Liivi (Kettunen ULS 7) ja karjala (Donner SMK 23) geminaatklusiilid on soome omadest veelgi lühemad.

Klusiil ühenduses *s*-ga.

Kõneldes esimese silbi järel olevaist klusiilidest, peab eraldi kõre alla võtma *ts*- ja *ps*-ühendid. Siia kuuluks ka *ks*, mille kohta ei ole aga kahjuks olemas vastavat ainestikku. Leiduvad näited on Reigist *kultsumv* 'kutsuma', kus afrikaadi pikkus on 24,75. Kassarist on võetud trasseele *neittsitt* 'neiti' 16, *kuřtsũd* 'kortsud' 14,5, *meřtsã* 'metsa' 20,75 ja *meřtsp* '(ill.) metsa' 30,5, *kuřtsõz* 'kortsus' 21,5. Lühialguline *its* on nende näidete järgi Kassaris pikkusega 14,5 ja 20,75 vahel; keskmine on 16,75. Pikaalgulise pikkus kõigub 21,5 ja 30,5 vahel ning keskmine on 26. Kui afrikaadi ees on konsonant, on afrikaat lühem. Võrreldagu selleks sõnu *kuřtsũd* ja *kuřtsõz* muude sõnadega. Kassarist on peale selle kümogrammid *ps*-st sõnades *lařpsẽ* 'lapse' 23,75, *lařpsẽd* 'lapsed' 20,25, *lařpsẽ* 'lapsi' 24, *uřk lařpsẽ* 'hulk lapsi' 20,25. Viimases näites on *řps* sellepärast lühem, et see sõna on eelmisega kokku hääldatud üheks foneetiliseks tervikuks. *řps*-i keskmine pikkus on 22. Klusiili ühendis *s*-ga pole kvantiteedi vahet üksnes klusiilaineses, vaid ka *s* on kummalgi puhul erisuguse kvantiteediga. Selle kohta vt. allpool 25.

Geminaatklusiil järgsilpides.

On olemas näiteid ainult *tt* kohta, sest *kk* ja *pp* ei esine ehtsas murdes esimese ja teise silbi piirist kaugemal. Ka osa *tt*-ga sõnu, mis tuuakse, on ühiskeelee mõjustatud. Reigi *kařnãttãmv* 'kannatama' 22,25, *nařjařttv* 'naljata' 24, *nařjařttãdã* 'naljatada' 17, *kũdĩřttãdv* 'kõditada' 22,25, *vãlařttãdv* 'vallatada' 22,75; Kassari *tõmařttv* 'toomata' 17, *kirjũdũmũřttv* 'kirjutamata' 17,75, *kařãããřttẽ* 'kajakate' 16,25, *tegemũřttv* 'tegemata' 21. Reigis on teise ja kolmanda silbi vahel rõhutule vokaalile järgneva geminaatklusiili pikkus keskmiselt 20,75. Kassarist on vaid üks näide, kus pikkus on 17. Kaasrõhulise silbi järel on Kassaris keskmine pikkus 18,25. Kõrvagagi kuuleb, et järgsilpide geminaat on pikuselt lähedane lühialgulisele geminaadile. Kõrvakuulmist kinnitab kurvide mõõtmine.

Ahtushäälikud.

s - h ä ä l i k u d.

Leenis - z.

Allakirjutanu on oma töös HMM kirjeldanud hiiu murrete s-i ja z vahelisi suhteid (214 jj.). Helilisuse poolest on z ja s samades vahekordades, nagu *g, b, d* ja *k, p, t*. Kuidas on z ja s-i kvantiteedisuhted, näeb kohe allpool. z kohta on järgmised näited intervokaalsest asendist lühikese vokaali järel: Reigi *kazù* 'kasv, kasu' 13,25, *tazà* 'tasa' 10,75, *izù* 'pikne' 10,75, *kizù* 'västra jne. kisu' 11; Kassari *kazì* 'kasi' 6,75, *tazà* 'tasa' 9, *kazùk* 'kasukas' 5,25.

Reigis on kõikuvused 10,75 ja 13,25 vahel; keskmine pikkus on 11,5. Kassaris on kolme näite keskmine pikkus 7. Kui sõna teine silp on kinnine, on z lühem, mis nähtub sõnast *kazùk*. Viimaselt murdealalt on mõõdetud veel pikemad sõnad *lizìdpl* 'lähedal' 6,75, *kazucpçp* 'kasukaga' 4,25 ja liitsõna *izùbilì* 'piksepilv' 6,5, kus näeme kõikjal jubatuntud tõika, et pikemas sõnas on häälikud lühemad. Lühim on z neljasilbilises sõnas.

Kui esimeses silbis on keskpikk vokaal või lühike diftong, on z umbes samapikkune nagu eelnenud rühmas: Reigi *pìzi* 'pliidi' 13, *põzàz* 'põõsas' 9,25, *kõzi* 'sihi, suuna' 13,25, *koùzi* 'kausi' 13,25, *tuizù* 'tuisu' 12,75, *paizè* 'paise' 12,25, *kaizù* 'kaisu' 8,5. Kõikuvus pikkustes on 8,5 ja 13,25 vahel ning keskmine pikkus on 11,75. Helilise konsonandi järel esinev z näib olevat pikem kui vokaalile järgnev. Reigi sõnades *põrzv* 'põrsa' ja *põřzàz* 'põrsas' on z pikkus 14,5, resp. 14,75, keskmise pikkusega umbes 14,5. Pikemais sõnus märkab taas tendentsi z lühenemiseks: Kassari *kāzioõsse* 'kaasikusse' on 6 ja liitsõna *l̥z̥z̥l̥ber̥e* 'Laasi pere' 4,5.

Ülipika vokaali või pika diftongi järel on z ka lühem, nagu osutavad Reigi näited: *pìzi* 'pliiti' 10,25, *põzvd* 'põõsad' 7,25, *kāiz̥ed* 'käised' 9,25, *ouza* 'ausa' 11,5. Siin on kõikuvused 7,25 ja 11,5 vahel ning keskmine pikkus on kõigest 9,5.

Mainitagu siinkohal ka paar juhtu sellest, kus z on kaugemal sõna sees. Kassari sõnas *obuz̥çp* 'hobusega' on z 3,25 ja sandhi tõttu tekkinud z sõnas *vaēštez̥k̥* on 5,5.

Fortis-s.

Nagu gemineerimata fortisklusiilid olid eesti keeles haruldased, võides peale sõna alguse fonoloogiliselt esineda vaid mõningates vähestes ühendites, nõnda leiame ka gemineerimata *s*-i üksnes mõnes asendis klusiilide ees või nende järel. Lühikese *s*-i kohta on Reigist *kašti* 'kasti' 8, *muışta* 'mõista' 5. Nende näidete varal võime seda öelda, et siis on *š* pikem, kui tema ees on lühike vokaalaines. Pikema vokaalainese eelnedes on *š* õige lühike. Mõlemal juhul on *š* lühem kui keskmise pikkusega *z*. Kuigi fortise ja leenise peaeraldajaks on nende intensiteediaste, näib siiski, et käesoleval juhul on eraldajaks peamiselt just helilisus.

Pikast *s*-st on Reigist *muıştv* 'mõista' 11,25, *tuışku* 'tuisku' 16,5, *kaşvvb* 'kasvab' 18,25 ja Kassarist *kaşte* 'kasti' 12, *kašt* 'kast' 13,5, *ušt* 'ust' 13,5, *pöşk* 'reejalaste ülespoole keeratud osa' 14,25. Toodud Reigi näited osutavad, et *s* on siis pikem, kui ta ees on lühike vokaalaines. Kui vokaalaines on pikem, on *s* lühem. Sellepärast on siin ja ka HMH-s ühel juhul kasutatud märkimisviisi *š* ja teisel juhul *š̄*. *š*-i keskmine pikkus on Reigis kahe näite kohta 13,75. Seega siis on *š*-ki tunduvalt pikem kui *š̄*, rääkimata *š*-st. Kassaris on *š*-i keskmine pikkus kolmes ühesilbilises sõnas 13,75. Kahesilbilises sõnas on *š̄* veidi lühem.

Lõpuks esineb *s* klusiili järel, kus ta pikkus on järgmine: Reigi *kuitsumv* 'kutsuma' 10,25; Kassari *neītsit* 'neitsi' 3, *laḗpsē* 'lapse' 4,5, *laḗpsēd* 'lapsed' 5, *kuḗtsūd* 'kortsud' 10, *laḗpsē* 'lapsi' 10, *ulḗ laḗpsē* 'hulk lapsi' 9,5. Olemasolevad näited osutavad meile kõigepealt, et siis, kui eelnev klusiilaines on pikem, on ka *s* pikem. Ühel juhul on *s*-i keskmine pikkus umb. 10 ja teisel juhul umb. 4,25. Seda tõika on allakirjutanu märganud ka muudes murretes ja teda registreerib Kettunengi KodDial 27. Sõnas *leḗadvḗse* (Reigi) on *s*-i pikkus 7,75.

Geminaat-ss.

Lühialguline *šs* pearõhulise silbi järel on järgmiste pikkustega: Reigi *kašši* 'kassi' 20,75; Kassari *kašši* id. 17; 16,5, kusjuures Kassari keskmine on 16,75.

Kesk pikk *ss* on veidi pikem, nagu osutavad Reigi näited *kaissu* 'kaissu' 21,25 ja *koḗssi* 'kaussi', millede keskmine on 21.

Pikaalguline geminaat Reigi sõnas *kašši* on 28,25; Kassari *kaššē* on 24,5; 23,75, keskmisega 24.

Kaugemalt sõna seest kaasrõhu järelt on Reigist juhud *taradesse* 'karjaaedadesse' 21 ja *kaŋgasse* 'kangasse' 23,25 keskmisega umb. 22. Järelikult on selles asendis ss keskpikk. Kassari on rõhutu silbi järel šs sõnas *külä,šse* 'külasse' 16,25. Kui pikem sõna on hääldatud kiiresti, võib kaasrõhugi järel olla hästi lühike geminaat, näit. Kassari sõnas *kāzigóšse* 'kaasikusse', kus šs on 12,25.

Kokku võttes s-häälikute pikkusi sõna sees, võime konstateerida, et need on lühemad kui klusiilide omad, kuigi üldiselt valitsevad samad pikkussuhted naabrusega võrreldes. Lähemate sugukeelte s-häälikutest vt. Laurosela FTEPM 89 jj-d, Donner SMK 25 jj., Kettunen ULS 7 jj-d.

h.

Sõnaalguline *h* on Hiiumaal alles Pühalepa vallas ja kõige vanematel inimestel ka Reigi külades vastu Pühaleppa. Autori keelejuhtidel ei olnud kummalgi alles sõnaalguline *h*. Sellepärast on olemas näitesõnu üksnes sõnasisese *h* kohta. Lühike heliline *h* (EK 1938, 62 jj-d) on järgmiste pikkustega: Reigi *kõhèn* 'köhn' 16,25, *lehèm* 'lehm' 12,75, *tahàmε* 'tahame' 7,25; Kassari *kihñuð* 'kestad' 5,25. Konsonandi ees ja pikemas sõnas on *h* lühem kui kahesilbilistes sõnades intervokaalses asendis.

Pikk ning helitu *h* on registreeritud Reigi sõnades *pañnv* 'pahna' 13,75; 14,75 ja *tañmv* 'tahma' 13, millede keskmine on 13,75. Kassaris on *h* sõnades *éñN* ~ *éhñ* 'rihm' 11,75 ja *kiñN* ~ *kihñ* 'kest' 9,5, keskmise pikkusega umb. 10,5. Soome *h* kohta vt. Laurosela FTEPM 89 jj-d ja karjala kohta Donner SMK 27.

Nasaalid *m*, *n* ja *ŋ*.

Lühikesed vokaalidevahelised nasaalsed ahtushäälikud *m* ja *n* esinevad sõnades: Reigi *omà* 'oma' 12,25; *kanà* 'kana' 8, *senè* 'selle' 11,25, *sõnatεε* 'sõnakas' 11, *inimεε* 'inimene' 8,75; Kassari *imè* 'ime' 5,75, *omà* 'oma' 7,5; *vanù* 'vanu' 5,25, *kanà* 'kana' 6,5; 8,25. Näited osutavad, et *m* ja *n* on kvantiteedilt õige lühikesed. Reigis kõigub *n*-i pikkus 8 ja 11,25 vahel ning keskmine pikkus on 9,75. Kassaris on *n*-i pikkuse kõikumine 5,25 ja 8,25 vahel keskmisega 6,75. *m*-i keskmine pikkus on samal keelejuhil umb. 6,75.

Kui intervokaalse nasaali ees on pikk vokaal, on nasaalide pikkused järgmised, nagu näeb *n*-ga näidetest: Reigi *kõñuð*

'koonud, lõuad' 9, *sēnēz* 'seen' 9,25, *ōnē* 'vaheruum rehetoa ja kambri vahel' 9,5. Keskmine *n*-i pikkus on selles asendis 9,25. Seega siis osutab nasaal vähest lühenemistendentsi. *m*-i kohta on vaid Kassarist *krōmā* 'kraami' ja *tōmātp* 'toomata', kus selle hääliku pikkus on mõlemas sõnas 6,5.

Kui nasaali ees on ülipikk vokaal, on nasaali enese pikkus umbes samasugune nagu eelnenud rühmas: Reigi *kāni* 'kaani' 10, *vānvō* 'vaagnad' 9; 9,25, *sēne* 'seene' 10,75, *ōnez* 'rehetoa ja kambri vahelises ruumis' 9,25. Kõikuvus *n*-i pikkuses on siin 9 ja 10,75 vahel ning keskmine pikkus on 9,75. Et siin on nasaal siiski natuke pikem kui siis, kui nasaali ees oli keskpikk vokaal, oleneb osalt sellestki, et ülipika vokaali moodustamiseks vajaline intensiteet ning pikkus on kandunud ka järgnevale vokaalile, s. o. meil on tegemist kvantiteedi koartikulatsiooniga.

Lühikest nasaali leidub veel mõnes näitesõnas diftongi järel konsonantühendi esimese osisena: Reigi *vāindlane* 'vaenlane' 7,75, *kāindlōz* 'kaenlas' 10,25, kus kahe näite keskmine pikkus on 9. Peale selle võib nasaali leida kas mõne teise konsonandi ees või järel. Selles asendis on näiteid ka *ŋ*-i kohta, mis iseseisvalt võib esineda ainult geminaadina. Nasaalist mõne teise konsonandi ees on järgmised näited eelneva lühikese vokaaliga: Reigi *kāmpvz* 'kambas, hulgas' 11,75, *kāmpv* 'kampa, hulka' 9,5, *puṁppv* 'pumpa' 10,75, *kāṁp māñni* 'Kampmanni' 5,5, *kāmbā* 'kamba, hulga' 14,5; 13,25, *puṁbā* 'pumba' 14; *vāñt* 'vant' 11,25, *koñt* 'kont' 10,5, *miñt* '(pipar)münt' 9,5, *toñd* 'tondi' 14,5; *aṁgēt* 'hange' 15,25, *paṁkkvz* 'pangas, kambas' 11,5, *toṁkman* 'Tonkmann' 8,25, *sōṁkmed* 'seatuhned' 11,5. Toodud sõnad näitavad kõigepealt, et nasaal on siis pikem, kui talle järgneb lühem konsonantaines. Kui konsonantaines on pikem, on nasaal ikka lühem, olgu sõna ühe- või kahesilbiline. Lühikese konsonantainese järgnedes on *m*-i keskmine pikkus umb. 14. Sõnas *toñd* on *ñ*-i pikkus 14,5 ja *ṁ* sõnas *aṁgēt* on 15,25. Olgu siinkohal veel öeldud, et näide *ṁg*-ga on haruldane, sest murdes on üldisem vanamoelisem esindus, kus *ṁg* nõrgaks astmeks on *ṁṁ*, millest tuleb kõnet allpool. Kui nasaalile järgneb pikk konsonantaines, on *m*-i keskmine umb. 10,75, *ñ*-i oma on 10,5 ja *ṁ*-i oma ka 10,5. Eriti lühike on *m* kolme konsonandi ühendi alguses sõnas *kāṁp māñni*, kus *m* on vaid 5,5.

Konsonandi järel on lühike nasaal järgmiste kvantiteedisuhetega: Reigi *mātmv* 'matma, peitma' 10,25, *taṁmv* 'tahma' 13,

toŋkman 'Tonkman' 7,5, *sõŋkmed* 'seatuhned' 6,25, *kam̃p-maŋni* 'Kampmanni' 5,75, *aŋdmv* 'andma' 10, *almà* 'Alma' 11,5; *paŋnv* 'pahna' 13,5; 12,5; Kassari *kiŋmv* 'kiitma' 4. Reigi näidetes on *m*-i keskmine pikkus 11,25, kui häälik on teise üksik-konsonandi järel. Kolme konsonandi ühendis on *m* lühem. Kahes *paŋnv*-näites *n*-i keskmine on 13. Et Kassaris on *m* eriti lühike, kõigest 4, ei sõltu üksnes sellest, et keelejuhil on kõik konsonandid olnud lühemad, vaid ka eelnenud silbi suurest pikkusest. On tähelepanev, et *n* järel on nasaalil tendentsi pikemuseks.

Omaette juhu moodustab Reigi sõna *veŋnd* 'võtnud', kus *n* kujundab iseseisva silbi. Selle *n*-i pikkus on 14,25, nõnda et nasaal on harilikust lühikesest pikem.

Üksik-*n* ja -*ŋ* võivad pearõhulise vokaali järel olla ka pikad (*m*-st puuduvad kümogrammid): Reigi *kaŋd* 'kand' 21,25, *vaŋdv* 'adra vanda' 13,5, *aŋdmv* 'andma' 12; *kaŋge* 'kange' 16,25. Tõeliselt pikk on *n* ainult ühesilbilises sõnas. Kahesilbilis sõnus on nasaal enam-vähem poolpikk.

Kümogrammide hulgas on näiteid ka kaugemal sõna sees esinevast nasaalist: Reigi *magâmv* 'magama' 10, *tahâm* 'tahame' 8,75, *aŋnâm* 'anname' 11, *aŋkâm* 'hakkame' 11, *vaŋjmv* 'varjama' 8,25, *kuŋsumv* 'kutsuma' 5,5, *inimene* 'inimene' 9, *kaŋnatvmv* 'kannatama' 8,25, *kaŋnadvmv* id. 8,5; 8,25; *pagânv* 'pagana' 8,75, *oŋrâne* 'aurune' 9, *inimene* 'inimene' 6,25, *sõnalene* 'sõnakas' 9,75, *vaŋdlane* 'vaenlane' 8,5; Kassari *tegempŋtp* 'tegemata' 3, *kiŋjudmpŋtp* 'kirjutamata' 2,75.

Reigi kümogrammid osutavad, et siis, kui esimene silp ei ole ülipikk ning teises silbis on poolpikk vokaal, on kolmanda silbi alguses olev *m* pikem. Nelja esimese näite keskmine on umb. 10,25, ent kahe järgneva oma on kõigest umb. 7. Kaugemal sõnas on *m* ka lühem; samuti ka siis, kui sõna on pikem (*inimene*). Õeldu kehtib üldiselt ka *n*-i kohta.

Geminaatnasaalid.

Geminaatnasaalid võivad olla, nagu muudki geminaadid, lühi- või pikaalgulised ja keskpikad. Kahjuks on peaaegu kogu ainestik üksnes lühialguliste geminaatide kohta: Reigi *äŋmâ* 'ämma' 23, *nõŋmël* 'kanarbikul' 29,5, *maŋmâ* 'mamma' 24; *koŋnâ* 'konna' 25,5; 21, *vaŋnâz* 'adra vannas' 18,75, *aŋnâ* 'anna' 17, *aŋnâm* 'anname' 17,75, *kaŋnadvmv* 'kannatama' 18; 12,75, *kaŋ-*

naŕtvmv 'kannatama (uuem kuju)' 15; *kaŕŕáz* 'kangas' 19, *keŕ-ŕàv* 'kingad' 23, *vaŕŕi* 'vangi' 18; Kassari *kaŕnò* 'kannu' 18; *kiŕŕà,v* 'kingad' 11,75. Reigi näidetes on kahesilbiliste sõnade *ŕm*-i keskmine pikkus 25,5, *ŕn*-i oma on 20 ja *ŕŕ*-i oma ka 20. Kui sõna on pikem, siis geminaat lüheneb, nagu ilmneb *ŕn*-ga sõnadest. Kolmesilbilistes sõnades on keskmine pikkus 17,75 ja neljasilbilistes 15,25.

Pikaalgulise *ŕn*-i kohta on Reigist *koŕnv* 'konna' 29; 25,5 ja Kassarist *kaŕnò* 'kannu' 27; 27,75. Esimesel juhul on keskmine pikkus 27,25 ja teisel ka 27,25.

Kõige pikem on nasaal siis, kui temale järgneb lühike homorgaanne klusiilaines. Kodavere murde nasaalide kohta vt. Kettunen KodDial 23 jj-d, karjala Donner SMK 34, soome Laurosela FTEPM 85 jj-d, liivi Kettunen ULS 6 jj-d.

r.

Lühikesest *r*-st vokaalide vahel lühikese vokaali järel on näiteid Reigist: *merè* 'mere, merre' 13, *taráz* 'karjaaias' 9,5, *taràde* 'karjaaedade' 10,75, *taràdez* 'karjaaedades' 8,5, *taradesse* 'karjaaedadesse' 10,5, *kerèmv* 'Keremaa küla' 9. Sõnad on erisilbilised ning *r*-i pikkus on ka õige erisugune. Kahesilbilises sõnas on pikkus 13, kui teine silp on lahtine, ja 9,5, kui teine silp on kinnine. Enamsilbilistes sõnades on pikkus keskmiselt 9,25. Läbisegi on keskmine pikkus 10,25. Näitestik on sellepärast huvitav, et temast ilmneb mõningaid tõsiasju, mis on ühenduses sõnapikkuse ja häälikupikkuse omavaheliste suhetega. Nagu on mitmes kohas juba mainitud (10), väheneb üldiselt iga üksik häälik seda enam, mida pikemaks sõna muutub. Võib aga olla ka muid tegureid, mis mõjustavad hääliku kvantiteeti sõnas. Üheks õige tähtsaks teguriks on rõhustamine. Kui silp või häälik on öeldud suurema rõhuga, võib ta olla pikem. Tuleb arvata, et see asjaolu, et sõnas *taràde* on *r* pikem kui sõnas *taráz*, on olnud just erisugusest rõhustamisest.

Keskpika vokaali või lühikese diftongi järel on *r*-i pikkus järgmine: Reigi *mõri* 'moori' 14,5, *sūrè* 'suure' 13,75, *võràz* 'võõras' 9,75, *kõri* 'koori' 13,75; 11,75, *õürù* 'auru' 10,25, *vaeràz* 'vaeras' 10,5, *koerà* 'koera' 9,25, *kaerà* 'kaera' 9,25, *õürüne* 'aurune' 10,25. Kõikuvus on 9,25 ja 14,5 vahel ning keskmine pikkus on 11,5. *r* on siis pikem, kui eelneb keskpikk vokaal, ega

mitte diftong. Esimesel juhul on keskmine pikkus 12,5 ja teisel 9,75. Kolmesilbilises sõnas *õürüne* on umbkaudu alles sama kvantiteet, mis on kahesilbilistel sõnadel.

Missugused on suhted ülipika vokaali või pika diftongi eelne- des, näeb sõnadest: Reigi *mõri* 'moori' 13,25, *sürez* 'suures' 13,5; 8,5, *võrvd* 'võõrad' 10,25, *kõriz* 'kooris' 11,25; 9,75, *kõrd* 'koort' 10,5, *õuru* 'auru' 11,25, *kõerv* 'koera' 7,75, *vaerid* 'vaeraid' 8,25. Ka siin märkame, et diftongi järel on *r* lühem kui üksikvokaali järel. Ülipika vokaali järel on keskmine pikkus 11. Diftongi järel on pikkus vaid 9. Peale selle on ülipika vokaali ja pika diftongi järel *r* lühem kui eelnenud rühma sõnades, kus *r* oli kesk- pika vokaali ja lühikese diftongi järel.

Konsonantühendeis on *r* õige lühike: Reigi *kuřt* 'käbi' 7,75, *nuřgà* 'nurga' 8, *põřzàz* 'põrsas' 5,25; Kassari *vařp* 'vart' 9,75, *kuřřtsùd* 'kortsud' 6, *kuřřtsóz* 'kortsus' 4,5, *säřk* 'särk' 4,25, *säřci* 'särgi' 7, *kařdà.β* 'kardab' 7, *kařdà.n* 'kardan' 7,75, *kařttp* 'karta' 5,5; 5, *kiřjüdpd* 'kirjutad' 9, *kiřjüdpł* 'kirjutatud' 8, *kiřjüdpmpłtp* 'kirjutamata' 7,75. Reigis on *r*-i pikkuse kõikuvus 5,25 ja 8 vahel ning keskmine pikkus on 7. Kahe- ja kolmesilbilistes sõnades on Kassaris kõikuvus 4,25 ja 9,75 vahel ning keskmine on 8,25. Näeme siis, et *r*-l on samad kvantiteedisuhted, mis olid omased *s*-le. Kõige lühem on *r* konsonantühendeis.

Peale lühikese *r*-i võib konsonantühendeis olla ka pikk *ř*. Selle kohta käivad näited: Reigi *põřzv* 'põrsa' 10,25, *vařgv* 'varga' 15,25, *vařjpmv* 'varjama' 17,5; Kassari *vařpvd* 'varbad' 23. Reigi näiteis on keskmine *r*-i pikkus 14,25. Kassarist regi- streeritud sõnas on erakorraliselt pikk *r*, mis võib olla moodusta- tud sõna eriti tugevasti rõhustades.

r kaugemal sõna sees.

Üksik-*r*-st kaugemal sõna sees on olemas paar näidet Kas- sari keelejuhi liitsõnadest: *rucirēk* 'rukkirääk' 6, *lõzì bere* 'Laasi pere' 6,75 ja *kazì_ärà* 'kasi ära' 5,5. Viimane lause on foneetiliselt hääldatud ühe sõnana. — *r* on siin õige lühike, s. o. keskmisega 6.

Geminaat-*r*-st kaugemal sõnas on kasutada ainult Kassari näide *kuřrüd* 'kurrud, voldid', kus lühialgulise geminaadi pikkus on 16,5.

Eesti ja lähemate sugukeelte *r*-st vt. Kettunen KodDial 21 jj-d; Kettunen ULS 7 jj-d; Laurosela FTEPM 85 jj-d ja Donner SMK 27 jj.

L.

Pearõhulise vokaali järel esinevast intervokaalsest lühikesest *l*-st on Reigist *kalà* 'kala' 9, *vilì* 'vili' 10,75, *pilì* 'pilv' 9,5, *silìdv* 'silita' 7,75, *kalàde* 'kalade' 8,5, *kalàdel* 'kaladel' 6,75, *kala-dele* 'kaladele' 6,5. Kassari *kalà* 'kala' 4,5, *kilù* 'kitsetall' 3,5, *tulèn* 'tulen' 3,75, *tulèbāk* 'tuletorn' 4,5, *külàsse* 'külasse, külla' 4, *palà,gvD* 'linad' 4,25. Reigis on kaheasilbiliste sõnade *l*-i keskmine pikkus 9,75; kolmesilbilistes sõnus on keskmine 7,75 ja neljasilbilises sõnas 6,5. Kassaris on kaheasilbilistel sõnadel keskmine pikkus 4 ja pikemais (kolmesilbilistes) sõnades, vastuoksa ootustele, 4,25, mis taaski kinnitab tõika, et pikemais sõnus võib häälik olla lühem, kuid tingimata ei pea seda olema.

Keskpika vokaali ja lühikese diftongi eelnedes on *l* natuke lühem: Reigi *kēlēD* 'keeled' 9,5, *nōlāz* 'nõel' 7,75, *kōlì* 'kooli' 7, *loūlū* 'laulu' 9. Käesoleval juhul on *l*-i keskmine pikkus 8,25.

Kui eelnev vokaal on ülipikk või esineb pikk diftong, on *l* veidi pikem eelmisest: Reigi *nōlv* 'nõela' 8,5, *kōli* 'kooli' 8,75, *kēli* 'keeli' 9,25, *kēlv* 'keelt' 11,25, *ōlv* 'hoolt' 12,25, *loūlvB* 'laulab' 7,75, *loūlvde* 'laulude' 9,75; Kassari *tāle* 'temale' 6,5. Reigis on keskmine pikkus *l-l* läbisegi 9,75. Kui lähemalt pretsiseerida sõnu, näeb, et kaheasilbilistes vokaaliga lõppevais sõnus on keskmine pikkus 8,75 ja konsonandiga lõppevais ühesilbilistes 11,75. Neis sõnus, millel esimeses silbis on diftong, on keskmine *l*-i pikkus 8,75. Kassarist olev üksik näide ei anna võimalusi otsuste tegemiseks.

Lühikesest *l*-st konsonantühendite esiosisena on näited: Reigi *al̥mā* 'Alma' 14, *pelt̥* 'pelt, kriiska, plekk ahju ukse ees' 9,5, *nal̥jaŋtv* 'naljata' 13,75, *nal̥jaŋtavv* 'naljatada' 11,5; Kassari *ul̥k lap̥psē* 'hulk lapsi' 3,5. *l* on Reigi näidetes pikk keskmiselt 12 sajandikku sekundit. Nägime juba ülalpool *r*-st kõneldes, et ahtushäälik on siis lühem, kui ühesilbilises sõnas talle järgneb pikk konsonantaines. Sõna pikenedes võib *l* lüheneda.

Pearõhulise silbi järel esineb üksik-*l* ka konsonantühendite lõpposisena Reigi sõnades *vaɪnol̥vne* 'vaenlane' 6,75, *kaɪnol̥v* 'kaenla' 5,75, *kaɪnol̥vz* 'kaenlas' 5,25, kus keskmine *l*-i pikkus on umb. 6.

l kaugemal sõna sees.

Reigi *sōnal̥ne* 'sõnakas' 12, *vagadele* 'vagadele' 10,5, *kala-dele* 'kaladele' 9; Kassari *pūcā,lvD* 'pügalad' 3, *kanāle* 'kanale'

3,75, *sigadele* 'sigadele' 9,5. Näited on nõnda vähesed, et pole võimalik öelda, kuidas on just suhe rõhutu ja kaasrõhulise silbi järel oleva *l*-i vahel. Reigis on kaasrõhulise silbi järel olev *l* lühem, sest kahe näite keskmine *l*-i pikkus on 9,75. Kassaris on just vastuoksa rõhutule silbile järgnev *l* hästi lühike, keskmisega ainult umb. 3,5. Kaasrõhulise silbi järel on *l* siin umb. samasuguse pikkusega nagu Reigis. Siinkohal tuleb mainida ka Kassari liitsõna *izùbill* 'piksepilv', kus *l*-i pikkus on 6.

Geminaat-*l*.

Lühialgulisest geminaadist on järgmised näited: Reigi *ullù* 'hullu' 17,75, *vallattvvd* 'vallatada' 11,75; Kassari *tallèd* 'talled' 10,75. Reigi näidete põhjal võime konstateerida taaski seda, et pikemas sõnas geminaat lüheneb.

Pikaalgulisest geminaadist on Reigist sõna *ullude* 'hullude' 21 ja Kassarist *talle* 'talle' 24.

Sõnaalgulistest konsonantidest kõneldes (15) on nenditud, et *l* on üks kõige lühemaid. Sama võib öelda ka sõnasisesest *l*-st. Kettunen KodDial 25 jj-d, Kettunen ULS 6 jj-d, Laurosela FTEPM 101 jj-d, Donner SMK 27 jj-d.

v ja *j*.

Konsonantidest on jäänud veel vaatlemata nn. poolvokaalid *v* ja *j*. *v*-st on näide teise silbi alguses olevast asendist: Reigi *kašvvd* 'kasvab' 7,5. Sama murdeala sõna *teevvvd* 'teevad' ja *saitvvd* 'puutuvad' on *v* 6, resp. 6,5.

Lühikese konsonantainese järel teise silbi alguses olevast *j*-st on Reigi *naljattv* 'naljata' 5,75, *naljattvvd* 'naljatada' 5,75; Kassari *kirjūdvd* 'kirjutad' 3,75, *kirjūdvt* 'kirjutatud' 3,5, *kirjūdvpitp* 'kirjutamata' 2,75. Siin tuleb tuua ka sõna *kaēōōqk* 'kaevukook', kus *ē* on pikkusega 3,75, sest fonoloogiliselt võttes on *ē* selles asendis *j* märgiks. Konsonandi järel on Reigis *j* keskmiselt pikk 5,75 ja Kassaris umb. 3,25.

Ülevaade sõnasiseste konsonantide kvantiteedist.

Kõigepealt võib esitatu põhjal öelda, et sõnasiseste konsonantide pikkus oleneb naabruse kvantiteedist ja üldisest sõnade pikkusest. Mida pikem on sõna, seda enam võivad temas lüheneda üksikud häälikud. Ent siis, kui sõna artikuleeritakse eriti

selgelt, ei tule lühenemine igakord esile. Mida pikem on vokaalaines, seda lühem on järgnev konsonantaines. Vahel on lühenemine väga väike, vahel taas tunduvalt suurem. Paarile korrale on näha ka otse vastupidist suunda, et pikema vokaali järel on konsonantki pikem. Nagu ülalpool (6; 8) on juba öeldud, on niisugusel juhul tegemist kvantiteedi koartikulatsiooniga. Koartikulatsioon võib kümograafielehtrisse kõneldes kergemini esile tulla kui harilikus kõnes, sest, kuigi katsed olid korraldatud nõnda, et üksiksõnalinegi vastus on antud lausena, on katsealustel olnud siiski taibumust kõnelda dikteerivalt. — Pika vokaali järel on konsonant harilikult ikka pikem kui diftongi järel. Konsonant on harilikust lühem ka siis, kui ta on teise konsonandi järel või seisab kahe konsonandi vahel. Kõige pikem on üksikkonsonant intervokaalselt, kui ta ees on lühike vokaal. Konsonantühendist on huvitav seda tähele panna, et mida pikem on ühendi esimene osis, seda pikem on ka teine. Teise konsonandi ees olev konsonant on seda pikem, mida lühem on järgnev konsonant. Mida kaugemal sõnas on konsonant, seda enam on tal kalduvust lüheneda. Rõhutu silbi järel on sõna sees konsonandid enamasti pikemad kui kaasrõhulise järel, sest esimesel juhul alustab konsonant ise kaasrõhulise silbi ja hääldub selle tõttu intensiivsemalt ning kvantitatiivselt pikemalt. Teisel juhul on konsonant rõhutu silbi alustaja ning siis vastavalt ise õige tõhutult moodustatud. Öeldu tuleb esile ka geminaatide kvantiteedis. Kuidas kaasrõhk mõjub Maarja-Magdaleena murdes kvantiteedile, sellest on kirjutanud Mägiste EKA 5, 56. Seal toodud ja siin esitatavad tulemused ühtivad. Soome keele suhete kohta vt. Laurosela FTEPM 231 jj. Muust kirjandusest mainitagu Battisti FG 186, Gassert StLVI 47, Jespersen LPh 179, Pallier UQVK 161 jj-d.

Konsonantide omapikkus tuleb esile ka sõna sees. Kõige pikemad on helitud konsonandid ning nendest just helitud *s* ja *h*. Neile järgnevad klusiilid. Edasi tulevad nasaalid *m*, *n* ja *ŋ*. Lühimad on *r*, *l*, *v* ja *j*. Lüheumus ja pikemus võib olla ka individuaalne, kuid kogu eesti keele kohta võib ka muude murrete andmete põhjal öelda, et sõnasisesed konsonandid jaguvad omapikkuse poolest kolme ossa: 1. *s* ja *h*, 2. klusiilid, 3. muud konsonandid.

Üksikute konsonantide rühmade juurde minnes võib kokkuvõtlikult öelda, et 1. ja 2. silbi vahel on lühike klusiil Reigi keelejuhil pikk 11,5—13,25 ja Kassari keelejuhil 8,25—9,25. Kaugemal sõnas on vastavad pikkused Reigis 6,25—9,75 ja

Kassaris 6,75—8. Reigi keelejuhil on *c* harilikult ikka pikem kui *d*, ent Kassari omal on kohati vastupidine suund. Lühikesed *k*, *p*, *t* on vaid natuke pikemad kui *g*, *b*, *d*. Viimaste pikkus on Reigis 12,75—15,5 ja Kassaris keskmiselt 10,5. Poolpikad *k̇*, *ṗ*, *ṫ* on Reigis keskmiselt 20,5. Pikkuselt on poolpikk klusiil enam-vähem võrdne lühialgulise geminaadiga, mille pikkus Reigis on 19,5—21 ja Kassaris 20,75—21,25. Pika klusiili pikkus on Reigis umbkaudu sama kui keskpika geminaadi oma, s. o. 23,25. Keskpikk geminaat on pikkusega 21,5 ja 27,75 vahel. Kassaris on see geminaat kõikuvusega 20,5 ja 22,25 vahel. Erinevus poolpika klusiili ja lühialgulise geminaadi või pika klusiili ja keskpika geminaadi vahel on selles, et nn. geminaatide puhul on võimalik selgesti tähele panna vastava klusiili implisiooni, oklusiooni ja eksplosiooni, mida nn. üksikkluusiilidest ei märka. — Ülipika klusiili pikkus on niihästi Reigis kui ka Kassaris üle 30 sajandiku sekundi.

Lühikese *z*-i pikkus kõigub 9,5 ja 14,5 vahel Reigis. Helitu lühike *š* on kõigest umbes 6,5 ja poolpikk *ṧ* 13,75. Siin ei võrdu poolpikk üksikhäälik lühialgulise geminaadiga, sest Reigis on *šs*-i keskmine pikkus 20,75 ja Kassaris 16,75. Pikk *š* on Reigis 18,25 ja Kassaris 13,75. Reigis on keskpikk geminaat-ss 21 ja ülipikk *šs* 28. Kassaris on *šs* 24. Sõna sees illatiivi tunnuseks on geminaat-ss mõlemal murdealal keskpikk.

Lühike *h* on Reigis umbes 12 ja pikk *h* 13,75. Kassaris on vastavad arvud 5,25, resp. 10,25. Reigis ei ole siis tegelikult olnud mingisugust kvantitatiivset vahet lühikese ja pika *h* vahel. Olemasolev vahe on sõltunud helilisusest. Kassaris on siiski ka ilmne kvantitatiivne vahe. Reigi omapärane olukord on usutavasti tingitud sellest, et keelejuht on kumograafilehtrisse kõneldes hääldanud *h* liiga tugevasti igal juhul, et häälikut hästi esile tuua. Kõigis hiiu murretes on intervokaalne *h* muidu õige tõhutu ning lühike (HMH 174). Mitte ainult käesolevalt Hiiu keelejuhilt, vaid sageli ka ühiskeeles on allakirjutanu pannud tähele, et “korrektselt” kõnelda tahtjad hääldavad *h* üleliia pikalt ning tugevalt, või *h* asemel on isegi *χ* või *ž*.

Lühikesest *m*-st on olemas õige nigelad andmed. Sellepärast on raske teha kindlat kokkuvõtet. Lühike *n* on Reigis 9—9,75. Peab arvama, et umbes samasugune on ka lühike *m*, või see on natuke pikem, Reigis koguni kuni 12,25, sest labiaalsetel häälikutel on üldse kalduvust olla natuke pikemad. Kõige lühem on *n*

diftongi järel konsonantühendi ees tüübis *vainolune*. Mõne teise konsonandi, peamiselt homorgaanse, ees on nasaal pikem kui intervokaalselt. Reigis on siis *m* 14, *n* 14,5 ja *ŋ* 15,25. Need arvud on juhust, kus järgnev konsonantaines on lühike. Kui järgnev konsonantaines on pikk, on vastavad arvud 10,75, 10,5 ja 10,5. Mõne teise konsonandi järel on Reigis *m*-i pikkus 11,25 ja *n*-i oma 13. Kolme konsonandi ühendi viimase osisena on *m* kõigest 6,5. Geminaatidena on Reigis *mm* 25,5, *nn* 20 ja *ŋŋ* ka 20. Pikaalgulise geminaadina on samal murdealal *nn* 29—35,5. Kassaris on *nn* 27,5. Kaugemal sõna sees on nasaalgi lühem, nagu on lühemad muudki konsonandid, kuid lühenemine ei ole tingimata vajaline.

Lühike *r* on Reigis keskmiselt pikk 9—12,5 ja lühike / 8,25—9,75. Olemasolevates *v* kohta käivates andmetes on keskmine pikkus 6,75 ja *j*-l 5,75.

Teatavasti käib eesti keeles kvantiteediga kaasas intonatsioon. Kui häälik on lühike või keskpikk, siis on intonatsioon püsiva käiguga. Kui aga häälik on ülipikk, on intonatsioon alguses tõusev ja lõpposas tugevasti langev. Vt. Põldre EK 1937, 164 jj-d, Trubetzkoy TCLP 7, 178. Hiiu murretes ei ole keskpika ja ülipika konsonandi (samuti ka vokaali) vahel kvantitatiivne erinevus kuigi suur. Peaarinevus on nimelt intonatsioonis. Käesoleva töö jaoks tarvitatud näidetes näeme siiski ilmset kvantitatiivsetki erinevust, mis oleneb sellest, et näitesõnad on esitatud korrektsemalt artikuleerides kui seda tehakse voolavas kõnes. Voolavas kõnes pööratakse kvantiteedile sageli nõnda vähe tähelepanu, et ootuspärase ülipika hääliku asemel võib kuulda isegi täiesti lühikest. Trubetzkoy l. c. arvab Polivanovi järgi, et eesti keeles ongi tegelikult vaid kaks peakvantiteediaset, lühike ja pikk, kuna muud kvantitatiivsed erinevused on näilised. Selle väitega ei saa hiiu murrete ega ka muude eesti murrete andmete põhjal ühineda. Lauserõhutamisest olenedes võib intonatsioon olla ülipika ja keskpika hääliku eraldajaks, kuid ei pea seda tingimata olema. Kvantiteet on ikkagi primaarseks nähtuseks. Battisti FG 185, Laurosela FTEPM 230 jj-d, Pallier UQVK 161 jj-d.

Sõnalõpulise konsonandi pikkus.

Sulghäälikud.

Leenisklusiilid.

Ülal (15) on öeldud, et sõna alguses on häälikutel pikkus palju kõikuvam kui sõna sees. Siiski võis näha, et kõikuvustest hoolimata olid sõnaalgulistel konsonantidel kindlad pikkussuhted ja -astmed. Ka sõna lõpus on konsonantidel enam kõikumisvõimalusi kui sõna sees, ehkki siin ei ole kõikuvused nõnda märgatavad kui sõna alguses (Gassert StLVI 45, Laurosela FTEPM 133). Allpool näeb, missugused on kõikuvused ja missugused kindlad pikkused. Et vaatlusele võetakse kõigepealt klusiilid, siis mainitagu üht eesti klusiilide omapärast joont, mis tuleb esile just sõnalõpus. Eesti keel ei tunne üldiselt aspireeritud ehk hõngatud sulghäälikuid. Hõngatud sulghäälikud võivad esineda üksnes kadaklikus hääldusuuuses, mis on tugevasti saksa keele mõju all. Vt. selle kohta Ariste EKH 22. Eesti keeles võib ometi kohata ka kõigiti keelepärast aspiratsiooni ja seda nimelt siis, kui sõna absoluutses lõpus on klusiil. Mida pikem on klusiil, seda ilmekamalt on aspiratsiooni kuulda. Aspiratsioon avaldub selles, et klusiili järel kuuleb tugevamat või nõrgemat *h*-häälikut. Kuidas lõppklusiilide hõngus oleneb lausast lõpust, sellest on hiiu murrete suhtes kirjutatud HMH 154 jj-d. Kümograafikurvil tuleb hõngus hästi nähtavale. Reigi keelejuhil on ta klusiili juurde eraldi arvestatud. Sulgudes on ära märgitud, milline osa klusiilist kuulub hõngusele. Leenisklusiil on hõngatud vähem kui fortisklusiil. Leenise kohta on näiteid ainult *p*-st ja *b*-st. Reigi *kañp* 'kand' 12,5 (3,25), *sõjkmep* 'seatuhned' 14,25 (2,75), *vetnp* 'võtnud' 16,25 (5,25), *lučküp* 'lukud' 15 (3,5); 17 (5), *võrnp* 'võõrad' 19 (3,75), *põznp* 'põõsad' 19,25 (4,25), *lekkip* 'kaalikaid' 17,75 (7,25), *käizep* 'käised' 17,25 (5,75), *vaèrip* 'vaeraid' 16,75 (4), *kiñp* 'kingad' 18,75 (5,25), *vânnp* 'vaagnad' 19 (5,75); 16,75 (4), *kõnup* 'koonud, lõuad' 15,75 (5), *teevnp* 'teevad' 16,5 (3,5), *sañtunnp* 'puutuvad' 13,25 (1,75), *nüüp* 'nüüd' 25,75 (9), *sõüp* 'sõid' 20,75 (6), *tõüp* 'tõiä' 18,75 (5), *täüp* 'täid' 18,5 (5,5), *kēlp* 'keelt' 19,75 (6), *õlp* 'hoolt' 20,75 (7,5), *kõrp* 'koort' 20,5 (5,75); *leib* 'leib' 21 (4,25), *loütvp* 'laulab' 17,75 (4,5), *kašvp* 'kasvab' 20,5 (3,75), *sañtuñvp* 'puudutab' 17,75 (5); Kassari *laḡpsēp* 'lapsed' 14, *kučkēp* 'kuked' 9,5, *kuṛrūp* 'voldid, kurrud' 12,25, *kuṛṭṭsūp*

'kortsud' 10, *kiŋŋä_D* 'kingad' 10,5, *laŋŋä_D* 'laugud' 10,25, *kihñü_D* 'kestad' 12, *tallä_D* 'talled' 11,5, *vaṛBṽ_D* 'varbad' 7,5, *kiṛjü_D* 'kirjutad' 10,75, *palä_{Gṽ_D}* 'linad' 10, *kadä_{Gṽ_D}* 'kadakad' 10,5, *pügä_{lṽ_D}* 'pügalad' 8,75, *ogä_{Bṽ_D}* 'okaspuud' 7,5; *kaṛdä_B* 'kardab' 9,25.

Reigis on ühesilbiliste sõnade lõpus *D* pikkus keskmiselt 20,75. Sellest langeb hõngusele keskmiselt 6,5. Pärisklusiilosa on seega 14,25. Ainukeses siia kuuluv *B*-näites on pikkus 21 (4,25) pärisklusiilosaga 16,75. Väga lühike on *D* sõnas *kañ_D*, kus klusiilosa on vaid 9,25. Siingi maksab see reegel, millega oleme juba tutvunud ülalpool, et mida pikem on sõna, seda lühem on häälik. Kahe silbilistes sõnades ei ole märgata suurt vahet klusiili pikkuses selle poolest, kas esimene silp on keskpikk või ülipikk. Et aga mingisugune vahe on siiski olemas, võetakse mõlemad rühmad ometi eraldi vaatlusele. Kui esimene silp on keskpikk, on Reigis keskmine klusiili pikkus 16,75 (4,75) puhtklusiilosaga 12. Kassaris on *D* klusiilosa keskmine pikkus 11,25 ja *B* oma 9,25. Kui esimene silp on ülipikk, on Reigis *D* keskmine pikkus 17,5 (4,75) klusiilosaga 12,75. Kassari ainsa näite *D* pikkus on 7,5. *B* keskmine pikkus on Reigis 19 (4,25) klusiilosaga 14,75. Ka kolmesilbilistest sõnadest näeme, et siis on lõppklusiil lühem, kui esimene silp on pikem. Pandagu selleks tähele *tegē_{vṽ_D}* ja *sait_{vṽ_D}*. Esimeses on klusiilosa 13, teises 11,5. Kassaris on kolmesilbiliste keskmine 10. Eraldi tuleb võtta liitsõna *ogä_{Bṽ_D}* *D* pikkusega 7,5. Reigi näites *sait_{uṭṭ_{vṽ_B}}* on *B* klusiilne osa 12,75. — Kokkuvõtlikult võib öelda, et sõnalõpulise leenisklusiili kvantiteet kõigub Reigis 9,25 ja 16,75 ning Kassaris 7,5 ja 11,25 vahel. Kõikuvuse tähtsaks põhjuseks on sõna enese ja selle esimese silbi pikkus. Vt. ka Kettunen KodDial 22.

Fortisklusiilid.

Kõige lühem on sõnalõpuline fortisklusiil siis, kui ta esineb pika helitu konsonantainese järel: Reigi *kaṛk* 'katk' 27,5 (9), *põšk* 'ree jalaste ülespoole pööratud osa' 21 (6), *kašt* 'kast' 26 (4,5), *ušt* 'ust' 27,5 (5,75). Kahe *k* kohta käiva näite klusiili keskmine pikkus on 24,25 (7,5) klusiilosaga 16,75. *t* keskmine pikkus on 26,75 (5) klusiilosaga 21,75. Seda klusiili võiksime nimetada poolpikaks, kui võrrelda tema kvantiteeti lühikeste klusiilide omaga. Transkriptsiooni lihtsamuse pärast ei ole käesolevas töös seda poolpikkust siiski tähistatud.

Natuke pikem on klusiil siis, kui tema ees on keskpikk vokaal või lühike diftong: Reigi *āḱ* 'haak' 29,25 (4), *nōḱ* 'surnu, kodukäija' 30 (2,5), *aīḱ* 'haigutus' 28 (3), *paīḱ* 'paik, lapp' 27,5 (3); *nūt* 'niit' 31,5 (3,25), *tōt* 'toot' 30,25 (4,25); *tōp* 'toop' 33,25 (6,75), *sōp* 'seebipära' 30,5 (4,25); Kassari *kōḱ* 'kook' 21,75; 21, *kīḱ* 'kiik' 22, *kōḱ* 'kөөk' 19; *pāt* 'suurem paat' 21,5. Näeme siingi, et diftongi järel on klusiil lühem kui pika vokaali järel. Reigis on pika vokaali järel *ḱ* keskmine pikkus umbes 29,75 (3,75) klusiilosaga 26. Diftongi järel on keskmine pikkus 27,75 (3) klusiilosaga 24,75. Samal keelejuhil on *t* keskmine pikkus umb. 30,75 (3,75) klusiilosaga 27. *p* keskmine pikkus on 31,75 (5,5) klusiilosaga 26,25. Kassaris on *ḱ* keskmine pikkus umb. 21 ja *p* oma sõnas *pāt* 21,5. Kassarist on võetud kümograafirullile ka paar liitsõna, mille teise osise lõpus on poolpikk klusiil: *ka,èòcōḱ* 'kaevukook' 18, *vaēštezēḱ* 'vaestemaja' 20,25, *ruòrēḱ* 'rukkirääk' 16,5, *tulēbāḱ* 'tuletorn' 18,5. Siin on poolpikk klusiil keskmiselt pikk kõigest 18,5. Lühem on *ḱ* ka tervikuna hääldatud lauses *ulḱ lappsē* 'hulk lapsi', kus klusiili pikkus on 15,75.

Lõpuks on jäänud järele pikk klusiil, mis esineb ühesilbilistes sõnades silbi lõpus, kui silbivokaal on lühike: Reigi *puḱ* 'sokk' 36,5 (5,25), *koḱ* 'saad' 38,75 (7,5), *suk* 'sukk' 40,75 (6), *luk* 'lukk' 41,25 (5,75), *rok* 'rokk, supp' 37,25 (5), *aḱ* 'hakk' 47 (6,75); *tai* 'tatt' 43,75 (9,5), *sūt* 'sütt' 45 (6,5), *roi* 'hiir, rott' 43,5 (6), *rut* 'rutt' 41,75 (5,5), *krāt* 'kratt' 43,25 (7,25); *top* 'topp, pühkerätik' 40,25 (10,25), *seḱ* 'sepp' 44,5 (6,75), *lip* 'lipp' 42 (8,5), *lap* 'lapp' 45,25 (10), *nup* 'nupp' 47 (6,25); 37,75 (4), *nāp* 'näpp' 39,5 (5,5), *treḱ* 'trepp' 43,5 (8,75); 38,5 (6,25); Kassari *tuk* 'tukk' 25, *teḱ* 'tekk' 30,5, *tīḱ* 'tikk' 32,75, *tōḱ* 'tükk' 31,25, *soḱ* '(jalanõu) sokk' 34,25, *suk* 'sukk' 32. Reigis on *ḱ* keskmine pikkus 40,25 (6), klusiilosaga 33,75. Kassaris on *ḱ* keskmine 31. Reigis on *t* keskmine 43,5 (7) klusiilosaga 36,5. *p* keskmine on Reigis 42 (7,25) klusiilosaga 34,75. Kettunen KodDial 22 on Kodavere pikk klusiil 21,3; Kettunen ULS 6.

Ahtushäälikud.

s - h ä ä l i k u d.

Hiiu murretes esineb sõnalõpus peamiselt leenis-z, kui sandhi ei ole mõjustamas hääliku helilisust ning intensiivsust. Fortis-s-i

leidub üksnes klusiilide järel. Fortisest on olemas järgmised näited: Reigi *koṗs* 'kops' 18, *uḱs* 'uks' 14,75. Nendes sõnades on *s*-i keskmine pikkus umb. 16,5.

Leenis-*z*-l on pikkus muutuv esijoones selle järgi, kui pikk on sõna. Ühesilbilistest sõnadest on näited: Reigi *pīz* 'pliit' 21,25, *māz* 'maas' 22,75, *ouz* 'aus' 21,5, *kāiz* 'käis' 17,75, *kōiz* 'köis' 17,25. Pika vokaali eelnedes on *z* keskmine pikkus Reigis 22 ja diftongi eelnedes 18,75. Siis siingi tuleb esile tõik, et diftongi järel on konsonant lühem. Näib, et ei ole juhuslik, et *ouz*-sõnas on *z* pikem kui kahes muus diftongiga näites, kus sõna alguses on klusiil. Eelnenud peatükis on ka sõnas *ak* 'hakk' lõppklusiil pikem kui terves reas klusiiliga algavais sama foneetilisse rühma kuuluvais sõnus.

Kahesilbiliste sõnade lõpus esinev *z* on ootuspäraselt veidi lühem: Reigi *tarāz* 'karjaaia' 17, *nōlāz* 'nõel' 17, *vōrāz* 'võõras' 15,5, *leigēz* 'kaalikas' 16,25, *vaērāz* 'vaeras' 16, *sēnēz* 'seen' 15,25, *pōrāz* 'põrsas' 19,25, *vañnāz* 'vannas' 18, *kaññāz* 'kangas' 20,75; Kassari *vaḍāz* 'vajus' 10, *sābāz* 'saabas' 8,5. Kui esimene silp ei ole ülipikk, on Reigis *z* keskmiselt 17,25. Nagu näeb arvudest, on *z* siis pikem, kui esimene silp on täiesti lühikese vokaaliga. Sama osutavad ka Kassari näited. *z* on ka siis pikem, kui esimeses silbis on lühike vokaal ning sellele järgneb lühialguline konsonantühend või geminaat. Viimasel juhul on keskmine pikkus 19,25. Kui esimene silp on ülipikk, siis on sõna lõpus *z* lühem kui praegu vaadeldud rühmas: Reigi *sūrez* 'suures' 10,75; 17,75, *kōriz* 'kooris' 17; 15,25, *ōnez* 'rehetoa ja kambri vahel olevas ruumis' 18,75, *kaṁppvz* 'kambas, pangas' 16,5, *pañkkvz* 'pangas' 20,75, *lukkvz* 'lukus, lukkus' 16,5; 17,75; Kassari *kittōz* 'kiitus' 7,5, *kuṛṭtsōz* 'kortsus' 10,25, *koṭṭēz* 'kotis, kottis' 12,5. Reigi näidete keskmine pikkus on umb. 17 ja Kassari omadel 10.

On jäänud esitamata pikemad kui kahesilbilised sõnad: *tarādez* 'karjaaedades' 16,25, *kākkidez* 'kaakides' 13,25, *tōppidez* 'toopides' 13, *kañḍolvz* 'kaenlas' 16; Kassari *kottēdez* 'kottides' 7,25. Reigi *z* keskmine pikkus on umb. 14,5. Ka siin on lõppkonsonant siis lühem, kui esimene silp on pikem. Viimaks on Kassari liitsõna *kaṣṭigāz* 'kastikaas', milles *z* pikkus on 10. — Sõnalõpuline *z* on tunduvalt pikem kui sõnasisene. Esimese pikkus kõigub Reigis näiteks 14,5 ja 22 vahel, teise oma 9,5 ja 14,5 vahel. Vt. ka Kettunen KodDial 22.

m, n, r ja l.

Järelejäanud ahtushäälikud on esinemistingimuste poolest sarnased. Sellepärast tuuakse nad üheskoos. *v*-st ei ole vastavaid näiteid. Sõna lõpus on see häälik hiiu murretes pealegi võrdlemisi haruldane. Lühikesest pearõhulise ülipika vokaali või pika diftongi järel esinevast lühikesest sõnalõpulisest ahtushäälikust on järgmised näited: Reigi *kêl* 'keel' 23,25 (8,25), *kôl* 'kool' 17,5 (2,25), *loül* 'laul' 16,5 (2,5); *môr* 'moor' 18,5 (3,5), *sûr* 'suur' 18,5 (3), *kôr* 'koor' 17 (3,5), *nâr* 'naer' 17,25 (3,5), *oùr* 'aur' 17,5 (3), *kòèr* 'koer' 14,5 (3), *kaèr* 'kaer' 16,75 (3,5). Reigi kohta on toodud taaski kahesugune pikkusarv, nimelt ahtushääliku tõeline pikkus ja klusiilide lõpphõngusele vastav lausk lõpp. Eesti keeles ei lõpe konsonandiga lõppev sõna järsku, vaid pikkamööda. Hääliku lõpposa tuletab meelde lühikest švaavokaali, mis isikuti on arenenudki täieliseks švaaks või koguni iseseisvaks vokaaliks. Hiiu murrete suhetest vt. HMM 153. *l*-i keskmine pikkus on 19 (4,25), švaata ehk lausa lõputa 14,75. *r*-i keskmine pikkus on 17,25 (3,25), ilma lausa lõputa 14. Ühesilbilises sõnas pika konsonandi järel esinevast ahtushäälikust on näiteid Kassaris *n*-i kohta, kus see ahtushäälik on õige lühike: *kîñN* ~ *kîññ* 'kest' 5, *éñN* ~ *éññ* 'hihn, rihm' 3,75. Selle *n*-i keskmine pikkus on umb. 4,5.

Kahesilbilistes sõnades on sõnalõpuline ahtushäälik Reigis: *lehèm* 'lehm' 22,75 (4), *kòhèn* 'köhn' 21,5 (3), *nõmmèl* 'kanarbikul' 18 (3); Kassaris: *tulèn* 'tulen' 10, *kařvàn* 'kardan' 7, *pügàl* 'pügal' 8,25. Kui arvata maha lausk lõpp, on Reigis *m* 18,75, *n* 18,5 ja *l* 15, keskmise pikkusega 17,5. Kassaris on *n*-i keskmine 8,5 ja üldine keskmine umb. samuti 8,5. Reigist kuulub siia veel perekonnanimi *t o ñ k m a n* 'Tonkman' 19,75 (3,75).

Lühikestest sõnalõpulistest ahtushäälikutest on jäänud järele mõni näide kolmesilbiliste sõnade *l*-st: Reigi *kalàðel* 'kaladel' 18,5 (5), *vagàðel* 'vagadel' 21,75 (5), *pulkkvðel* 'pulkadel' 18,5 (1,75); Kassari *lizlòðl* 'ligidal' 7,75. Reigis on *l*-i keskmine pikkus 19,5 (4) puht-ahlushääliku osaga 15,5.

Pearõhulise silbi lühikese vokaali järel olevast pikast ahtushäälikust on näiteid Reigist: *ām* 'ämm' 40,25 (2,75); 35,25 (3,25), *nõm* 'kanarbik' 37,25 (6); 35 (7); *kon* 'konn' 34,75 (3,25); *nař* 'narr' 23,5 (3); *ul* 'hull' 30 (2,25). *põl* 'põll' 33,75 (4,75), *keļ* 'kell' 32,5 (3,5), *āl* 'häll' 35 (5,75). Lõpphääliku *m*-i keskmine pikkus on 37 (4,75), ilma lausa lõputa 32,25. Ilma lausa

lõputa on $\bar{n}$ 31,5 ja $\bar{r}$ 20,5. l -i keskmine on 32,75 (4), ilma lausa lõputa 28,75. Kassaris on sõna *kañ* 'kann' 44,5; 37, keskmisega 40,75. Et Reigis on $\bar{r}$ lühike, pole sugugi imestamapanev. Eesti r on üldse väga nõrk häälik. Sageli moodustatakse ta vaid paari keeleotsa võnkega.

Ülevaade sõnalõpulistest konsonantidest.

Sõnalõpulistest konsonantidest pakuvad kõige enam huvi klusiilid. Leenisklusiilid on Reigis pikad 9,25—16,75 ja Kassaris 7,5—11,25. Poolpikkade fortisklusiilide kvantiteet kõigub Reigis 16,75 ja 31,75 vahel, Kassaris 18,5 ja 22 vahel. Reigis on kõikuvuste amplituud sellepärast suurem, et meil on olemas rohkem üksikuid andmeid. Fortisklusiilid on kõige lühemad siis, kui nende ees on klusiil või s . Siin on pikkus peaaegu lühikesese fortise piirimail. Kõige pikem on fortis esimese silbi lõpus, kui tema ees on lühike vokaal ning heliline konsonant. See fortis on arvatud poolpikaks. Reigi keelejuhil on ta isegi peaaegu pikk.

Helitu konsonandi järel olev s on umb. nõnda pikk, nagu klusiil samas positsioonis, s. o. Reigis 16,5. Muidu on sõnalõpuline z pikem kui sõnalõpuline leenisklusiil. Ühesilbiliste sõnade lõpus on Reigis z pikkus 18,75—22, kahesilbiliste lõpus 17—19,25, kolme- ja enamsilbiliste lõpus 14,5. Ka muud ahtushäälikud on sõnalõpus hästi pikad, nimelt Reigis l 14,75, r 14, kui need häälikud on esimese silbi lõpus. Teise silbi lõpus on Reigis m , n ja l keskmiselt pikad 17,5, Kassaris küll vaid 8,5. Kolmesilbilistes sõnades on Reigis l 15,5 ja Kassaris 7,75. Pikad $\bar{m}$, $\bar{n}$ ja $\bar{l}$ on Reigis 28,75—32,25, $\bar{r}$ on siiski õige lühike. Kassaris on $\bar{n}$ -i keskmine pikkus koguni 40,75.

VOKAALID.

Pearõhuline asend.

Lühikesed vokaalid.

Ühesilbilistes sõnades esineva lühikese vokaali kohta on Reigist ja Kassarist olemas järgmised näited: Reigi *taṭ* 'tatt' 9,25, *laṭ* 'lapp' 7,5, *kaṣṭ* 'kast' 9,5, *naṛ* 'narr' 10,25, *aḥ* 'hakk' 7,75, *kaṇḍ* 'kand' 6,75, *vaṇṭ* 'vant, laevakõis' 7, *kaṭḥ* 'katk' 6,5; *koḥ* 'heinasaad' 8, *toṭ* '(pühke)rätt' 8,25, *roṭ* 'hiir, rott' 7,5, *roḥ* 'rokk, supp' 5,5, *koṭṣ* 'kops' 6,75, *koṇ* 'konn' 9,75, *koṇṭ* 'kont' 6,75; *puḥ* 'sokk' 7,5, *suḥ* 'sukk' 8, *luḥ* 'lukk' 5,75, *ruṭ* 'rutt' 7, *nup* 'nupp' 5,75; 6,25, *uṣṭ* 'ust' 10,5, *uḥṣ* 'uks' 5,75, *kuṛṭ* 'kabi' 7,25, *ul* 'hull' 10,25; *ām* 'ämm' 8,25; 6,5, *āl* '(lapse)häll' 10, *nāṭ* 'näpp' 8, *krāt* 'kratt' 6,5; *seṭ* 'sepp' 8,25, *treṭ* 'trepp' 6,75; 4,5, *pelt* 'pelt' 9, *kel* 'kell' 10,5; *miṇṭ* '(taim) münt' 6,75, *lip* 'lipp' 6,25; *pöl* 'pöll' 8,25, *nōm* 'kanarbik' 7,25; 7,75, *pōṣk* 'reejalaste ülespoole olev osa' 10; *sūt* 'sütt' 7,25; Kassari *kaṇ* 'kann' 10; 13,75, *tal* 'tall' 18,5, *vaṛṭ* 'vart' 14,25, *kaḥṣ* (*kaṣṭe*) 'kaks (kasti)' 12; *soḥ* '(jalanõu) sokk' 13,5; *tuḥ* 'tuletukk' 8,75, *suḥ* 'sukk' 11, *ulḥ* (*lappsē*) 'hulk (lapsi)' 13,25; *sārḥ* 'särk' 14; *teḥ* 'tekk' 8,5; *tiḥ* 'tikk' 7,75, *kiṇṇ* ~ *kihṇ* 'kest' 18,25, *ēṇṇ* ~ *ēhṇ* 'hihn, rihm' 11; *tōḥ* 'tükk' 9.

Vokaalid on toodud kõigepealt eraldi, et saada näha, kas on olemas mingisugust ilmset erinevust nende omapikkuses. Esitatud näidetes on Reigis *a* keskmine pikkus 8, *o* keskmine pikkus on 7,5, *u* oma ka 7,5 (või täpsemalt 7,4), *ä* on 7,75 (või täpsemalt 7,85), *e* — 7,75 (täpsemalt 7,8), *i* — 6,5, *ö* — 8,25 (täpsemalt 8,31) ja *ü* 7,25. Kassaris on *a* keskmine pikkus 13,75 (täpsemalt 13,7), *o* oma 13,5, *u* oma 11, *ä* — 14, *e* — 8,5, *i* — 12,25 (täpsemalt 12,3)) ja *ö* — 9. Arvud näitavad kõigepealt, et Kassari keelejuhil on vokaalid pikemad kui Reigi omal. Konsonantide puhul olid suhted just vastupidised. Pea'e selle näeb mõle-

malt keelejuhilt, et mida madalam on vokaal, seda pikem ta on. Reegli vastu näikse rääkivat vaid Kassari *e*. Selle häälikuga näiteid on meil aga ainult üks, mis võib olla juhusliku iseloomuga, ega suuda seepärast midagi tõestada. Huvitav on Reigi andmete põhjal konstateerida, et *ö* ja *ü* on pikemad kui *e* ja *i*. Hiiu murretes on, nagu mujalgi eesti keeles üldiselt, labialiseeritud häälikud madalamad kui labialiseerimata, sest sel juhul, kui on olemas kaks artikuleerimiskohta, teine neist peab taanduma. Taandub see, kumb on vähem oluline. Seda on *ö* ja *ü* puhul just oraalne artikulatsioonikoht. Vokaalide omapikkuse kohta vt. Jespersen LPh 181, Pallier UQVK 78 jj-d, Laurosela FTEPM 172 jj. Toodud näidete hulgas on sõnu, millede alguses on vokaali ees veel mõni konsonant, või vokaal on absoluutses alguses. Olemasolev aines-
tik ei luba väita, et ühel või teisel juhul oleks vokaal pikem. Näib, et vokaalil ei ole ilmset tendentsi pikem olla, kui ta on absoluutses alguses. Vokaali pikkusele avaldab aga mõju see, milline on konsonantnaabrus. Missugune on järgneva konsonandi mõju, seda osutab järgmine ülevaade. Sõnades, milledes vokaali järel on pikk helitu sulghäälik, on vokaal kõige lühem: Reigi *taṭ* 'tatt' 9,25, *laṗ* 'lapp' 7,5, *aḱ* 'hakk' 7,75, *koḱ* 'heinasaad' 8, *toṗ* '(pühke)rätt' 8,25, *roṭ* 'hiir, rott' 7,5, *roḱ* 'rokk, supp' 5,5, *puḱ* 'sokk' 7,5, *suḱ* 'sukk' 8, *luḱ* 'lukk' 5,75, *rut* 'rutt' 7, *nup* 'nupp' 5,75; 6,25, *nāṗ* 'näpp' 8, *krāt* 'kratt' 6,5, *seṗ* 'sepp' 8,25, *treṗ* 'trepp' 6,75; 4,5, *lip* 'lipp' 6,25, *sūt* 'sütt' 7,25; Kassari *kaḱs* 'kaks' 12, *soḱ* 'sokk' 13,5, *tuḱ* 'tukk' 8,75, *suḱ* 'sukk' 11, *tiḱ* 'tikk' 7,75, *toḱ* 'tökk' 9, *teḱ* 'tekk' 8,5. Siin on Reigis vokaal keskmiselt pikk 7. Kassaris on keskmine pikkus 10. Kõige lühem on vokaal siis, kui vokaalile järgnevale pikale klusiilile järgneb veel teine klusiil või mõni muu konsonant, näit. *s*: Reigi *kaṭḱ* 'katk' 6,5, *koṗs* 'kops' 6,75, *uḱs* 'uks' 5,75. Niisugusel juhul on Reigis keskmine vokaali pikkus vaid umb. 6,25. Kui vokaali ja poolpika klusiili vahel on lühike heliline ahtushäälik, on vokaal veidi pikem kui praegu käsitletud juhul, nimelt järgmine: Reigi *vañṭ* 'vant' 7, *koñṭ* 'kont' 6,75, *kuṛṭ* 'käbi' 7,25, *pelt* 'pelt' 9, *miñṭ* '(taim) münt' 6,75; Kassari *vaṛṗ* 'vart' 14,25, *uḱ* 'hulk' 13,25, *sāṛḱ* 'särk' 14. Keskmine pikkus on Reigis 7,25 ja Kassaris 13,75. Tunduvalt pikem on aga vokaal siis, kui talle järgneb pikk heliline ahtushäälik: Reigi *naṛ* 'narr' 10,25, *koñ* 'konn' 9, *ul* 'hull' 10,25, *ām* 'ämm' 8,25; 6,5, *āl* '(lapse)häll' 10, *kel* 'kell' 10,5, *pōl* 'pöll' 8,25, *nōm* 'kanarbik' 7,25; 7,75, *kañḍ* 'kand' 6,75; Kassari *kañ* 'kann' 10;

13,75, *tal* 'tall' 18,5. Reigis on vokaali keskmine pikkus 8,75 ja Kassaris 14. Kõige pikem on vokaal Reigis siis, kui talle järgneb pikk helitu *š*: *kašt* 'kast' 9,5, *ušt* 'ust' 10,5, *pöšk* 'reejalaste ülespoole pööratud osa' 10. Vokaali keskmine pikkus on sel juhul tervelt 10. Reigis on siis vokaali keskmine üldpikkus 6,25—10 ja Kassaris 10—14,5. Lisatagu veel, et ka iga üksik järgnev konsonant näib avaldavat oma mõju eelnevale vokaalile. Reigi näidetes on vokaal *l* ja *r*-i ees nimelt pikem kui nasaalide *m* ja *n*-i ees. Jespersen LPh 182, Laurosela FTEPM 231, Pallier UQVK 59 jj-d. Vokaali pikkusele võib avaldada mõju ka eelnev konsonant. See tuleb eriti selgelt ilmsiks *s*-i olles sõna alguses: Reigi *luk* 5,75 ja *suk* 8, Kassari *tyk* 8,75 ja *syk* 11. Sulghääliku järel on vokaal pikem kui helilise ahtushääliku järel: Reigi *kok* 8 ja *rok* 5,5; *puk* 7,5 ja *luk* 5,75. Pallier UQVK 50 jj-d.

Kahesilbilistest sõnadest võib eeldada, et neis on vokaal lühem kui ühesilbilistes. Praeguesitatu põhjal võisime lisada, et vokaali pikkusele mõjub ka naabruses olev konsonantaines. Seepärast võetakse siia kuuluv ainekist vaatlusele rühmade viisi. Kõigepealt esitatakse need sõnad, kus esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonant: Reigi *kanà* 'kana' 7,25, *kazù* 'kasu, kasv' 6,5, *kalà* 'kala' 7,5, *pavà* 'pada' 10,5, *radà* 'rada' 9,25, *vagà* 'vaga' 9, *savà* 'sada' 5,75, *tazà* 'tasa' 7, *omà* 'oma' 5,5, *senè* 'selle' 6,5, *merè* 'mere, merre' 8,75, *izù* 'pikne' 9,25, *kizù* 'kisu' 6,75, *vili* 'vili' 7,5, *pilì* 'pilv' 6,75, *pigi* 'pigi' 7,75; Kassari *pani* 'padi' 17, *vanu* 'vanu' 16,5, *vagù* 'vagu' 16,25, *kanà* 'kana' 17; 13. *kalà* 'kala' 18, *tazà* 'tasa' 17, *pagi* 'tuule- või vihma'il' 19,75, *kazì* (ärà) 'mine minema' 11,25, *omà* 'oma' 18, *ogà* 'okas' 15, *kivà* 'keda' 9,5, *kilù* 'kitsetall' 19, *imè* 'ime' 15,75, *kòvò* 'rauk' 14. Toodud näidetes on Reigis *a* keskmine pikkus 7,75, *o* oma ainsas näites 5,5, *e* oma 7,5 ja *i* oma ka 5,5. Äsja konstateeritud vokaalide omapikkus moodustuskoha ja kõrguse järgi ei tule siin küllaldaselt esile. Keskmiselt on vokaal selles asendis pikk 7,5. Kassaris on *a* keskmine pikkus 16,75. Arvestusest on jäetud välja sõna *kazì* pikkusega 11,25, sest see sõna on hääldatud kümograafilhetrisse koos sõnaga *ärà* nõnda, et mõlemad on moodustanud ühe foneetilise terviku. Lühem on vokaal muidugi ka liitsõnades *ruçirék* 'rukkirääk' 9,25 ja *izùbilì* 'piksepilv', kus esimese osise *i* on 14,25 ja teise osise esimese silbi *i* 11,5, *lɔzìperè* 'Laasi pere', mille teise osise *e* on 12,5. Sõnas *kašticaž* 'kastikaas' on *a* siiski

18,5. Samuti ühe foneetilise tervikuna hääldatud lauses *ul'k lap'se* 'hulk lapsi' on *u* 11,5. Tagasi üksikhäälikute juurde minnes näeme, et *o* omapikkus on 16,5, *i* oma umb. 14,75 ja *ö* — 14. *i* pikkusele on mõjunud sõna *ki'vā*, kus see vokaal on eriti lühike. Kahe teise sõna keskmine *i* pikkus on umb. 17,5. Kassari vokaali üldkeskmine on 16,25.

Toomata on jäänud sõnad, millel on teise silbi lõpus veel konsonant: Reigi *kõhèn* 'köhn' 3,5, *lehèm* 'lehm' 3,75, *taràz* 'karja-aias' 8,5; Kassari *tulèn* 'tulen' 17, *va'vüz* 'vajus' 15,75, *kazük* 'kasukas' 15, *püçà.l* 'pügal' 10. Nüüd on Reigi keskmine pikkus 5,25 ja Kassari umb. 14,5. Näeme siis, et sõna pikenedes konsonandi võrra esimeses silbis olev lühike vokaal kaldub lühenema. Eriti lühike on vokaal *h* järgnedes. HMH on osutatud, et intervokaalne *h* ei takista oma ees ja taga olevat vokaali võtta kokku diftongina. Kvalitatiivselt on ühend vokaal $h +$ vokaal arenenud, nagu vastav diftong. Siin näeme, et ka kvantiteedi poolest *h* ees olev ja talle järgnev vokaal on enam-vähem samades suhetes, nagu diftongid.

Missugune on vokaali pikkus siis, kui sellele järgneb lühialguline konsonantühend või geminaat, osutavad näited: Reigi *katkü* 'katku' 7,5, *añnà* 'anna' 8,25, *vaññi* 'vangi' 5,5, *kañbà* 'kamba, hulga' 4; 5, *al'mà* 'Alma' 12, *mañmà* 'mamma' 8, *kašši* 'kassi' 8,75, *ta'ppà* 'tapa' 5,75; 7,75, *ta'tti* 'tati' 9,5, *kaštì* 'kasti' 12, *koñnà* 'konna' 7,25; 8,75, *toñdì* 'tondi' 8,25, *ko'kkà* 'heinasao' 7, *to'ppi* '(pühke)räti' 7, *ro'kkà* 'roka, supi' 7, *puñbà* 'pumba' 6,5, *ullü* 'hullu' 9,75, *nu'çà* 'nurga' 12,25, *ä'mmà* 'ämma' 6, *li'ppu* 'lipu' 6,25, *vañnàz* 'vannas' 7,5, *kaññàz* 'kangas' 7, *añçèt* 'hange' 5, *lu'kküd* 'lukud' 4,75; 6, *keññàd* 'kingad' 3,75, *pö'ržàz* 'pörsas' 6, *nö'mmèl* 'kanarbikul' 5,5; Kassari *kašši* 'kassi' 16; 17,25, *ta'ppà* 'tapa' 21,5, *kañnù* 'kannu' 15,5, *kaštì* 'kasti' 16,5, *ko'fti* 'koti' 12,75; 14,5, *sä'çi* 'särgi' 15,25, *lap'se* 'lapse' 15,5, *lap'se'd* 'lapsed' 17, *tallèd* 'talled' 18,5, *ka'rdà.B* 'kardab' 13,5, *ka'rdà.n* 'kardan' 12, *ku'kkèd* 'kuked' 9,75, *ku'rrüd* 'kurrud, voldid' 11,5, *ku'rttsùd* 'kortsud' 12,75, *kiññà.D* 'kingad' 12,5, *kiñnùd* 'kestad' 18,5. Siis, kui kahe-silbilise sõna lõpus on vokaal, on Reigi esimese silbi lühikese vokaali keskmine pikkus umb. 8. Kõige pikem on vokaal *š*-i ees. Kui teise silbi lõpus on veel konsonant, on pikkus 5,75. Seega siis on pikkus palju lühem, kui sõna lõppedes vokaaliga. Kassari on vokaaliga lõppeva sõna esimese silbi vokaali pikkus 16. Konsonandi olles sõna lõpus on esimese silbi vokaali pikkus siingi lühem, nimelt 14.

Edasi tulevad need kaheasilbilised sõnad, kus esimese ja teise silbi vahel on pikaalguline konsonantühend või pikaalguline geminaat. Alguses võetakse need sõnad, mille lõpus on vokaal. Kõigepealt tulevad juhud, kus pikk ahtushäälik on heliline ja järgnev klusiilaine lühike: Reigi *vaŗev* 'varga' 11,5, *kaŗe* 'kange' 6,25; 3,75, *vaŗov* 'vanda' 8,25, *aŗomv* 'andma' 9, *vaŗci* 'vangi' 7,25, *koŗnv* 'konna' 9,5; 4,75, *pōŗzv* 'pōrsa' 9,25; Kassari *kainō* 'kannu' 9,25; 10,75, *talle* 'talle' 17. Reigis on nüüd keskmine lühikese vokaali pikkus 7,75 ja Kassaris 12,75. Järelikult on vokaal natuke lühem kui siis, kui sõna lõpus ei ole konsonanti. Eraldi tuleb esitada Reigi sõnad *pahnv* 'pahna' 11,75 ja *tahmv* 'tahma' 11, kus keskmine vokaali pikkus on 11,25. Näeme taaski, et *h* ees, kui see ei ole intervokaalne, on vokaalil üldse suur pikenemise tendents.

On olemas sõnu, kus esimese ja teise silbi vahel olev pikk konsonantaines on lühikese helilise ahtushäälikuga ja pika klusiiliga: Reigi *kaŗppv* 'kampa, hulka' 4,75, *toŗtti* 'tonti' 6,25, *puŗppv* 'pumpa' 5,5, *kaŗppvz* 'kambas, kampas' 4,75, *paŗkkvz* 'pangas, pankas' 6,25, *toŗķman* 'Tonkman' 5,75, *sōŗķmev* 'seatuhned' 5,75; Kassari *kaŗttv* 'karta' 11,75; 12, *kuŗttsov* 'kortsus' 12. Reigis on keskmine pikkus 5,5 ja Kassaris 12. Vokaal on siis veelgi rohkem lühenenud.

Lõpuks tulevad näitesõnad, nagu Reigi *maŗmv* 'matma' 7,5, *kaŗsi* 'kassi' 6,5, *kaŗvvv* 'kasvab' 7, *lukkvz* 'lukus, lukkus' 6, *lukku* 'lukku' 5,75, *veŗnv* 'võtnud' 7,5, *rāppv* 'rāpna' 5,75; Kassari *taŗppv* 'tappa' 19,5, *laŗpsv* 'lapsi' 12,5, *kaŗsv* 'kassi' 14; 15,75, *koŗtv* 'kotti' 10,25, *kōŗtvz* 'kotis, kottis' 11, *kukkō* 'kukke' 9,75. Reigis on keskmine pikkus 6,5 ja Kassaris 13,25. Mõlema keelejuhi näited osutavad, et viimaste suhete puhul on vokaal eelmistest juhtudest natuke pikem.

Kokku võttes esimese silbi lühikese vokaali pikkust kaheasilbilistes sõnades, võib öelda, et siin on pikkus Reigis 5,25—11,25 ja Kassaris 12—16,25. Kõige pikem on vokaal kaheasilbilistes sõnades siis, kui esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonant või lühialguline konsonantühend või lühialguline geminaat ning teise silbi lõpus ei ole konsonanti. Reigis on siis vokaal 7,5—8 ja Kassaris 16—16,25. Vokaal on tunduvalt lühem, kui samade tingimuste juures teise silbi lõpu lisandub konsonant. Reigis on siis pikkus 5,25—5,75 ja Kassaris 14—14,5. Sellest näeb, kui oluline on esimese silbi vokaali pikkusele teise silbi lahtisus või

kinnisus. Teise silbi lahti olles on vokaal kõige lühem juhul, kui esimese ja teise silbi vahel on pikk konsonantaines: Reigis 6,5—7,75 ja Kassaris 12,75—13,25.

Edasi võetakse vaatlusele kolmesilbilised sõnad samadel alustel, nagu rühmitati kahesilbilised: Reigi *magàmv* 'magama' 6,5, *pagàmv* 'pagana' 7,25, *taràde* 'karjaaedade' 9,5, *kalàde* 'kalade' 8, *tahàme* 'tahame' 6,25, *kerèmv* 'Keremaa' 7, *silòdv* 'silita' 7, *taràdez* 'karjaaedades' 9,5, *kalàdel* 'kaladel' 6, *vagàdel* 'vagadel' 8, *teàvvd* 'teevad' 6,25; Kassari *kanàle* 'kanale' 15,5, *sigàde* 'sigade' 9,25; 8,75, *kadàgvd* 'kadakad' 16,75, *palàgvd* 'linad' 15, *liziðv* 'lähedal' 13,5, *püçàlv* 'pügalad' 8,5. Reigis on keskmine pikkus umb. 7,5 ja Kassaris 12,5. Võrreldes Reigi keelejuhi kolmesilbilisi sõnu ühe- ja kahesilbilistega, ei märka kolmesilbilistes erilist vokaali lühenemist, kuigi sõna on pikenenud. Lühenemist märkab aga küll Kassari keelejuhil.

Reigi *akkàmè* 'hakkame' 8,5, *aännàmè* 'anname' 5,75, *naljaðtv* 'naljata' 8, *saðtuðtv* 'puudutab' 6,5; Kassari *kirjüðvd* 'kirjutad' 10,5, *kirjüðv* 'kirjutatud' 11. Kui esimese ja teise silbi vahel on lühialguline konsonantühend või lühialguline geminaat, on Reigis vokaali pikkus umb. 7 ja Kassaris 10,75. Siingi on vokaal veidi lühenenud, kui võrrelda seda eelmise rühma vokaaliga. Eraldi nimetatagu sõna *külàšse* 'külla, külasse', kus *ü* on 4,25.

Lõpuks on need kolmesilbilised sõnad, millel esimese ja teise silbi vahel on pikaalguline geminaat või konsonantühend: Reigi *kaṅgaze* 'kangasse' 4,75, *saðtuvvd* 'puutuvad' 7,5, *makkide* 'vorstide' 8, *kokkvde* 'saadude' 7,75, *lukkuðe* 'lukkude' 4,25, *ulluðe* 'hullude' 10, *vaṛjpmv* 'varjama' 10, *pukkvðel* 'sokkudel' 6, *lippuðegv* 'lippudega' 4,5, *kutsumv* 'kutsuma' 7,25; Kassari *kottède* 'kottide' 14,75, *kottèdez* 'kottides' 14. Reigis on vokaali keskmine pikkus umb. 7 ja Kassaris umb. 14,25. Tüübilt erinevas sõnas *kamṛmanṇi* 'Kampmanni' on *a* pikkus 3,25.

On jäänud järele neljasilbilised ja veelgi pikemad sõnad: Reigi *vagadele* 'vagadele' 8,25, *kaladele* 'kaladele' 7,5, *taradesse* 'karjaaedadesse' 9,5, *kudittvvd* 'kõditada' 5,75, *inimene* 'inimene' 5, *sõnalene* 'sõnakas' 2,75; Kassari *kazuçgvd* 'kasukaga' 14, *tegemvðtv* 'tegemata' 10, *sigadele* 'sigadele' 10,5, *vigadeçgvd* 'vigadega' 11,5. Reigis on käesoleval juhul vokaali keskmine pikkus kõigest 6 (õigemini 6,125) ja Kassaris 11,5. Näeme siingi, et sõna pikkus mõjub kvantiteedile. Kassarist on jäetud arves-

tamata sõna *obuzəgp* 'hobusega', milles sõnaalgulise *o* pikkus on 21. Absoluutses alguses võivad vokaalid vahel olla erakordselt pikad, kui neid moodustatakse eriti intensiivselt.

Reigi *kañnaŋtvmv* 'kannatama' 5 (uuem kuju), *kañnadvmv* id. (vanem kuju) 8,25; 3,75, *naljaŋtvmv* 'naljatada' 8, *vallaŋtvmv* 'vallatada' 8; Kassari *naŋtugeine* 'natuke' 8,25; 11,75. Reigis on pikkus 6,5 ja Kassaris 10. Vokaali lühenemiseks on mõjunud niihästi sõna pikemus kui ka konsonantainese pikemus esimese ja teise silbi vahel. Kassarist on veel sõnad *kottədegp* 'kottidega' 13; 11,25, *vakkpdegp* 'vakkadega' 16,5, millede esimese silbi vokaali keskmine pikkus on 13,5. Näeme ka siin, et sellel keelejuhil on taaski vokaal pikem, nagu oli lugu kolmesilbiliste sõnadegagi, ehkküll sõna on pikenenud. Pikemuse põhjuseks peab olema kvantiteedi koartikulatsioon, mis avaldub tugeva ning pika konsonantainese mõjul eelnevas vokaalis.

Viiesilbilisi sõnu on Kassarist *kiřjudvmvŋttv* 'kirjutamata', kus *i* pikkus on 11,25.

Võttes kokku kolme- ja enamsilbiliste sõnade esimese silbi lühikese vokaali pikkused, konstateerime, et kolmesilbilistes sõnades on Reigis pikkus 7—7,5 ja Kassaris 10,75—14,25. Neljasilbilistes sõnades on vokaali pikkus Reigis 6—6,5 ja Kassaris 10—13,5. Pikematest sõnadest tuleb veel üldiselt mainida, et neis osutab esimese silbi lühike vokaal eriti suurt kõikuvust. Iga-sugustes esitatud näidetes on Reigis vokaali pikkus 5,25—11,25 ja Kassaris 10—16,25. — Kodavere murde lühikese vokaali kvantiteedist vt. Kettunen KodDial 33 jj-d, Maarja-Magdaleena murdest EKA 5, 23 jj-d. Laurosela FTEPM 162 jj-d järgi on soome keele lühikesed esimese silbi vokaalid eesti keele omadest natuke pikemad. Donner SMK 33 esinevad karjala vokaalid on pikkuselt eesti vokaalidele lähemal.

Pikad vokaalid.

Ülipikk vokaal.

Kõige pikem on vokaal ühesilbilistes vokaallõpulistes sõnades, nagu Reigi *mā* 35; 35,25, *tō* 'töö' 36,5, *sō* 'soo' 37, *tē* 'tee' 37,25, *sā* 'sa' 20,5. Nende sõnade ülipika vokaali keskmine pikkus on ilma sõnata *sā* — 36,25. Sõna *sā* on mõnekordsel kordamisel hääl-datud liiga lühikeselt, nõnda et häälduskordade keskmine arv on tulnud lühem. Pronoomenid on teatavasti eriti aldis lühenema.

Kõigi diftongide keskmine pikkus on Reigis 22,5. Pikkuse poolest ei erine siis pikk ja lühike diftong teineteisest kuigi palju.

Kõige lühem on diftong, kui talle järgneb pikk konsonant-aines: Reigi *aik* 'haigutus' 14,25, *paik* 'paik, lapp' 16,75, *aikku* 'haigutust' 16,25, *paikku* 'paika, lappi' 15,25, *leikku* 'liiku' 14,25, *leikkiv* 'kaalikaid' 12,25; Kassari *laüppv* 'laupäev' 16, *näittp* 'näidata' 15. Reigis on nüüd keskmine pikkus 14,75 ja Kassari kahe näite oma on 15,5. Kui vaadata näiteks Ak. Emakeele Seltsi murdekogujate kirjapanekuid, siis näeb mõnelgi korral, et käsitletav diftong on märgitud pikaks. Niisugune märkimisviis on tekkinud sellest, et diftong ja järgnev klusiil kokku moodustavad õige pika esimese silbi, millel on sama tõusev-langev intonatsioon, nagu pikal diftongil. — Eraldi tuleb mainida Reigi sõnad *tuisku* 'tuisku' 19, *kaissu* 'kaissu' 21 ja *koüssi* 'kaussi' 18,25, millede diftongi keskmine pikkus on umb. 19,5. Diftongi pikemus sõltub s-st.

Kaugemal esimest silpi on hiiu murretes diftong haruldane. Seal, kus ühiskeeles on diftong, on hiiu murretes enamasti üksikvokaal (HMH 90). Kolmanda silbi diftongi kohta on Kassari üks näide: *näitugeine* 'natuke', kus diftongi pikkus on 15,5. — Kettunen KodDial 41 jj-d, Mägiste EKA 5, 36, Wittram EKA 134, Pape EKA 120, Laurosela FTEPM 214 jj-d, Donner SMK 33.

Teise silbi vokaal.

Poolpikk vokaal.

Teise silbi vokaali pikkus on eesti keeles omapärane ning ühtlasi ka oluline nähtus. Kui esimene silp ei ole ülipikk, siis on harilikult teise silbi vokaal pikem kui tavaline lühike vokaal. Vokaali pikemus oleneb mitmest tegurist, milledest olulisim on esimese silbi kvantitatiivne iseloom ja teise silbi kinnisus või lahtisus. Teise silbi vokaali pikkus on õige oluline lähtekoht eesti keele keerulise kvantiteedisüsteemi konstruktsioonis. Vt. selle kohta Ariste A Quantitative Language (Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences, Ghent 1938, lk. 276 jj-d); Sõster Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles (EK 1938, 213 jj-d). — Kõige pikem on teise silbi vokaal kahesilbilistes sõnades, mis lõpevad vokaaliga ja millel on esimese ja teise silbi piiril lühike konsonantaines: Reigi *vanà* 'vana' 19,25, *kalà* 'kala' 16,5, *pavà* 'pada' 21, *radà* 'rada' 21,5, *vavà* 'vaga' 17,25, *tazà*

'tasa' 13,25, *omà* 'oma' 18,5, *kazù* 'kasu, kasv' 17, *kizù* 'kisu' 16,75, *izù* 'pikne' 18, *senè* 'selle' 17,25, *merè* 'mere, merre' 14, *villì* 'vili' 16,75, *pilì* 'pilv' 18,25, *piot* 'pigi' 18,75; Kassari *kanà* 'kana' 28,25; 26,25, *kalà* 'kala' 21,25, *tazà* 'tasa' 26,75, *omà* 'oma' 24,5, *kivà* 'keda' 25,75, *ogà* 'okas' 21, *kòbò* 'rauk' 22, *kilù* 'kitsetall' 21,5, *vaot* 'vagu' 24; 21, *vanù* 'vanu' 23,25, *imè* 'ime' 21,75, *pagi* 'tuule- või vihmahoog' 25, *padi* 'padi' 22. Kummaltki keelejuhilt on 15 näitesõnastikku. Reigi keelejuhil on keskmine vokaali pikkus 17,75 ja Kassari omal 23,5. Esimese silbi lühikesed vokaalid olid Reigis keskmiselt 7,5 ja Kassaris 16,75. Teise silbi vokaal on siis Reigis enam kui pool pikem lühikesest, nimelt 10,25 võrra. Kassaris on teise silbi vokaal pikem 6,75 võrra. Samadel tingimustel oli Reigis keskpikk vokaal 22,75 ja Kassaris 20. Tegelikult on siis teise silbi vokaal käesoleval juhul lähemal pika vokaali kvantiteedintüanssidele kui lühikese omadele. Mõnes sõnas on vokaal olnud eriti pikk, nagu Kassari *kanà* 28,25; 26,25, *tazà* 26,75 ja *kivà* 25,75. Viimases sõnas on esimese silbi *i* kõigest 9,5 pikk. Et siin on teise silbi vokaal nõnda palju pikem esimese silbi omast, sõltub eesti keele omapärast sõna rõhutamisel venitada teise silbi vokaali, kui esimene silp ei ole ülipikk. Kui esimene silp on ülipikk, siis venitatakse teda ennast. *kivà* küsiva pronoomenina on kergesti allunud emfatiseerimisele ja seega siis ka teise silbi venitamisele. HMH-s ja ka käesolevas töös on teise silbi vokaal ikka märgitud poolpikaks, olgugi et pikkus on vahel olnud kas või lähemal ülipikale. Niisugusele märkimisviisile on andnud tuge tõik, et teise silbi vokaal ei ole stabiilse kvantiteediga, vaid kõikuvused on palju suuremad kui esimeses silbis. Sõna rõhutamisest, lauserõhust, afektist, emfatiseerimisest jne. olenedes on teise silbi vokaal kord pikem, kord lühem. Üldiselt liigub ta nn. poolpika ja pika vokaali piirides. Mõnes teises murdes ja ühiskeesles võib teise silbi vokaali pikkus olla tunduvalt lühem. Esitatud pikkustest on teise silbi poolpikk vokaal ka hiiu murretes natuke lühem, kui sõna lõpus on veel konsonant: Reigi *taràz* 'karjaaias' 16,25; Kassari *tulèn* 'tulen' 24, *vapüz* 'vajus' 21, *kazük* 'kasukas' 12,25, *püöä!* 'pügal' 29,25. Kassaris on vokaali keskmine pikkus 21,5. Vokaal on eriti lühike siis, kui talle järgneb poolpikk klusiilaines. Isikuti on siin vokaal nõnda lühike, et teda peab arvama täiesti lühikeseks ning märkima lühikesena, s. o. *kazük*. Eraldi tuleb mainida Reigi sõnad *köhèn* 8,25 ja *lehèm* 'lehm' 12, kus teise silbi vokaal on üsna lühike. Ka esimese

silbi vokaal oli neis sõnus lühike, nimelt 3,5 ja 3,75. Ülalpool (45) on juba öeldud, et *h* ei takista eelnevat ning järgnevat vokaali arvama kokku diftongiks. Seepärast on neis sõnus vokaalidel umb. samad pikkussuhted, nagu diftongi osistel. Suurem erinevus teise silbi vokaali pikkuses on siis, kui kahesilbiline sõna on liitsõna osisena. Selle kohta on Kassaris näited *ka.ɛ̃õgõk* 'kaevukook' 16,5, *o.ɔ̃.ɔ̃.ɔ̃* 'okaspuud' 14,75, *ru.ɔ̃rɛ̃k* 'rukkirääk' 9,25, *i.ɔ̃.bilɪ* 'piksepilv', millel esimese osise lõpus olev *ɔ̃* on 13,5 ja teise osise lõpus olev *i* 15,25, *l.ɔ̃.zɪ.pɛrɛ̃* 'Laasi pere', kus *ɛ̃* on 14,25. Liitsõnades võib esineda ka suhteliselt õige pikk vokaal, nagu näiteks sõnas *tul.ɛ̃.bāk* 'tuletorn', mille *ɛ̃* on 23,75. See sõna on usutavasti hääldatud nõnda, et mõlemal osisel on olnud oma pearõhk.

Esimese silbi lühikesest vokaalist on näidatud, et igal vokaalil on omapikkus. Mida kõrgem on vokaal, seda lühem ta on. Teise silbi poolpikast vokaalist ei saa olemasolevate andmete põhjal öelda, et siingi tuleks omapikkus esile. Reigis näiteks on *ā* keskmine pikkus 17,5, *ū* — 17,25, *ē* — 15,75, *ī* — 18. Kassaris on *ā* 24,75, *ū* — 22, *ē* — 21,75, *ī* — 23,5. Omapikkus ei saa juba sellegipärast esile tulla, et teise silbi poolpikk vokaal on ebastabiilse pikkusega.

Sõna pikenedes kolme- või neljasilbiliseks lüheneb ootuspäraselt teise silbi poolpikk vokaal: Reigi *ma.ɔ̃.mv* 'magama' 15,5, *pa.ɔ̃.mv* 'pagana' 12, *ta.rə.ɔ̃* 'karjaaedade' 10,5, *ta.rə.ɔ̃.ɔ̃* 'karjaaedades' 9, *ka.lə.ɔ̃* 'kaladel' 11,75, *va.ɔ̃.ɔ̃* 'vagadel' 12, *ka.lə.ɔ̃* 'kalade' 13,25, *ta.hə.ɔ̃* 'tahame' 13,75, *si.lɔ̃* 'silita' 11,75, *ke.rɛ̃.mv* 'Keremaa' 10,75, *te.ɔ̃.mv* 'teevad' 9; Kassari *si.ɔ̃.ɔ̃* 'sigade' 17, *pü.ɔ̃.ɔ̃* 'pügalad' 32,25, *li.ɔ̃.ɔ̃* 'ligidal' 16,25, *si.ɔ̃.ɔ̃* 'sigadel' 18,5, *ka.ɔ̃.ɔ̃* 'kadakad' 17, *pa.lə.ɔ̃* 'linad' 19, *ka.ɔ̃.ɔ̃* 'kanale' 20,75, *kü.lə.ɔ̃* 'külasse' 22. Nüüd on poolpika vokaali keskmine pikkus Reigis 11,75 ja Kassaris 20,5. Kassaris oleks keskmine pikkus natuke väiksem, kui ei oleks sõnas *pü.ɔ̃.ɔ̃* hääldatud *ā*, eriti pikaks. Kassari näited osutavad muide ilmekalt, kuivõrd kõikuv on teise silbi poolpika vokaali kvantiteet. Kõikuvus on 16,25 ja 32,25 vahel, nõnda et sõnuti on vokaal ainult pikk ja sõnuti isegi ülipikk.

Sõna olles neljasilbiline on teise silbi vokaal veelgi lühem: Reigi *sə.nə.ɔ̃* 'sõnakas' 10, *ta.rə.ɔ̃.ɔ̃* 'karjaaedadesse' 11,25, *ka.lə.ɔ̃* 'kaladele' 11,25, *ku.ɔ̃.ɔ̃* 'kõditada' 10,25, *i.ni.mə.ɔ̃* 'inimene' 9,75; Kassari *te.ɔ̃.ɔ̃* 'tegemata' 14, *si.ɔ̃.ɔ̃* 'sigadele' 12,25, *ka.ɔ̃.ɔ̃* 'kasukaga' 11, *o.ɔ̃.ɔ̃* 'hobusega' 13,5, *si.ɔ̃.ɔ̃*

'sigadega' 13,25. Reigis on vokaal pikk umb. 10 ja Kassaris 12,75. Kassaris on vokaal lühem kui harilik lühike vokaal. Reigis on ta küll pikem kui keskmine lühike vokaal, kuid siiski väga kaugel keskmisest poolpikast vokaalist, mis oli 17,75. Kui tahtakse täpselt märkida Reigis esinevat pikkust, võib seda nimetada veerandpikaks ning võtta tarvitusele Ä i m ä poolt (Vir. 1932, 385) soovitatud märkimisviisi *sõna'lene*, *tara'esse*; poolpikkuse märk hääliku järel.

Kuidas on teise silbi vokaali pikkus siis, kui esimese ja teise silbi piiril on lühialguline konsonantühend või lühialguline geminaat, näeb järgmistest näidetest: Reigi *ta'ppa* 'tapa' 12; 15, *pu'kkä* 'soku' 13,25, *ko'kkä* 'sao' 14,75, *ro'kkä* 'roka, supi' 14, *nu'cä* 'nurga' 14,5, *a'nnä* 'anna' 13,75, *ä'mmä* 'ämma' 16,5, *ka'mbä* 'kamba' 12; 11,75, *pu'mbä* 'pumba' 12,5, *al'mä* 'Alma' 10,5, *ma'mmä* 'mamma' 13,75, *ko'nnä* 'konna' 14; 14, *li'ppu* 'lipu' 13, *u'llu* 'hullu' 17, *to'ndi* 'tondi' 13,25, *va'i'ni* 'vangi' 20,25, *ka'sti* 'kasti' 14, *ta'tti* 'tati' 14,75, *to'ppi* '(pühke)räti' 14,5, *ka'ssi* 'kassi' 12,75; Kassari *ta'ppä* 'tapa' 23,5, *me'tsä* 'metsa' 20,5, *su'kkä* 'suka' 16,5, *ka'nnü* 'kannu' 24,25, *sä'rgi* 'särgi' 16,75, *ka'ssi* 'kassi' 17,75; 20, *ko'tti* 'koti' 16,25; 23,75, *la'ppsä* 'lapse' 13,5. Käesolevatel tingimustel on poolpika vokaali keskmine pikkus Reigis 14,25 ja Kassaris 19,25. Samasugustes suhetes oli Reigis esimese silbi lühikese vokaali keskmine pikkus 8 ja Kassaris 16. Reigis on siis teise silbi vokaal ilmesti pikem kui lühike vokaal, Kassaris on vahe lühikese vokaali ja käesoleva vahel väiksem.

Esimese silbi vokaali vaadeldes on eraldi toodud kujult siia rühma kuuluvad sõnad, mis lõpevad aga klusiiliga. Seepärast tuuakse ka teise silbi vokaali käsitlemisel konsonandiga lõppevad sõnad eraldi: Reigi *lu'kküü* 'lukud' 12; 10, *va'nnäz* 'vannas' 11,75, *ka'i'ñäz* 'kangas' 13,25, *ke'i'ñäz* 'kingad' 18, *a'i'gèl* 'hange' 9,25, *nö'mmèl* 'kanarbikul' 8, *pö'rzäz* 'pörsas' 10,25; Kassari *ki'hñüü* 'kestad' 13,75, *tal'lèü* 'talled' 23,25, *nei'tsüü* 'neitsi' 10,5, *la'ppsèü* 'lapsed' 14,25, *ku'kkèü* 'kuked' 18, *ku'r'rüü* 'kurrud, volidid' 15,25, *ku'r'tsüü* 'kortsud' 19,75, *ka'r'dä_B* 'kardab' 17, *ka'r'dä_n* 'kardan' 17,5. Sel juhul on Reigis keskmine vokaali pikkus 11,5 ja Kassaris 16,5. Vokaal on siis lühem kui eelmises pügalas. Esimese silbi lühikesed sõnad olid samades sõnades keskmiselt Reigis 5,75 ja Kassaris 14. Taaski võime konstateerida, et Reigis on õige suur pikkusvahe esimese silbi lühikese ja teise silbi poolpika vokaali vahel. Sama ei saa öelda Kassarist. Siin on

Natuke lühem on vokaal ühesilbilises konsonandiga lõppevas sõnas: Reigi *nâr* 'naer' 30,75, *mâz* 'maas' 29,75, *âm* 'aam' 26,25, *kôn* 'koon, lõug' 26, *môr* 'moor' 31,75, *kôl* 'kool' 32,75, *kôr* 'koor' 29,75, *sûr* 'suur' 32,5, *kêl* 'keel' 31, *pîz* 'pliit' 31,75, *ôl* 'hoolt' 30, *kôrd* 'koort' 28, *kêld* 'keelt' 28,75. Keskmine vokaali pikkus on sellel keelejuhil umb. 30.

Kuidas on vokaali pikkus sel juhul, kui sõna on kahesilbiline ning teise silbi lõpus on vokaal, seletavad näited: Reigi *kâni* 'kaani' 31,75, *kôzi* 'koosi, suunda' 25,25, *kôli* 'kooli' 29,25, *môri* 'moori' 33, *sêne* 'seene' 29,25, *kêli* 'keeli' 32,25, *pîzi* 'pliiti' 34,5, *nôlv* 'nõela' 25,5. Keskmine pikkus on nüüd ka 30. Kassari st on olemas vaid üks näitesõna *tâle* 'temale', kus *â* pikkus on 32,5.

Kui kahesilbilise sõna lõpus on konsonant, on esimese silbi pikk vokaal lühem. Näited on Reigist *vôrvd* 'võõrad' 29, *pôzvd* 'põõsad' 30,5, *kôriz* 'kooris' 27; 23,75, *vârvd* 'vaagnad' 24,75; 26, *ônez* 'ruumis rehetoa ja kambri vahel' 22,25. Vokaali keskmine pikkus on siin 26,25, seega siis õige lähedane keskpika vokaali omale. Nagu näeb allpool, ei ole piir ülipika ja keskpika vokaali kvantiteedi vahel järsk. Väga sageli ei ole mõlema kvantiteedi erinevuseks oluline mitte suur pikkusvahe, vaid erinevuseks on oluline intonatsioon (HMH 138). Samalt Reigi keelejuhilt on registreeritud sisseütlev *sûrez* 'suures' 23,25; 19, keskmisega 21. See pikkus on tegelikult keskpika vokaali oma. Katsetamisel keelejuhti ka kõrvakuulmisega jälgides on siiski kuulnud ülipikka vokaali, sest kõneleja püsis ülipikka vokaali iseloomustaval tõusev-langeval intonatsioonil. Ka *kôriz*-sõna ei ole teiskordsel katsetusel osutanud tõelist ülipikka vokaali. Liitsõnades on ootuspärane ülipikk vokaal tavaliselt lühenenud keskpikaks. Kassari liitsõnas *ogârvd* 'okaspuud' on *â* pikkus kõigest 18.

Fonoloogiliselt ülipikk on vokaal ka järgnevates ühesilbilistes ja kahesilbilistes sõnades: Reigi *âk* 'haak' 23,25, *tôp* 'toop' 21,25, *tôt* 'toot' 26,75, *sôp* 'seebipära' 19,25, *nôk* 'kodukäija, surnu' 25,25, *nît* 'niit' 14,75; Kassari *pât* 'suurem paat' 32,75, *kôk* 'kook' 26,5. Käesolevate suhete puhul on Reigis keskmine vokaali pikkus 21,75 ja Kassaris umb. 29,5. Reigis on vokaal ilmsesti palju lühem kui seda oli ülipikk vokaal, kuid Kassari keelejuhil on ta taas peaaegu ülipikk. See vastuoluline nähtus oleneb peamiselt ka sellest, et Reigi keelejuhil on konsonandid pikemad ning lühendavad seega vokaalide pikkust. Kassari keelejuhil on konsonandid vastuoksa üsna lühikesed.

Kahesilbilistest sõnadest saame järgmised pikkused: Reigi *ākkiz* 'haakis, haagis' 19,5, *tōppi* 'toopi' 20,25, *tōtti* 'tooti' 23,5, *nōkki* 'surnut, kodukäijat' 23, *sōppv* 'seebipära' 19,75, *nitti* 'niitu' 13,75; 14,5; Kassari *pätte* 'paati' 23,75, *kōkkō* 'kooku' 21,25, *kīlmp* 'kiitma' 14, *kīttōz* 'kiitus' 13,75. Reigis on vokaali keskmine pikkus 19,25 ja Kassaris 18,25. Vokaali keskmise üldpikkuse lühidusele on mõjunud *i* väike kvantiteet. Ülalpool (43) on mainitud, et kõrgematel vokaalidel on pikkus lühem kui madalatel. Pandagu selleks eriti tähele käesoleva pügala Kassari näiteid. Kui sõna on kahesilbiline, ei ole meil enam kahtlustki, et vokaal on keskpikk. Kui panna tähele eesti murdeuurijate märkmeid, siis kohtab märkimisviise, mis tähistavad kõnesoleval juhul kas pikka või ülipikka vokaali. Murdeuurijail võib olla õigus niihästi ühel kui teisel juhul. Murdeti või isikuti võib vokaal olla kas lühem või pikem. Väga sageli võib aga kõrvagagi kuulda, et vokaal on pikkuselt keskpika ja ülipika vahel, s. o. poolteistpikk, mida on tähistatud kujul *tōp̄*, *tōppi*. Ülaltoodust nähtub, et hiiu murretes on isikuti kõnesolev vokaal vaid keskpikk, kuid isikuti ka pikem. Hiiu murde kõneleja peab seda vokaali ülipikaks, sest sel on ülipika vokaali fonoloogiline ülesanne. Seda osutab kõige paremini vokaali kvaliteet. Hiiu murretes on ilmne vahe enamate vokaalide kõrgusastmes selle järgi, kas häälik on kesk- või ülipikk. Käesoleval juhul on vokaalidel ülipika hääliku kvaliteet. Ka intonatsioon on ülipika vokaali oma.

Liitsõnades võib siingi rühmas vokaal olla lühem. Kassari on registreeritud *kaēōōk̄* 'kaevukook' 14,5; 17, *ruēirēk̄* 'rukkirääk' 18, *tulēbāk̄* 'tuletorn' 21, *ōūwēōk̄* 'ōueköök, suvikööök' 17,5, *lappšēgik̄* 'lapsekiik' 11,5, *vaēštēzēk̄* 'vaestemaja' 24,25.

K e s k p i k k v o k a a l .

On jäänud järele need sõnad, kus esineb keskpikk vokaal: Reigi *āōi* 'haagi' 22,5, *vāgē* 'vaagen' 24, *kāni* 'kaani' 18,75, *kōzi* 'koosi, suuna' 21, *ōnē* 'ruum rehetoa ja kambri vahel' 24, *sōbā* 'seebipära' 19,25, *kōri* 'koori' 22,75; 26, *kōli* 'kooli' 26,5, *mōri* 'moori' 24,75, *tōdi* 'toodi' 23,5, *nōci* 'surnu, kodukäija' 25,5, *tōbi* 'toobi' 20,5, *sūrē* 'suure' 23, *nīdi* 'niidu' 20,75; 20, *pīzi* 'pliidi' 26,25, *kōnūd* 'koonud, lõuad' 19,5, *sēnēz* 'seen' 22,25, *kēlēD* 'keeled' 19,25, *vōrāz* 'võõras' 24,75, *pōžāz* 'põõsas' 26,75; Kassari *krāmā* 'kraami' 15,5, *pādi* 'paadi' 24,75, *kōgō* 'koogu' 20, *kīdā* 'kiida' 16,75, *sābāz* 'saabas' 23,25. Kui sõna on kahesilbiline, on Rei-

gis keskpika vokaali pikkus keskmiselt 22,75 ja Kassaris 20. Viimaselt murdealalt registreeritud liitsõnas *l̥ɔz̥ip̥er̥ɛ* 'Laasi pere' on *ɔ* pikkus 16.

On jäänud käsitlemata veel mõned üksikud pikemad kui kahe-silbilised sõnad, kus esineb pikk vokaal. Reigist on olemas *n̥itt̥iɖegv* 'niitudega' 10,75, *k̥äkk̥iɖɛz* 'kaakides' 15,25 ja *t̥õppiɖɛz* 'toopides' 16,5, millede pika vokaali keskmine pikkus on umb. 14,25. Fonoloogiliselt on siin vokaal ülipikk, kuid tõeliselt isegi lühem kui keskpikk kahe-silbilistes sõnades. Pikemates sõnades on kõik häälikud lühemad. Säilib aga häälikute omavaheline pikkussuhe ja mis eriti on oluline, ülipikka vokaali iseloomustav intonatsioon. Kassarist on pikematest sõnadest *t̥õm̥att̥p̥* 'toomata' 15,5 ja *k̥äziɡ̊õsse* 'kaasikusse' 23.

Ülalesitatust nähtub, et ülipikk vokaal on Reigis pikk 26,25—36,25 ja Kassaris umb. 32,5. Poolteistpikk vokaal on Kassaris 18,25—29,5. Reigis on selle pikkusastme asemel keskpikk vokaal pikkusega 19,25—21,75. Keskpikk vokaal on Reigis keskmiselt 22,75 ja Kassaris 20. Andmed on ühe- ja kahe-silbiliste sõnade kohta. Pikemais sõnus on kõik kvantiteediasemed lühemad. — Inglis EKA 59, Berg-Ariste EKA 60, Jürgen EKA 61, Kettunen KodDial 39 jj-d, Laurosela FTEPM 106 jj-d.

Diftongid.

Selle järgi, kui pikk on diftongi teine osis, on diftongid jagatud pikkadeks ja lühikesteks. Ostsillograafilised uurimused eesti keele kohta on täpselt näidanud, kui pikk on ühel või teisel juhul teine osis ja kui pikk esimene. Nn. pikas diftongis ei ole üksnes teine osis pikk, vaid ka esimene on pikem, kuid esimese osise pikemus ei ole nõnda silmatorkav ega mõõduandev (HMH 167 jj-d). Kümograafilised meetodid ei luba aga enamail juhtudel täpselt vahet teha diftongi osiste vahel ja sellepärast tuuakse siinkohal diftongid tervikuna ning arvestatakse ainult nende üldpikkust. Kõige pikem on diftong ühesilbilistes sõnades, mis lõpevad vokaa-liga. Selle kohta on Reigist *või* 'või' 37,25, *koi* 'koi' 38,25. Kahe sõna diftongi keskmine pikkus on 37,75.

Kui ühesilbilise diftongilise sõna lõpus on veel konsonant, on diftong lühem, samuti nagu niisugusel juhul oli lühem ka pikk üksikvokaal. Näited on Reigist: *õuz* 'aus' 32,25, *loul* 'laul' 31, *õur* 'aur' 25,5; *käiz* 'käis' 33, *täiv* 'täid' 26,75; *leib* 'leib' 24,75,

sõid 'sõid' 23,75; 23,5, *tõid* 'tõid' 26,5, *kõiz* 'kõis' 32,75; *nüid* 'nüüd' 29; *kaer* 'kaer' 30,25; *kõer* 'koer' 26,75. Diftongi pikkus-tes on kõikuvused õige suured, nimelt 23,5—33. Keskmine pikkus on 28. Ülalpool (44) on nimetatud, et järgnev *s*-häälik mõjub pikendavalt temale eelnevale vokaalile. Seda *s*-i mõju näeme ka siin diftongide puhul.

Kui esimeses silbis on samad tingimused, kuid sõna ise on kahesilbiline, on pikkused järgmised: *Reigi ouzv* 'ausa' 32,25, *ouru* 'auru' 28,75, *kaerv* 'kaera' 30,25, *kõerv* 'koera' 28,25, *peidu* 'peigmeest' 22, *leibv* 'leiba' 22,75, *loulvb* 'laulab' 24, *vaerid* 'vaeraid' 28,5. Nüüd on keskmine pikkus natuke lühem, s. o. 27.

Kolmel esitatud juhul on meil tegemist pika diftongiga. Peale pikkuse iseloomustab pikka diftongi tõusev-langev intonatsioon, nagu sama intonatsioon iseloomustab ka ülipikka vokaali. Ülipika diftongi pikkuse kõikuvused on suured, olles 22 ja 38,25 vahel keskmistega 27—37,75. Nõnda siis pole pika diftongi määrajaks üksnes tõeline pikkus, ent ka pikkusega kaasaskäiv kindel intonatsioon. — Kui sõna, milles esineb nn. pikk diftong, on pikem kui kahesilbiline, on diftong üldiselt lühidavõitu. Reigist on meil olemas sõnad *loulude* 'laulude' 22 ja *ouzvov* 'ausaga' 26,5 ning Kassari liitsõna *vaēštežēk* 'vaestemaja' 26. Sõnas *kainolv* 'kaenla' on diftong pikk 13,75, sõnas *kainlvz* 'kaenlas' 12 ja *vaindlane* 'vaenlane' 17,25. Viimased näited on Reigist.

Foneetiliselt ning fonoloogiliselt lühike diftong on pikkuselt niisugune: *Reigi kaērā* 'kaera' 25,5, *kaizū* 'kaisu' 24,75, *paizē* 'paise' 27,25, *paigā* 'paiga, lapi' 23, *algū* 'haigutuse' 21,75; *koūzi* 'kausi' 23,25, *loūlū* 'laulu' 22, *ouṛū* 'auru' 19,25, *koērā* 'koera' 21,75; *tuizū* 'tuisu' 21, *muištā* 'mõista' 25,25, *leiḡū* 'liigu' 20,75, *leičēz* 'kaalikas' 16,75; Kassari *neiṭtsit* 'neitsi' 14,75, *pāikkē* 'päike' 26. Esilolevad näited osutavad kõigepealt hästi ilmekalt, et need reeglid, mis on püstitatud vokaalide omapikkuste kohta (42), kehtivad ka diftongide puhul. *a*-ga algava diftongi keskmine pikkus on 24,5, *o*-ga algava oma 21,5 ja *u*-ga algava oma 21, kui jätta arvestamata sõna *muištā*. Viimane sõna näitab taas, et *s*-i ees kalduvad diftongidki pikenema. Sõnapaar *leiḡū* ja *leičēz* võivad osutada seda, et siis, kui teine silp on kinnine, võib diftong lüheneda. Sama osutab ka Kassari näide *neiṭtsit*. Pikematest sõnadest on Reigi sõnas *ouṛiune* 'aurune' diftong 18,25 ja Kassari sõnas *leiḡoppkēse* 'lõigatakse' 16,75.

lappse 'lapsi' 10,5; 11. Nende näidete varal võime igatahes väita, et vokaal on käesoleval juhul pikem kui siis, kui kahe silbi vahel on ainult pikk klusiilaines. Seda kinnitab ka sõna *kil'mv* 'kiitma' Kassarist, mille lõppvokaali pikkus on 13,75 (vt. vähe alla-pöole).

Esimeses silbis on lühike vokaal, millele esimese ja teise silbi piiril järgneb ülipikk klusiilaines; teine silp on lahti: Reigi *räppa* 'saunas või rehetas oleva suitsuaugu' 9, *lukku* 'lukku' 5,75; Kassari *kottē* 'kotti' 12, *kukka* 'kukke' 13, *tappp* 'tappa' 21. Esimesel murdealal on keskmine pikkus umb. 7,5 ja teisel 15,25. Kassari ebatavaliselt suur pikkus on sõna *tappp* tõttu, mis on hääldatud kuidagi venitades. Ilma selle sõnata on siin keskmine pikkus 12,5, mis on usutavam tõeline keskmine pikkus.

Kus teine silp on suletud, selle kohta on paar näidet: Reigi *lukkuz* 'lukus, lukkus' 6 ja Kassari *kottēz* 'kotis, kottis' 10. Neil juhtudel on teise silbi vokaal muidugi lühem.

Lõpuks on sõnu, kus esimeses silbis on pikk vokaal või diftong. Kõigepealt järgnegu näited pikast vokaalist sõnades, mille teine silp on lahtine: Reigi *tōppi* 'toopi' 12, *tōtti* 'tooti' 9,75, *nitti* 'niitu' 13,25; 12,5, *nōkki* 'surnut, kodukäijat' 9,5, *sōppv* 'seebipära' 10; Kassari *pättē* 'paati' 12, *kōkkō* 'kooku' 13. Reigis on teise silbi vokaali keskmine pikkus 11,25 ja Kassaris 12,5. Kui teine silp on kinnine, on Reigis vokaal tunduvalt lühem: *ākkiz* 'haagis, haakis' 8,75. Kassarist on ka vaid üks näide *küttōz* 'kiitus' pikkusega 12,75.

Diftongilisi sõnu on Reigist *leikku* 'liiku' 12,25, *aūkku* 'auku' 10,25, *paikkv* 'lappi, paika' 11, keskmise pikkusega 11; Kassarist *päikkē* 'päike' 15,75, *nāittv* 'näidata' 12,75, *laūppv* 'laupäev' 17, *laūkkē* 'lauku' 18, keskmisega umb. 15,75.

Kõik senitoodud näited on olnud kaheasilbilistest sõnadest. Neis kõigub Reigis teise silbi lühikese vokaali pikkus 7,5 ja 11,5 vahel, kui teine silp on lahtine — 6 ja 8,75 vahel, kui teine silp on suletud. Kassaris on eelmisel juhul vokaali kõikuvus 12 ja 15,75 vahel ja teisel juhul 10 ja 12,75. Teame juba, et Kassari keelejuhil on vokaalid tunduvalt pikemad kui Reigi omal. Temal on absoluutsest pikkusest hoolimata teise silbi lühike vokaal tõeliselt hästi lühike, nimelt lühem kui harilik esimese silbi lühike vokaal. Reigi keelejuhil on ka enamatel juhtudel vokaal lühike, kuid vahel on seda absoluutses lõpus hääldatud pikemana.

Pikemates kui kaheasilbilistes sõnades on käsitlusel olevatel tingimustel vokaal üllilühike: Reigi *kaŋgɔzɛ* 'kangasse' 11,25, *kaŋpmaŋni* 'Kampmanni' 4,75, *saŋtuɔvɔ* 'puutuvad' 3,5, *kokkɔvɔɛ* 'saadude' 4,75, *lukkɔvɔɛ* 'lukkude' 5,5, *makkɔvɔɛ* 'vorstide' 4,5, *pukkɔvɔɛ* 'sokkudel' 4,5, *ullɔvɔɛ* 'hullude' 6,75, *vaŋjɔmv* 'varjama' 8, *kutsumv* 'kutsuma' 4,5, *kākkɔvɔɛz* 'kaakides' 1,75, *tōppɔvɔɛz* 'toopides' 3,25, *ouzvɔvɔ* 'ausaga' 6,25, *loɔlɔvɔɛ* 'laulude' 4,75, *vainɔlɔvɔɛ* 'vaenlane' 7; *kottɔvɔɛ* 'kottide' 4,5, *kottɔvɔɛz* 'kottides' 4,5. Kolmeasilbiliste sõnade teise silbi keskmine pikkus on Reigis 5,75 ja Kassaris 4,5. Neljasilbiliste sõnade teise silbi vokaal on Reigis *lippɔvɔvɔ* 'lippudega' 5, *niitɔvɔvɔ* 'niitudega' 2,25, keskmise pikkusega umb. 3,75; Kassaris *kottɔvɔvɔ* 'kottidega' 4,75; 4,5, *vakkɔvɔvɔ* 'vakkadega' 4,75, keskmise pikkusega umb. 4,75. Kolme- ja neljasilbiliste sõnade teise silbi vokaali pikkust iseloomustab äärmiselt suur kõikumus. Nõnda näit. on Reigis kolmeasilbilistes sõnades kõikumus 1,75 ja 11,25 vahel. Teise silbi lühikese vokaali kohta vt. sama kirjandust, mis on toodud poolpika vokaali puhul.

Kolmanda, neljanda ja viienda silbi vokaal.

Kolmanda silbi vokaalist on võrdlemisi ohtrasti näiteid ja sellepärast on võimalik seda vokaali vaatluse alla võtta samadel põhimõtetel, millel vaadeldi teise silbi vokaali. Kui esimene silp on lühikese vokaaliga ning teises silbis on poolpikk vokaal, on kolmanda silbi vokaal järgmiste pikkustega silbi enese lahti olles: Reigi *magāmv* 'magama' 9, *pagānv* 'pagana' 11,25, *tarāvɛ* 'karja-aedade' 15,25, *kalāvɛ* 'kalade' 12,5, *tahāvɛ* 'tahame' 11,5, *silivɔ* 'silita' 12,5, *kerēmv* 'Keremaa' 11,25; Kassari *külāssɛ* 'külla, külasse' 13,5, *sigāvɛ* 'sigade' 8,5; 12,75, *kanāvɛ* 'kanale' 13,25. Reigis on keskmine pikkus umb. 12 ja Kassaris ka 12. Viimasel murdealal on meil tegemist kindlasti lühikese vokaaliga, esimesel on aga tegelikult poolpikk vokaal. Poolpikkus ei ole kuidagi fonoloogiline, vaid see oleneb keelejuhi harjumusest "venitada" kõiki sõnalõpul olevaid vokaale, mida Kassari keelejuht ei tee silmatorkavalt palju. Kui teine silp on kinni, on mõlemal keelejuhil vokaal lühike: Reigi *tarāvɛz* 'karjaaedades' 11,75, *kalāvɛl* 'kaladel' 7,75, *vagāvɛl* 'vagadel' 6,75, *tegevɔvɔ* 'teevad' 7,5; Kassari *pügālvɔ* 'pügalad' 7, *lizivɔl* 'ligidal' 10, *kadāvɔvɔ* 'kadakad' 8, *palāvɔvɔ* 'linad, palakad' 7,5, *kirjivɔvɔ* 'kirjutad' 7,5, *kirjivɔl* 'kirjutatud' 7. Nüüd on Reigis keskmine vokaali pikkus 8 ja Kassaris 7. Lühike on vokaal ka siis, kui tingimused on samad,

kuid sõna ise on pikem kui kolmesilbiline: Reigi *sõnalene* 'sõnakas' 5,75, *taradesse* 'karjaaedadesse' 11,75, *vagadele* 'vagadele' 6,75, *kaladele* 'kaladele' 6,5, *kudittvov* 'kõditada' 5,5, *inimene* 'inimene' 5,5; Kassari *tegempittv* 'tegemata' 8,75, *sigadele* 'sigadele' 21, *kaçagatte* 'kajakate' 7, *kazugpçv* 'kasukaga' 8,5, *obuzðçv* 'hobusega' 11,5, *vigadeçv* 'vigadega' 7,75. Reigis on keskmine vokaali pikkus 7 ja Kassaris 10,75. Veelgi pikematest sõnadest on Kassarist *kirjudpmpittv* 'kirjutamata' 7,5. — Pandagu tähele, et siingi on *s-i* ees (sõnas *taradesse*) vokaal pikem kui muudel juhtudel.

Kui esimene silp on pikk, on kolmanda silbi vokaal lühem kui eelmises rühmas. Selle kohta on mõned näited sõnadest, millele kolmas silp lõpeb vokaaliga: Reigi *naljattv* 'naljata' 9, *aännäme* 'anname' 9,75, *õürüne* 'aurune' 13,5, *sattuittv* 'puudutab' 5, keskmisega 9,25. Kassarist on ainult sõna *tõmaittv* 'toomata' 9,25. Edasi on näiteid neljasilbilistest sõnadest: Reigi *naljattvov* 'naljatada' 4,75, *vallaittvov* 'vallatada' 4,75, *kañnadpvmv* 'kannatama' 7,25; 6,25, *kañnaittvmv* 'kannatama' 7, keskmise pikkusega 6. Kassarist on *leičpnpčkse* 'lõigatakse' 8,75, *kāziçõsse* 'kaasikusse' 7, keskmisega umb. 7,75.

Lõpuks on sõnu, kus esimene silp on ülipikk: Reigi *kañçvze* 'kangasse' 6,75, *kañpmañni* 'Kampmanni' 5,75, *kokkvðe* 'saadude' 13,75, *lukkude* 'lukkude' 13, *makkide* 'vorstide' 13,75, *ullude* 'hullude' 15,5, *vařpvmv* 'varjama' 10, *kuttsumv* 'kutsuma' 12, *oüzvçv* 'ausaga' 10,25, *loültude* 'laulude' 15, *vainðlvne* 'vaenlane' 10, keskmisega 11,5. Kassarist on taas vaid üks sõna *kottède* 'kottide' pikkusega 12. Kui silp on kinnine, on Reigis pikkused järgmised: *sattuovv* 'puutuvad' 6,25, *pukkvðel* 'sokkudel' 7,25, *kākkidez* 'kaakides' 8,5, *tõppidez* 'toopides' 10. Keskmine on 8. Kassari *kottèdez* 'kottides' 7,25. Veelgi lühem on vokaal, kui sõna on pikem kui kolmesilbiline: Reigi *lippudeçv* 'lippudega' 3,25, *nittideçv* 'niitudega' 5,75, keskmisega 4,5. Kassari *kottideçv* 'kottidega' 13; 11,25, *vakkadeçv* 'vakkadega' 10,25, vokaali keskmise pikkusega 11,5.

Kõiki kolmanda silbi vokaale kokku võttes, võime öelda, et Reigis on lahtise silbi puhul keskmine pikkus 9,25—12 ja kinnise silbi puhul 8. Kui sõna on neljasilbiline, on kolmanda silbi vokaal pikk keskmiselt 4,5—7. Kassaris on lahtises silbis keskmine pikkus samuti 9,25—12, kinnises silbis aga 7,25—7 ja pikemais sõnus 7,75—11,5. Kolmanda silbi vokaali pikkus oleneb suurel määral siis sellest, missugune on esimene silp ja kas kolmas

silp ise on lahtine või kinnine. Nagu osutavad näited, ei näi pikkuseks kaasa mõjuvat asjaolu, kas kolmas silp on rõhuline või rõhutu.

Umbes samapikkune on lõppvokaal neljandas silbis. Siingi näeme, et vokaali pikkusele avaldab mõju esimese silbi pikkus. Kui esimene silp on lühike, on neljanda silbi vokaal järgmiste pikkustega: Reigi *sõnalene* 'sõnakas' 8, *taravesse* 'karjaaedadesse' 13,5, *vagadele* 'vagadele' 12,25, *kaladele* 'kaladele' 11,5, *kudilõvv* 'kõditada' 9,5, *inimene* 'inimene' 9,5. Keskmise vokaali pikkus on 10,75. Kassari *tegemata* 'tegemata' 5,5, *sigadele* 'sigadele' 3, *kaekate* 'kajakate' 10,5, *kazukaga* 'kasukaga' 7,75, *obuzegv* 'hobusega' 9, *vigadega* 'vigadega' 10,5, keskmise pikkusega 7,75.

Kui esimene silp on pikem, on Reigis neljanda silbi vokaal lühem: *kañnatama* 'kannatama' 8,75, *naljatama* 'naljatada' 10, *vallatama* 'vallatada' 10,75, *kañnatama* 'kannatama' 9; 8,5, keskmise pikkusega umb. 9,75. Kassari ei märka siin vokaali lühenemist, vaid olemasolevais näiteis on just vastupidi vokaal pikem: *kazikusse* 'kaasikusse' 11,5, *natukeine* 'natuke' 15,75; 12,5, *lõigatakse* 'lõigatakse' 14, keskmisega 12,5. Viiesilbilises sõnas *kirjutamata* 'kirjutamata' on neljanda silbi vokaali pikkus 7,5.

Lõpuks on näiteid sellest, kus esimene silp on ülipikk: Reigi *lippudega* 'lippudega' 9, *niitudega* 'niitudega' 5, keskmisega 7. Kassari *kottidega* 'kottidega' 9,75; 10,5, *vakkadega* 'vakkadega' 12, keskmisega 10,75.

Viienda silbi lõpus olevaist vokaalidest on olemas vaid üks näide Kassari *kirjutamata* 'kirjutamata', kus sõnalõpulise *v* pikkus on 6,25.

Hiiu murretele on iseloomustavaks jooneks tugev reduktsioon (HMH 138 jj-d). Reduktsioon tuleb eriti ilmekalt esile rõhututes järgsilpides. Eeltoodud käsitluses oleme näinud, et redutseeritud häälik ei tarvitse alati olla ka tingimata hästi lühike, vaid vahel ta on koguni pikem kui taandamata häälik. Reduktsioon oleneb siis hiiu murretes täiel määral hääldusintensiiteedi lõtvumisest ja vastavate hääldusorganite loiust tegevusest. Lõtv artikulatsioon võib aga ajaliselt kesta üsna pikka aega.

Sõnalõpuline vokaal ei lõpe alati otsekohe, vaid peale tegelikku vokaali moodustamist kuuleb veel nõrka *h*- või *χ*-häälikut. Mõnedel eestlastel on sõnalõpus oleva vokaali hõngamine eriti üldine ning hästi tugev. Käesolevaks tööks kasutada olnud keelejuhtidest on Reigi omal mõnigi kord lõpphõngus olnud selgesti kuul-

mõlemate silpide vokaalid peaaegu samapikkused, kuigi teise silbi vokaal on natuke pikem. — Liitsõnades on vokaal muidugi lühem, näit. Kassari sõnas *kaštigāz* 'kastikaas', kus *i* on 10,5.

Lühem on teise silbi vokaal ka pikemates kui kolmesilbilistes sõnades: Reigi *añnāme* 'anname' 12, *naljaŋtv* 'naljata' 6,5, *saŋtuŋtv* 'puudutab' 6; Kassari *kirjūvvp* 'kirjutad' 14, *kirjūvpt* 'kirjutatud' 12,75. Reigis on keskmine pikkus umb. 8 ja Kassaris 13,25. Poolpikk on vokaal tegelikult ainult Reigi esimeses näites, kuna mujal ta on lühike.

Täiesti lühike on vokaal ka neljasilbilistes ja pikemates sõnades: Reigi *kañnaŋtvmv* 'kannatama' 8,25, *kañnavvmv* 'kannatama (vanem kuju)' 8,25; 6, *vallaŋtvvv* 'vallatada' 8, *naljaŋtvvv* 'naljatada' 5,75; Kassari *naŋtugeine* 'natuke' 4,25; 4,5, *kirjūvpmptv* 'kirjutamata' 6,5. Saame Reigist keskmise pikkuse 7,25 ja Kassarist 5.

Vaatlemata on veel need sõnad, kus esimeses silbis on pikk vokaal või lühike diftong: Reigi *sōbā* 'seebipära' 15,5, *vāgē* 'vaagen' 16,5, *sūrē* 'suure' 16, *kōzī* 'koosi, suuna' 12,5, *kōlī* 'kooli' 19, *mōrī* 'moori' 13,75, *pīzī* 'pliidi' 21,25, *kōrī* 'koori' 14; 15,5, *tōbī* 'toobi' 17,75, *agī* 'haagi' 13,75, *tōdī* 'toodi' 15,75, *nīdī* 'niidu' 20,75; 19,75, *nōgī* 'surnu, kodukäija' 14,75, *kānī* 'kaani' 12; Kassari *kīdā*, 'kiida' 22,75, *krāmā*, 'kraami' 29, *kōgō* 'koogu' 19,25, *pōdī* 'paadi' 20. Käesoleval juhul on Reigis pikkus keskmiselt 15,5 ja Kassaris 22,75.

Kui teise silbi lõpus on veel konsonant, on teise silbi vokaal natuke lühem, nagu osutavad Reigi näited: *nōlāz* 'nõel' 13,75, *kēlēd* 'keeled' 11, *vōrāz* 'võõras' 13,75, *pōzāz* 'põõsas' 16,75, *kōnūv* 'koonud' 10,25, *sēnēz* 'seen' 11,75, *ōnēz* 'ruum rehetoa ja kambri vahel' 11,75. Nende sõnade vokaali keskmine pikkus on 12,75. Kassarist on vaid üks sõna *sōnāz* 'saabas' pikkusega 24,5.

Kui viimastes rühmades saadud teise silbi vokaali pikkusi võrdleme samade sõnade esimese silbi vokaali pikkustega, näeme, et mõlemad pikkused on üsna lähedal teineteisele. Reigis oli keskpika vokaali pikkus keskmiselt 22,75 ja Kassaris 20. Reigis on siis teises silbis tõeline poolpikk vokaal, kuid Kassaris on teise silbi vokaal esimese silbi omast keskmiselt veelgi pikem, seega ka vähemalt keskpikk. Lisatagu siingi juhud pikemate sõnadega. Kassarist on sõnad *tōmaŋtv* 'toomata' teise silbi vokaali pikkusega 18 ja *kāzigōsse*, kus *i* on ülilühike, nimelt vaid 6.

Lõpuks on esitada sõnad, kus esimeses silbis on lühike diftong: Reigi *paicà* 'lapi, paiga' 15, *kaerà* 'kaera' 11,25, *koerà* 'koera' 14,5, *muışta* 'mõista' 16, *peioù* 'peidu' 14,75, *leigà* 'liigu' 16,25, *loùlù* 'laulu' 17,25, *oürù* 'auru' 16, *aicà* 'haigutuse' 16,75, *tuizù* 'tuisu' 13,5, *kaizù* 'kaisu' 15,75, *paizè* 'paise' 16, *koüzì* 'kausi' 15,5, *vaèràz* 'vaeras' 10, *leigèz* 'kaalikas' 13,5; Kassari *nàibà* 'näita' 29, *laüçin* 'laugud' 21. Diftongilistes sõnades on teise silbi vokaali pikkus Reigis 14,75 ja Kassaris 25. Selles rühmas on teise silbi vokaal natuke pikem kui ta oli eelmises. Kui jätta keskmise arvestusest välja konsonandiga lõppevad näited, saab veelgi pikema vokaali, nimelt keskmisega 15,25. Konsonandiga lõppevate sõnade keskmine on 11,75. Viimased andmed on Reigi kohta. Toodagu siin ka paar näidet pikematest sõnadest, kus vokaal on lühem: Reigi *oürüne* 'aurune' ü pikkusega 10,25 ja Kassari *leigappkse* 'lõigatakse', kus teise silbi *a* on kõigest 8,25.

Eeltoodust oleme näinud, et siis, kui esimene silp ei ole üli-pikk, on kahe- ja kolmesilbilistes sõnades teise silbi vokaal hari-likult pikem, mida käesolevaski töös on tavakohaselt nimetatud poolpikaks. Kahesilbilistes sõnades on poolpikk vokaal pikem kui kolmesilbilistes. Samade suhete valitsedes oli näiteks kahesilbiliste sõnade poolpikk vokaal Reigis 17,75 ja Kassaris 23,5 ning kolmesilbiliste oma Reigis 11,75 ja Kassaris 20,5. Poolpikaks nimetatud vokaali pikkus on õige kõikuv. Reigis on see 11,5 ja 17,5 vahel ja Kassaris 16,5 ja 25 vahel. Kõikuvus oleneb suu-relt osalt sellest, kuidas sõna on rõhutatud. See tõsiasi tuleb eriti lauses esile. Lauserõhulises asendis on vokaal vahel venitatud ise-äranis pikaks ja lauserõhutuse ta võib olla päris lühike. Peale selle sõltub pikkus esimese silbi iseloomust ning konsonantainese pikku-sest esimese ja teise silbi vahel. Ka on väga oluline see, kas teine silp on lahtine või kinnine. Näeme siis, et teise silbi poolpikk vokaal on tihedasti seotud eesti keele üldise kvantiteedisüsteemiga, kuigi teine silp ise on keskne tegur mitmete kvantiteedinähtuste esinemisel ja reguleerimisel. Kuidas eesti keele tsentralisatsioon oleneb suurel määral just teisest silbist, selle kohta vt. HMH 29 jj-d. Mõnes eesti murdes on enam tendentsi "venitada" teist silpi kui mõnes teises. Kahjuks on meil olemas ainult üsna puudulikke ülevaateid paari üksiku murdeala ja osalt ka ühiskeeles kohta. Ühiskeeles on meil kõigepealt Sõster Teise silbi poolpikk vo-kaal eesti ühiskeeles (EK 1938, 213—223). Autori 7 katsealu-selt hangitud andmed on lähedased hiu murrete omadele. Ket-

tunen KodDial 34 jj-d on ohtrasti näiteid Kodavere murde teise silbi vokaalist. Sellel murdealal on aga vokaal lühem kui Hiius, kuigi mitte väga palju. Umbes võrdse pildi hiiu murretega pakuvad ka käsikirjalised uurimused ühiskeelest: Mägi *ste* EKA 5. 23 jj-d, Unt EKA 102 ja Ilves EKA 153, eriti lk. 27. Allakirjutanud on jäänud Tartu Ülikooli Foneetikalaboratooriumis tehtud katsetusist niisugune üldmulje, et idapoolsel eesti keelealal ei ole teise silbi vokaal nõnda pikk kui läänes. Eriti pikk näib silp olevat saartel ja kõige lühem rannamurretes, kus on üldse erilised kvantiteedisuhted. Lauses võib Hiiu naistel teine silp olla sageli äärmiselt pikk, nii et muu osa sõnast taandub niihästi kvantiteedi kui ka kvaliteedi poolest. Ühiskeelesisukohalt ebatavalist teise silbi venitamist kuuleb veel muudelgi saartel.

Lühike vokaal.

Teine silp ei ole enam nii pikk, kui esimene silp on ülipikk. Ka siin peab eraldi tähele panema juhte eri kvantiteedisuhetega. Kui esimeses silbis on ülipikk vokaalaines ning esimese ja teise silbi vahel on lühike konsonantaines ja sõna lõpeb vokaaliga, on lühike vokaal kõige pikem: Reigi *nôlv* 'nõela' 12,25, *kôli* 'kooli' 14,25, *môri* 'moori' 9, *pîzi* 'pliiti' 16,5, *kêli* 'keeli' 13,75, *kâni* 'kaani' 8,5, *sêne* 'seene' 9, *kôzi* 'koosi, suunda' 8,25; Kassari *tâle* 'temale' 12,25. Reigis on keskmine pikkus 11,5.

Kui tingimused on samad, sõna esimeses silbis on aga pikk diftong, on teise silbi vokaal natuke lühem kui eelmises pügalas toodud juhtudel: Reigi *leiv* 'leiba' 8,25, *ouzv* 'ausa' 13,25, *ouuru* 'auru' 11, *kôerv* 'koera' 8,75, *kaerv* 'kaera' 9,25. Nende sõnade teise silbi vokaali keskmine pikkus on 10.

Veelgi lühem on teise silbi vokaal, kui teine silp on suletud: Reigi *vôrvv* 'võõrad' 5,75, *pôzvv* 'põõsad' 9, *kôriz* 'kooris' 6,5; 8,75, *vâvvv* 'vaagnad' 6; 5,5, *ônez* 'ruumis rehetoa ja kambri vahel' 9, *sûrez* 'suures' 6,75; 10,25, *loulvv* 'laulab' 9,5, *kâizvv* 'käised' 6,75, *vaèriv* 'vaeraid' 3,25. Ülipikavokaalilistes sõnades on keskmine pikkus 8,5 ja diftongilistes 6,5.

Tõeliselt lühike on vokaal ka Reigis siis, kui sõna lõpus on konsonant. Kui sõna lõpeb vokaaliga, on selle murdeala keelejuhil vokaal lähemal poolpikale kui lühikesele. Lühikese vokaali keskmine pikkus oli Reigis nimelt 7,5 vastavate naabrussuhete puhul. Kassari ainsas näites on käesoleval juhul teise silbi vokaal lühemgi kui harilik lühike vokaal samal keelejuhil. Et Reigi

keelejuhil on vokaal siis üsna pikk, kui teise silbi lõpus ei ole konsonanti, ei ole sugugi üllatuslik nähtus, sest sageli on kõnelejal uususeks hääldada pikemalt igasugust sõnalõpulist lühikest vokaali, olgu see mis tahes silbi lõpus. Seda konstateerivad ka eelmises pügalas mainitud käsikirjalised uurimused.

Esimeses silbis on lühike vokaal, millele järgneb ülipikk ahtushäälik või ahtushäälikute ühend, kus esimene osis on pikk ja teine lühike: Reigi *põrv* 'põrsa' 10,75, *pañv* 'pahna' 9; 8,75, *tañv* 'tahma' 7,5, *koñv* 'konna' 11; 8,75, *kañsi* 'kassi' 8,75 ja *kañv* 'kasvab' 9,25; Kassari *kannò* 'kannu' 20,75; 13,5, *kañsé* 'kassi' 15; 13, *talte* 'talle' 6,5. Reigis on keskmine pikkus 9,25 ja Kassaris 13,75.

Kui esimeses silbis on diftong ja sellele järgneb ülipikk konsonantaines, on teise silbi vokaal s-i naabruses järgmiste suhetega: Reigi *kañssu* 'kaissu' 12,25, *koñssi* 'kaussi' 10, millede keskmine on 11. Lõppvokaal on sellepärast ootusvastaselt pikk, et ta järgneb s-le. Selle hääliku naabruses on tavaliselt kõik vokaalid pikemad, nagu on juba mainitud mitmele korrale ülalpool (44).

Esimeses silbis on lühike vokaal. Sellele järgneb pikk ahtushäälik ja lühike sulghäälik: Reigi *kañge* 'kange' 13,75; 10,25, *vañdv* 'vanda' 9, *vañgi* 'vangi' 12,25, *vañcv* 'varga' 13,75, *añdmv* 'andma' 9,75; keskmine pikkus on 11,5. Kassarist on näide *vañbvd* 'varbad' 13,5.

Reigist on paar näidet niisugustest sõnadest, kus esimeses silbis on diftong ja sellele järgneb konsonantühend: *kainolv* 'kaenla' 9,75, *kainolvz* 'kaenlas' 9,5, *muñstv* 'mõista' 10,75, *tuñsku* 'tuisku' 11. Kahe esimese näite vokaali keskmine pikkus on 9,5 ja kahe viimase 10,75. Siingi tuleb esile s-i vokaalipikendav mõju.

Kui esimeses silbis on lühike vokaal ja sellele järgneb lühike ahtushäälik ning pikk sulghäälik, on teise silbi vokaal lühike isegi teise silbi lahti olles: Reigi *toñtti* 'tonti' 8,75, *kañppv* 'kampa' 10,25, *puñppv* 'pumpa' 10,25, keskmise pikkusega 9,75; Kassari *kañttv* 'karta' 11,5; 12,5, keskmisega 12.

Kui teise silbi lõpus on konsonant, on teise silbi vokaal veelgi lühem: Reigi *kañppvz* 'kambas, kampas' 13,5, *pañkkvz* 'pangas, pankas' 10,25, *toñkman* 'Tonkman' 4,5, *söñkmed* 'seatuhned' 6,5, keskmise pikkusega 8,75; Kassari *kuñtsöz* 'kortsus' 12,25.

Edasi on mõningaid näitesõnu sellest, kus esimeses silbis on lühike vokaal, millele järgneb pikk klusilaines ja lühike ahtushäälik: Reigi *mañmv* 'matma' 9; Kassari *mettsp* 'metsa' 13,5,

dav ning ka kümograaf on seda registreerinud. Toodagu siin kõik juhud, kus lõpphõngust on tähele pundud: *sõχ* 3,25, *tēχ* 4,25, *koìχ* 5,5, *kõriχ* 'koori' 3,5, *tõbiχ* 'toobi' 2, *aoìχ* 'haagi' 4, *tõdiχ* 'toodi' 4, *paigàχ* 'paiga' 5,5, *koēràχ* 'koera' 3,25, *kaēràχ* 'kaera' 2,75, *taṣpàχ* 'tapa' 1,5, *luḱkuχ* 'lukku' 2, *räppeχ* 'suitsuaugu rehe-toas või saunas' 3,5, *nõkkìχ* 'surnut, kodukäijat' 2,5, *nittìχ* 'niitu' 3, *tõttiχ* 'tooti' 3, *tõppiχ* 'toopi' 4,5, *mõriχ* 'moori' 3,25, *tahàmēχ* 'tahame' 2, *kalàdēχ* 'kalade' 2,5, *taràdēχ* 'karjaaedade' 3,5, *vagadēχ* 'vagadele' 2,25, *kaladēχ* 'kaladele' 3,25. Siin on esitatud need juhud, kus lühike *χ* on esinenud kõigis näiteis, nõnda et on olnud võimalik esitada keskmist. Peale selle on lõpphõngus tulnud üksikuil kordadel esile ka muude sõnade puhul. Kõige tavalisem on lõpphõngus stakaatolises kõnes või järsus käskluses. Eesti keeles esinevat lõpphõngust ei saa nimetada järsuks lõpuks, sest järsk lõpp eeldab, et tema ees olev vokaal peab olema lühike. Eesti lõpphõngus võib esineda aga isegi ülipika vokaali järel. Peale selle võib eesti lõpphõngus olla oraalselt moodustatud. Tavaline järsu lõpu moodustuskohd on aga kõris. Kriipsutatagu veel alla, et siin *χ*-ga märgitud lõpphõngus tähistab väga nõrka velaarpalataalset ahtushäälikut.

Oma uurimuses "Hiiu murrete häälikud" on allakirjutanu võinud näidata, kuivõrd huvitav ning omapäraselt arenenud on hiiu murderühm häälikute kvaliteedi poolest. Sama ei saa öelda häälikute kvantiteedistki. Kvantiteedi suhtes esindavad hiiu murded peajoontes üldist põhja-eestilist tüüpi, mis valitseb ka ühiskeeles. Kvantiteedi suhtes on hiiu murded siiski tähelepandavad selle poolest, et neis allub kvantiteet lausefoneetikale palju tugevamini kui mõnes teises murdes (HMH 138 jj-d). Teiseks on Hiius eriti arenenud teise poolpika silbi venitamine, mis omapärase intonatsiooni kõrval annab murdele erilise laulva tooni. Hiiu murretes tuleb selgemini kui mujal eesti keelealal esile nähtus, et lühikesed häälikud on konstantsema kvantiteediga kui pikad. Lauses võivad pikad ja ülipikad häälikud muutuda palju enam kvantiteedi poolest kui lühikesed. Kõige enam võib muutuda teise silbi poolpikk vokaal. Hiiu murded on oma fonoloogilise struktuuri poolest lähedal germaani keeltele, mis nähtus ei pea aga siiski seda väitma, et hiiu murded oleksid tugevasti germaniseerunud. Nagu läänegermaani keeltes (saksa, hollandi, inglise), nõnda Hiiu-

maalgi on väga oluliseks kvantiteediga kaasaskäivaks nähtuseks nn. "silbilõikekorrelatsioon" (Silbenschnittkorrelation). Vahe hiiu murrete ja germaani keelte vahel on vaid selles, et germaani keelis võivad pikeneda "täis"-vokaalid, kuna redutseeritud ei pikene. Hiiu murretes on pikemad vokaalid ikka "täis"-vokaalid, ent lühemad võivad redutseeruda. Seega siis on arenemiskäik eri keelisesisuunaline. Hiiu murretes, muis murdeis ning ühiskeeles käib kvantiteedi suurenemisega käsikäes artikulatsiooni intensiivsuse suurenemine. Seega on pikemad ja lühemad häälikud omavahel ka intensiivsusekorrelatsioonis.

N. Trubetzkoy arvab oma artiklis "Die phonologischen Grundlagen der sogenannten "Quantität" in den verschiedenen Sprachen" (Scritti in onore di Alfredo Trombetti, Milano 1938, lk. 155 jj-d), et foneetilise ja fonoloogilise kvantiteedi vahel on suur vahe. Fonoloogias tuleb arvesse ainult sisemiselt määratud kvantiteet. Eesti keele kvantiteet on üldiselt sisemiselt määratud ning seega siis ka täiel määral fonoloogiline. Lk. 157 arvab Trubetzkoy, et eesti keeles on vaid kaks tõelist kvantiteediaset, kuna kolmas aste oleks fiktiivne, olenedes intonatsioonist. On juba öeldud, et eesti keeles ja eriti just hiiu murretes on intonatsioonil tõesti teatud ülesanne teise ja kolmanda kvantiteediaseme eraldamisel (lk. 52), kuid intonatsioon on siiski sekundaarne nähtus, mis võib ka ära jääda. Fonoloogide arvates ei ole häälikutel iseseisvaid, mõõdetavaid pikkusi, mis oleksid häälikute venitamise põhjuseks, vaid häälikut venitavad peamiselt muud tegurid, nagu intensiivsus, intonatsioon, "Silbenschnittkorrelation", geminatsioon jne., sest "das Sprachgebilde als solches ist ja zeitlos" (Trubetzkoy l. c. 173). On tõsi, et eestlane kõneldes ei mõtle iga üksiku hääliku absoluutsele pikkusele, kuid kvantiteedisuhetest peetakse siiski teadlikult kinni, et keele leksikaalne ja morfoloogiline külg ei kannataks. Eesti keeles on lühike, keskpikk ja ülipikk häälik omavahel korrelatsioonis: *vaga, vaka, vakka; kalu, kaalu, (kaks) kaalu*. Kuigi pikkusega käib kaasas intensiivsus ja teatud intonatsioon, ei ole need kaastegurid siiski primaarsed nähtused, vaid nad kõik olenevad kvantiteedist. Hiiu murretes on vahest intonatsioon ainukeseks nähtuseks, mis hakkab arenema iseseisvaks leksikaalseks ja morfoloogiliseks teguriks. Võib ehk tulla aeg, kus see tegur on primaarne ja kvantiteet tema kaasnähtuseks. Praegu ta veel seda ei ole.

Eesti keele kvantiteedisüsteemi areng peab olema vana. Selle alged peavad osalt ulatuma isegi aega, kus eesti keel ja Edela-Soome murded olid veel kokkupuuteis, sest Soome siirdlaste järeltulijail on eestiga ühiseid kvantiteedijooni, nagu teine poolpikk silp (Ikola ASMAH II 34 jj-d, Kettunen SM II, eriti 1—28). Ohtrasti ühist arengut on ka liivi keelega (Kettunen LW sissejuhatus, eriti XXXIII jj-d). HMH 143 jj-d on lühidalt näidatud, et eesti kvantiteedisüsteemi areng on igatahes vanem kui sise- ja lõppkadu.

Kümogrammi loend.

Reigi:

puk 'sokk' 19:7,5:36,5 = 63,5; *koķ* 'heinasaad' 19:8:38,75 = 66; *toṗ* 'topp, pühkerätt' 19,5:8,25:40,25 = 68; *tat* 'tatt' 25:9,25:43,75 = 78; *suk* 'sukk' 15,5:8:40,75 = 64,25; *sep* 'sepp' 17,75:8,25:44,5 = 70,75; *süt* 'sütt' 18,25:7,25:45 = 70,5; *lip* 'lipp' 10:6,25:42 = 58,25; *lap* 'lapp, paik' 12,25:7,5:45,25 = 65; *luk* 'lukk' 12,25:5,75:41,25 = 59,25; *rot* 'hiir, rott' 12,75:7,5:43,5 = 63,75; *ruť* 'rutt' 11:7:41,75 = 59,75; *rok* 'rokk, supp' 13,75:5,5:37,25 = 56,5; *nuṗ* 'nupp' —:5,75:41,25 = 47; *näṗ* 'näpp' 21:8:39,5 = 68,5; *krät* 'kratt' 28,5:5,75:6,5:43,25 = 84; *trep* 'trepp' 25,75:6,5:6,75:43,5 = 82,5; *trep* id. 25,5:6,75:4,5:38,5 = 75,25; *kast* 'kast' 35:9,5:13,5:26 = 84; *ust* 'ust' 10,5:13,5:27,5 = 51,5; *pelt* 'pelt, kriiska' —:9:9,5:36,25 = 54,75; *kops* 'kops' 24:6,75:21,75:18 = 70,5; *uks* 'uks' 5,75:23:14,75 = 43,5; *kaik* 'katk' 25:6,5:20:27,5 = 79; *pöšk* 'reejalaste ülespoole pööratud osa' 27,75:10:14,25:21 = 73; *kuřt* 'käbi' 26,5:7,25:7,75:44 = 85,5; *nar* 'narr' —:10,25:23,5 = 33,75; *ul* 'hull' 10,25:30 = 40,25; *pöl* 'pöll' —:8,25:33,75 = 42; *kel* 'kell' 25:10,5:32,5 = 68; *äl* 'häll' 10:35 = 45; *ak* 'hakk' 7,75:47 = 54,75; *pukķā* 'soku' 23,25:7,25:18,25:13,25 = 62; *koķķā* 'sao' —:7:21:14,75 = 42,75; *toṗṗi* 'topi, pühkeräti' 27,25:7:23,25:14,5 = 72; *tattti* 'tati' —:9,5:21:14,75 = 45,25; *lipṗu* 'lipu' 9,25:6,25:19,25:13 = 47,75; *roķķā* 'roka, supi' 18,75:7:22,75:14 = 62,5; *kařti* 'kasti' 29:12:8,5:15,5:14 = 79; *ullū* 'hullu' 9,75:17,75:17 = 44,5; *nuřcā* 'nurga' 15:12,25:8:11,25:14,5 = 61; *vařgv* 'varga' 9,25:11,5:15,25:11,5:13,75 = 61,25; *katķū* 'katku' 23,25:7,5:15,5:10,75:18,25 = 75,25; *pukķvudel* 'sokkudel' 26,75:6:26,25:4,5:7,75:7,25:18,5 = 97; *ullude* 'hullude' 10:21:6,75:8,25:15,5 = 61,5; *lipṗudegv* 'lippudega' 8,75:4,5:25,5:5:7:3,25:12:9,75 = 75,75; *vařjmv* 'varjama' 15,75:10:

17,5:7:8:8,25:10 = 76,5; *radà* 'rada' 20,75:9,25:12,5:21,5 = 64;
padà 'pada' 41,5:10,5:10:21 = 83; *kalà* 'kala' 33,25:7,5:9:16,5 =
 66,25; *pilì* 'pilv' 41,75:6,75:9,25:18,25 = 76; *merè* 'mere, merre'
 24,5:8,75:13:14 = 60,25; *vilì* 'vili' 16,25:7,5:10,75:16,75 = 51,25;
luḱḱùḅ 'lukud' 8:6:17,5:12:15 = 58,5; *taḭpà* 'tapa' 21,75:5,75:
 17,5:12 = 57; *pigì* 'pigi' 30,5:7,75:12,25:18,75 = 69,25; *vacà*
 'vaga' 15,5:9:13:17,25 = 54,75; *kutsumv* 'kutsuma' 19,25:7,25:
 (tts) 25:4,5:5,5:12 = 73,5; *pagànv* 'pagana' 25,25:7,25:10,5:12:
 8,75:11,25 = 75; *akkàmè* 'hakkame' 8,5:17,5:9,5:11:11 = 57,5;
teḡèvvḅ 'teevad' 34:6,25:8,25:9:6:7,5:16,5 = 87,5; *kerèmv*
 'Keremaa' 28:7:9:10,75:10,75:11,25 = 76,75; *silìḅv* 'silita' 20,5:
 7:7,75:11,75:9,25:12,5 = 68,75; *tahàmè* 'tahame' 28,25:6,25:7,25:
 13,75:8,75:11,5 = 75,75; *kalàḅè* 'kalade' —:8:8,5:13,25:9,5:12,5 =
 51,75; *vagàḅel* 'vagadel' 17,75:8:11,5:12:9,75:6,75:21,75 = 87,5;
vagadele 'vagadele' 18,5:8,25:10,25:11,25:9,75:6,75:10,25:12,25 =
 87; *kaladele* 'kaladele' 36,25:7,5:6,5:11,25:8,5:6,5:9:11,5 = 97;
kalàḅel 'kaladel' 29,75:6:6,75:11,75:9,25:7,75:18,5 = 89,75; *taràz*
 'karjaaias' 33,5:8,5:9,5:16,25:17 = 84,75; *taràḅez* 'karjaaedades'
 34,5:9,5:8,5:9:10,75:10,25:16,25 = 98,75; *taràḅè* 'karjaaedade'
 43:9,5:10,75:10,5:10,25:15,25 = 99,25; *taradesse* 'karjaaedadesse'
 29,5:9,5:10,5:11,25:8:11,75:21:13,5 = 115; *luḱḱuz* 'lukus, luk-
 kus' 8,5:6:27:11,75:17,75 = 71; *luḱḱu* 'lukku' 10,5:5,75:33,75:
 12,5 = 62,5; *kēl* 'keel' 26,5:31:23,25 = 80,75; *kēlēḅ* 'keeled'
 28,5:19,25:9,5:11:22,25 = 90,5; *luḱḱùḅ* 'lukud' 8,5:4,75:19,25:
 10:17 = 59,5; *taḭpà* 'tapa' 28,25:7,75:18,25:15 = 69,25; *nōlāz*
 'nōel' 14,75:18,75:7,75:13,75:17 = 72; *nōlv* 'nōela' 13,75:25,5:
 8,5:12,25 = 60; *mōr* 'moor' 16:31,75:18,5 = 66,25; *pīz* 'pliit'
 47,25:31,75:21,25 = 100,25; *kōlì* 'kooli' 32,75:26,5:7:19 = 85,25;
sūr 'suur' 19:32,5:18,5 = 70; *mōrì* 'moori' 21,75:24,75:14,5:13,75 =
 74,75; *pīzì* 'pliidi' 47,5:26,25:13:21,25 = 108; *kōlì* 'kooli' 35,25:
 29,25:8,75:14,25 = 87,5; *sūrè* 'suure' 18,5:23:13,75:16 = 71,25;
mōrì 'moori' 16,5:33:13,25:9 = 71,75; *pīzì* 'pliiti' 43,25:34,5:
 10,25:16,5 = 104,5; *kōl* 'kool' 37,25:32,5:17,5 = 87,25; *sūrez* 'suu-
 res' 18,5:23,25:13,5:6,75:17,75 = 79,75; *vōràz* 'vōōras' —:24,75:
 9,75:13,75:15,5 = 63,75; *vōrvḅ* 'vōōrad' 12,5:29:10,25:5,75:19 =
 76,5; *pōzàz* 'pōōsas' 36,5:26,75:9,25:16,75:16,75 = 106; *pōzḅḅ*
 'pōōsad' 30,75:30,5:7,25:9:19,25 = 96,75; *kēlì* 'keeli' 36,25:32,25:
 9,25:13,75 = 91,5; *kōriz* 'koores' 31:27:11,25:6,5:15,25 = 91;
tōppi 'toopi' 34,25:20,25:30,25:12 = 96,75; *ākkiz* 'haagis, haakis'
 19,5:17,25:8,75:14 = 59,5; *kōrì* 'koores' 33,25:26:13,75:14 = 87;

tõp 'toop' 41:21,25:33,25 = 95,5; *tõbi* 'toobi' 32,5:20,5:15,5:17,75 = 86,25; *āci* 'haagi' 22,5:13,75:13,25 = 49,5; *kõr* 'koor' 32,75:29,75:17 = 79,5; *āk* 'haak' 23,25:29,25 = 52,5; *tõt* 'toot' 29,5:26,75:30,25 = 86,5; *kēld* 'keelt' 33,5:28,75:11,25:19,75 = 93,25; *tõtti* 'tooti' 33,75:23,5:23,5:9,75 = 90,5; *tõdi* 'toodi' 28:23,5:12:15,75 = 79,25; *nitti* 'niitu' 13:14,5:34:13,25 = 74,75; *nidi* 'niidu' 10,25:20,75:13,75:20,75 = 65,5; *õld* 'hoolt' 30:12,25:20,75 = 63; *kõrd* 'koort' 31,5:28:10,5:20,5 = 90,5; *nit* 'niit' —:14,75:31,5 = 46,25; *nõk* 'surnu, kodukäija' 12,5:25,5:30 = 67,75; *nittideg* 'niitudega' 13:10,5:16,5:2,25:10:5,75:10,5:5 = 73,5; *nõkki* 'surnut, kodukäijat' 19,75:23:24:9,5 = 76,25; *kakkidez* 'kaakides' 33,75:15,25:15:1,75:9,5:8,5:13,25 = 97; *tõppidez* 'toopides' 33,75:16,5:18,25:3,25:7,25:10:13 = 102; *nõgi* 'surnu, kodukäija' 19:25,5:13:14,75 = 72,25; *mā* 'maa' 14:36 = 50; *tõ* 'töö' 34:36,5 = 70,5; *sõ* 'soo' 20,75:37 = 57,75; *tē* 'tee' 39,75:37,25 = 77; *või* 'või' 11,25:(õi) 37,25 = 48,5; *koi* 'koi' 35,25:(oi) 38,25 = 73,5; *leib* 'leib' 11,25:(ei) 24,75:21 = 57; *leikku* 'liiku' 10,5:(ei) 14,25:26,75:12,25 = 63,75; *peidu* 'peigmeest' —:(ei) 22:11,75:14,75 = 48,5; *leibu* 'leiba' 10,5:(ei) 22,75:11,75:8,25 = 53,25; *leigu* 'liigu' 11:(ei) 20,75:15,5:16,25 = 63,5; *õuz* 'aus' (ou) 32,25:21,5 = 53,75; *loul* 'laul' 11:(ou) 31:16,5 = 58,5; *kõiz* 'köis' 29,75:(õi) 32,75:17,25 = 79,75; *õuzv* 'ausa' (ou) 32,25:11,5:13,25 = 57; *loulvb* 'laulab' 11,25:(ou) 24:7,75:9,5:17,75 = 70,25; *leigēz* 'kaalikas' 13:(ei) 16,75:11:13,5:16,25 = 70,5; *leikkid* 'kaalikaid' 10,25:(ei) 12,25:22:6:17,75 = 68,25; *õuru* 'auru' (ou) 28,75:11,25:11 = 51; *käiz* 'käis' —:(äi) 33:17,75 = 50,75; *käizēd* 'käised' 32,75:(äi) 26,5:9,25:6,75:17,25 = 92,5; *õur* 'aur' (ou) 25,5:17,5 = 43; *täid* 'täid' 36,75:(äi) 26,75:17,5 = 81; *sõid* 'sõid' 16,25:(õi) 23,75:18,75 = 58,75; *tõid* 'tõid' 35,5:(õi) 26,25:18,5 = 80,25; *õuzvov* 'ausaga' (ou) 26,5:9,5:6,25:9,75:10,25 = 62,25; *loulude* 'laulude' 10:(ou) 22:9,75:4,75:10,25:15 = 71,75; *koõzi* 'kausi' —:(ou) 23,25:13,25:15,5 = 52; *loülü* 'laulu' 10,75:(ou) 22:9:17,25 = 59; *õürü* 'auru' (ou) 19,25:10,25:16 = 45,5; *õürüne* 'aurune' (ou) 18,25:10,25:10,25:9:13,5 = 61,25; *aik* 'haigutus' (ai) 14,25:28 = 42,25; *aicū* 'haigutuse' (ai) 21,75:13:16,75 = 51,5; *paik* 'lapp, paik' 35,25:(ai) 16,75:27,5 = 79,5; *aikku* 'haigutust' (ai) 16,25:25:10,25 = 51,5; *paikkv* 'lappi, paika' 29,75:(ai) 15,25:23,25:11 = 79,25; *vaērāz* 'vaeras' —:(aē) —:10,5:10:16 = 36,5; *paigā* 'lapi, paiga' 45,5:(ai) 23:12,5:15 = 96; *vaērid* 'vaeraid' 13,25:(aē) 28,5:8,25:3,25:16,75 = 70; *kòēr* 'koer' 25,75:(òē) 26,5:14,5 = 66,75; *muistā* 'mäleta' —:(ui) 25,25:5:8:

16 = 54,25; *tuizù* 'tuisu' 37,25: (uì) 21:12,75:13,5 = 84,5; *koërà*
 'koera' 30: (oë) 21,75:9,25:14,5 = 75,5; *sürsz* 'suures' 17,5:19:8,5:
 10,25:10,75 = 66; *kõriz* 'kooris' 36:23,75:9,75:8,75:17 = 95,25;
kõri 'koori' —: 22,75:11,75:15,5 = 50; *sõppv* 'seebipära' 21,75:
 19,75:26,25:10 = 77,75; *sõbà* 'seebipära' 18,5:19,25:11,25:15,5 =
 64,5; *nitti* 'niitu' —: 13,75:30:12,5 = 56,25; *kañnatvmv* 'kanna-
 tama' 28,25:5:15:8,25:17,5:7:8,25:8,75 = 98,5; *nõi* 'niidu' 16:
 20:11,75:19,75 = 67,5; *sõp* 'seebipära' 19,75:19,25:30,5 = 69,5;
kokkude 'saadude' 28,75:7,75:31,25:4,75:8:13,75 = 94,25; *lukkude*
 'lukkude' 10,5:4,25:32,5:5,5:5,5:13 = 71,5; *makke* 'vorstide'
 14:8:34,75:4,5:8:13,75 = 83; *räppe* 'suitsuangu saunas või rehe-
 toas' 25:5,75:38,25:9 = 78; *saituvvv* 'puutuvad' 16:7,5:28,75:
 3,5:6,5:6,25:13,25 = 81,75; *saituittv* 'puudutab' 16,25:6,5:13,25:
 6:7,5:5:17,75 = 72,25; *kuittvva* 'kõditada' —: 5,75:7,75:10,25:
 22,25:5,5:5,75:9,5 = 66,75; *naljattvvv* 'naljatada' —: 8:11,5:5,75:
 5,75:17:4,75:6:10 = 68,75; *naljattv* 'naljata' —: 8:13,75:5,75:
 6,5:24:9 = 67; *muistv* 'mõista' —: (uì) 14,75:11,25:15:10,75 =
 51,75; *kõerv* 'koera' 28,5: (oë) 28,25:7,75:8,75 = 73,25; *tuisku*
 'tuisku' 39,75: (uì) 19:16,5:14,75:11 = 101; *sõin* 'sõid' 20,5: (oì)
 23,5:20,75 = 64,75; *kaer* 'kaer' 34: (aë) 30,25:16,75 = 81; *kaerv*
 'kaera' —: (aë) 30,25:5,75:9,25 = 45,25; *kaërà* 'kaera' —: (aë)
 25,5:9,25:11,25 = 46; *kaizù* 'kaisu' —: (aì) 24,75:8,5:15,75 = 49;
kaissu 'kaissu' 32,25: (aì) 21:21,25:12,25 = 86,75; *paizè* 'paise'
 —: (aì) 27,25:12,25:16 = 55,5; *vallattvvv* 'vallatada' —: 8:11,75:
 8:22,75:4,25:7:10,75 = 72,5; *miñt* '(taim) münt' —: 6,75:9,5:
 37,5 = 53,75; *koñt* 'kont, luu' 31,75:6,75:10,5:32 = 81; *vañl* 'vant'
 —: 7:11,25:34,25 = 52,5; *ām* 'ämm' 8,25:40,25 = 48,5; *āmmà*
 'amma' 6:23:16,5 = 45,75; *ām* 'ämm' 6,5:35,25 = 41,75; *nõmmèl*
 'kanarbikul' 6,25:5,5:2)5:8:18 = 67,25; *nõm* 'kanarbik' —: 7,25:
 37,25 = 44,5; *koñnà* 'konna' 29,25:8,75:21:14 = 73; *kanà* 'kana'
 30,25:7,25:8:19,25 = 64,75; *koñ* 'konn' 27,25:9,75:34,75 = 71,75;
koñnv 'konna' 26,25:9,5:29:11 = 75,75; *koñnv* 'konna' 26,25:4,75:
 35,5:8,75 = 75,25; *mañmà* 'mamma' 13,5:8:24:13,75 = 59,25;
senè 'selle' 19,25:6,5:11,25:17,25 = 54,25; *añnàme* 'anname' 5,75:
 17,75:12:11:9,75 = 56,25; *kāni* 'kaani' 27:31,75:10:8,5 = 77,25;
sēñz 'seen' 19,25:22,25:9,25:11,75:15,25 = 77,75; *añnà* 'anna'
 8,25:17:13,75 = 39; *kānì* 'kaani' 30,75:18,75:15,25:12 = 76,75;
sēne 'seene' 23,25:29,25:10,75:9; *kañnavvmv* 'kannatama' 30,25:
 8,25:18:8,25:7,25:7,25:8,5:9 = 97,75; *mà* 'maa' —: 35,25 = 35,25;
kañge 'kange' 25,75:6,25:16,25:14,5:13,75 = 76,5; *vaññi* 'vangi'

—:5,5:18:20,25 = 43,75; *paŋkkvz* 'pangas, pankas' —:6,25:11,5:20,25:10,25:20,75 = 69; *vaŋŋi* 'vangi' (valesti n.-ö. ülikorrektelt hääldatud sõna) —:7,25:31,5:12,25 = 51; *sõŋkmɛv* 'seatuhned' 18,25:5,75:11,5:22,75:6,25:6,5:14,5 = 85,5; *kaŋppv* 'kampa, hulka' —:4,75:9,5:28,5:10,25 = 53,25; *kaŋv* 'kand' —:6,75:21,25:12,5 = 40,5; *kaŋvâ* 'kamba, hulga' —:4:14,5:7,75:12 = 38,25; *nâr* 'naer' —:30,75:17,25 = 48; *kaŋppvz* 'kambas, kampas' —:4,75:11,75:17,75:13,5:16,5 = 64,25; *sõnalɛs* 'sõnakas' 23,25:2,75:11:10:12:5,75:9,75:8 = 82,5; *nüüd* 'nüüd' 18,25: (üi) 29:25,75 = 54,75; *macâm* 'magama' —:6,5:12:15,5:10:9 = 53; *nõm* 'kanarbik' 8:7,25:35 = 50,25; *koŋnâ* 'konna' 32,5:7,25:25,5:14 = 79,25; *maŋmv* 'matma, katma' 19:7,5:28:10,25:9 = 73,5; *aŋv* 'andma' 9:12:14,5:10:9,75 = 55,25; *paŋv* 'pahna' —:11,75:13,75:13,5:9 = 48; *lehɛm* 'lehm' 9,5:3,75:12,75:12:22,75 = 60,75; *kõhɛn* 'köhn' 34,25:3,5:16,25:8,25:21,5 = 83,75; *âm* 'aam' 26,25:24 = 50,25; *õnɛ* 'ruum rehetoa ja kambri vahel' 24:9,5:11,75 = 45,25; *inimɛs* 'inimene' 5:8,75:9,75:9:5,5:6,25:9,5 = 53,75; *paŋv* 'pahna' —:11:14,75:12,5:8,75 = 47; *tahmv* 'tahma' —:11:13:12,25:7,5 = 43,75; *kaŋvɔv* 'kaenla' —: (aɪ) 13,75:15,25:7:5,75:9,75 = 51,5; *vainvɔnɛ* 'vaenlane' —: (aɪ) 17,25:8,25:7,75:6,75:7:8,5:10 = 65,5; *alɛmâ* 'Alma' 12:14:11,5:10,5 = 48; *kaŋŋaz* 'kangas' 28,5:7:19:13,25:20,75 = 88,5; *vɛvɔ* 'võtnud' 4,75:7,5:23:14,25:16,25 = 65,75; *kaŋgaze* 'kangasse' 27,5:4,75:25,5:11,25:23,25:6,75 = 99; *õnɛz* 'ruumis rehetoa ja kambri vahel' 22,25:9,25:9:18,75 = 59,25; *kaŋnavv* 'kannatama' 29,5:3,75:12,75:6:7,25:6,25:8,25:8,5 = 82,25; *kaŋgɛ* 'kange' —:3,75: (ŋc) 29,5:10,25 = 43,5; *omâ* 'oma' 5,5:12,25:18,5 = 35,25; *vāgɛ* 'vaagen' —:24:13,25:11,5 = 48,75; *vāvv* 'vaagnad' 16,25:26:9,25:5,5:19 = 76; *vaŋnâz* 'vannas' :7,5:18,75:11,75:18 = 56; *vaŋv* 'vanda' 9,75:8,25:13,5:12:9 = 52,5; *kõn* 'koon, lõug' —:26:18 = 44; *kaŋvɔvz* 'kaenlas' 30,25: (aɪ) 12:10,25:6:5,25:9,5:16 = 89,25; *kõnɔv* 'koonud, lõuad' 34:19,5:9:10,25:15,75 = 88,5; *vāvv* 'vaagnad' —:24,75:9:6:16,75 = 56,5; *kaŋvâ* 'kamba, hulga' 28,25:5:13,25:9,25:11,75 = 67,5; *toŋvɔ* 'tondi' 37,5:8,25:14,5:9,5:13,25 = 83; *puŋppv* 'pumpa' 36:5,5:10,75:27,25:10,25 = 89,75; *kaŋ p-maŋni* 'Kampmanni' 18,75:3,25:5,5:17,75:5,75:4,75:16:5,75 = 77,5; *toŋtti* 'tonti' 31:6,25:11:23,75:8,75 = 80,75; *puŋvâ* 'pumba' 37,25:6,5:14:7,25:12,5 = 77,5; *keŋŋav* 'kingad' —:3,75:23:18:18,75 = 63,5; *toŋkman* 'Tonkman' 38,75:5,75:8,25:20,25:7,5:4,5:19,75 = 104,75; *aŋgɛ* 'hange' 5:15,25:5,25:9,25:27 = 61,75;

kazù 'kasu, kasv' —:6,5:13,25:17 = 36,75; *mâz* 'maas' —:29,75:22,75 = 52,5; *sâ* 'sa' 13,5:20,5 = 34; *põrzv* 'põrsa' —:9,25:10,25:14,5:10,75 = 44,75; *kõzi* 'koosi, suunda' 33,75:25,25:13,25:8,25 = 80,5; *kašši* 'kassi' 26:8,75:20,75:12,25 = 67,75; *kizù* 'kisu' —:6,75:11:16,75 = 34,5; *kõzi* 'koosi, suuna' —:21:15,5:12,5 = 49; *kaš-vaB* 'kasvab' 25,75:7:18,25:7,5:9,25:20,5 = 88,25; *izù* 'pikne' 9,25:10,75:18 = 38; *sadà* 'sada' 15,5:5,75:12,75:14,75 = 48,25; *kašši* 'kassi' —:6,5:28,25:8,75 = 43,5; *tazà* 'tasa' 43:7:10,75:13,25 = 74; *põržàz* 'põrsas' —:6:5,25:14,75:10,25:19,25 = 55,5; *koŕšši* 'kaussi' 42,25:(oŕ) 18,25:20,75:10 = 91,25.

Kassari.

koŕti 'koti' 13,75:12,75:20,75:16,25 = 63,5; *kottè* 'kotti' 13,25:10,25:27,75:12 = 63,25; *tuk* 'tukk' 16,25:8,75:25 = 50; *tekh* 'tekk' 14,5:8,5:30,5 = 53,5; *tikk* 'tikk' 14,5:7,75:32,75 = 55; *tõk* 'tökk' 16:9:31,25 = 56,25; *padi* 'padi' 17,5:17:8,75:22 = 65,25; *kazì_àrà* 'kasi ära' 16,75:11,25:6,75:15:5,5:17 = 72,25; *vanù* 'vanu' 7:16,5:5,25:23,5 = 52,25; *vagù* 'vagu' 7,5:16,25:9,75:21 = 54,5; *kanà* 'kana' 22,5:17:6,5:28,25 = 74,25; *kanà* 'kana' 19:13:8,25:26,25 = 66,5; *kalà* 'kala' 18,5:18:4,5:21,25 = 62,25; *tazà* 'tasa' 18,75:17:9:26,75 = 71,5; *vagù* 'vagu' (*va*) —:9,5:24 = 33,5; *pagi* 'hoog, iil' 25,75:19,75:9,5:25 = 80; *kivà* 'keda' 16,75:9,5:9,5:25,75 = 61,5; *kilù* 'kitsetall' 14,5:19:3,75:21,5 = 58,75; *imè* 'ime' 15,75:5,75:21,75 = 43,25; *omà* 'oma' 18:7,5:24,5 = 50; *kõdò* 'rauklik, vilets' 14,75:14:9:22 = 59,75; *tulèn* 'tulen' 19,75:17:4:24:10 = 74,75; *vapùz* 'vajus' 7,25:15,75:8,5:21:10 = 62,5; *kan* 'kann' 20:10:44,5 = 74,5; *sok* '(jalavari) sokk' 26,5:13,75:34,5 = 74,75; *suk* 'sukk' 21:11:32 = 64; *pät* 'paat' 20:32,75:21,75 = 74,5; *pāni* 'paadi' 15,25:24,75:9,75:20 = 69,75; *pättè* 'paati' 18,25:23,75:19,5:12 = 73,5; *kõk* 'kook' 17,5:26,5:21,75 = 65,75; *kõcò* 'koogu' 12,5:20:8,5:19,25 = 60,25; *kõkkò* 'kooku' 15,75:21,25:16,25:13 = 66,25; *ka,èòòõk* 'kaevukook' 12,75:11,25:3,75:16,5:5,75:14,5:18 = 82,5; *leigavpksè* 'lõigatakse' 10:(eì) 16,75:4,75:8,25:8,75:6,25:7,75:14 = 81,5; *tõmattp* 'toomata' 14,25:15,5:6,5:18:17:9,25 = 80,5; *kirjudmpvttp* 'kirjutamata' 17,25:11,25:7,25:2,5:6,5:6,5:7,5:2,75:7,5:17,75:6,25 = 93; *kašši* 'kassi' 13,25:16:17:20 = 66,25; *kaššè* 'kassi' 15:14:24,5:15 = 68,5; *kivà* 'kiida' 16,25:16,75:9,25:22,75 = 65; *kittòz* 'kiitus' 13,25:13,75:22,5:12,75:7,75 = 70; *kiltmp* 'kiitma' 13:14:17,25:4:13,75 = 62; *sḡbà,z* 'saabas' 18,25:23,25:5:24,5:8,5 = 79,5; *kannò* 'kannu' 16,5:9,25:27:20,75 = 73,5;

kirjũdõp 'kirjutad' 14,5:10,5:9:3,75:14,25:8:7,5:10,75 = 78,25;
kirjũdõp̃ 'kirjutatud' 14:11:8:3,75:12,75:8:7:20,25 = 84,75;
kih̃ŋ ~ *kih̃N* 'kest' 14,75:18,25:9,5:5 = 47,5; *kih̃nũd* 'kestad' 15,5:
 18,5:5,25:6:13,75:12 = 71; *ẽh̃ŋ* ~ *ẽh̃N* 'hihn, rihtm' 11:11,75:
 3,75 = 26,5; *tãle* 'temale' 12,75:32,25:6,5:12,25 = 63,75; *tal* 'tall'
 19:18,5:31,5 = 69; *tallẽd* 'talled' 14,25:18,75:10,75:23,25:11,5 =
 78,5; *tallã* 'talle' 14,5:17:24:6,5 = 62; *vařbõp* 'varbad' 5:13,75:
 23:8,75:13,5:7,5 = 71,5; *vařp* 'vart' 5,5:14,25:9,75:18,5 = 48;
neĩtsĩt 'neitsi' 3,5:(*ei*)14,75:13:3:10,5:18,75 = 63,5; *lařpsẽ*
 'lapse' 8,75:15,5:19,25:4,5:13,5 = 61,5; *lařpsẽd* 'lapsed' 8,5:17:
 15,25:5:14,25:14 = 74; *kaks* *kaštẽ* 'kaks kasti' 11,5:12:12:4,75:
 9:13:12:11,75:9,75 = 95,75; *kašsẽ* 'kassi' 12:15,75:23,75:13 =
 64,5; *kašsĩ* 'kassi' 13,5:17,25:16,5:17,75 = 65; *ogã* 'okas' 15:
 10,5:21 = 46,5; *ogã,bũd* 'okaspuud' 11:8,5:14,75:7:18:7,5 =
 66,75; *kuřkẽd* 'kuked' 16,75:9,75:16,5:18:9,5 = 70,5; *kuřkã*
 'kukke' 14,5:9,75:25,5:13 = 62,75; *kãnnõ* 'kannu' 21,25:10,75:
 27,75:13,75 = 73,5; *kañ* 'kann' 20,75:13,75:37 = 71,5; *tařpã*
 'tapa' 22:21,5:20,75:23,5 = 87,75; *tařpp* 'tappa' 20,5:19,5:18,5:
 21 = 79,5; *pãĩkkã* 'päike' 14,5:(*ãi*)26:23,75:15,75 = 80; *nãĩttv*
 'näidata' 7:(*ãi*)15:24:12,75 = 58,75; *lařppv* 'laupäev' 8:(*aũ*)16:
 20,5:17 = 61,5; *kottẽdegv* 'kottidega' 19,75:13:16,5:4,75:7:13:
 7,5:9,75 = 91,25; *nařtugeĩns* 'natuke' 12,25:8,25:11:4,25:6,5:(*ei*)
 9,5:5:15,75 = 72,5; *vaẽštezeřk* 'vaestemaja' 9:(*aẽ*)26:6:7,25:7,25:
 5,5:24,5:20,25 = 105,75; *ruçĩreřk* 'rukkirääk' 14,5:9,25:7,25:9,25:
 6:18:16,5 = 80,75; *kuřĩtsõz* 'kortsus' 13:12:4,5:21,5:12,25:
 10,25 = 73,5; *kuřrũd* 'kurrud, voldid' 20,5:11,5:16,5:15,25:12,25 =
 76; *kuřĩtsũd* 'kortsud' 13,5:12,75:6:4,5:10:19,75:10 = 76,5;
nařtugeĩns 'natuke' 4:11,75:14,75:4,5:7,5:(*ei*)15,5:4:12,5 = 74,5;
kottẽdegv 'kottidega' 21:11,25:16,5:4,5:7,25:11,25:7:10,5 =
 89,25; *kottĩ* 'koti' 14,5:14,5:21,75:23,75 = 74,5; (*lařpsẽ*)*gĩk*
 '(lapse)kiik' 7:11,5:22 = 40,5; (*ka,ẽõ*)*kõk* '(kaevu)kook' 6,5:17:
 21 = 44,5; *tulẽbãk* 'tuletorn' 14:4,25:4,5:23,75:6,5:21:18,5 =
 92,5; (*õũwẽ*)*cõk* '(õue)kõök' 6,75:17,5:19 = 43,25; *sãřk* 'särk'
 4,5:14:4,25:22 = 44,75; *sãřgĩ* 'särgi' 5:15,25:7:9,25:16,75 =
 53,25; *kařvã,b* 'kardab' 11:13,5:7:10:17:9,25 = 67,75; *kařttv*
 'karta' 12:11,75:5,5:21,75:11,5 = 62,5; *kũlã,ssẽ* 'külasse, külla'
 17:4,25:4:22:16,25:13,5 = 77; *kãziçõssẽ* 'kaasikusse' 10,75:23:
 6:6:6,5:7:12,25:11,5 = 82,75; *kařvã,n* 'kardan' 12,25:12:7,75:
 8,5:17,5:7 = 65; *kařttv* 'karta' 11,75:12:5:24,25:12,5 = 65,5;
sukã 'suka' 17:10,25:16:16,5 = 59,75; *kãnnũ* 'kannu' 18:15,5:

18:24,25 = 75,75; *kottēde* 'kottide' 17:14,75:25,5:4,5:9,5:12 = 83,25; *kottēz* 'kotis, kottis' 34:11:28,5:10:12,5 = 96; *kottēdez* 'kottides' 21,5:14:20,25:4,5:7,5:14:7,25 = 89; *meṭṭsā* 'metsa' (*me*)—:20,75:20,5 = 41,25; *meṭṭsp* 'metsa' (*me*)—:30,5:13,5 = 44; *kiṇṇā_D* 'kingad' 35,25:12,5:11,75:14,5:10,5 = 84,5; *lappṣē* 'lapsi' 3,25:12,5:13,75:10:10,5 = 50; *uḷk_Llappṣē* 'hulk lapsi' 13,25:3,5:15,75:4,25:11,5:10,75:9,5:11 = 79,5; *vaḷkk_Ddeg_p* 'vak-kadega' 6:16,5:14,5:4,75:5,5:10,25:7,5:12 = 77; *krāmā* 'kraami' 21,5:11,5:15,5:6,5:29 = 84; *kaṣṭi* 'kasti' 14,75:16,5:18,5:16 = 65,75; *kaṣṭicāz* 'kastikaas' 13,25:18,5:(*ṣṭ*)17,25:10,5:6,75:23,5:10 = 99,75; *nāidā* 'näita' (*nāl*)—:9:29 = 38; *laūg_L* 'laugud' (*laū*)—:8:21:10,25 = 39,25; *laūkkē* 'lauku' (*laū*)—:25,25:18 = 43,25; *kazūk* 'kasukas' 14:15:5,25:12,25:18 = 64,5; *izūbill* 'pikse-pilv' 14,25:6,5:13,5:7,25:11,5:6:15,25 = 74,25; *sigā_D* 'sigade' 18,25:8,75:6,5:17:6,75:8,5 = 65,75; *tegem_pṭṭ_p* 'tegemata' 14,25:10:5,5:14:3:8,75:25:5,5 = 82; *pūcā_L* 'pügal' 16:10:8:29,25:8,25 = 71,5; *pūcā_Lṭṭ_D* 'pügalad' 15,75:8,5:6,5:32,25:3:7:8,75 = 81,75; *sigā_Dṭṭē* 'sigadele' 15:10,5:6,25:12,25:5,75:21:9,5:3 = 83,25; *lāz_Liperē* 'Laasi pere' 6,75:16:4,5:8,5:7,5:12,5:6,75:14,25 = 76,75; *liz_Lṭṭ_p* 'ligidal' 9,25:13,5:6,75:16,25:8,5:10:7,75 = 72; *sigā_D* 'sigade' 16,5:9,25:9,5:18,5:9,5:12,75 = 76; *ka_Lēā_Lgaṭṭē* 'kajakate' 17,25:(*a_Lēā_L*)29:15:7:16,25:10,5 = 95; *kazu_pg_p* 'kasu-kaga' 17,5:14:4,25:11:5,75:8,5:6,25:7,75 = 75; *obuzā_p* 'hobu-sega' 21:3,5:13,5:3,25:11,5:6:9 = 67,75; *viga_Ddeg_p* 'vigadega' 10,5:11,5:7,75:13,25:5,5:7,75:6:10,5 = 72,75; *ka_Dā_pṭṭ_D* 'kada-kad' 19:15:8,75:17:7,5:8:10,5 = 85,75; *pa_Lā_pṭṭ_D* 'palakad, linad' 22:16,75:4,25:19:7,5:7,5:10 = 87; *ka_Dā_L* 'kanale' 20:15,5:6,5:20,75:3,75:13,25 = 79,75.

Kümogrammid on toodud selles järjekorras, nagu nad on võetud trasseedele. Näitesõnade järel olevad arvud osutavad trasseedel leiduvate sõnade keskmisi pikkusi. Iga hääliku pikkusarvu vahele on asetatud eralduseks märk :. Kui mõne hääliku pikkuse asemel on —, osutab see, et kümogrammil pole olnud võimalik häälikut mõõta. Pikkuse ette sulgudesse asetatud häälikud näitavad taas seda, et esitatud pikkus käib nende häälikute kohta kokku, sest mõõtmisel pole olnud võimalik eraldada üksikuid häälikuid.

Loendis on toodud vaid need kümogrammid, kus terve sõna on olnud mõõdetav.

REFERAT.

Über die Quantität der Laute in den Dialekten von Hiiumaa.

Die vorliegende Arbeit ist eigentlich eine Fortsetzung der experimentalphonetischen Untersuchungen über die Laute der estnischen Mundarten auf Hiiumaa (Dagö), die Verf. im Jahre 1939 publiziert hat ("Hiiu murrete häälikud", Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII. 1). Die Quantität hat im Estnischen sehr wichtige lexikalische und morphologische Funktionen. Die Quantität des Estnischen kennt drei phonologische Stufen der Vokale und Konsonanten. Ausserdem gibt es mehrere phonetische Stufen, die teils gewisse Funktionen haben, teils nur kombinatorisch sind. Vom besonderen Interesse sind die Quantitätsverhältnisse in den Inseldialekten, weil hier die Satzbetonung grosse Veränderungen hervorrufen kann.

Auf Grund der kymographischen Messungen, die in den phonetischen Laboratorien an den Universitäten zu Helsinki und Tartu vorgenommen worden sind, zeigt Verf., dass die anlautenden Konsonanten keine Eigendauer kennen. Die Quantität der anlautenden Konsonanten hängt von der Quantität des folgenden Vokals und der Länge des ganzen Wortes ab. Die Einzelheiten der Länge der anlautenden Konsonanten werden S. 15 zusammenfassend behandelt.

Die Quantität der inlautenden Konsonanten ist phonetisch und phonologisch ziemlich stabil. Mancherlei kleinere Abweichungen hängen von der Quantität der folgenden Vokale ab. Je länger der folgende Vokal ist, desto kürzer ist der vorangehende Einzel- oder geminierte Konsonant, oder die Konsonantenverbindung. Die sehr komplizierten Längen der Laute sind auf S. 33 ff. zu finden.

Die Quantität der auslautenden Konsonanten ist phonetisch und phonologisch fest. Es können aber sogar grössere Variierungen, die von der Wort- und Satzbetonung abhängen, vorkommen (S. 41).

Die Vokale haben ebenso drei phonologische und mehrere phonetische Längestufen. Von den phonetischen Längen ist besonders wichtig die zweite halblange Silbe, die auf das Wort zentralisierend wirkt. Die Länge der Quantitätsstufen der Vokale in der ersten Silbe ist vom Umfang des ganzen Wortes und von der Quantität des folgenden Konsonanten abhängig.

Wenn die erste Silbe nicht überlang ist, ist der Vokal der zweiten Silbe halblang oder sogar lang (S. 53 ff.). Wenn aber die erste Silbe überlang ist, ist die zweite Silbe sehr kurz (S. 59 ff.). Die Quantität der Vokale der dritten, vierten und fünften Silbe ist stark schwankend. Dieses Schwanken verursachen die Satzbetonung und die Emphasisierung des Wortes. Wenn das Wort auf einen Vokal auslautet, kann der auslautende Vokal ziemlich frei gedehnt werden. Es werden jedoch kurze und lange Laute deutlich auseinandergehalten.

Tarvitatud allikaid:

- ASMÄH = Niilo Ikola, Ala-Satakunnan murteen äännehistoria. I—II. Turku 1925—1931.
- EK = Eesti Keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu. I (1922) —.
- EKA 5 = Julius Mägiste, Eesti häälikute relatiivsest pikkusest eksperimentaalfoneetika valguses. 1923. Magistritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 59 = J. Inglis, Pika "o" kvantiteedist (eksperimentaalfoneetilised mõõtmised). 1927. Laudaturseminaritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 60 = P. Berg-Ariste, Pika *õ* kvantiteedilisi mõõtmisi eesti ühiskeeles. 1927. Cum-laudeseminaritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 61 = A. Jürge, Pika *i* kvantiteedi mõõtmisest ühiskeeles. 1927. Cum-laudeseminaritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 102 = L. Unt, Teise silbi vokaali relatiivsest kvantiteedist (kahesilbilistes sõnades, mille I silp on lühivokaalne). Eksperimentaalfoneetilisi mõõtmisi. 1930. Cum-laudeseminaritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 120 = Alice Pape, Hilisdiftongite *ea* ja *eo* relatiivsest pikkusest. 1931. Cum-laudeseminaritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 134 = A. Witttram, Eesti hilisdiftongite komponentide relatiivsest pikkusest ühesilbiliste sõnade lõpul. 1931. Cum-laudeseminaritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKA 153 = Lydia Ilves, Teise silbi vokaali suhtelisest kvantiteedist kahesilbilistes sõnades, mille esimene silp on pikavokaalne. 1932. Seminaritöö Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.
- EKH = Paul Arist, Eesti keele hääldamine. Tartu 1939.
- FG = Carlo Battisti, Fonetica Generale. Milano 1938.
- FTEPM = Jussi Laurosela, Foneettinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta. Helsinki 1922.
- HMH = Paul Arist, Hiiu murrete häälikud. Tartu 1939.
- KodDial = Lauri Kettunen, Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferischen Dialekt. Helsinki 1913.
- LPh = Otto Jespersen, Lehrbuch der Phonetik. Fünfte Auflage. Leipzig-Berlin 1932.
- LW = Lauri Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki 1938.
- PhLI = Frans Äimä, Phonetik und Lautlehre des Inarilappischen. Helsinki 1914.
- SM = Lauri Kettunen, Suomen murteet I—III. Helsinki 1930—1940.
- SMK = Kai Donner, Salmin murteen kvantiteetisuhteista. Helsinki 1912.
- StLVI = Alfred Gassert, Stimmhaftigkeit und Länge der Verschlusslaute in Konstanzer Dialekt. Eine experimentalphonetische Untersuchung. Borna-Leipzig 1929.
- TCLP = Travaux du Cercle Linguistique de Prague. Prague. I (1929) —.
- ULS = Lauri Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache. Tartu 1925.
- UQVK = Gregor Pallier, Untersuchungen zur Quantität der Vokale und Konsonanten, vorgenommen an einer westdeutschen Mundart. Mit besonderer Berücksichtigung methodischer Fragen und näheren Angaben über Ort und Grad der Stimmhaftigkeit bzw. Stimmlosigkeit. Marburg 1934.
- Vir = Virittäjä. Uusi jakso. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsingissä 1897 —.

Sisukord.

Eessõnaks	3
KONSONANDID	
Sõnaalgulise konsonandi pikkus	
Sulghäälikud	5
Ühesilbilised sõnad.	5
Kaheasilbilised sõnad	6
Mitmesilbilised sõnad.	9
Ahtushäälikud	
<i>s</i>	10
Ühesilbilised sõnad.	11
Kaheasilbilised sõnad	11
<i>m</i> ja <i>n</i>	12
<i>r</i>	13
<i>l</i>	13
Ühesilbilised sõnad.	14
Kaheasilbilised sõnad	14
<i>v</i>	15
Sõnasisese konsonandi pikkus	
Leenissulghäälikud	
Pearõhulise silbi järel	16
Kaugemal sõna sees	18
Fortissulghäälikud	
Geminaatklusiilid	
Pearõhulises asendis.	21
Lühialguline geminaatklusiil.	21
Keskpikk geminaatklusiil	21
Pikaalguline geminaatklusiil.	22
Klusiil ühenduses <i>s</i> -ga	23
Geminaatklusiil järgsilpides	23

Ahtushäälikud

s-häälikud

Leenis-z 24

Fortis-s 25

Geminaat-ss 25

h 26

Nasaalid *m*, *n* ja *ŋ* 26

Geminaatnasaalid 28

r 29*r* kaugemal sõna sees 30*l* 31*l* kaugemal sõna sees 31Geminaat-*l* 32*v* ja *j* 32**Ülevaade sõnasiseste konsonantide kvantiteedist 32****Sõnalõpulise konsonandi pikkus****Sulghäälikud****Leenisklusiilid 36****Fortisklusiilid 37****Ahtushäälikud**

s-häälikud 38

m, *n*, *r* ja *l* 40**Ülevaade sõnalõpulistest konsonantidest 41****VOKAALID****Pearõhulises asendis****Lühikesed vokaalid 42****Pikad vokaalid**

Ülipikk vokaal 48

Kesk pikk vokaal 50

Diftongid 51**Teise silbi vokaal**

Poolpikk vokaal 53

Lühike vokaal 59

Kolmanda, neljanda ja viienda silbi vokaal 62**Kümogrammi loend 67****Referat: Über die Quantität der Laute in den**

Dialekten von Hiiumaa 75

Tarvitatud allikaid 77

Trükivigu.

On:	Peab olema:
Lk. 17, 1. r. ü. niidi	niidu
3. r. ü. poodi	paadi
19, 10. r. ü. Reigist	Kassariist
65, 2. r. ü. pundud	pandud

VADJA KEELNÄITEID

PAUL ARISTE

MIT EINEM REFERAT:

WOTISCHE SPRACHPROBEN

TARTU 1941

Eessõna.

Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus 1933 (Tartu 1935), lk. 1—85, on allakirjutanu avaldanud kogukese vadja keelenäiteid “Wotische Sprachproben“. Toodud keelenäited olid kirja pandud vadjalaselt Grigori (Kigoria) Kuzminilt 1932. aastal. Sama keelejuhiga on allakirjutanu kokku puutunud ka hiljemini keelejuhi praeguses elukohas Eesti-Ingeris Kallivere külas. Kuzminiga vadja keelest kõneldes on allakirjutanu muu ainekustiku hulgas pannud paberile ka mõne teksti, mis avaldatakse käesolevas kogus. Ühe pikema teksti on kirjutanud Kuzmin ise. Keelejuht on autorile saatnud ka terve rea vadjakeelseid kirju, mille sisu on aga praegu sedavõrd isiklik, et nende avaldamine peab tulevikule edasi lükatama. Et Kuzminil ei ole kuigi palju võimalusi vadja keelt kõnelda, siis on tunda, et tema keeleoskus taandub, kuigi taandumine ei ole just väga kiire. Ainukesed isikud, kellega keelejuht on võinud viimasel ajal vadja keeles juttu ajada, on olnud Pavo (Paul) Tsvetkov, Dimitri Tsvetkovi vend, kes suri mõne aasta eest, ja Daarja Lehti. Nagu Kuzmin kinnitab, on ta nende kahe vadjalasega kokku puutudes tarvitanud ikka emakeelt. Vadja keelt on omavahel tõesti rääkinud Kuzmin ja Lehti, kui nende ridade kirjutaja on sattunud pealt kuulama. Kuzmini keeles esile tungiv uuem võõras mõju on peamiselt leksikaalne. Nimelt suureneb üha eesti laensõnade hulk. Kui keelejuht ei tea või ei mäleta vastavat vadja sõna, võtab ta harilikult tarvitusele ikka eesti sõna, palju harvemini vene või ingeri oma. Toodud tekstid suudavad kõigest hoolimata pakkuda huvitavaid lisandeid vadja keele sõnavara, häälikuteloo, morfoloogia ja süntaksi valgustamiseks. Igatahes ei ole Kuzmini keel praegugi vadja seisukohalt vaadates mannetum kui suur osa nende vadjalaste keelest, keda on võinud kasutada J. J. Lensu oma tekste kirja pannes (vt. Материалы по говорам води. Западнофинский сборник, lk. 201—305).

Kuzmini päritolu ja isiku kohta on toodud vajalised andmed mainitud Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus, millele siinkohal on viidatud.

Teine vadjalane, kellelt tuuakse tekste, on Daarja Lehti, endise nimega Logonov. Praegu asub Lehti samuti Eesti-Ingeris Vanakülas, mis on Kallivere naaberküla. *dārā* on sündinud Jõepära külas (*jegeperällä*) 1870. aastail. Tema isa *levo* (*leöntti*) *oleksei poika* oli põline Jõepära küla vadjalane ning Tsvetkovite isa vend. Vendade perekonnanimi oli Maršitsov. Kui teise venna pojad läksid kooli, võtsid nad omale uueks perekonnanimeks Tsvetkov. Daarja ema oli ingerlane Soikkolast, kuid sellest hoolimata valitses majas vadja keel. Ainult vadja laule ei ole Daarja õppinud, sest laulud õpetas tütrele harilikult ikka ema ja Daarja ema vadja laule ei osanud. Teatavasti on Daarja tuntud ingeri rahvalaulik, kelle repertuaari on kirja pandud, plaadistatud ja esitatud Muusika Muuseumi ettevõttele. Keelejuht on peale Jõepära elanud Soikkolas ja Kattila suures vadja külas. Üle 30 aasta on ta olnud Vanakülas mehel. Daarja mees on rahvuselt ingerlane, kuid kurtumm. Daarja ise ütleb oma abielu kohta soikkolamurdelises improvisatsioonis, et ta on tulnud

*vanakülä vanhoin varoiina,
ja päälle mükälle mehelle,
ja huuuue uroine,
ja melettömälle mehelle.*

Daarja peab ennast ka ise vadjalaseks. Kui 1923. aastal allakirjutanu kohtas teda esimene kord Tallinnas sealse muuseumi rahvamuusika ja mängude esitamisel, vastas Daarja küsimusele, kas ta on ingerlane: *mie enen vana vādāain*. Kindlasti on see teadvus, et ollakse väheseid olemasolevaid vadjalasi, aidanud kaasa, et vadja keel ei ole ununenud täiesti, vaid seda püütakse aina meelde tuletada. Samasugust olukorda võib mõnel määral märgata ka Kuzmini juures.

Jõepäral oli Daarja Tsvetkovite üleaedne. Sellepärast võiks arvata, et tema keeleusus on täpselt sama, mida tunneme Dimitri Tsvetkovi kirjapanekutest. Et Daarja on elanud mõned aastad Kattilal, on muidugi mõjunud kaasa, et tema keeles võib kohata selle teise vadja murde jooni, seda kõigepealt ehk just sõnavaras. Daarjal ei ole järgsilpide pikkade vokaalide lühenemine, reduktsioon ja lõppkadu nõnda üldine nagu see on Tsvetkovil. Ka need vähesed märkmed, mis allakirjutanu on teinud P. Tsvetkovilt, ei osuta nõnda üldist reduktsiooni ja lõppkadu, nagu tunneme tema venvalt. Niihästi Daarja kui ka P. Tsvetkovi keeleusususes saame

vahet teha redutseeritud *v*, *p* ja *a* vahel, mida ei leia üldiselt D. Tsvetkovi keelest. Siiski võib Daarjalgi olla *a* seal, kus ootaks *v*-d või *p*-d. Kõige suurem vahe D. Tsvetkovi ja Daarja keeleuususe vahel on sõnavaras. Daarjalt on pandud kirja vadja sõnu, mis Tsvetkovil ei esine. Teiseks on Daarja keeles rohkem ingeri sõnu kui Tsvetkovil, kuid see tõik ei taha ühtlasi öelda, et Daarja keel oleks individuaalselt enam ingeristunud kui teistel Jõepära vadjalastel. Selles külas on ingeri mõju olnud vadja keelele üldiselt väga suur. Peaaegu kõik tüüpilised ingeripärasused, mida võib kohata Daarjal, leiduvad siiski ka Tsvetkovil. Daarja keel tuleb lähemale analüüsile vastavates seletustes, mis lisatakse käesolevale tekstikogule.

Üks naljand on pandud kirja Pavo Tsvetkovilt.

Suurem osa tekste on kas folkloristliku või etnograafilise sisuga. Eriti vähe on trükist avaldatud andmeid vadja vanaaegsete uskumuste, tabade ja kommete kohta. Sellepärast suudavad lühikesedki tekstikatkendid pakkuda uut aineklikku sellelt alalt. Uut peaksid pakkuma ka põlluharimise, käsitöö ja muude külakonna tegevusalade kirjeldused.

Peale laulude ja pulmakirjelduste ka muud vadja vanavara sisaldavat aineklikku on seni ilmunud peamiselt järgmistes teostes ja kirjutistes. 1802. aastal on H. G. Porthan ajalehes Åbo Tidning nr. 65 avaldanud kirjutise "Nägot om Watländarenas seder", mis on ilmunud ka soome keeles Virittäjä 1906, lk. 1 jj-d: "Henrik Gabriel Porthanin vatjalaisharrastukset" ja saksa keeles "Einiges über die Sitten der Watländer" (Allgemeine Geographische Ephemeriden. Verfasset von einer Gesellschaft Gelehrten und herausgegeben von F. J. Bertuch und G. G. Reinhard. XII, Weimar 1803, lk. 688 jj-d). Virittäjä I (1883), lk. 144 jj-d on O. A. F. Mustoselt Jõepära jutte ja mõistatusi. Vadja pulmade kirjeldaja V. Alava ("Vatjalaisia häätapoja". Vähäisiä kirjelmiä XLII) on kirjutanud Iiliä kasest (Virittäjä 1901, lk. 62 jj-d) ja samas ajakirjas ka mõnest muust rahvausu nähtusest. Tähelepandav on veel S. Paulaharju vadjalasi puudutav peatükk teoses "Kuva tuolta toinen täältä kautta Suur-Suomen" (Helsinki 1919), lk. 98 jj-d. Ühteist leidub ka A. Ahlqvisti suures ainektekogus "Wotisk grammatik jemte språkprof och ordförteckning" (Acta Societatis Scientiarum Fennicae V 1, Helsingforsiae 1856), lk. 108 jj-d ning V. Salmise teoses "Tutkimus vatjalaisten runojen alkuperästä" (Suomi V 7, Helsinki 1929).

Tähtsaiks allikaiks on tekstikogud: J. Lensu "Материалы по говорам води" (Западнофинский сборник, lk. 201 jj-d, Ленинград 1930); L. Kettunen-L. Posti "Näytteitä vatjan kielestä" (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXIII, Helsinki 1932). Edasi on mainida D. Tsvetkov "Vadja sünni-, pulma- ja matusekombed" (Eesti Hõim 1932), A. Haavamäe "Vatjalaisia kuolemaan ja hautaamiseen liittyviä tapoja ja uskomuksia" (Virittäjä 1934, lk. 435 jj-d), E. Päss "About the Customs at Childbirth among the Ingers and the Votes" (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX, lk. 538 jj-d) ja "Death, Burial and Life beyond the Grave with the Estonian Ingers and the Votes" (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937, II, lk. 193 jj-d). Peale juba tsiteeritud "Wotische Sprachproben"ite on allakirjutanu avaldanud "Vadja rahva usundist" (Virittäjä 1932, lk. 127 jj-d).

Pummala.

Grigori Kuzmin.

1. *ker_vettula tšüläzä eli üps paikka, kuhè vieti verä¹. tšel mitä vaivatti, vai siz_eb_menessünnü živatta², siz_muvatti sinne vijä³ verä. vieti, tšen, tšel mikä eb_menessünnü, tšel lampād, siz_vei lampā pā da jalgaδ. sitä mis_n mäletä, mitä siel juoti. meil piχāāaz, siel_eli tšasovna⁴. sis_pappi piti molevenjä⁵. sis_siel_eliivat_kerājāδ⁶. sis_kerājile jagetti lampā jalgaδ, pād i viilai.*

27. VII 1937.

2. *rüis nitämmä. vihgot_tiemmä sūred. nitämmä sirpikā. sirpil sereδ_on sereδaδ, revip_kevassi jārīnā¹, eb_leikkā üvassi. vaivāp_tšättä. ep_sā vettä sirpi pālļē palļua, pihūδ süämmiē i sermī välislē. vetat_sis sūrğē pihūδ. nüδ_algamma panna vihkoi tšin. vetat_pihūδokā sitğē jagūδ pihūδsğē i paned_vihgūδ tšin. nüt_kuhilas² pitās_kantšümmeδ vīz_vinhua. seizob_näteli aikā peiloā. siz_veittās³ rīgalē. ahtās parsīlē. sis_pannaš rīga lämpimā. lämmittās kaus lämmikkua. siz_ahos_kuivab, i teizeī*

1. Kõrvõttula külas oli üks paik, kuhu viidi ohvrit. Kel mis häda oli (= vaevas), või siis ei menestunud kariloomad, siis lubati sinna viia ohvrit. Viidi, kes, kel mis ei menestunud, kel lambad, siis viis lamba pea ja jalad. Seda ma ei mäleta, mis seal õeldi. Meil Pihlaalas, seal oli kabel. Siis preester pidas palvust. Siis seal olid kerjajad. Siis kerjajale jagati lamba jalad, pead ja villu.

2. Rukist niidame. Vihud teeme suured. Niidame sirbiga. Sirbil hambad on suured (= sõredad), rebib kõvasti juurtega, ei lõika hästi. Vaevab kätt. Ei saa võtta sirbi peale palju, peo sisse ja sõrmede vahele. Võtad siis suure peo. Nüüd algame panema vihke kinni. Võtad peoga sideme jao peosse ja paned vihu kinni. Nüüd kuhilas peetakse kakskümmend viis vihu. Seisab nädal aega põlul. Siis veetakse rehte. Ahetakse parsile. Siis pannakse rehi küdema (= lämbima). Kõetakse kaks kütti. Siis ahe kuivab, ja teisel hom-

uomnikkua tappās, iestā radduas jārtsūsijē. siz magottās vihgot kuominā mā.ļē raittīsē⁴ radvad radvoikā ūhtļēsijē. ķēm raittiā menep kuominā mā.ļē. sis kuransēķēkā neikataš sitēēt kattši. siz vettās primoziat⁵ tsātļē i neisaš tappamā. tapamma nellā, vļittā, kūtta vuorua. mennās raittiā mūd. iestā tappās radvad, sis tūved. sis tsāntās ūmpār teizēt puo.ļēp i tās tappās. siz neizemma puissamā i sitomā kuvo.ļē. sis ko n vihgot ķeik, sis tappās vīmizessi pe.ītap. i sis senļēkā pūptšiās kuominā mā i neisaš viskamā akanois rūtsļēd vällä. tšel.ļ. elivad mašinā, siz vizgattī mašinākā. a tšel be.īu, siz viskaš tsājļēkā. elivad i gruožatid⁶. gruožatikā gruožattī⁶, ku eli ūvā tuli.

teugon. teukoi tappamīn on, tappās tsāzi i pe.īgettās opezikā. pannaš vihgot kuominā mā.ļē, niku kagrad vai ezrad, pannaš püssū, ķēm vihkuā rinnā, tehās kruga⁷. i siz ajās opezēt pālļē. miez on tšenspaikkaz. ajab opezī. opezēd on tein teizē ānnāš tšin. siz vāhān aikā ajās. siz vettās pālt e.ītsī vāhā vāhāpās. siz be.īē nī sūr pe.īgetuz. kerkiāp gruožata. gruožataš iestā aruā gruožatikā. sis tein kert tsasteikā⁸. i sis pannaš vārttsisijē.

mikul pekstakse (= tapetakse), enne lūuakse (vastu) pinki. Siis laotakse vihud rehealla lademesse ladvad latvadega ūhte. Kolm ladet läheb rehealla. Siis noaga lōigatakse sidemed katki. Siis vōetakse koodid kätte ja hakatakse (= tōustakse) peksma (=tapma). Peksame neli, viis, kuus korda (= vooru). Minnakse ladet mōōda. Enne pekstakse ladvad, siis tūved. Siis kāanatakse ūmber teised pooled ja jälle pekstakse. Siis hakkame puistama ja siduma kuppu. Siis, kui on vihud kōik (pekstud), siis pekstakse viimaseks sasid. Ja siis pärast seda (= sellega) pūhitakse rehealune ja hakatakse tuulama (= viskama) aganatest rukkeid välja. Kel olid masinad, siis tuulati masinaga. Aga kel polnud, siis tuulas käega. Olid sarjadki. Sarjaga sarjati, kui oli hea tuul.

Tōuviljad. Tōuvilja peksmine on, pekstakse kätēga (= käsi) ja sōtkutatakse hobustega. Pannakse vihud rehealla maha, nagu kaerad vōi odrad, pannakse pūsti, kolm vihku rinnu, tehakse ring. Ja siis aetakse hobused peale. Mees on keskpaigas. Ajab hobuseid. Hobused on teineteisel sabast (= hānnast) kinni. Siis vähe aega aetakse. Siis vōetakse pealt ōlgi vähe vähemaks. Siis pole nii suur pahmas. Jōuab sarjaga tuulata. Tuulatakse esiteks harva sarjaga. Siis teine kord tihedaga. Ja siis pannakse kotti.

rüis ahtās nellä partta kerraz. jēka parrgē pālīē pannaš viṅko. parsi parrez, on välli, nī etti viṅko ep_tēku läpi. üps isup_parsi. tein annab_vihkoi. ahtās ahjūōssā. siz_on ahjūō pāl_pienet_parred. juo.ṁaš rikkaparred. sinne pannaš mitä jāb_mā.ēgē, karissūd_rüššēd, peatad. sis_pannaš rīga lämpimā. teugot_tuož ahtās parsi.ēgē. ahtās, on kahet_parred. ühed_on aī, teized_on kerkeapa. a.ēmisī.ēgē pannaš ladvad_ülīēz, a ülemi-sillē pannaš ladvad_a.az. ku on kevassi märjad_vihgod, siz_ahtās kais kertā. lämmittās lämmikko. sis_kuivap_teizēgē uom-nikkūōssā. siz_āaskegās riugut_parsi. it mā.ēgē. ahtās uuvessā. sis_kuivab_üvässi.

juo.iti löüqtšā⁹. eli painettu katagaš varo i tohoz_eli pantu ümpäri varua. senjēkā löühzätti viskoissa. siz_löüqtšā löüqtšās põllü villās vällä. viskoiz_āapja eli pūs tentü, leppäpūs vai nini-pūs, servād_väheziē kerkeapa, etti villā kestāis süämmez. rutška¹⁰ eli tuož, kuš pitā tsājīēkā tšin. siz_eli sūr_āapja. kušutti kobrisi. senjēkā ajetti villā kokūōsēgē. tuož_lepās vai ninipūs. — kazgēgē ehzad_vetetti. sis_tenti met.ā¹¹. pantī varsi perā.

rīgā tappamīn. tu.ēp_süšsüzū rīgā tappamīzēgē aika. meil.ē_ēlivat_pe.ā.ōd_ahtād, üheš_puo.ēgē meni, ühel_piho.ī viskaz. tagās_

Rukist ahetakse neii part korraga. Iga parre peale pannakse vihk. Pars parres, on vahet, nii et vihk ei kuku läbi. Üks istub parsil. Teine annab vihke. Ahetakse ahjuni. Siis on ahju peal väikesed parred. Öeldakse sasiparred. Sinna pannakse, mis jääb maha, mahalangenud rukkid, sasid. Siis pannakse rehi küdema. Tõuvili ka ahetakse parsile. Ahetakse, on kahed parred. Ühed on all, teised on kõrgemal. Alumistele pannakse ladvad üles, aga ülemistele pannakse ladvad alla. Kui on kõvasti märjad vihud, siis ahetakse kaks korda. Kõetakse kütt. Siis kuivab teise hommikuni. Siis lastakse latid parsilt maha. Ahetakse uuesti. Siis kuivab hästi.

Õeldi lehvik. Oli painutatud kadakast võru ja toht oli pandud ümber võru. Sellega lehvitati tuulamistest. Siis lehvik lehvitas tolmu viljast välja. Viskelabidas oli puust tehtud, lepuuust või niinepuust, servad vähekesse kõrgemad, et vili püsiks (= kestaks) sees. Käepide oli ka, kust pidada käega kinni. Siis oli suur labidas. Kutsuti *kobrīks*. Sellega aeti vilja kokku. Ka lepast või niinepuust. Kase oksad võeti. Siis tehti luud. Pandi vars taha (= pärra).

Rehepeksmine. Tuleb sügisel rehepeksmise aeg. Meil olid põllud kitsad (= ahtad). Ühelt poolt läks, ühe peoga viskas. Tagasi tuli,

tuli, viskaz_vassā. eliši peato tšülvettü. juolī sargad. kahtšümme sarkā eli ühel mehel. puol virstā eli üqs sarka pittšā. elivat pienet sargad. näit juolī leuto. üqs leutto. leutto eli tšümme kahtšümme silt pittšā. kem peatua eli. üqs eli rütsi a. tein eli sis teugü a. kalmaz eli pärhüön a.¹² pärhüönle tenti sütsüzün rüiz. kapusat¹³ tenti süöttüsje. tšünnettī sütsüzün. leikattī ehzađ_rāgađ, katagađ, pajud. sis pantī kuolē. siz veitettī tsevāl kapusa māle. pantī pelemā. sitā juolī tšütettī süöttüsje tentü kapussa. brükvad¹⁴ elivat tuož. üptjēsje tenti kapussoikā. lūkad¹⁵ elivat koton. akkunna tarāsje tenti.

kem kañs viñkua eli kuhilāl pā, rütsje¹⁶ kuhilāl. teukovillāl pietti vīzikkoi kuhilāl. kañs viñkua pantī vassatussā. teizet kañs pantī ettseis vassā. i viddež viñko pāvihgoš. sitā kušuttī vīzikoš.

on rütsje lesemed, ežrā lesemed i kagrā lesemed. iezepe mülüz_javetti keik keha. eb_müllü mitäid_jakannu, etti tuli esimain sortti¹⁷ vai tein sortti. koton siglākā siglottī. mikā meni siglassa läpi, ne elivad_javod. mikā jäi siglā pālje, ne elivad lesemed.

7. VIII 1938.

viskas vastu. Oligi põld külvatud. Õeldi sarad. Kakskümmend sarga oli ühel mehel. Pool versta oli üks sarg pikk. Olid väikesed sarad. Neid õeldi leuto. Üks leutto. leutto oli kümme kakskümmend silda pikk. Kolm põldu oli. Üks oli rukki all. Teine oli siis tõu all. Kolmas oli kesa all. Kesale tehti sügisel rukis. Kapsad tehti sööti. Künti sügisel. Lõigati oksad, raod, kadakad, pajud. Siis pandi kuppu. Siis veeti kevadel kapsamaale. Pandi põlema. Seda õeldi köetud sööti tehtud kapsas. Kaalikad olid ka. Ühte tehti kapsastega. Sibulad olid kodu. Õues aeda tehti.

Kolm kaks vihu oli kuhilal pea, rukki kuhilal. Tõuviljasid peeti viisikkuhilates. Kaks vihu pandi vastastikku. Teised kaks pandi otsadest vastu. Ja viies vihk peavihuks. Seda kutsuti viisikuks.

On rukki kliid, odra kliid ja kaera kliid. Enne veskis jahvatati kõik korraga. Ei veski midagi jaganud, et tuli esimene sort või teine sort. Kodu sõelaga sõeluti. Mis läks sõelast läbi, need olid jahud. Mis jäi sõela peale, need olid kliid.

3. *uhmares survetti kaivā siemeni pettselikā. sūrimoi ep survettu. sūrimat tehti müllüz¹. kaivā siemenis survetti, tehti kaakkunoi². tehti semmoizet kakud. kuutsutti kaakkunoiš.*

7. VIII 1938.

4. *setameheš kui menti, siz augeteti¹. sis tšen meni setamehessi, tsülā ettsas kummarteli keamea puolē. sis senjēkā proššaitti².*

7. VIII 1938.

5. *neizemma riht tetsemā. tehti iestā fundamentti¹ pāsi-tšivessā, kaikiš² vai savvēkē. siz neisti saavamā rihtā. savvetti rihi ümmärkeizēkē nurkākā. i savvetti koirā kagā i puhaz nurkka. šipa³ vai tappi⁴ on süämmez. siz on jo savvettu ni kaukālē, etti piäp-panna mātitsad⁵, irred-minjē pāl on natši. nüt sis tulevat kūritsad⁶. nüd ruotiumoitān riukuikā, panen pajū vittsoikā tšin ümpär kūritsā. ni tšasteissi, ühlē riugū pāl seizon, tein riuku tšensisāriiūsē, keamas pevvē keha, pevi silmā keha. siz on ruotiumoitettu. nüt sis sāv-neissa kattamā. eštši räsāz, räsā riugud, katēriugud vessās, pannaš jēka rāu⁷ pālē vittsoikā tšin. sis tuleb jo räsās katetussi. sis pannaš vajotuhset pālē, etti tuli eb-repissi räsā arjā. vot, nüd on räsās pāl.*

3. Uhmris suruti kanepi seemneid petkliga. Tange (= suurmaid) ei surutud. Tangud tehti veskis. Kanepi seemnetest suruti, tehti kamakäkke. Tehti niisugused kakud. Kutsuti kamakäkkideks.

4. Sõjameheks kui mindi, siis itketi. Siis, kes läks sõjameheks, küla otsas kummardles kolmele poole. Siis sellega jättis jumalaga.

5. Hakkame maja (= reht) tegema. Tehti enne vundament paekivist, lubjast või saviga. Siis hakati maja raiuma. Raiuti maja ümmarguse nurgaga. Ja raiuti koera kaela ja puhas nurk. Tapp on sees. Siis on juba raiutud nii kaugele, et peab panema talad, palgid, mille peal on lagi. Nüüd siis tulevad sarikad. Nüüd roovin roovlattidega, panen pajuviitstega kinni ümber sarika. Nii tihedasti, ühe lati peal seisan, teine latt (on) kesksääreluuni, kolmas põlve kohal, põlvede silma kohal. Siis on roovitud. Nüüd siis saab hakata katma. Õlgkatus, katuselatid, kattelatid vestatakse, pannakse iga (õlgede) rea peale viitstega kinni. Siis saab juba katus kaetuks. Siis pannakse varesjalad (= vajutused) peale, et tuul ei rebiks katuse harja. Vaat, nüüd on katus peal.

iezepti elivad musad ahjod, savvu-rihed. nüd on truba⁸-rihed. savvurihil elivad akkunat piened. rihez ahjõo iezä ebe⁹ lau lautä. eli laqda sūr pāsi. ahjõo nauuz eli iezepti. pietti kanat siel tavve¹⁰. tulivat sittuzivat keik sielä täünnä. ajetti tās tagāz ahjõo nauuē. vanaš eli kaks riht. tšehspaikkaz eli rihenneüz. ühez rihez eletti tavve¹¹, teizes suve¹². tšülmāz rihes pietti tavve¹³ ugrišad¹⁴, kapusad, māmuna¹⁵. tšel be¹⁶ ratiš, pietti javod, keik villā¹⁷.

sauna eli. sauna¹⁸ eli saunneüz ja sauna. saunaz elivat tšerihsed, tšerištšived, piened munaštšived, piened munakod. lava eli. lavozil¹⁹ tšülvetti. viskazin löülüä²⁰ tšerihšilijē. löülü vizgatti koitškā²¹.

7. VIII 1938.

6. koirā nānnā. vanad inijēhmized juttelivad: elā narrā koirā. prāvitetti¹ suoja leivākā. mutiseti i se pala leipā annetti koirale süvā. i sis prāviuz.

7. VIII 1938.

7. jēgeperā miez jutteli: pigepi, pigepi, kigoriā, menemmā tarjēsē¹, päivā jo menep tšups.

7. VIII 1938.

Enne olid mustad ahjud, suitsutared. Nüüd on korstnaga majad. Suitsutaredel olid aknad väikesed. Majas ahju ees ei olnud lauda. Oli lai suur paas. Ahjualune oli enamalt. Peeti kanad seal talvel. Tulid sittusid kõik pōranda täis. Aeti taas tagasi ahju alla. Vanast oli kaks kambrit. Kesksaigas oli seenine. Ühes kambri elati talvel, teises suvel. Külmas tares peeti talvel kurke, kapsaid, kartuleid. Kel polnud aita, peeti jahud, kõik viljad.

Saun oli. Saunal oli saunaesik ja saun. Saunas oli keris, kerisekivid, väikesed munakivid, väikesed munakud. Lava oli. Laval viheldi. Viskasin leili kerisele. Leili visati kopsikuga.

6. Odraiva (= koeranisa). Vanad inimesed ütlesid: ära narri koera. Raviti (= praavitati) sooja leivaga. Muljuti ja see pala leiba anti koerale süüa. Ja siis paranes (= praavis).

7. Jõepära mees ütles: kiiremini, kiiremini, Kigoria, lähme tarre. Päev juba läheb supsti.

8. on elnud mokomaisi elemusi, etti lehmä evvez¹ vai maka_исе_л makāb i konna imeb lehmā nānnās pīmā. tämä siz eläptši evvez vai siz maka_исе_л, kuza lehmäd makāvad. sis ko nähäs sitä konnā, sis tappās vällä. on nähtü, ko tapettu, etti pīmä on elnu tal süämmez. ize sūr niku tšinnaz.

30. VII 1939.

9. kanā_лikkajō ko sātī tšin, siz lüōti nagoikā värjāsje tšin. a sitä vot en tā, minje perās. e_лen nähnu, etti on pettü.

30. VII 1939.

10. mikä lehmä ebe_л joxsud, siz johzutap keikgē suvgē ärtšikā. sis pannaš vana tšenšä tällje sarvisgē. sis perennain juttgēb: ko si_л be_л äpiät, nī mie panen tšennā sarvisgē. siz injehmized nätsēvad, mitä sie tšüdī¹.

30. VII 1939.

11. juotī nīvisi¹, ko menti tserikkūösē, vaddā_лized vai venälized, venäi vieraza². siz ügskert vuvveš tšäüti ispoveda³ i prišasti⁴. iestā ispovedoitetti⁵, sis prišastitetti⁶. prišasti_лgē mennez ep süötü. sünti eli süvvä.

30. VII 1939.

8. On olnud niisuguseid olemusi, et lehm taras või magamiskohal magab ja konn imeb lehma nisast piima. Tema siis elabki taras või magamiskohal, kus lehmäd magavad. Siis kui nähakse seda konna, siis tapetakse ära. On nähtud, kui tapetud, et piim on olnud tal sees. Ise suur nagu kinnas.

9. Kanakull (= kanalõikaja) kui saadi kätte (= kinni), siis löödi naeltega väravasse kinni. Aga seda, vaat, ei tea, mispärast. Olen näinud, et on peetud.

10. Mis lehm ei ole tiineks saanud (= jooksnud), siis jooksutab kõige suve härgadega. Siis pannakse vana pastel talle sarvi. Siis perenaine ütleb: kui sul pole häbi, nii mina panen pastla sarvi. Siis inimesed näevad, mis sa tembutad.

11. Õeldi niiviisi, kui mindi kirikusse, vadjalased või vene-lased, vene usus. Siis üks kord aastas käidi pihil ja armulaua-l. Esi-teks pihiti, siis võeti armulauale. Armulauale minnes ei söödud. Patt oli süüa.

12. *tšedrād, voki.āğē nüöri pālļē elā jātā. sis_paha tšedrātā. ep_sā nittie.*

30. VII 1939.

13. *kuņņ neized_menemā, pappi tuleb_vassā. sis_parap_tšiertī tagās_kotjō. ā pappi meneb_ēmā tiet. siz_bē.ā_ēnneņ vai tšāstī¹. tein injēhmīn tāt_jutjē.ā, etti naize.āokas_tuleb_vassā, sis_parap elā mene, kuņņ si.āğē ēli menemīs.*

30. VII 1939.

14. *ko repo ūli tie meneb, siz_mitāid_levvād.*

30. VII 1939.

15. *ko tševāl tšako kukub, trehvad¹uomniz_varā² menemā sūomättā kuj.āğē. kū.āğēt_tšako kukub. siz_juo.ā.āš: tšako petti. viel en ē.ā sūōnnūd. — bē.ā.āud_mitāit paskā. vaijēs_sitā juo.ātī, etti tšako petti. pāzgoš tuož juo.ātī, ko nait_pāskua lentāmāz, siz_lennāt_ķeikğē vuvvğē ize. ko paika.ā.āisub, siz_ē.āğēd_izejši paika.ā³.*

30. VII 1939.

16. *sitā juo.ātī, ko erava tuleb_metsās tšulāsļē, sis_tāmā tīb_ēnnetuš. pē.āua vai mitāid_mūta ēnnetuš.*

30. VII 1939.

12. Ketrad, vokile nööri peale ära jāta. Siis paha kedrata. Ei saa niiti.

13. Kuhugi hakkad minema, preester tuleb vastu. Siis parem keera tagasi koju. Las preester läheb oma teed. Siis pole õnne. Teine inimene taas ütles, et naisterahvas tuleb vastu, siis parem ära mine, kuhu sul oli minemist.

14. Kui rebane üle tee läheb, siis midagi leiad.

15. Kui kevadel kägu kukub, trehvad hommiku vara minema söömata tänavale (= kujale). Kuuled, kägu kukub. Siis öeldakse: kägu pettis. Veel ei ole söönud. — Polnud midagi halba. Vaid seda öeldi, et kägu pettis. Pääsukesest ka öeldi, kui nägid pääsukest lendamas, siis lendad kõige aasta ise. Kui paigal istub, siis oled isegi paigal.

16. Seda öeldi, kui orav tuleb metsast külasse, siis ta ennustab (= teab) õnnetust. Põlemist või midagi muud õnnetust.

17. karssä iezepi prāvitetti, vanat staruxad¹ mutšivat suo.1ā pālļē. sis senļēkā prāviuzivat karssaš tšājed. siz autas senļē suo.1ā evvõššē va.1õššē, kuza tširļep mātānev.

30. VII 1939.

18. etti ko eli elmut seta, sis ko tšinnit pe.11õ pāl, sis tšivizi rissit neisi mā sūämmeš üllēz.

30. VII 1939.

19. vaddālaized irmuttivad ernei. tšihutti ernļē gūšā¹, i ernļēd ain on kevad. üps vana inļehmin juttēb neittsülļē: sie ernei ed irmuttannud, ko panit tšihumā. — neitsūt tšüzūv: kui neit piāb irmuttā siz? — tuo tšūlmā vettā kaivoš. vala pālļē, nī etti ernļēd neisevad vārizemā. sis pane ahjõššē tšihumā. siz ain lievāt pehmiēd. se eli irmuttamin.

30. VII 1939.

20. Чирётан ванойс вадя-лаисета, миллизия чюлизя ыли вадялаиси. чюля нимед ыливад Катилал сурыца я пеныца, пен рудя, Пумала. каны чюляд паятывад кеик юхел мурыл. чюляд ыливад эб сурыд, кылмысчюменес	tširjotan vanois vaddālaisi¹, millizizā tšülizā eli vaddālaisi. tšülā nimed elivad kattila¹ sūrettsa ja pienet-tsa, pien rudā, pumala. kane tšülān pajattivan keik ühel murrēi². tšülād elivad epsū-
---	--

17. Kärna ennemalt parandati, vanad eided lugesid soola peale. Siis sellega paranesid kärnas käed. Siis mattis selle soola tarasse sõnnikusse, kus kiiremini mädaneb.

18. Et kui oli olnud sõda, siis kui kündsid põllu peal, siis kivist riste tõusis maa seest üles.

19. Vadjalased hirmutasid herneid. Keetis herneputru, ja herved ikka on kõvad. Üks vana inimene ütleb miniale: sina herneid ei hirmutanud, kui panid keema. — Minia küsib: kuidas neid peab hirmutama siis? — Too külma vett kaevust. Vala peale, nii et herved hakkavad värisema. Siis pane ahju keema. Siis aina on pehmed. See oli hirmutamine.

20. Kirjutan vanust vadjalasist, millistes külades oli vadjalasi. Küla nimed olid Kattilal Suurõtsa ja Peenõtsa, Peen-Rudja, Pummala. Need külad kõnelesid kõik ühel murdel. Külad olid väike-

куй нелячюменеса талои. каны
 чюляд ыливад каттила мыйми
 юмтяр. чяюсивад мызаз тую.
 сиз сайвад хералт энямата я
 пуута. тётя тежти кыйк юхез,
 чюнети и вижкои вяитети. ых-
 дагон сиз хера анты четвертиле
 винаси. сиз ёти да лаулыти
 муитыси. нйку талкоиз ыти.
 кани эливад вадялайзыт каттила
 юмтяр чюлизя. куй сиз вел пая-
 тыти вадяси рохкыти по.та
 мину мйахетес, сиз комя эпин
 котон восил вистыщымт, сиз
 паятивад вел кыйк норыд и ва-
 над вадяси. сил айка комя ме-
 нин петьяри элямя, сиз ё туюн
 вувы такант кото, ё палё ыли
 мутуу. паятивад нор вячи ё
 веняси. ванад инехмизед пая-
 тивад вадя челья, ни эти нор
 вячи выити ванад вадялайзыд.
 эн вый ёла, куй палё ыли вадя-
 лаиси сил айка, ыли тухата
 ван вяжени. тухат юхезя сама
 кахы.тышымыл вота ыли ё вадя

rep³, ke-meš tsümmeneš kui nellä-
 tsümmenñessä taloi. kang tsü-
 läd elivan kattilā meizā üm-
 pär.tšäüsiiväd meizas tüöl.sis-
 saivvad xerralt⁴ einämata ja puita.
 tüötä tenti keik ühez, tsünnetti
 i viinkoi väitetti. entagon sis-
 xerra ante tšetvertialä⁵ vñassi.
 siz juoti da laulettti muiteštši⁶.
 niku talkoiz eiti. kani eliväd-
 vaddälaizet kattilā ümpär
 tsülizä. kui siz viel pajatetti
 vaddässi rohkempi puolta minä
 mälehtez, sis komie elin koton
 vuosī vīste štšemt, sis pajatti-
 vad viel keik nuored i vanad
 vaddässi. sil aikā komie me-
 nin pietäri elämä, siz jo tu-
 lin vuvvę takant kotūō, jo pallo
 eli müttunnu. pajattivad nuor
 vätsi jo venäissi. vanad inñeh-
 mizet pajattivad vaddä tšieltä.
 ni etti nuor vätsi veitti vanad
 vaddälaizep. en vei juolla, kui
 pallo eli vaddälaisi sil aikā,
 eli tuhatta vai vähepi. tuhat

sed (= mittesuured). Kolmekümnest neljakümne taluni. Need külad olid Kattila mõisa ümber. Käisid mõisas tööl. Siis said härralt heinamaad ja puid. Tööd tehti kõik ühes, künti ja vihke veeti. Öhtul, siis härra andis (raha) tšetvertnoi viina jaoks. Siis joodi ja lauldi muidugi. Nagu talgul oldi. Nii elasid vadjalased Kattila ümber külades. Kuidas siis veel räägiti vadja keeli rohkem kui pool enam (= rohkem poolt) minu mälestuses, siis, kui mina elasin kodu aastatel viisteistkümmend. Siis rääkisid veel kõik noored ja vanad vadja keeli. Sel ajal, kui mina läksin Leningradi elama, siis juba tulin aasta pärast (= tagant) koju. Juba palju oli muutunud. Kõneles noor rahvas juba vene keeli. Vanad inimesed rääkisid vadja keelt, nii et noor rahvas võitis vanad vadjalased. Ei või öelda, kui palju oli vadjalasi sel ajal, oli tuhat või vähem. 1912. aastal oli juba vadja

чели вяжяну́д. ту́нту ко чери́ко, сиз а́дя сю́мез пая́тивад ё́ вен-
яси. но́р вя́чи се́не перя́си па-
я́ти э́няпи ве́няйси, э́ти чя́юси
шкоу́луза ве́няи че́лез, а ва́над
шкоу́луз э́б чя́ну. си́тя са ми́я
о́н ы́лы ы́луд ко́тон. ту́жат
ю́хеса са́та ю́хесемелты́цымы́л
во́та ми ё́ ту́лин ко́тонт вя́ля,
а́яты́лын, э́ти ню́д казы́л а́йка
пая́тава́д вел чел он вис чо́монт
во́та я ва́напад.

Ми́лизед ы́лива́д ва́дялайси́л
пы́ло риса́т. я́чед ы́лива́д пу́й-
зы́д, пи́д та́мизы́д, я́чее ра́ми
ы́лы ка́хчины́, ми́нека я́есети
пы́лоло́л. чо́нети сор́кка а́драка,
ми́тя ни́ти ни́тя чя́си ня́л,
ко чо́нин. ма́д ы́лива́д кы́ва́д.
ня́лимен сло́я ы́лы му́сса ма́а,
сиз ы́лы са́ви и пы́хяз ы́лы на́си.
а ви́льяд ка́звива́д ю́ва́д. му́та
пы́ло рисо́й бы́луд, я́че и а́дра.

ühezä⁷ satä kahenteššeme⁸l vuot-
ta eli jo vadđä tšieli vähännüö.
tuntu ko tšerikküö, siz adđä
süämmes pajattivad jo venäis-
si. nuor vätši senle perässi pa-
jatti enäpi venäissi, etti tšäüsi
škouluza⁸ venäi tšielez, a va-
nad škouluz ep tšäünnü. sit-
täsä mie en ele elmut koton.
tuha⁷ ühesäsata ühesämelteštšem-
me⁸l vuotta mi(ε) jo tulín kotont
vällä. ajattegen, etti nüt ka-
ze⁸ll aikä pajattavad viel tšeli
on vištšümment vuotta ja va-
napad.

millized elivad vadđalaisi⁷l
pe⁸l^{üö}ö rísad. ätšjēd elivat pui-
zed, pīt tammized, ätšjē rāmi⁹ eli
kanšine, minjēkā äjesettī pe⁸l^{üö}l.
tšünnettī sorkka-adrākā, mitā piti
pitā tšāsī pāl, ko tšünnin. mad
elivad kevad. pālīmen sloja¹⁰
eli mussa mā, siz eli savvi i peh-
jaz eli pāsi. a villät kazvivad
üväd. müta pe⁸l^{üö}ö ríssoi be-
lud, ätšjē¹¹ ja adra.

keel vähenenud. Tundus, kui kiriku (minna), siis aia sees kõnelesid juba vene keeli. Noor rahvas sellepärast kõneles enam vene keeli, et käis koolis vene keeles, aga vanad koolis ei käinud. Sestsaadik mina ei ole olnud kodu. 1919. aastal ma juba tulín kodunt välja. Mõtlen, et nüüd praegusel ajal kõnelevad veel, kel on viiskümmend aastat ja vanemad.

Millised olid vadjalastel põllutööriistad. Äkked olid puised, piid tammised, äkke raam oli kasest, millega äestati põllul. Künti harkadraga, mida pidi pidama käe peal, kui kündsin. Maad olid kõvad. Pealmine kiht oli must maa, siis oli savi ja põhjas oli paas. Aga viljad kasvasid head. Muid põlluriistu polnud, äke ja ader.

чирѣтан сину чюсумухселы,
 митя вадялайзыд севяд. аржын
 сети кануса рока я ызра суримойса
 ропа. юлека мамуный ыли панту
 ахёсы напакка. каны сёмизед
 ыливад ска пнявя, митя чихутыти
 омниз и сети и ыхтагон. а нятелиз
 кхеси пнявя пюхитети, кылмас
 пнявя я видес пнявя, сиз сети
 пняе, а лиха эб сётю. а сиз, ко тули
 сур пюхя, сиз пюхитети сеще
 нятели. сиз сёти тёржати речя
 я сурвоти канива семени ухмарыз
 печелика, кус сати семе выита,
 магуси ропалы я рокалы и гушталы
 пузыртыти. и канива семени
 корис тежти талкунной, митя
 лугыти кыйкыа макузанаси,
 эти селые кыйстоа сёд и сырмыд
 калид. ситя ванад вадялайзыд
 луживад сурьеси эркуси. вел
 тежти рючи явойса таичина и
 тежти пираса. микя ыли сизухсыи
 панту. сорьа сола. сети и читети,
 эти теин

tširjotan sinū tšūsümünhsele¹²,
 mitä vaddalaizet seivā. arken
 süöti kapusa rokkā ja ezrā sūri-
 moissa ruoppā. üljēkā māmunei
 eli pantu ahjūösē nāpākā. kang
 sūomized elivad jēka päivā,
 mitä tšihutetti uomniz i süöti i
 eñtagon. a nätelis kansi päivā
 pühitetti, keimaspäivā ja viđdes-
 päivā, sis süöti pīmās, a lihā
 ep süötü. a sis, kui tuli sūr
 pühā, sis pühitetti seitse näteli.
 sis süöti torkätti rettsā i sur-
 votti kañivā siemeni uhmares
 pettselikā, kuš sātī siemiē veita,
 magussi ruopale ja rokalē i
 gūša. lē puzertetti. i kañivā sie-
 meni kuorīs tenti talkkunoi, mitä
 lugettī keikkēg makuzapassi, etti
 sūomās neistya süöd i sermet
 kälid. sitā vanad vaddalaized
 luššivat sūressi erkussi. viel
 tenti rūtši javoissa taiššina i
 tenti pīraga. mikä eli sizuhessi
 pantu? sorja suola. süöti i
 tšitetti, etti tein tänän pīragā

Kirjutan sinu küsimusele, mida vadjalased söid. Kui ei olnud paast (= argis), söödi kapsasuppi ja odratangudest putru. Koorega kartuleid oli pandud ahju napaga. Need söömised olid iga päev, mida keedeti hommikul ja söödi õhtulgi. Aga nädalas kaks päeva peeti paastu, kolmapäev ja reede. Siis söödi piimast, aga liha ei söödud. Aga siis, kui tuli suur paast, siis paastuti seitse nädalat. Siis söödi, hõõruti rõigast ja suruti kanepiseemneid uhmris petkliga, kust saadi seemnevõid, maoks pudrule ja supile ja pudrule pigistati. Ja kanepiseemnete koortest tehti kama, mida peeti (= loeti) kõige magusamaks, et söömast tõustes sööd (s. o. sööd pärast söögi lõpetamistki) ja sõrmed lakud. Seda vanad vadjalased pidasid suureks hõrguks. Veel tehti rukkijahudest taigen ja tehti pirukas. Mis oli sisuks pandud? Sõre sool. Söödi ja kiideti, et tegin täna pi-

тяннн пирага ланна калае, а
кала мени пирагае вяля. живяѿ
вайтыз сомужесѿ ланнае, митя
ко ланна былу нанту пирага
сюме. вел чихутыти бруква и
авоти ахѣза и теѣти ботвеня,
ыротн лузикака, валыти марн
няле и сѣти. вытыти ропалы
нале лузикака. теѣти вел рючи
явоиса мяхья. чихутыти чугу-
никаз, нанти калина марѣи сѣме
и ситя ѣлти мяхья.

lahnakaalas, a kala meni pīra-
gaš vällä. jäiväd vaiṭes suo-
munsed lahnaš, mitä, ko lahna
beḷlu pantu pīragā süämmiḷe.
viel tšihutetti brükva i avvotti
ahjoza i teuti botvenä¹³, ėrotti
luzikākā, valetti tārī päḷḷe i
süöti. vetetti ruopaleḷe päḷḷe lu-
zikākā. teuti viel rütsi javoissa
mänšä. tšihutetti tšugunikaz¹⁴,
panti kalinä¹⁵ marjoi süämmiḷe
i sitä juoti mänšä.

Jõepära.

Daarja Lehti.

1. ku ammas tokku¹ sūs vällä, ampā veti tsättē. siz viskaz üli pā ahjō päle, üli kurā pihā ja siz jutteli: siḷe sitta, miḷe rauta. siz nī keva kazvob üs ammas kui tammikanto.

28. VII 1937.

2. arpojō se on. mikä siḷ on, õ siḷ tuleš tulnud, vai on vēs tulnud, ja vai on māš tulnud. arpojō sis tēb vē ja siz lugeb vettē. a tämä siz lugeb, kui on mäsä tulnud, siz māha¹

ruka latikakalast, aga kala läks pirukast välja. Jäid vaid soomused latikast, mida (siis), kui latikat ei oldud pandud piruka sisse. Veel keedeti kaalikat ja hautati ahjus ja tehti pealsesuppi, hõõruti lusikaga, valati taari peale ja söödi. Võeti pudrule peale lusikaga. Tehti veel rukkijahudest mähka. Keedeti malmpajas, pandi lodjapuumarju sisse ja seda öeldi mähk.

1. Kui hammas kukkus suust välja, hamba võttis kätte. Siis viskas üle pea ahju peale, üle kura piha. Ja siis ütles: sulle sitt, mulle raud. Siis nii kõva kasvab uus hammas kui tammekand.

2. Arbuja see on. Mis sul on, on sul tulest tulnud, või on veest tulnud, ja või on maast tulnud. Arbuja siis teeb vee ja siis loeb vette. Aga tema siis loeb, kui on maast tulnud, siis maasse ohvrid,

*verhod*², a kui *tūlēš tulnuD*, *sis_tūlē verhod*. — enne *pantī kopikka sihe kēntà*, *kuš tuli*. *ku vēš tulnuD*, *siz_mastā*³ *verhod vettē*.

28. VII 1937.

3. *domovikko*¹ on *talō*² *haldjalain*³. a *tämä tēp_pahā*. *kui epeņē*⁴ *ebē* *tämä mēlt mü*, *sis_tämä epeze sitākà rōjāv*. a *ku mēlt_mü on*, *siz_epeņē on puhtān*.

28. VII 1937.

4. *ēstā eli urpopäivā*. *lahzet_tšäüvād_urpomōz*. *siz_lukevad*:

urpō arpō,
si_mē kana,
mi_mē muna.
*āstaš*¹ *antēssi,*
vīkoš vēlkā.
rīgā parred_rikkāksi,
*kōminōš kuniņōz*².

a *sis_kui enipäivā tuli*, *sis_tuati*³ *lahzet sūre kampaņāka*⁴ *kerjāmā*. *siz_ikā*⁴ *talōš ikā lahzeņē annetti brānnikad*⁵. *tšen eli*

aga kui tuulest tulnud, siis tuulde ohvrid. Enne pandi kopikas sinna kohta, kust tuli. Kui veest tulnud, siis lastakse ohvrid vette.

3. *domovikko* on maja haldjas. Aga tema teeb paha. Kui hobune ei ole tema meelt mööda, siis ta hobuse sitaga roojab. Aga kui meelt mööda on, siis hobune on puhtana.

4. Esiteks oli palmipuudepüha (= urbepäev). Lapsed käivad urvitamas. Siis loevad:

urpō arpō,
sulle kana,
mulle muna.
Aastaks andeks,
nädalaks võlgu,
reheparred rikkaks,
rehealusest kuningas.

Aga siis, kui lihavõte tuli, siis tulid lapsed suure kambaga korjama. Siis igast majast igale lapsele anti präänikud. Kes oli risti-

riš. aaxsi, se anti munà. — vanad inemizet tulivat tšerikoš, neisi vad òkàmà.

28. VII 1937.

5. vihmakäre k on ohtogoñ¹, siz on vihmà. k on òmniko, siz on üvâ ilma.

28. VII 1937.

6. jürťšin eli naisi päivâ. enne jürťši naizet pühân tšäütü dümâmôz¹, kui pallo kopitammô ittüâ. ittüâ kopitatti matti² naizessô. kül ouduska tšeitâb meil olutta³. siz mü jürťšin jâm⁴ ja tantšim. sis tuli jürťši. menti siz naizet tšerikkô, i mehed. sis tšerik sai ettsâ. siz naizet tulivat kottô, lehmî laskamâ karjâ. mehed jäivät tšerikkô. mehet tulivat sis tšerikoš vällä, vettivad obrazat⁵ tšättè. ja sis tulivat progona. re⁶. pappi tuli parvez neddekâ. naized e. uti nastu lehmât progona. re. siz eli karjušši siellä. karjuš ja pappi ka⁷ menti ümpär karjâ. sis pappi. eli vesi siunattu⁸. sis tämä viskas karjâ pälè vett, siunas karjâ. sis karjušši veti püsü ja laski⁹ keamet paukkôa (~ paukkua) karjâ päle. siz veti kanâ munâ, ja siz viskaz üli kurâ piha karjâ päle. ku muna mēb rikki¹⁰, siz bē üvâ enni täl.

laps, see (= sellele) andis muna. — Vanad inimesed tulid kirikust, hakkasid puhkama.

5. Vikerkaar kui on õhtul, siis on vihma. Kui on hommikul, siis on hea ilm.

6. Jüripäeval oli naistepäev. Enne jürit naised paastu ajal käisid arvamas, kui palju kogume linnaseid. Linnaseid koguti matt naiselt. Küll Ouduška keedab meil õlut. Siis me jüripäeval joome ja tantsime. Siis tuli jüripäev. Läksid siis naised kirikusse, ja mehedki. Siis kirik sai otsa. Siis naised tulid koju lehma laskma karja. Mehed jäid kirikusse. Mehed tulid siis kirikust välja, võtsid pühased kätte. Ja siis tulid karjatänavale. Preester tuli koos nendega. Naised olid lasknud lehmad karjateele. Siis oli karjus seal. Karjus ja preester ka läksid ümber karja. Siis preestril oli vesi õnnistatud. Siis tema viskas karja peale vett, õnnistas karja. Siis karjus võttis püssi ja laskis kolm pauku karja peale. Siis võttis kanamuna, ja siis viskas üle kura piha karja peale. Kui muna läheb

a ku muna jāp₁tervēš, siz₂on keik karjō terve. mehed₃vēti tšerikkō keik snāmōnid¹¹, obrazad. a naižed₄laskivad⁹lehmāt₅kottō. siz₆naižed₇lāhsivād₈jūrṭšiā pitāmā, olut₉jāmā. siz₁₀naisi₁₁eli kotoñ herkut¹²tehtū. panivat₁₂keik lauvaa₁₃, mikā eli. siz₁₄naisi₁₅eli üks puteli¹³vīnā, alakupulli. ku se pulli jūtī, siz₁₆ouduška tei oluttō. siz₁₇naižed₁₈jeivad₁₉i seivva. ja karjušši eli neḍḍekā parvez. karjuši₂₀ie tōže annettī vīnā ja olutta, tšülā polkovnikkā¹⁴tarviz₂₁ūvās pittā. pühā jūrṭši on antannu, mū annam₂₂karjuši₂₃ie. pankā pā tāūn. kazs päivā pitivād₂₄aina jūrṭšiā.

28. VII 1937.

7. illeši tšülās eli keamed₁virstā māta, sieli₂eli sūr tšivi-kallo. sieli₃eli sūr koivu¹. sieli₄eli koivuz₅naizelājā. paro nimellin nain. lioza inemin pū laadvaz. karjušši nātši tätā, neis viskumā tšivikā. mikā tšivi viskaz, jāi pū tšülṭšē. sis₆tāmā kattso, eī tšived₇ai jāvāt₈pū tšülṭšē. tāmā siz₉vetti rōzgā. i sis₁₀pani tšivē rōzgā ettsā. sis₁₁viskas₁₂sinne puhe. ain tarkot₁₃sitā naissa. se rōska jāi sinne, epi sānud₁₄rōškā vällä. se rōskō jāi sinna ja oxtogoñ meni kottō ja bābuško²pajatab, etti sieli₁₅on üks ime-aššā³. mie viskazin, viskazin tšivikā. tšived₁₆jāi-

rikki, siis pole hea õnn tal. Aga kui muna jääb terveks, siis on kõik kari terve. Mehed viisid kirikusse kõik lipud, pühased. Aga naised lasksid lehmaid koju. Siis naised läksid jüripäeva pidama, olut jooma. Siis naistel oli kodu hõrgud tehtud. Panid kõik lauale, mis oli. Siis naisil oli üks pudel viina, algpudel. Kui see pudel joodi, siis Ouduška tõi olut. Siis naised jõid ja sõid. Ja karjus oli nendega seltsis. Karjusele ka anti viina ja olut, küla polkovnikut tarvis hästi pidada. Püha Jüri on andnud, meie anname karjusele. Pange pea täis. Kaks päeva pidasid ikka jüripäeva.

7. Illeši külast oli kolm versta maad. Seal oli suur kivikalju. Seal oli suur kõiv. Seal oli kõivus naisterahvas. Paro nimeline naine. Ilus inimene puu ladvas. Karjus nägi teda, hakkas loopima kividega. Mis kivi viskas, jäi puu külge. Siis tema vaatas (= katsus), et kivid aina jäävad puu külge. Tema siis võttis roosa. Ja siis pani kivi roosa otsa. Siis viskas sinna puusse. Aina sihtis seda naist. See roosk jäi sinna, ei saanud rooska ära. See roosk jäi sinna ja õhtul läks koju ja vanaemale ütleb, et seal on üks imeasi. Mina viskasin, viskasin

väd_{ai} pū tšülštšē tšīn. siz_{ve}tin, panin rōzgā ettsā tšivē ja siz_{viskōzin} sene rōzgākā, jo_t sān tälle tšülštšē. rōska jäi sinna tāmākā. en sānu vällä. — bābuška² juttē_B: se tarš on mennā papi_{ie} pajattamō. tämä on epe_{tettu}, on tarkka. mēm kattsomā, mikā siel_{on}. — nī pajatti papi_{ie}. pappi juttē_B: se on mikā lep_{tšudesa}⁴. sis_{pappi} tšāi kattsomaz. pappi tšā_{nsi} tehā tšaso_{vin}ka⁵ sinna tšivika_{llo} pāle. sis_{siel_{on}} e_{nti} mokomad mā_{tšivēd}. tämä ku_{he} ja_{lgā} pani, siel_{on} e_{nti} tšivē pāl merki_D⁶. sis_{pappi} tšā_{ns} tehā ku_{on} tarviz. siel_{on} kaivo. ilä_{pātnittsa} päivā⁷ pallo inemisi tšä_{up}kattsomaz.

28. VII 1937.

8. kalmō_{haldjas} kattilas_{eli} pummoli_{tsa} ja rā_{nu}la, kahē tšülä vāli.

28. VII 1937.

9. erneit_{tulla} linnud_{nokkimā}¹. sis_{tehā} kummitus_{sinna}. sis_{pannā} kep_{pi}, mikā mārānā sepa pannā pāle.

28. VII 1937.

10. jānē päivā¹, jāni_n¹, keik_{kukat} kopitatt_i. sis_{tehti} vihta. sis_{saunaš} tšül_{vetti}. sis_{kui} tšül_{vetti}, siz_{menti} kuja_{ie}

kiviga. Kivid jäid aina puu külge kinni. Siis võtsin, panin roosa otsa kivi ja siis viskasin selle roosaga, et saan talle külge. Roosk jäi sinna temaga. Ei saanud ära. — Vanaema ütleb: seda tarvis on minna preestrile kõnelema. Tema on õpetatud, on tark. Lähme vaatama, mis seal on. — Nii kõneles preestrile. Preester ütleb: see on mingisugune ime. Siis preester käis vaatamas. Preester käskis teha kabelikese sinna kivikalju peale. Siis seal olid niisugused maakivid. Tema, kuhu jala pani, seal olid kivi peal märgid. Siis preester käskis teha, kuidas on tarvis. Seal on kaev. Eeliareede-päeval palju inimesi käib vaatamas.

8. Kalmu-haldjas Kattilas oli Pummala ja Raanula, kahe küla vahel.

9. Herneid tulevad linnud nokkima. Siis tehakse hirmutis (= kummitus) sinna. Siis pannakse kepp, mingi vilets rõivas pannakse peale.

10. Jaanipäev, jaanipäeval, kõik lilled korjati. Siis tehti viht. Siis saunas viheldi. Siis kui viheldi, siis mindi tänavale ja visati üle

ja vizgattì üli pã. ku jäi tüvi üle, sis_läsimã jãd. a ladvõ jäi üles, sis_kazvod. a ko tšüllellä jäi, sis_kõlep. se eli jãnì oxtogoñ¹. perält mentì tütöt_poigad_jãnì tu.ıt̃¹, tervatu.ıt̃ pitãmã.

28. VII 1937.

11. rahvas_pajattavat_tševäjäl¹: papī lehmä lähsi laitvoi_mü. papī_on paha pika. ep_kašso lehmī perile. lehmäd_rāgovat_siel_laitvoi pāl. pojod_mennä alaz_orkua, rammat_kātsad_jalgaz. alago sarajā mēb_marikā makkāmā. meijē² pauluška rāgob_rāgov, ebē äppēt meijē² marilaa. mēb_alago sarajā makkāmā, üli pēsā, rammat_kātsad_jalgaz.

28. VII 1937.

12. eli neitoi kã¹. kazikoz_eli neita. davitka. tãmã tešši rüššis sūrē hoŋkomešsã². tãmã jutteli: elä mē kottõ, fšovavno³ kottõ et_pāze. makkã_meill_ütã⁴. — eb. miil_on ain tarvis_kottõ mennä. — mie sinnü ev_vēi tšeltã. vgid_mennã kottõ. — tãmã lähš kottõ tulemã. tuli, tuli pã mãz. jeuttsi⁵ sūrē mettsã. no mitã teh_nüü. neisi makkãmã sūrē pũ jũrile. — ja õmnikoñ neizin üle, päiv_on ülel. ni kašson: sūr kaneppi⁶. peito on ümpäri. voti⁷ hoŋkomettsã. tarviz_õmnikoñ takaz_

pea. Kui jäi tüvi üles, siis haigeks jääb. Aga latv jäi üles, siis kasvab. Aga kui küljeli jäi, siis sureb. See oli jaaniõhtul. Pärast läksid tüdrukud poisid jaanituld, tõrvatuld pidama.

11. Rahvas kõneleb kevadel: preestri lehm läks orast mööda. Preestril on paha tüdruk. Ei vaata lehmade järele. Lehmad karjuvad seal orase peal. Poisid lähevad alla orgu, katkised kaatsad jalas. Alago sarasse läheb Mariga magama. Meie Pauluška karjub, karjub, ei ole häbi meie Maril. Läheb Alago sarasse magama, üle põõsa, katkised kaatsad jalas.

12. Oli nõidu ka. Kazikos oli nõid. Davitka. Tema tegi rukist suure männimetsa (= hongametsa). Tema ütles: ära mine koju, ikkagi koju sa ei pääse. Maga meil ööd. — Ei. Mul on ikka tarvis koju minna. — Mina sind ei või keelata, võid minna koju. — Tema hakkas (= läks) koju tulema. Tuli pea maas. Jõudis suurde metsa. No mida teha nüüd. Heitis magama suure puu juurile. — Ja hommikul tõusin üles, päev on üleval. Nii vaatan: suur kanepipõld on ümber. Ongi männimets. Tarvis hommikul tagasi minna pead

mennä pohmoioittamā⁸. davitka eli soikkolain — petrō-vitš, mie si¹le pajatin, ett²elä mē. makkā meil. — a miu¹li eli mokomain, piti mennä kottō, sūrē hoŋkomettsä jeutsin⁵. ā ōmniko¹ neizen ülez, kaŋson hoŋkomettsä — kaneppi.

28. VII 1937.

13. ku vana isä kōli, pesti, panti lavezele. e¹ki¹ panti lavezele. ja sis²panti vana isä pālē. ke¹med²ūt pētti laveze¹. sis²tallē tehti ruhipū. sis²ku tšerikkō neisti vēmā, sis²panti tätä ruhipūsē. sis²vēti tšerikkō. sis²pappi lau¹otti. sis²vēti ka¹moile. sie¹l panti autā. sis²panti livā pālē ja sie¹le² e¹ti kufjoiv² ja pīrgav, ja kakud e¹ti. sis²pominoitatti³ sie¹l. ko¹li pēnet²tüterlahzed⁴ ja pojov, sis²emā augetteli:

lahzed²jätid²minū kag¹ā;
kui mie neizen näitä kasvattamā,
kui mie näitä neizen neŋettamā,
kui mie näitä neizen sättamā?
ku¹be¹le i¹ma¹ia izüttā,
tšen neizeb²la¹žs¹le tetä näüttämā,

parandama. Davitka oli soikkolane. — Petroovitš, ma sulle rääkisin, et ära mine. Maga meil. — Aga minul oli nii(sugune), pidi minema koju, suurde männimetsa jõudsin. Aga hommikul tõusen üles, vaatan männimetsa — kanep.

13. Kui vana isa suri (= kooles), pesti, pandi lautsile. Ōlgi pandi lautsile. Ja siis pandi vana isa peale. Kolm ööd peeti lautsil. Siis talle tehti puusärk. Siis, kui kirikusse hakati viima, siis pandi ta puusärki. Siis viidi kirikusse. Siis preester mattis (= laulatas). Siis viidi surnuaiale (= kalmuile). Seal pandi hauda. Siis pandi liiva peale. Ja seal olid kutjad ja pirukad, ja saiad (= kakud) olid. Siis peeti peiesid seal. Kui olid väikesed tütarlapsed ja poisid, siis ema itkes:

Lapsed jätsid minu kaela;
kuidas ma hakkan neid kasvatama,
kuidas ma neid hakkan tõstatama,
kuidas ma neid hakkan saatma?
Kui pole maailmal isakest,
kes hakkab lapsile teed näitama,

*tšen neizeb ehjoi oikāmā⁷,
 tšen neizeb ʔaʔsi ʔātimā.
 vėlko neisevad māmā kunte.ɛmā⁶,
 kui mie neizen, māmā, sāttōmā.
 kui neizeb māmā lähettāmā?
 siz eb neize tšülā kunte.ɛmā,
 kui neisevad māmā kunte.ɛmā.
 māmā vajotab voivazē vattsā,
 ja keik tū.ɛp tū.ɛhe⁷,
 ep kaikua tšülā naisl.ɛ.
 tšülā naizeb antavat tšülmäd mēlev,
 rahvaz rautõze süämē.
 oi miu kallid ʔahzukeizeb,
 kune.ɛkà māmā.
 ɛ.ɛttō māmā.ɪta makson⁸ a.ɪta süntünnēb⁹.
 māmā sūtāp¹⁰ sūssa sūpa.ɪazeb,
 māmā päiväd mēlettä, ūd unetta.*

28. VII 1937.

kes hakkab ohje õiendama,
 kes hakkab lapsi korraldama.
 Kas veel hakkavad ema kuulama,
 kui mina hakkan, ema, saatma,
 kui hakkab ema lähetama?
 Siis ei hakka küla kuulama,
 kui hakkavad ema kuulama.
 Ema vajutab haige (= vaevase) vatsa,
 ja kõik puhub tuulde,
 ei kaebet küla naistele.
 Küla naised annavad külmad meeled,
 rahvas raudse südame.
 Oh, minu kallid lapsukesed,
 kuulake ema.
 Olete emalt maksa alt sündinud.
 Ema söödab suust suupalakesed,
 ema päevad meeleta, ööd uneta.

14. lähtē haaliaain. sitä ain pajatetti: näe, haaliaain tsäüp_pessimā lähtēz. täl_on piššād_iužsed. ain pezeb_emi iužsi. a ize lugettēv. mūta tolkkua ep_sānu, ain māmōili¹. iužsed_eti kažtē pōiē kagla temmattu.

28. VII 1937.

15. jēu.uñ¹ eiget_tōti rihēsē. ja siz_eli jēu.uñ (~ jou.uñ)¹. nahzet_saiwat_pe.mata².

28. VII 1937.

16. vesiristä¹. severt eli. vesiristä ätton² menti tšerikkō. siäl vesi siunatti. sis_sitā vettä tōti putelika kottō. ja sis_tenti me.mōkā³ akkuna.mie nellä rissid. uži.mie tōš_tenti nellä rissid. mūt juttua ebe.mu siäl. vesiristä ontogoñ pojat_tēivad_erneit ja uppā. tūtōt_tēivad_ievikkai. sis_seivāt_siäl. siz_vēttivat_panivan_rätikā silmät_tšin. siz_menti kuja.mie. siz_vēttivad_ūmpäri pōrüttivad. siz_ize vētti ja.massa oporkā⁴ ja viskaz_ūli kurā pihā. kuhbo.mie se oporka meni, sinneppō.mie siz_mehele mened.

28. VII 1937.

17. karja pahaš_tsäüp_karjuši. sis_karjušši važti¹ tätä, mikā on karja. karja ep_tsäü üväs. siš_tsülü bābuškōd_jutte-

14. Allika (= lähte, lätte) haldjas. Seda aina räägiti: näe, haldjas käib ennast pesemas allikas. Tal on pikad juuksed. Aina peseb oma juukseid. Aga ise itkeb. Muud tolku ei saanud, aina itkes. Juuksed olid kahele poole kaela tõmmatud.

15. Jõulus õled toodi tuppa. Ja siis olid jõulud. Lapsed said mängida.

16. Kolmekuningapäev (= veeristed). Seevõrd oli. Kolmekuningalaupäeva õhtul mindi kirikusse. Seal vesi õnnistati. Siis seda vett toodi pudeliga koju. Ja siis tehti kriidiga aknale neli risti. Ustele ka tehti neli risti. Muud juttu polnud seal. Kolmekuningapäeva õhtul poisid tõid herneid ja ube. Tüdrukud tõid jõhvikaid. Siis sõid seal. Siis võtsid panid rätiga silmad kinni. Siis mindi tänavale. Siis võtsid, ümber keerutasid (= pööritasid). Siis ise võttis jalast kota ja viskas üle kura piha. Kuhupoole see kott läks, sinna-poole siis mehele lähed.

17. Kari pahasti käib karjusel. Siis karjus vahtis seda, mis on karjal. Kari ei käi hästi. Siis küla vanaemad ütlesid: mine nõiale.

livad: mē neḏḏō. — meni neḏḏō. ja sis-tämä tšāhs vaḡtī. — ko sād, mitä progona. it levvād, sis-pe.ḡeta. — tämä sai. siäl. eli keike.ḡaiš pantu pikkara.ḡe vakkā. tämä pe.ḡetti vällä. se vanamōr², mikā karjā pi.ḡas, tšāvi ai progona. it itkemaz. siz-vāḡši saivad arvō, etti tämä tū on. tšāüb itkemaz. je ge.ḡe per āl eli tōž-neita. teḡši pahā. ikā tšülāz.ḡe etī emad-vai.ḡvōz.ḡe.

29. VII 1937.

18. ku nāed, et vīḡkur tueḡ, siz-mārān kuras-talle viskā vassā. — siz-mē soi.ḡa sanniko.ḡe. mitā sie tueḡ-koerut¹ teḡsemā. — ēd-niḡḡpmz. tueḡ-vīḡkurō, viskāp-keik kui.ḡād-māḡā². tšen kurisab, sitā ajetā vīḡkurannō. tāllā rauhā³ bē mittā. perält surmā on vīḡkurannō.

29. VII 1937.

19. ūvē vōvē oḡtogoñ ūlā kaḡstei:ššümmeḡ tuntī eli. sis-tōtī.ḡa.ḡassō kukko rihēsē. sis-pantī kagrā kaḡs kokkua ettē, sis-kummaš kokoš kukko tšīrepā nokkāb. — minū kokoš ennepā nokkāb. siz-mie ennepā mehele mēn. — kukko vāntūiz-ja sittu minū kokō pālā. ja mie jāinḡši vanaš tūtōš. minū kokoš, ko ennepā nokkaz, mie mehele mēn, teḡn juttēb. voḡ, mikā kukko tāhez.

— Läks nõiale. Ja siis tema käskis valvata. — Kui saad, mida karja-tänavalt leiad, siis põleta. — Tema sai. Seal oli kõiksugust pandud väikese peergudest korvi sisse. Tema põletas ära. See vanamoor, kes karja rikkus, käis aina karjatänaval nutmas. Siis rahvas sai aru, et tema töö on. Käib nutmas. Jõepäral oli ka nõid. Tegi paha. Igas külas olid omad viletsad.

18. Kui näed, et tuulispask tuleb, siis vilets nuga talle viska vastu. — Siis mine soil rabasse. Mis sa tuled koerust tegema. — Oled niitmas. Tuleb tuulispask, viskab kõik kuhilad maha. Kes poob, seda aetakse tuulispasana. Tal rahu pole mitte. Pärast surma on tuulispasaks.

19. Uueaasta õhtul öösi kell 12 oli. Siis toodi laudast kukk tuppä. Siis pandi kaera kaks hunnikut ette. Siis kummast hunnikust kukk rutem nokib. Minu hunnikust enne nokib. Siis mina enne mehele lähen. — Kukk keeras enese ümber (= väändus) ja sittus minu hunniku peale. Ja mina jäingi vanaks tüdrukuks. Minu hunnikust, kui enne nokkis, mina mehele lähen, teine ütleb. Vaat, mida

eť kukko sittu minü kokò päle, selles¹ mie poigä leütsin². — menti kuza nellä tē hārā³. sis_kūleiti, kuspōlō koirā haukub. sis_siält košonaizet_tuulā. — tütöd_neitomuš tetšivād. üvve jēu.ü ontogonna neisivat_tütöd_makkāmā, ja panivat_speili⁴ ja grēbani⁵ pānālā. sis_tāmā juttēb: suzo'nnai, narāzo'nnai⁶, tuē mi.ā pād_arjāmā. — ženix⁷ se tuli ülä arjāmā. menikkā.ā tuli, a menikkā.ā ep_tuulud. tšen vanaš tütōš jäi, sell_ep_tuulud. sel meni ü dārom⁸. — a poigad_neisivad_makkāmā. sis_panivad_eikā jaakāsē sukā. siz_nōrik tuli tempāmā sukkā jaagassō vällä. tšen neis naimā, sel tuli nōrik, tempas_sukā jaagaš vällä. a tšen eb_neissud_naimā, sell_ep_temmattu sukkā vällä.

29. VII 1937.

20. strašno näтели¹, siz_bābuškad_ain tšerikkoz_ikā eiti. jegererāl.eli emaš_tšüläš_tšerikko. a strašno pātnittsa², siz_eiti kaugā, kokò päivn eiti tšerikkoz. siz_oxtoğon tu.iti kottō. siz_mūt_süvä evād_annettu ku hapō kapustoi³. leipā semperāš eb_annettu, eť se on sūmätöim_päivä⁴. a mened_bābuškat_tšed_jumalā pitivād, elivat_keamet_päivä sūmättä. esime-

kukk tähendas. Et kukk sittus minu hunniku peale, sellepärast (= sellest) ma poja leidsin. — Mindi, kus neli tee haru. Siis kuulati, kuspool koer haugub. Siis sealt kosilased tulevad. — Tüdrukud nõidumisi tegid. Uueaasta (= uue jõulu) õhtul heitsid tüdrukud magama, ja panid peegli ja kammi pea alla. Siis tema ütleb: määratud, ehitud, tule mul pead harjama. — Peigmees siis tuli öösi harjama. Mõningal tuli, aga mõningal ei tulnud. Kes vanatüdrukus jäi, sellele ei tulnud. Sel läks öö asjata. — Aga poisid heitsid magama. Siis panid paremasse jalga suka. Siis pruut tuli tõmbama sukka jalast ära. Kes hakkas naist võtma (= naima), sel tuli pruut, tõmbas suka jalast ära. Aga kes ei hakanud naist võtma, sellel ei tõmmatud sukka ära.

20. Suurnädal, siis vanaemad aina olid igaüks kirikus. Jõepäral oli omas külas kirik. Aga suurreede, siis olid kaua, kogu päeva olid kirikus. Siis õhtul tulid koju. Siis muud süüa ei andnud, kui hapukapsaid. Leiba sellepärast ei antud, et see on söögita (= söömatu) päev. Aga mõned vanaemad, kes pidid (lugu) jumalast, olid

zel enipäivä, ku vaš xristoš voskreš⁵ eli, siz nāmät seiväd. eli mokoml bābuskoita.

29. VII 1937.

21. tuli on dovariš üvā. piäp kattua perilē, onks ahjo vahva. ahjo, k on rikki, sis perenain on sūtälain. tuli tuli, rihi läns peiemā. perenain on vārā. perenaize tšäes tuli. a ahjo eli takant leuši. i vēt i¹ sē neis peiemā. sē eli pereme vārüz, mihs peremez ep parata.

29. VII 1937.

22. pelliukupäiv, sis tütöd laugetti, soikkola tšelel laugetti. sis koko näteli vain ikä oxtogon tšäiväd laugetmaz. tšela eli šubō¹ pāl, tšel kauztana². ikä ämarikko tšäim laugetmaz. sis sūr liukupäivä tuli. siz menti tšerikkō nored i vanad. sis tšerikoš tuati, sis sūti muršinā, vanad neisti hōkāmā³. a nored menti keik üqtē kokkō. nūt tarz epen⁴ kattua. sis saivat kažs evesq⁴. nūd mennā liukumā vēräsē tšüläsē. mēm vaik līv tšüläsē esimeizeš. mēm futkui t kattomā. vähänaikā tanštiti siel, ja laugetti. — emm tänne tulla makkāmā. meila on menemis teise tšüläsē. issuzimma epeze päle ja lauozimma,

kolm päeva söömata. Esimesel lihavõttepühal, kui vast „Kristus on ülestõusnud“ oli, siis nemad sõid. Oli niisuguseid vanaemasid.

21. Tuli on seltsimees hea. Peab järele vaatama, kas ahi on kõva. Ahi kui on rikkis, siis perenaine on süüdlane. Tuli tuli, maja läks põlema. Perenaine ei ole õige (= on väär). Perenaise käest tuli. Aga ahi oli tagant lõhki. Ja vaat, see hakkaski põlema. See oli peremehe süü (= väärus), miks peremees ei paranda.

22. Väike vastlapäev, siis tüdrukud laulsid, soikkola keelel laulsid. Siis kogu nädal vaid iga õhtu käisid laulmas. Kel oli kasukas peal, kel kaftan. Iga ämariku (ajal) käisime laulmas. Siis suur vastlapäev tuli. Siis läksid kirikusse noored ja vanad. Siis kirikust tuldi, siis söödi hommikueine. Vanad heitsid puhkama. Aga noored läksid kõik ühte kokku. Nüüd tarvis hobune vaadata. Siis said kaks hobust. Nüüd lähevad liugu laskma (= liuguma) võõrasse külasse. Läheme kas või Liivkülasse esimeseks. Läheme futkusid vaatama. Vähe aega tantsiti seal, ja lauldi. — Meie ei tulnud siia magama. Meie peame minema (= meil on minemist) teise külasse. Istusime

menimmp laukasuule kattomä. menemmp laukā latikkoi kattomä, mitä latikat p. latizevad. menimmp lallalle rihèsè. tehti tās tanttsu esimeizeš. siz laulompa. — mitä meil täl laula, kottò tariz mennä. lähzimm kottò. tulimm emä tšüläsè. meniṁ voľo naisele. siz mü lauliṁ siel, ja tanṭsim. se eli se liukupäivä. sis poigad ja tütö, ko lähsiväd vällä, sis keikkilä piti proššaittä. vanad ämmäd ain pajattivad: se on proššamei vetšer⁵. sis seitse nätelä enipäivässä poigad ja tütö eivät tšäünüd kuzaid. ku tšerikoš tulivat pühännä, kohe⁶ seiväd ja hõkazivad.

29. VII 1937.

23. ku tikka tagop seinäz, jō.iti, tšennit siṯ pereš kõ.æg.

29. VII 1937.

24. ka briō sè ko menimmp tšerikkò, iṯšäpäivä tšüläs läpi menimmp. mārāpäivän tšäüti ka brioz. inemizet tetšiväd lupause: eliḱo ku tšire, ai menen tšerikkò. eli jak tšippō vai tšäsi vai silmä, siz lupaus tehti. menti mārāt appē tšūsümä. siäl eli päsimmäšši. siäl eli mārā obraza mäez. siṯ joysi lähavesi obraza nanta. siz eli tehti sūr brūda¹. sis siell inemizet pessizivad. ja sis panivat sinna veržon². ko li jaka, sis

hobusele peale ja laulsime, läksime Laugasuu le vaatama. Läheme Lauga latikaid vaatama, mis latikad lobisevad. Läksime Lälläle tuppä. Tehti taas tantsu esiteks. Siis laulame. — Mis me siin laulame (= mida meil siin laulda), koju tarvis minna. Läksime koju, tulime oma külasse. Läksime Vofo naisele. Siis meie laulsime seal, ja tantsime. See oli see vastlapäev. Siis poisid ja tüdrukud, kui läksid välja, siis pidid kõikidega jumalaga jätma. Vanad eided aina rääkisid: see on jumalagajātu-õhtu. Siis seitse nädalat lihavõtteni poisid ja tüdrukud ei käinud kusagil. Kui kirikust tulid paastu ajal, kohe sõid ja puhkasid.

23. Kui toonesapp taob seinas, öeldi, keegi siit perest sureb.

24. Kapriosse kui läksime kirikusse, Igapäeva külast läbi läksime. Maarjapäeval käidi Kaprios. Inimesed tegid lubadused: olgu kui kiire, ikka lähen kirikusse. Oli jalg haige või käsi või silmad, siis tehti lubadus. Mindi Maarjalt abi küsima. Seal oli paasmägi. Seal oli Maarja kuju mäes. Siit jooksis allikavesi kuju alt. Siis oli tehtud suur tiik. Siis seal inimesed pesid endid. Ja siis panid sinna ohvri-

sukat_panti, ko tsäed_enti, sis_panti a.reizēv. a ko eli kag.ia, sis_panti rissi kag.assa. siäl.eli üqs mēz. selle annettī, sē eli vaḡti. eli pāl vaiva, sis_pani rāti sinna. siz_mitā sai verḡod, mūti vällä. sis_pētti sūr molbeḡa³, ett_inemizet_sātās_tervēs. inemizet_saivat_tervēs.enne ettsizivād_inemized_ain jumalaš appē. nūd_ettsivād_ain doḡtori⁴_mū. mie ēn vīštšūmmet_seiṡsē vōt kazvonud, elānūd iama.aa, bē ku.aa, eṡ nōri. inemisil. on pime sōlikod⁵. enne sūti veḡkaleipā ja inemized_enti tervēd. teo.⁶ tsāūtī, akanleipā sūti. ja vāṡsi eli niku tammikanto terve. a poi-kōzet_ḡu.akkuvōt⁷ seiṡseteīššūmmēd_vōttō iama kättsoit, piṡsāt_tšiutot_ko naisi tšiutot_pālā. voti vāṡsi eli vahva.

29. VII 1937.

25. Luupainajō. inemin ep_pāznū unēš laḡti. ke.ameṡ_sūd-gad_makaz_ūht voimā¹. se tuli päivās. mēvāt_päivā tsättē makkāmā.

29. VII 1937.

26. ai sie niku noittsijō. senaasku on mokomain. tširo-senā ep_taxtonnud jute.aa, siz_jutteli: ai sie noittsijō.

29. VII 1937.

annid. Kui oli jalg, siis sukad pandi. Kui käed olid, siis pandi kindad. Aga kui oli kael, siis pandi rist kaelast. Seal oli üks mees. Sellele anti, see oli vaht. Oli peal viga (= vaev), siis pani rāti sinna. Siis, mis sai ohvriannid, müüdi ära. Siis peeti suur palvus, et inimesed saaksid terveks. Inimesed said terveks. Enne otsisid inimesed aina jumalast abi. Nüüd otsivad ikka tohtritpidi (= mööda). Mina olen 57 aastat kasvanud, elanud maailmal, pole kuulnud, et nooril inimesil on pimesoolikad. Enne söödi vōhaleiba ja inimesed olid terved. Teol käidi, aganaleiba söödi. Ja rahvas oli nagu tamme-kand terve. Aga poisikesed hulkusid 17 aastat ilma kaatsateta, pikad särgid, nagu naiste särgid, seljas. Vaat, rahvas oli tugev.

25. Luupainaja. Inimene ei pääsenud unest lahti. Kolm ööpäeva magas ühtesoodu. See tuli päikesest. Lähevad päeva kätte magama.

26. Ai sina, nagu noittsijō. Kōnekäänd on niisugune. Vandumissōna (= kirumissōna) ei tahtnud öelda, siis ütles: ai sina noittsijō.

27. ütē kaiuõ pantì pihòkà sō.ia. a siz_vesi puhasub.

29. VII 1937.

28. pärnäspāl pētti nastassiapäivā¹. se eli sūr pühā nāil. olutt_eli ikā taloš_tšeitettü i vlnā tõtu. ätton_eli pappi tsasona.õ. õmniko.õ takaz_elivat_tšerikkoz. mentì tšerikkò õmniko.õ. annetti jarmo dādälē² tšättē. vana.õ nastassiä.õ jarmo dādā pani sis_sinne tšünttelì. sis_tu.iti tšerikoõ vällä. sis_süti ja jüti koton ikā taloz.

29. VII 1937.

29. pedro eli. tšerikkoz_eli oxtogoñ ja õmniko.õ. ikā taloz_eli olut tšeitettü. õmniko.õ tšerikoõ tu.iti, süti, jüti. tüütö poigad_menti gulättamā¹. tšenšüläz_eli sūr si.ita. si.ia.õ tanšittì ja lau.õttì. se eli pitunežta².

29. VII 1937.

30. nuri. ke.imed_märännüi vihta vetetä, sittēd. ja sis_pannā üntē ja ühesä kertä ottši¹. ugeb_bābuška. siz_ain se.õmāp sittēd_üntē keik. sis_pāp_tsäelē päle. sāp_tsäsi terveš.

29. VII 1937.

27. Uude kaevu pandi peoga soola. Aga siis vesi puhastub.

28. Pärnaspääl peeti anastaasiapäeva. See oli suur püha neil. Õlut oli igas talus keedetud ja viina toodud. Eelõhtul oli preester kabelil. Hommikul taas olid kirikus. Mindi kirikusse hommikul. Anti Jarmo-onule kätte. Vanale Anastaasiale Jarmo-onu pani siis sinna küünla. Siis tuldi kirikust välja. Siis söödi ja joodi kodu igas talus.

29. Peetripäev oli. Kirikus oldi õhtul ja hommikul. Igas talus oli õlut keedetud. Hommikul kirikust tuldi, söödi, joodi. Tüdrukud, poisid läksid lõbutsema. Keskkülas oli suur sild. Sillal tantsiti ja lauldi. See oli peoõhtu.

30. Nari. Kolm viletsat vihta võetakse, sidemed. Ja siis pannakse ühte ja üheksa korda issameie loeb vanaema. Siis ikka sõlmab sidemed ühte kõik. Siis paneb käele peale. Saab käsi terveks.

31. *rūsu*¹. *rūzuuu* on *lukemizep*. *siälu* on *sinis paperi*² *tarviz*, *mussà viana*, *siz meätua*. *meätua tarvis* *kräppiõ kurasäkä* (~ *kurasäkä*) *viailoi päle*. *siz bābuška* *ugeb* *vēl viailoi päle ottši, ühē Kerrä*. *siz* *ugeb jumal üvā isä*. *kuivat küzē okksa*, *märkän mäntpū*, *siz* *va kazomā*, *vana takant vesomā*. *neišsūd mārā*, *pühä henki üli üheksän meren*, *kultakuppine käessä*. *kultakuppizez* *lusikka*, *marilē*, *tō tälle pallo terveit*.

29. VII 1937.

32. *kui mato pani*, *sis tarvis sōs vettä muttā*. *muakā üvās ērua*. *sis pajū kōrta vettä*. *pajū kōrēkä tarvis* *kevaš panna tšīn*, *et maðð mürkkü*¹ *eb menez etez*.

29. VII 1937.

33. *kui paisēd eltī*, *pestī obrazad*. *sis pestī keik krampid*¹ *uhzeata*. *i aas pestī*, *vannitetti*². *vetetti aas jalkois tšīn*. *pā eli alla*. *siz* *vanatti se vesi keik üli pā tälle*. *bābuškad ain poš-koroivad*³ *maχsī*.

29. VII 1937.

34. *oxtogoñ issumaš tšäüti*. *lehtsinain eli*. *siäl tšäüti*.

31. Roos. Roosil on lugemised. Seal on sinist paberit tarvis, musta villa, siis kriiti. Kriiti tarvis kraapida noaga villade peale. Siis vanaema loeb veel villade peale issameie, ühe korra. Siis loeb: Jumal hea isa. Kuivanud kuuse oks, märg männipuu, siis vaid kasvama, vana tagant võsuma. Neitsi Maarja, püha vaim üle üheksa mere, kuldkopake käes, kuldkopakeses lusikas. Marile, too talle palju tervisi.

32. Kui uss nõelas, siis tarvis soost võtta muda. Mudaga hästi hõõruda. Siis pajukoort võtta. Pajukoorega tarvis kõvasti panna kinni, et ussi mürk ei läheks edasi.

33. Kui paised olid, pesti pühased. Siis pesti kõik krampid ukselt. Ja laps pesti, vannitati. Võeti laps jalgadest kinni. Pea oli all. Siis valati see vesi kõik üle pea talle. Vanaemad ikka toherdasid lapsi.

34. Õhtul istumas käidi. Lesknaine oli. Seal käidi. Kedrati,

*tšedrätti, verkkò kötti, sukkà tehtì. tütòt teššiväð. pojod gar-
moškä¹ pillittiväð². tšen mitä tunki³, se sitä pajatti.*

29. VII 1937.

35. *meila_eli siäll_ügs vana dēduška¹. tšen essi epezē, se
üvā karvā ep_kantannud, kui vai dēduška nāšši, eē sie teid_üvā
epezē. naized_juttelivad: täl tarvis karvat_keritā² vällä ja
kurittā. se vana tereška, sel_on paha silmäne³. — sin⁴ ta-
kañ on vana mēz. täl_on mokomō sena, ku juttēb, siz_ain tuēb_
ennetomūz. mie_lupān ment kertā, eē keik karvat_keritsen² ja
ven mātšivē päle. keik pōletan sinū karvad. sis_takaz_antib.
siz_bēle mittāit vikkā. tämä on paha inemin.*

30. VII 1937.

36. *kattilalal_ain juēti, eē kats, mēt_pummalittsä,
siäl vetap_kalmolain tšln. pajatēti, ett_eli naizerokkà kujullin¹.
i mēzerokkà kujullin¹. ment kertā meil piti mūhā² mennā sätamā.
em_mie nähni siäl tšettā. keik kalmolaised_makazivat_keik
rauhaza³. ei siäl bealu hirt ei harakkā⁴.*

30. VII 1937.

vörku kujuti, sukka tehti. Tüdrukud tegid. Poisid mängisid lõõts-
pilli. Kes mis teadis, see seda rääkis.

35. Meil oli seal üks vana vanaisa. Kes ostis hobuse, see head
karva ei kandnud, kui ainult vanaisa nägi, et sina töid hea hobuse.
Naised ütlesid: tal tarvis karvad ära pügada ja karistada. See vana
Tereška, sel on paha silm. — Siin taga on vana mees. Tal on nii-
sugune sõna, kui ütleb, siis aina tuleb õnnetus. Mina luban mitu
korda, et kõik karvad pöan ja viin maakivi peale. Kõik põletan sinu
karvad. Siis andub tagasi. Siis pole midagi viga. Tema on paha
inimene.

36. Kattilal ikka öeldi, et vaat, lähed Pummala, seal võtab
kalmuline kinni. Räägiti, et oli naisterahva kujuline, ja meesterahva
kujuline. Mitu korda meie pidime hilja minema saatma. Ei mina
näinud seal kedagi. Kõik kalmulised magasid kõik rahus. Ei seal
polnud hiirt ei harakat.

37. *ku tikkalintu tagop seinäz, siz medde pereš piäb lēmä*
kõnnēd. se einusab, etti kõnnēd lēb.

30. VII 1937.

38. *mussa katti meni üli tē. ebē üvā.*

30. VII 1937.

39. *jānis¹ tāz mēb. ebē üvā. se kososilmä² lensi³ üli tē.*
nūt tšērā aizat kottō. siz eb mahza mennä. siz mēt turhā⁴
senē tē.

30. VII 1937.

40. *tēin nain tuēb vassā. siz efsi silmāb. siz mittāid*
ain tuēp pahā.

30. VII 1937.

41. *ukō nōti. ukko ampu. ukō nōti sātī tšättē. vəkā bā-*
buška^{nē}, jogorkā bābuška^{nē}. tämä keik rahzet prāvitab. nōti
on ümmärkaine niku stokanā¹ pehja. mie näin, ko jogorkā
bābuška naxsī pesi. saunas pesi. vetti rahzē ja koiš tšīn, siz
vali üli pā vē.

30. VII 1937.

37. Kui rähnlinde taob seinas, siis meie perest peab saama surnuid. See ennustab, et saab surnuid.

38. Must kass läks üle tee. Ei ole hea.

30. Jänes taas läheb. Ei ole hea. See kõõrdsilm lendas üle tee. Nüüd keera aisad koju. Siis ei maksa minna. Siis lähed asjata selle tee(konna).

40. Teine naine tuleb vastu. Siis otsi silmad (s. o. siis mine minema). Siis midagi ikka tuleb paha.

41. Pikse kuul. Pikne ambus. Pikse kuul saadi kätte. Viige vanaemale, Jogorka vanaemale. Tema kõik lapsed teeb terveks. Kuul on ümmargune nagu klaasi põhi. Mina nägin, kui Jogorka vanaema lapsi pesi. Saunas pesi. Võttis lapse jalgadest kinni. Siis valas üle pea vee.

42. vihmā kārē vēi vētab. se vētab_jegēs vettā i järveš vētab. ōmniko_l ko_on, sis_peutā tā_B¹. a oxtogoņ, siz_on vih-massi. a ko jegē pāle katšov, jegeza on keik tēd, keik tēt_tu.1.1ā jēkkē, siz_on vihma plattsiz². a vihmā sāb, ja vēz_on sūret_pu.1.10D, siz_on pittšp vihma.

30. VII 1937.

43. ūvve_l kū_l tarš¹ mettsā isuttā. a vana_l kū_l, ko tahod_nittūdā puhassā, etteb_vezot_kazvois sis_tarvis_kū pehja_l, kōs² taivās_kū louwvā³. ko riht ehitetā, pannā sammēl, sis_sel pāl¹ on tarš¹ tsiskō mās vällä sammēlit (~ sammōlit). siz_ebē tsirp_pua eb_utikkā.

30. VII 1937.

44. ku ēt_paha laysi, sinnua juma.1 nūt_torub¹. päivāl, ko juma.1 jürizab. mē nurkkā, risti² juma.1a.1.1ē. siz_juma.1 ođdāp_sinnua.

30. VII 1937.

45. rūtšēt_tarviz_i.1ata vällä. tänäpä on ūvā i.1ma. tuep_päivūkkāin¹. sis_kuivatab. sis_karizeb_maha. siz_ep_χōli² rīgā vlijā³. sis_pe.1.10.1 vēip_tappā.

30. VII 1937.

42. Vikerkaar (= vihmakaar) vett võtab: see võtab jõest vett ja järvest võtab. Hommikul kui on, siis põuda ennustab (= teab). Aga õhtul, siis on vihmaks. Aga kui jõe peale vaatab, jões on kõik teed, kõik teed tulevad jõkke, siis on vihm platsis. Aga vihma sajab, ja vees on suured mullid, siis on pikk vihm.

43. Uuel kuul tarvis metsa istutada. Aga vanal kuul, kui tahad niitu puhastada, et võsud ei kasvaks, siis tarvis kuu põhjal, kui taevas kuu luuakse. Kui maja ehitatakse, pannakse samblaid, siis sel päeval on tarvis kiskuda maast üles samblaid. Siis ei ole kirpu ega lutikat.

44. Kui oled paha laps, sind jumal nüüd tõreleb. Päeval, kui jumal müristab, mine nurka, löö risti ette jumalale (ehk palu jumalat). Siis jumal hoiab sind.

45. Rukkid tarvis ära koristada. Täna on hea ilm. — Tuleb päike. Siis kuivatab, siis variseb maha. Siis ei ole tarvis rehte viia. Siis põllul võib peksa (= tappa).

46. eli keame vellessē. elivät keame vellessē üvassi. eväd rījellē¹. eli neil nagriz mettsā tsūlvettü. ain varkāt tsäüti nagriz vargassamaz. tuli kottō vanep velje ja pajatab: mitä, tarvit neis vahtimōš tsäütä². tuli vanepō kerta mennä. vanep meni oxtogoñ vahti. tuli varkād, ja tätä lüti³ kevässi. tämä ömniko⁴ tuep kottō ja on lätinud ümpyr pätä keik räti.

sis tuli tšensimein. meni oxtogoñ vahti. tās tulivad varkād. tās tälle annetti saunā. tās tuli kottō. tās pā mässättü tšin.

a nōrepā velliä, sitä kutsutti i van duraššok¹. — mitä sie tuhkesgloi²! kül³ sie sät saunā tōž! — tälle eväd jutetu, eē sāp saunā. no ā tämä veti rakkopilli ja veti vasarā ja pik-karaizē pōlkū⁴. tämä teži tule sinne. ize issās pakole ja akkē lävitellä⁵, pillittä⁶ rakkopilliä. tuli varkād. — parep on pilli künema ko nagriš vargassā. — a siäl künelivad ja leivät tanttsua. — parep on pilli künē ko nagriš vargassā. — oi veikkon⁷, epeta minnuu lävittämä⁸. — näütä, veikkon, sermiä. — oi ko si paksut sermed. pā nüt pako⁹. mie teränän sermed. sis sie säd lävitellä. — se pani pako¹⁰ sermed. tämä ko pani vasarā

46. Olid kolmekesi vennad (= veljed). Elasid kolmekesi vennad hästi. Ei rielnud. Oli neil naeris metsa külvatud. Aina vargad käisid naeris varastamas. Tuli koju vanem vend ja kõneleb: mis, tarvis hakata vahtimas käima. — Tuli vanema kord minna. Vanem läks öhtul vahti. Tulid vargad, ja teda löödi kõvasti. Tema hommi-kul tuleb koju ja on seadnud ümber pea kõik räti.

Siis tuli keskmine. Läks öhtul vahti. Taas tulid vargad. Taas talle anti sauna. Taas tuli koju. Taas pea mässitud kinni.

Aga nooremat venda, seda kutsuti Ivan lollike. — Mida sina, tuhasõeluja! küll sa saad sauna ka! — Temale nad ei öelnud, et saab sauna. No aga tema võttis torupilli ja võttis vasara ja väikese paku. Tema tegi tule sinna. Ise istus pakule ja hakkas (= algas) mängima, puhuma torupilli. Tulevad vargad. — Parep on pilli kuulata kui naerist varastada. — Aga seal kuulasid ja löid tantsu. — Parep on pilli kuulata kui naerist varastada, — Oi, mu veljeke, õpeta mind mängima. — Näita, mu veljeke, sõrmi. — Oi, kuidas sul on paksud sõrmed. Pane nüüd pakule. Ma teritan sõrmed. Siis sa saad mängida. — See pani pakule sõrmed. Tema kui pani vasaraga

sermi mü. *tämä sermet* sühu¹⁰. *ja lähs mettsä* menemä. *jätti epezed* i *vanhkurid*. *tämä vetti pillid* i *emat kapinat* tsättè. *a tält üqt nagriš* ev *vargasettu*. *i sis* *tämä* *tei epezè* kottò. *pani emä* rattisè.

ja õmniko menivät *kattsomä*. *tuhkiseg* *be* *uu* *üqtä nagriš* *vargasettu*. *vanep* *velle* *dava*¹¹ *tšüsümä*. — *ē* *nī* *üvä*, *mē* *minū* *ēs*. *mie* *n* *läsi*vä. — *mēn* *nī* *mēn*. — *tämä* *oxtogo*n *vetti* *tāz* *emä* *muzikā*¹² *ja* *tāz* *lähsi*. *teš*i *tervaskantò* *tui*. *ja* *ize* *issūs* *põlkū* *pālē*. *lävittelep* *tāz*. *ja* *tueb* *epen*. *vargas* *tās* *tueb*. *pani* *epezè* *puhē*¹⁰ *tšin*. *pari* *eveš* *ez*. *pani* *epezè* *üväs* *puhē* *tšin*. *ize* *tuli* *tui* *jūrē*¹³. — *parep* *pilliä* *kūņē* *ko* *nagriš* *vargassā*. — *lei* *tanttsua* *nī*, *e* *ja* *agat* *plakksivad* *vā*. — *näütäk*¹⁴, *epeta* *minnu* *pillittämä*. — *näütäk* *tšäsī*. — *a* *ko* *siu* *on* *sermet* *paksud*. *sermed* *niku* *karū* *tšäed*. *ja* *nedde* *sermikā* *ep* *sā* *pillittä*. *pāk*¹⁴ *pako*. *mie* *üvässi* *teränän*. *sis* *sinuš* *tuep* *pillimez*. — *tämä* *ko* *pani* *pako*, *tämä* *pani* *vasarākā* *sermi* mü. *sermet* *suhē*¹⁰ *ja* *mettsä* *tāz* *lähsi*. *ep* *tāl* *be* *uu* *epezi* *žaliä*¹⁵, *ev* *vanhkurī*. *a* *tuhkiseg* *issūs* *pālē* *ja* *tās* *tuli* *kottò*. *pani* *epezè* *rattisè* *tāz*.

sõrmi mööda, tema sõrmed suhu. Ja läks metsa minema. Jättis hobused ja vankrid. Tema võttis pillid ja oma asjad kätte. Aga temalt ühte naerist ei varastatud. Ja siis tema tõi hobuse koju. Pani oma aita.

Ja hommikul läksid vaatama. Tuhasõelujal polnud ühte naerist varastatud. Vanem vend kohe paluma (= küsima). — Ole nii hea, mine minu eest. Mina olen haige. — Lähen, siis lähen. — Tema õhtul võttis taas oma muusika ja taas läks. Tegi tõrvaskändu tule. Ja ise istus paku peale. Mängib taas. Ja tuleb hobune. Varas taas tuleb. Pani hobuse puu külge kinni. Paar hobuseid ees. Pani hobuse hästi puu külge kinni. — Ise tuli tule juurde. — Parem pilli kuulata kui naerist varastada. — Lõi tantsu nii, et jalad plaksusid vaid. — Näita ometi, õpeta mind pilli mängima. — Näita ometi, käsi. — Aga kuidas sul on sõrmed paksud. Sõrmed nagu karu käed. Ja nende sõrmedega ei saa mängida. Pane ometi pakule. Ma hästi teritan. Siis sinust tuleb pillimees. — Tema kui pani pakule, tema pani vasaraga sõrmi mööda. Sõrmed suhu ja metsa taas läks. Ei tal olnud hobusest kahju ei vankrist. Aga tuhasõeluja istus peale ja taas tuli koju. Pani hobuse aita taas.

tuli päivä. mei tšehsimein velle kattsomä. ebē üqtp nagriš vargasettu. i pajatab vanepa.ŕe vellele: kats, ko medde tuhkiseg-
ioi on tark. ebē üqt nagriš vargasettu. — vanep juttēB: sie
tšüzü tätä üssi vahti. tämä tuli kottō ja tšüzüp siz: e.ŕe nī üvā
veikko. mie e.ŕen läsiwä. mē minū ēš vahti. — tämä oxtogoñ
tāz vetti emat karjā neuvoob¹⁶, i meni. tešši tās tervaskantō
tule. i ize issūs pōlkū päle ja lävittēv vā emā rakkopilliä.
vähänaikā tuob vargas tās ke.amed e.veš ēz. ja sis tuli tämä
tüvē: tere¹⁷, veikko. — meni pani üvāssi epezet tšīn. tuli tämä
tüvē. — parep on pilli künē.ŕa ko nagriš vargassā. — künteli. —
epet minnua, veikko, lävittelmä. — näütäk, veikko, sermiä. —
oi ku si.ŕa on paksut sermed. pāk tāhe pōlkülle. mie vähäze
teränän. — a ko pani pōlkülle. pani vasara.ŕ päle. ja sermet
suhē ja lähs. itse¹⁸ kiŕlūB: ba.ŕa.ŕa, ba.ŕa.ŕa. tämä isub vähä.ŕ-
aikā pōlkūl. korjaz¹⁹ emad muzikad i pōlkū. issūs rattā.ŕe ja
tās tuli kottō. tās pani epezē rattisē ja meni kottō. sei ja neis
makkāmā.

vanep ja tšehsimein mentī kattsomä nagrišsō. tarviz nagriš
vällä reppiä. tšēn tǎp ko pallo tämä pa.ŕkkā tahob. a parep

Tuli päev. Läks keskmine vend vaatama. Ei ole ühte naerist
varastatud. Ja kõneleb vanemale vennale: vaat, kuidas meie tuha-
sõeluja on tark. Ei ole ühte naerist varastatud. — Vanem ütleb:
sina palu teda öösiks vahti. Tema tuli koju ja palub siis: ole nii hea
veljeke. Mina olen haige. Mine minu eest vahti. Tema õhtul taas
võttis oma karjanõud, ja läks. Tegi taas tõrvaskändu tule. Ja ise
istus paku peale ja puhub ainult oma torupilli. Vähe aega, tuleb
varas taas kolm hobust ees. Ja siis tuli tema juurde: tere, veli. —
Läks, pani hästi hobused kinni. Tuli tema juurde. — Paremp on
pilli kuulata kui naerist varastada. — Kuulas. — Õpeta mind, veli,
mängima. — Näita ometi, veli, sõrmi. — Oi, kuidas sul on paksud
sõrmed. Pane ometi siia pakule. Ma vähekesse teritan. — Aga kui
pani pakule, pani vasaraga peale. Ja sõrmed suhu ja läks. Ise kiljub:
ba.ŕa.ŕa, ba.ŕa.ŕa. Tema istub vähe aega pakul. Korjas oma muusi-
kad ja paku. Istus vankrile ja taas tuli koju. Taas pani hobuse aita
ja läks koju. Sõi ja heitis magama.

Vanem ja keskmine läksid vaatama naerist. Tarvis naeris välja
kiskuda (= rebida). Kes teab, kui palju tema palka tahab. Aga

revim vällä. on õietõ. revim vällä ja mēm kottõ. siz on tä-
mäs õietõ. siz neisivad rattī nessamā. kaheit vanepet i tšehsi-
meizelt nessivad. a nõrepa i siz eli keik sittā rattī ümpär pallo.
täma pajatab: tuukā minū rattīs nessamā. — a ko sie rattīs nessad,
ko sittā pallo. — mie pān lavvad ja nessegā miu rattīsē. — pani.
üheš nurkaš nesettī. ja siäl epezē vankkurid menivād ühtē, trā-
lizevad. — mitā, veikko, siia on? — a vot, iatkā sitad vällä.
sis sättō. vetettī abit²⁰ tšättē. i rattī ümpär ratiš keik vällä.
ja tämä tešši rattī uhzē avē. ja siz antē²¹ vanepaie velletē ühe
epezē. tšehsimeizelē antē kaxs evēš ja enelē jätti keamev. — vot
tuhkisegioi jaitšši tarkõssi. a nē kah vellesed jätvāt tuhmassi.
vana it ämmalt kuulnud, parolt. eli luuga tšulās.

30. VII 1937.

47. elivad mēz i naine¹. elivad vähā pallo parvez. ja sis
süntü näilē tüttõ. siz vetti se nainā¹ kõli vällä. mēz vetti
tütõkkäizeit² pāt ettsimā. sis sai sūrē tõi pās. sīt tešši tšeri-
tšennād, tõi nahgās, ja siz lähsi naiš ettsimā. tuli tüttõ vassā. —
ja, kuē sie mēz mēv? — mēn naissō kozzomā. — a vot veta
minnua! — a vot ko mēp kase tšeritšentš ja ikā, siz vetan. —

parem kisume välja. On hooletu. Kisume välja ja läheme koju. Siis
on sellest hooletu. Siis hakkasid aita tõstma. Kahelt vanemalt ja
keskmiselt tõstsid. Aga nooremal siis oli kõik sitta aida ümber palju.
Tema kõneleb: tulge minu aita tõstma. — Aga kuidas sa aita tõs-
tad, kui sitta palju. — Ma panen lauad ja tõstke minu aita. — Pani.
Ühest nurgast tõsteti. Ja seal hobusevankrid läksid ühte, tärisevad.
— Mis, veli, sul on? — Aga vaat, koristage sitad ära. Siis saate.
Võeti labidas kätte. Koristati aida ümber kõik ära. Ja tema tegi
aida ukse lahti. Ja siis andis vanemale vennale ühe hobuse. Kes-
misele andis kaks hobust ja enesele jättis kolm. — Vaat, tuhasõe-
luja saigi targaks. Aga need kaks venda jäid rumalaks.

Vanalt vanaemalt (= ämmalt) kuulnud, Parolt. Oli Luuga
külast.

47. Elasid mees ja naine. Elasid vähe, palju üheskoos (= par-
ves). Ja siis sündis neile tüdruk. Siis võttis see naine, suri ära. Mees
hakkas tüdrukukesel pead otsima. Siis sai suure tõi peast. Sellest
tegi pastlad, tõi nahast, ja siis läks naist otsima. Tuli tüdruk vastu.
— Ja, kuhu sina, mees lähed? — Lähem naist kosima. — Aga vaat,
võta minu! — Aga vaat, kui lähed see pastel jalga, siis võtan. —

tälä_eli ni sūr jaika, etteb_mennü sūr varvaz. tämä táz_lähsi paho_l mēlil. meni meni mettsä_mü. jārťši emi jaikoi. ja tuli táz_mehelē vassā. táz_mehelt tšüzüb: kuhe sie mēz_mēd? — tuli mi_l ennettomüz. nain¹ kōli vällä. tarš mennä nōrt nais ettsimā. — veta minnua. — jotko mēp_tseritsentš jaikā, siz_vetan. — jo meni pō_l jaikā sellē. tämä táz_lähsi. mēz_lähsi tēt_mü, tämä mettsä. táz_dava³ jaikoi takomā. meni meni mettsä_mü. mēz_mēp_tētā_mü. tämä mēb_mettsä_mü. tās_tuli mehelē vassā, ja táz_mehelē teretā⁴. mehelt tšüzüb: kuhe sie mēz_mēd? — naine¹ kōli ja nüd_jäin üpsinā. ja nüd_lähzin nais kozžomā. — veta minnua. — no ko mēp_tseritsentš jaikā, vetan. — no neis mittamā. meni tseritsentš jaikā. no lähetti kottō tulemä. tuuti kottō. elivād_vähānaikā. süntü sellē üve,ie nōriko_lie tüter⁵. a tämä vanā naizē tütärt⁵ ep_suvannud. sātāb_üqtē kehtā, sātāp_teisē kehtā. kuhe sātāb_sis_tämä dūmāb_ett_enāpä kottō ep_tue. sis_pani tämä kaiuō āre tšedrä⁶mā. tämä tšedräš_tšedrāz. vārťtān tokku kaiuō⁶. tämä joys kottō. — māma, miat vārťtān tokku kaiuō. — nüd_mē veta vällä kai_vossō. — tämä meni kaiuōš_vettamā vällä. üqs_vanamēz on siäl kai_voz. ja vanamelā_on_lautta. lauttaq on üqs lehmā. vana-

Tal oli nii suur jalg, et ei läinud suur varvas. Tema taas läks pahal meelel. Läks läks metsa mööda. Raius oma jalgu. Ja tuli taas mehele vastu. Taas mehelt küsib: kuhu sa, mees, lähed? — Tuli mul õnnetus. Naine suri ära. Tarvis minna noort naist otsima. — Võta minu. — Kui läheb pastel jalga, siis võtan. — Juba läks pool jalga sellele. Tema taas läks. Mees läks teed mööda, tema metsa. Taas kohe jalgu taguma. Läks läks metsa mööda. Mees läheb teed mööda. Tema läheb metsa mööda. Taas tuli mehele vastu, ja taas meest teretab. Mehelt küsib: kuhu sa, mees, lähed? — Naine suri ja nüüd jäin üksinda. Ja nüüd läksin naist kosima. — Võta minu. — No, kui läheb pastel jalga, võtan. — No hakkas mõõtma. Läks pastel jalga. No läksid koju minema (= tulema). Tulid koju. Elasid vähe aega. Sündis sellele uuele noorikule tütar. Aga tema vana naise tütart ei armastanud. Saadab ühte kohta, saadab teise kohta. Kuhu saadab, siis tema mõtleb, et enam koju ei tule. Siis pani tema kaevu äärde ketrama. Tema ketras, ketras. Värten kukkus kaevu. Tema jooksis koju. — Ema, mul värten kukkus kaevu. — Nüüd mine võta välja kaevust. — Tema läks kaevust võtma välja. Üks vanamees on seal kaevus. Ja vanamehel on laut. Laudas on üks

mez juttēb: pā eināt_persē ette ja sitat_pā sū ette. — a tämä meni pani eināt_sū ette. a sitat_pani persē ette. vanamez_ante tälle vārttānā vällä ja pikkaraizē karpī ku.itā antē. ja tämä tuli kottō siält. pikkarain koira kuja.ī haukub⁷: kiu kau, meije⁸ ma ro tuep_kottō, ku.itakarppi kaina.10zā. kari⁹ on ēz, kari on takañ. — emāl vihā täüñ. tütär tās_kottō tuli. tämä pani emā tūtprē tšedrämä. tämä tēdrāš_tšedräz. eb_vārttānā toku kaivūō. tämä sūttu. viskas. johzep kottō. — māmā, mi.ī vārttān tokku kaivūō. — mē vettamā vällä. — tämä meni vettamā vällä ja vanamēs_tāz isup_siäl. ja vanamel.1_on lautō, ja lautōz_on lehmā. ja vanamēs sätap_sitā tūtūā einī panemā. — pā sitat_sū ette ja eināt_persē ette. — tämä meni ja pani sitāvīsī¹⁰. sitad_e.itī sū ēz, a einād_e.itī persē ēz. antē tälle vārttānā ja pēnē karpī. pēnē karppi ep_pannut_ku.itā. pani sittä. tuep_kottō. koira haukub: kiu kau, meije ma rffō tuep_kottō, sittakarppi kaina.10z. sitta on ēz, sitta takañ. — a emā koukūkā koira - p.āts! — mitä sie haukud! ku.it_on karppi¹¹ kaina.10z. — sittakarppi kaina.10z. — koira: sitt_on ēz, sitt_on takañ. — tuli kottō. avattī karppi avē. kaštotā: sittä onštī täüñ. ma rffō jäi kōühässi¹². a se

lehm. Vanamees ütleb: pane heinad perse ette ja sitad pane suu ette. — Aga tema läks pani heinad suu ette. Aga sitad pani perse ette. Vanamees andis talle vārtna välja ja väikese karbi kulda andis. Ja tema tuli koju sealt. Väike koer tänaval haugub: kiu kau, meie Ma ro tuleb koju, kuldkaup kaenlas. Kari on ees, kari on taga. — Ema viha täis. Tütär taas koju tuli. Tema pani oma tütre ketrama. Tema ketras ketras. Ei vārtēn kuku kaevu. Tema vihastus. Viskas. Jookseb koju. — Ema, mul vārtēn kukkus kaevu. — Mine välja vōtma. — Tema läks välja vōtma ja vanamees taas istub seal. Ja vanamehel on laut ja laudas on lehm. Ja vanamees saadab selle tüdruku heinu panema. — Pane sitad suu ette ja heinad perse ette. — Tema läks ja pani sedaviisi. Sitad olid suu ees, aga heinad olid perse ees. Andis talle vārtna ja väikese karbi. Väikesesse karpi ei pannud kulda. Pani sitta. Tuleb koju. Koer haugub: kiu kau, meie Marffa tuleb koju, sittkaup kaenlas. Sitt on ees, sitt taga. — Aga ema kooguga koera, parts! — Mis sa haugud! Kuldkaup on kaenlas. — Sittkaup kaenlas. — Koer: sitt on ees, sitt on taga. — Tuli koju, avati kaup lahti. Vaadatakse: sitta ongi täis. Marffa jäi vaeseks

ma ro, sē sai rikkāssi. — minnua sūtettì, jūtettì, paraikoza elān marūòkà.

30. VII 1937.

48. *elivat tās keimē vellesed. ja eli nāil ūps sesar ja isā emā. ja ūps vellī eli jūmari. isā eli sūr rikaz. tämä mitā sāb, tās vep kabakkā¹. ja siz vellet pajattēvat kahešsezzē, mitā nei-zeēm tešsemāsē. juttēvad izālē: anna tälle emā ezā tšättē. nā tämä tēb mitā tahob. — tämä senē emā ezā keik jei. tāll ebē enāp mittā. tämä tuli kottō outogon. pajatēb izālē: isā, miā lähen miko nai tšudotvoršākā² naivā essamā. — ko, kus sis tätā nāid? — ja nāin. an miā nē pallo rahā, et sāb naivā essā. — no siz isā anti. tōtī, esettī, tōtī laiva mererantā. ja a. i-gegettī tätā prāvittā. prāvitettī naivā. tämä tuēp kabakesse — köüh mēz vēt rikkāt mehel t vīstēššümmed rublā³. tämä, köüh mēs küli. vetī tätā mahā. rikkāt mehel tuli paha mēli, et vīstēššümmed rublā anti ja jāi mahsūmatta. ja tämä pakkas lūjād. nī kaugā vīijā ja ain lūvvā, kui mahā sāb. i van duraššok⁴ kašsob: mitā tū tettp? — ja siält vasattī: a köüh mēz vēt vīstēššümmed rublā vēikā ja nūt tämä mahā vīijā ja lūvvā. sis on*

(= kehvaks). Aga see Ma ro, see sai rikkaks. — Mind söödeti, joo-
deti. Praegu elan Ma roga.

48. Olid kord taas kolmekesi vennad. Ja oli neil üks õde ja isa ema. Ja üks vend oli joomar. Isa oli suurriikas. Tema (joomarvend), mis saab, taas viib kõrtsi. Ja siis vennad räägivad kahekesi, mida hakkame tegema. Ütleavad isale: anna talle oma osa kätte. Las tema teeb, mis tahab. — Tema selle oma osa kõik jõi. Tal ei ole enam midagi. Tema tuli koju õhtul. Kõneleb isale: isa, mina lähen Mikolai imetegijaga laeva ostma. — Kuidas, kus sina teda nägid? — Ja nägin. Anna mulle nii palju raha, et saab laeva osta. — No siis isa andis. Toodi, osteti, toodi laev mereranda. Ja hakati teda parandama. Parandati laeva. Tema tuleb kõrtsist. — Vaene mees võttis rikkalt mehel 15 rubla. Tema, vaene mees, suri. Viidi teda maha. Rikkal mehel hakkas paha meel, et 15 rubla andis ja jäi maksmata. Ja tema palkas peksjad (= lööjad). Nii kaua viiakse ja ikka peks-
takse, kuni maha saab. Ivan lollike vaatab: mis te teete? — Ja sealt vastati: aga vaene mees võttis 15 rubla võlgu ja nüüd teda maha viiakse ja pekstakse. Siis on makstud. — Jätke peksmine ja viige

ma^hsettu. — ü^lätka lü^min ja v^õka t^õerikk^õ. a^a pappi laul^atav^a. ja paⁿka ma^ha üv^äs. — t^amä ma^hsi pa^pi^le i selle rikk^ale vⁱs-
te^õssü^mmed ru^bl^a. a^a rikas s^ab rau^ha. näⁱle ma^hsi k^a, t^õsed
ma^ha paⁿiv^õd. ja sisⁱ tuli kott^õ. neⁱs t^amä õ^mniko^a ü^lez, ja
siz: nüt tu^ka minn^ü s^attam^a, sese ja vev^{ve}, is^a ja em^a. sis
tulivad ran^ta s^attam^a. ja sisⁱ t^amä jutt^õb: nⁱ kau^ga seiska ran-
naz, kunizⁱ mü läh^em sei^aam^a. ja nⁱ kau^ga seisk^a kunisⁱ tormi^õ⁶
läheb mü^tä. — läⁿsi merele. ja mi^ko^alai t^õsudatvortsa jut-
t^õb: sie nüt krapp^ü ma^õti^õ. näⁱlaⁿeli laiv^a p^äl pallo botškⁱ⁸.
keik terv^a. terv^a keik neⁱs t^õshum^a. ja neⁱsi tormi^õ s^ür. ja tue^b
ü^he p^äka mato mere^õ. — a mik^a se sⁱn sei^aab! — ja keik kui
tulivad, paⁿivat p^ät sinne botšk^a ja jäⁱv^õd sinne. ja tormi^õ jäi
v^ahep^ässi. siz mi^ko^alai t^õsudatvortsa jutt^õb: nü^d laⁿsk^a
i^van ma^ha. ja v^õta nü^d neⁱkk^a keik p^äd ma^õat v^ällä. — a
p^äd mü^ttev^at kuⁿataki^rpi^tšassⁱ⁹. a siz mi^ko^alai t^õsudatvortsa¹⁰
jutt^õb: nüt tue^p ka^he p^äka mato. nüt sie krapp^ü v^õl ü^lep^ässi
ma^õti. a terv^at t^az neⁱsivat t^õshuma. ja tue^p ka^he p^äka mato
t^as s^ür^e torm^ek^a. — mik^a se sⁱn merez h^äül^üb¹¹! kü^l mü upo-
tamm^õ. tulivad laiv^a. pissivat p^äd botškⁱl^õs^e. i sinne jäⁱv^õd.
jä s^a t^az meni mü^tä. mi^ko^alai t^õsudatvortsa¹⁰ i^van du-

kirikusse. Las preester matab maha. Ja pange maha hästi. Tema maksis preestrile ja sellele rikkale 15 rubla. Las rikas saab rahu. Neile maksis ka, kes maha matsid. Ja siis tuli koju. Tõusis tema hommikul üles, ja siis: nüüd tulge mind saatma, õde ja vend, isa ja ema. Siis tulid randa saatma. Ja siis tema ütleb: nii kaua seiske rannas, kuni meie läheme purjetama. Ja nii kaua seiske, kuni torm läheb mööda. — Läks merele. Ja Mikolai imetegija ütleb: sina nüüd roni masti. Neil oli laeva peal palju tünne. Kõik tõrva. Tõrv kõik hakkas keema. Ja tõusis torm suur. Ja tuleb ühe peaga madu merest. — Aga mis see siin purjetab, — Ja kõik, kui tulid, panid pead sinna tünni ja jäid sinna. Ja torm jäi vähemaks. Siis Mikolai imetegija ütleb: nüüd laske Ivan alla. Ja võta nüüd lõika kõik pead maolt ära. — Aga pead muutusid kuldelliskivideks. Aga siis Mikolai ime-
tegija ütleb: nüüd tuleb kahe peaga madu. Nüüd sina roni veel kõrgemale masti. Aga tõrvad taas hakkasid keema. Ja tuleb kahe peaga madu taas suure tormiga. — Mis see siin meres heljub! Küll meie uputame. — Tulid laeva. Pistsid pead tünnidesse. Ja sinna jäid. Ja torm taas läks mööda. Mikolai ime-

ratšoka¹⁰ teg: nüt tās ņekkā pād vällä. — ja miko¹¹ ai tšu-
datvor¹² tsa¹⁰ juttē¹³: nüt krappū lipū ettsā. nüt tuep¹⁴ keamē
pākā mato. nüt ko jumal¹⁵ avitab, siz on meri puhaz. ja tās
neisivōd¹⁶ botškis¹⁷ tervat¹⁸ tšehuma. ja jo tās sā tueb. ja tāmā
krappus¹⁹ tās lipū ettsā. tulivat²⁰ pissivāt²¹ pāt tās tervā, ja sā
meni mūtā. ja tās ņekkas²² pād vällä. ja nūd on meri puhaz.
panivōd²³ laivā tūnnā ku²⁴ takirpišā. ja jeutuvat²⁵ sūrē linnā²⁶
nāmā. ja vēti kunikā²⁷ ņe sēna, et mokomain²⁸ laiva on tulnud
linnā²⁹. ja laivā nasti³⁰ on tūnnā ku³¹ takirpišā. kunigōs³² tuli
keamē³³ tūtprēka³⁴ kattsomā. ja keikke³⁵ ņorepanē³⁶ nāūtis³⁷ ja pa-
jatab³⁸ izāle: taris vēttā kotovāvūssi. — isā pajatab: kui tahod, nī
vēta, ku tueb. — a tāl³⁹ ņeli⁴⁰ mēlez, et pāzēp⁴¹ kunikā⁴² kotovāvūssi.
kunigōs⁴³ tšüzūb: oŋko vēl meres⁴⁴ sitā ku⁴⁵ takirpišā? — a tāmā
vassāb: oŋ. — a sielt⁴⁶ sis kūz⁴⁷ mēs⁴⁸ valitti⁴⁹ dovarišoissi. a me-
hed⁵⁰ ne pajattivōd: mū ģmmō⁵¹ pallo⁵² aikā teninnē⁵³ kunikā⁵⁴ ūm-
pāri, a vāvūmēssi⁵⁵ emm⁵⁶ ē⁵⁷ sānēp. vohovēras⁵⁸ tuli ja sai vāvūssi.
ja siz⁵⁹ dūmātā⁶⁰ kuvvē⁶¹ tšezze, et millin⁶² mēs⁶³ sāp⁶⁴ tāmā⁶⁵ sihā, ku
tāmā⁶⁶ tapetā⁶⁷ vällä. siz⁶⁸ lövvettī⁶⁹ ūpsi. — tapam⁷⁰, sis⁷¹ sūnni⁷²
tueb. kurisam⁷³, tās⁷⁴ sūnni⁷⁵ on. a parep⁷⁶ on nel⁷⁷ lautā. pāmō⁷⁸ lau-
toi⁷⁹ pāle. nōrikā⁸⁰ seom⁸¹ tšin⁸², a ašbukika⁸³ toukkām⁸⁴ merē.

tegija Ivan lollikesele: nüüd taas lõika pead ära. — Ja Mikolai ime-
tegija ütleb: nüüd roni lipu otsa. Nüüd tuleb kolme peaga madu.
Nüüd, kui jumal aitab, siis on meri puhas. Ja taas hakkasid tünni-
des tõravad keema. Ja juba taas torm tuleb. Ja tema ronis taas lipu
otsa. Tulid pistsid pead taas tõrva, ja torm läks mööda. Ja taas lõi-
kas pead ära. Ja nüüd on meri puhas. Panid laeva täis kuldtelliskive.
Ja jõuavad suurde linna nemad. Ja viidi kuningale sõna, et niisu-
gune laev on tulnud linna. Ja laeva last on täis kuldtelliskivi. Kunin-
gas tuli kolme tütreaga vaatama. Ja kõige nooremale meeldis (Ivan)
ja ütleb isale: tarvis võtta koduväiks. — Isa ütleb: kui tahad, siis
võta, kui tuleb. — Aga tal oli hea meel, et pääseb kuningale kodu-
väiks. Kuningas küsib: kas on veel meres seda kuldtelliskivi? — Aga
tema vastab: on. — Aga sealt siis kuus meest valiti seltsilisteks.
Aga mehed need pajatasid: meie oleme palju aega teeninud kuninga
juures, aga väimeheks meie ei ole saanud. Võhivõõras tuli ja sai
väiks. Ja siis mõtlevad kuuekesi, et milline mees saab tema asemele,
kui tema tapetakse ära. Siis leiti üks. — Tapame, siis tuleb patt.
Kägistame, taas patt on. Aga parem on neli lauda. Paneme laudade-
peale. Nööri dega seome kinni, aga pootshaagiga tõukame merre.

siz_bē sünni. *laiv meni kottõ. nõrikkõ vassä_b_veta. — ei tämä jäi vällä, ei vastu kottõ.*

a se mikä toukatti merè, se jeutu merè rantä. ja kühküläin²¹ nokib_da nokib. tešši nõrõd_lahti. a veti sive_nauta pros-vorä²². ja ante tälle suhë. ja sis_tämä täsi keik linnü tšeled. ante teizë kerrä. sis_tämä keik inimezë tšelet_täsi. siz_ante keimattema kerrä. sis_tämä neis ülez. sis_kühküläin pajatap_tälle. sie jevvõd_linnä. veta_ema skripka²³. — mie_n tunne lävitellp. — kül sis_skripka ize_laulab. sie vā sitä veitā. kül tämä ize_laulab. ja sis_kūatī ja veti tās_kunikāne_sena, eī mokoma mēz_linnaz. a tämä skripka_laulap_keik, mitä laivas_tenti, mitä tälle p_lanitti²⁴. ja kunikā tūttrēt_tulivat_kattsomā. ja keikkeg_nõrep kui näšši, juttëv: näe, nüd_on minu mēs_sin. — a nēd_vetetti tšīn ja pantī kokkā rippumā. jäsen päivāz_vetetä vällä. ja nämäd_jäivät_sinne_ema i v ā n u š k ā k a pulmi pitāmā. miešši elin siäl pu_lmaz. pā igez²⁵ ja nenä rägäz²⁶.

6. VIII 1938.

49. *meil_eli siäl jēgeperäl tšerikõ takañ, kušutti jär-visõ. järvisõ ärez_ain tšävi naizrahvaz. piššäd_iužsed_eti*

Siis ei ole pattu. Laev läks koju. Pruut vastu ei võta. — Ei, tema jäi ära. Ei lastud koju.

Aga see, mis tõugati merre, see jõudis mere randa. Ja tuvike nokib ja nokib. Tegi nõörid lahti. Aga võttis tiiva alt armulaualeiva. Ja andis talle suhu. Ja siis tema teadis kõik linnukeeled. Andis teise korra. Siis tema kõik inimesekeeled teadis. Siis andis kolmanda korra. Siis tema tõusis üles. Siis tuvike pajatab talle: sina jõuad linna. Võta oma viiul. — Ma ei oska mängida. — Küll siis viiul ise laulab. Sina vaid seda vea. Küll tema ise laulab. Ja siis kuuldi ja viidi taas kuningale sõna, et niisugune mees linnas. Aga tema viiul laulab kõik, mis laevas tehti, mida temale plaanitseti. Ja kuninga tütreid tulid vaatama. Ja kõige noorem kui nägi, ütleb: näe, nüüd on minu mees siin. — Aga need võeti kinni ja pandi võlla rippuma. Liige päevas võetakse ära. Ja nemad jäid sinna oma Ivanuš-kaga pulmi pidama. Minagi olin seal pulmas. Pea higis ja nina tatis.

49. Meil oli seal Jõepäral kiriku taga, kutsuti Järvisoo. Järvisoo ääres ikka käis naisterahvas. Pikad juuksed olid ja pikk rüüd

ja piṭṣ rṛti pāl. ja ize jārve ārez ain itki¹. ja ain māmoili, ain augetteli. naized menti marjā jārvisoho. ja sis tāma aje vällä naized ain. — mitä tū minū marizikoš tulittō korjamā². korjattō minu marjad vällä. — naizet pajattevōd: eb annō meile marjoit korjatō. — ammōskarjō meni makauššile. tāma aje lampāt keik vällä sielt. ammōskarjušši juttēb: ka mi paha onni³. eb annō lampai magata. pā lampāt kuhe tahob. hāülüb rṛti pällä. eb annō lampai rauha. se eli haatiaain. kuštutti, māi huakku⁴, metshaatiaain kuštutti.

6. VIII 1938.

50. v e h k e j ä r v i k u š u t ā. siäl on mokom mätši. ja sinne mene palokkā vērase. ja se kehtō on mokoma paha kehtō tšummē kertā tuēd ühele tervaskannole. mitä nüt tehä. tās tšiuutto pält vällä. murrippāi pannā pälē. sis pāzet tervōskannos etezi. ato¹ makkāt tervōskannō jūrez ütä. — mēz meni ühel ontogo. pani verkod jārve. omniko tāma sai pallo kaia. sāti tšulā inimezet tātā, et tāma sai pallo kaia. jōt joro sai pallo kaioi. ja pantī teized mehed verkod vettē. omniko menti verkkoit vettōmā. evād verkkoit tšättē sānēb. — annō verkod vällä, ē nī üvā. mü annam siile musā katī pā palokkā. — eb antarud

seljas. Ja ise järve ääres aina nuttis ja aina ematas, aina itkes. Naised läksid marjule Järvisohu. Ja siis tema ajas välja naised aina. — Mis teie minu marjamaalt tulite korjama. Korjate minu marjad ära. Naised rääkisid: ei lase meil marju korjata. Lambakari läks magamiskohale. Tema ajas lambad kõik ära sealt. Lambakarjus ütleb: vaat, mis paha önn. Ei lase lambail magada. Pane lambad kuhu tahes (= tahab). Höljub rüüd seljas. Ei anna lambaile rahu. See oli haldjas. Kutsuti, maal hulkus, metshaldjas kutsuti.

50. Vöhkõjärvi kutsutakse. Seal on niisugune mägi. Ja sinna mine pohlale. Ja see koht on niisugune paha koht. Kümme korda tuled ühele tõrvaskännule. Mis nüüd teha. Taas särk seljast ära. Nuripidi pannakse selga. Siis pääsed tõrvaskännust edasi. Aga muidu magad tõrvaskännu juures ööd. — Mees läks ühel öhtul. Pani võrgud järve. Hommikul tema sai palju kala. Said küla inimesed teada, et tema sai palju kala. Et Joro sai palju kalu. Ja panid teised mehed võrgud vette. Hommikul mindi võrke võtma. Ei saanud võrke kätte. — Anna võrgud välja, ole nii hea. Meie anname sulle musta kassi pea

verkkoi vällä. ja nī nēv verkon jäiväd. meni kaks nätelī, ku mentī verkkoi kattsomā. sis saivad vällä. se mokoma vesihaltia.ain.

6. VIII 1938.

51. ikā paikkaz on oma haltia.ain. meil.eli tsülāz ügs nain. nätsi, et haltia.ain meni üli tē. ja sīt eb mennü pallo aikā, peli seitsetei'ssümme ta.ä.

6. VIII 1938.

52. koko tsülä tsäüs . . . tsüsümāz üssi. a tšenšī eb aassu tätä. a sis tuli ügs leitši naizikko. ja sis tämä aausi¹. tämä juttēb: mi. bē mittäit si.äe üvā antā. mie enen nī köühä. sõjā mie annan, a süvā bē mittäid antā. leipā bē. — ja sis tämä ömniko. neis ülez. meni rattisē. siel.eli keik paikat täl leipā täüñ. tuli kottō: . . . kītoz². kuš se leipā tuli minū rattisē? minä³ köühq inimin⁴. ja . . . anti nī pallo leipā. mi mie senē keik . . . mahzan. ev.vei nī pallo . . . tsittā.

6. VIII 1938.

53. eli naizikko saunaz¹. a bābuška² länsi vällä: siunatko³ juma.ä. makkā juma.äkā sin. mi. bē aikā sinükā. makkā sau-

palgaks. — Ei andnud võrke välja. Ja nii need võrgud jäid. Läks kaks nädalat, kui mindi võrke vaatama. Siis said välja. See niisugune vesihaldjas.

51. Igas paigas on oma haldjas. Meil oli külas üks naine. Nägi, et haldjas läks üle tee. Ja sellest ei läinud palju aega, põles 17 talu.

52. Kogu küla käis . . . palumas (= küsimas) öömaja (= ööks). Aga keegi ei lasknud teda. Aga siis tuli üks lesknaine. Ja siis tema laskis. Tema ütleb: mul pole midagi sulle head anda. Ma olen nii vaene. Sooja ma annan, aga süüa pole midagi anda. Leiba pole. — Ja siis tema hommikul tõusis üles. Läks aita. Seal olid kõik paigad tal leiba täis. Tuli koju: . . . tänu. Kust see leib tuli minu aita? Mina vaene inimene. Ja . . . andis nii palju leiba. Millega mina selle kõik . . . maksan. Ei oska (= või) nii palju . . . tänada.

53. Oli naine saunas (sünnitamas). Aga ämmamoor läks välja: önnistagu jumal. Maga jumalaga siin. Mul ei ole aega sinuga.

nas sin. — ja tämä lähsi vällä. a kopisep туула naizikko saunā. ja lahs on tsäez. ja üvā intā⁴ annap saunanaizele. — ja mie elen mokom niku sie. mie elen pallo lahsi tappannud. a se siz bābuška lähsi vällä. — kui sie elēt sīs tappannud? — a kummaie tsērtännūd emā pällē⁴. a kummaie jāb rinna nalle. a sin on ämmä lähtennūd vällä. on tehnūd risi pälle. siunaunse on tehnūd lahzele pälle, ja emälle. — tämä p-sā mittaid.

6. VIII 1938.

54. j e g e p e r ā t s ũ l ā z ā g l i k ũ z i m ō. n a i n g l i m a t r o n a. n ā m ā t k a h e t s e z z e a i n r i t e l i v ā d. n a i n i s s u z ũ h e n a v e z ē p ā l e. m ē z i s s u s t e i z ē n a v e z ē p ā l e. j a m ē z j u t t ē p: k a s e o n m i n ũ n a v e i n. — a m a t r o n a j u t t ē b: k a s e o n m i n ũ n a v e i n. — a s i e k ũ z i m ō v e t a t s i r v e s t s ā t t e j a m ē t e r v a a v a e. m i n ũ a m m e t t i¹ e b ē t e r v a s s i p u h a s s ā. s i e p u h a s e j a p a n e, l a o a h j ō. — a m i n ũ a m m e t t i¹ o n l e h m i k a. s i e t ā d e t n a i s i n o n ũ p ā r a h j u a j a ũ p ā r l e h m i. a s i e ō t t ē d n a i s t e r v a s s i p u h a s s a m ā. i s u d n a v e z ē k u v a n a v a r e z. ũ v ā m i n t s i e i z a h j ō p ā l m a g a t ō, k u t s e n t e t s e i z. a b ē t s e n t ē b. t a r v i z ō m n i k o n n e i s s ō v a r ā ũ l e z. — k a r s i p ā t ā j a n e i s i ũ l e z. ē t p ō l h u m a n a z². k a r z i t p ā t ā. e b ē t s e n t ē b. a

Maga saunas siin. — Ja tema läks välja. Aga kobistab tulla naisterahvas sauna. Ja laps on käes. Ja head õhtut annab sünnitajale. — Ja mina olen niisugune nagu sina. Mina olen palju lapsi tapnud. Aga see siis ämmamoor läks välja. — Kuidas sa oled siis tapnud? — Aga kummuli käänanud ema peale. Aga kummuli jääb rinna alla. Aga siin on ämm läinud välja. On teinud risti peale. Õnnistuse on teinud lapsele peale, ja emale. — Tema ei saa midagi.

54. Jõepära külas oli Kuuzima. Naine oli Matrona. Nemad kahekesi aina riidlesid. Naine istus ühe pingi peale. Mees istus teise pingi peale. Ja mees ütleb: see on minu pink. — Aga Matrona ütleb: see on minu pink. — Aga sina, Kuuzima, võta kirves kätte ja mine tõrvaaugule (= -hauale). Minu amet ei ole tõrvaseid puhastada. Sina puhasta ja pane lao ahjo. Aga minu amet on lehmadega. Sa tead, et naistel on ahju ja lehmade ümber (tegemist). Aga sina ootad naist tõrvaskände puhastama. Istud pingil kui vana vares. Hea mulgi oleks ahju peal magada, kui keegi teeks. Aga pole, kes teeb. Tarvis hommikul tõusta vara üles. Kratsis pead ja tõusis üles. Oled poolpurjus. Kratsid pead. Ei ole kes teeb.

siä mikä. sie mēt_{tervaskantoi} kokit_{siel}, ja makkät_{tervas-}
kantoi jūrez³, part kikkilä. — miš sie tād, joī mie makkān? —
nahzet_{tšäüvāt} kattsomaz. tšivikkeja_z ujuvad_{nahzed}, ja
nätšivād_{etti} isä makas part püssüz. — a sie matron, mat-
ron, mitä sie minūka teo! paneisid_{minū} pihl_e puhē. enä katti,
pāt_{petli}⁴ kagā. a mie šotaki⁵ eien vana mēz. ed_{vei} min-
nua pannō. küll siä_e eis üvā mēl, ku mie ampād_{irvilä}. elä
sinniz_{nī} kui mie en (~ mien). nepun mie kert vällä, küll sie
sis_{tappā} d_žahuški⁶. — se küzim meni sis ja matrōna. se eli
neqde kaskō⁷.

6. VIII 1938.

55. siel_e eli kotko tšülāz_{umpi-apaja}. tälle ain borana¹
tapetti. veti tälle pridana². tälle juteti: nā boranā pā. elä veta
lampaitō! iliässi veti. üks vei. teisi beämu kattsomaz.

6. VIII 1938.

56. pärnäspäle veti nastassia-päivān lampā viäoi ja
jakoī. se eli, santid¹ eti siel tšasonā jūrez. laulevad_{vā} siäl.
siz_{naized} veivāt_{tšasonā} keikkega, tšel mitä eli. antivat_{keik}
keräläisile². sis_{keräläized} laulevad, venäissi_{laulevad}. ku-
tsutti_{venäi} laulajad. sokkei³ eli ja rampoi eli. sis_{tšäüti} taloi

Aga sul mis. Sina lähed, tõrvaskände koogid seal, ja magad tõrvas-
kändude juures, habe (= pard) püsti. — Kust sa tead, et ma magan?
— Lapsed käivad vaatamas. Tšivikōjas ujuvad lapsed, ja nägid, et
isa magas habe püsti. — Aga sina, Matrona, Matrona, mis sina
minuga teed! Paneksid minu pihlapuusse. Ennäe kassi, paned sil-
muse kaela. Aga mina siiski olen vana mees. Ei vōi mind panna.
Küll sul oleks hea meel, kui mina hambad irevil. Ela seni, nii (kaua)
kui ma olen. Lōpen ma kord ära, küll sul siis on ah ja oh. See Kuu-
zima läks siis ja Matroona. See oli nende lugu.

55. Seal oli Kotko külas umbabajas. Talle ikka oinas tapeti.
Viidi talle ohver. Talle öeldi: nah oina pea. Ära võta lambaid. Eelia-
päevaks viidi. Üks viis. Teisi polnud vaatamas.

56. Pärnäspääle viidi anastaasiapäeval lambavillu ja -jalgu.
See oli, sandid olid seal kabeli juures. Laulsid vaid seal. Siis naised
viisid kabelisse kõike, kel mis oli. Andsid kõik kerjajatele. Siis ker-
jajad laulsid, vene keeli laulsid. Kutsuti vene lauljad. Pimedaid oli

*mū. akku_nā nau.lettī siz. sis_perenain siz_vei, mitä eli ta.oz.
 vei näilē o.uttō ja pīrgā. nāmāt_tās_siz_menti teisē ta.ōsē.
 rātūā mū keik tsāūtī. sūtšüzūn on nastassiā.*

6. VIII 1938.

57. *šopo šopa sittä,
 elä virko mittä,
 varese.ē vaikegō,
 a kroni.ē kevat_tšippegō¹,
 a pāvō tervēs niku tammikanto.*

6. VIII 1938.

58. *koirā nännä. elit_pikkarain poika. narrizit_koirā. nüd_mēt_kottō. māma tēp_sōjā leipā. siz_ēikkā ke.ame.ēt leivältā
 ke.ame.ēt_tükküā¹ leipā. siz_a.ūtis silmā. siz_anna koirā.ē: nah_ēmad_vihat_si.ē. — ja siz_vēta happā² kōre.ē. siz_vei silmā_nauz. siz_anna koirā.ē kälīā silmā. sīs_sāp_silmā tervēssi.*

6. VIII 1938.

59. *kui ūs kū sünnüb, siz_vanad_äijād¹_juttēlivāv: siunā
 juma.ūt kūt, ūves_kūs_perē leipā. — ke.ame.ēt kertā rissīā ette
 te.šivāv.*

6. VIII 1938.

ja jalutuid oli. Siis käidi majasidpidi. Ōues (= akna all) lauldi siis. Siis perenaine siis viis, mida oli majas. Viis neile õlut ja pirukat. Nemad taas siis läksid teise majja. Rida mööda kõik käidi (läbi). Sügisel on anastaasiapäev.

57. *šopo šopa sitta,
 ära lausu midagi,
 varesele rasked,
 aga rongale kõvad valud,
 aga Paavo terveks nagu tammekänd.*

58. Koeranael. Olid väike poiss. Narritasid koera. Nüüd lähed koju. Ema teeb sooja leiba. Siis lõika kolmelt leivalt kolm tükki leiba. Siis pigista silma. Siis anna koerale. Näh oma vihad enesele (= sulle). — Ja siis võta haput koort. Siis võia silmaalune. Siis lase koeral lakkuda silma. Siis saab silm terveks.

59. Kui uus kuu sünnib, siis vanad taadid ütlesid: õnnista jumal uut kuud, uues kuus pere leiba. — Kolm korda risti ette tegid.

60. juma.1 üvā isā. kuivõnt kūzē okksõ, mätānd māntpū. üheksä, kaheksa, seitse ja kūz, vīz ja nellä, kolmēd ja kaks. kuivõ nīku kūzē okksõ. ja sã tervēks pãvo kui tammikanto.

6. VIII 1938.

61. ennevanas̄-tšäüt̄i alusez. ja trenki¹ kallub: peño-dādä, tšülä näüb. — peño-dādä: mikä on! pã tšainikkõ². pã-zeṁ kolkä pã nenältä. siz-ēm jo kotonnõ. — tulivad mari-luttõ³. — luto³ eli sūr tšivikko merez. — ja siiaikā neis sūr tormi. tämä pajatõb: mi.1-on aluz-üsi. a tšivi on vana. tei-zed aluzmehet-keik juma.1a paluvõd⁴. — jäi se tormi ja sã mahä. ja peño-dād kallub: mi.1-on aluz-üsi, tšivi vana. ep-tē mittäid. — a tormi aje kahē sūrē tšivē välisē alusē purussi. üps mikä matrossi⁵ eli sitoz-mašt̄i tšīn. sē jäi tervēssi. sis-tuut̄i appi näilē. opišikat⁶ tulivad appi. ja saivõt-põ.1 kõ.1get siält vällä. siz-vaš peño-dād neis uskomā, jott-on juma.1a. tšen pajatti juma.1as̄, tämä jutteli: juma.1 da rumal ühe.1aizep. mie ku tēn, siz-mie sãn. sie ēd-1aiska, si.1 bē mittäid.

6. VIII 1938.

60. Jumal hea isa. Kuivanud kuuse oks, mädanud männipuu. Üheksa, kaheksa, seitse ja kuus, viis ja neli, kolm ja kaks. Kuiv nagu kuuse oks. Ja saa terveks Paavo kui tammekänd.

61. Ennevanast käidi laevas (= alusel). Ja sulane karjub: Peño-onu, küla paistab. Peño-onu: mis on! Pane teekann (üles). Pääseme Kolgapää ninalt. Siis oleme juba kodu. — Tulid Marikari juurde — kari oli suur kivi meres. — ja sel ajal tõusis suur torm. Tema ütleb: mul on alus uus. Aga kivi on vana. Teised aluseomani-kud kõik jumalat paluvad. — Jäi see torm ja maru ära. Ja Peño-onu karjub: mul on alus uus, kivi vana. Ei tee midagi. — Aga torm ajas kahe kuure kivi vahele aluse puruks. Üks, kes madrus oli, sidus masti kinni. See jäi terveks. Siis tuldi appi neile. Piirivalvurid tulid appi. Ja said poolsurnud sealt ära. Siis vast Peño-onu hakkas uskuma, et on jumal. Kes rääkis jumalast, (sellele) tema ütles: jumal ja rumal on ühesugused. Ma kui teen, siis ma saan. Sina oled laisk, sul pole midagi.

62. jānez joysi jātā mū,
tiperteli tētā mū,
pissis pinorakkō,
pinō puikkō persē.

6. VIII 1938.

63. eli üps mēz. täl₁ eli sūr pere. tämä alati ain tširoz. tämä meni tšüntämä. epezēkā air₁ rīteleb. veta₁ seipā ja lūb₁ evessō. a poikōzēt tšāüvād izākā pe₁ 10. 1. tu₁ 1. 1. kottō. tāz₁ emälē kaivatā. emā tāz₁ juttēb: vana zu₁ 1. 1. 1. lāns inimiš₁ nagruttōmō. — tuli se epen vanassi. poikō johzep₁ teisē ta₁ 10. sē: levo₁ - dādā, tuē kattsomā. meil tahotā vana₁ 1. 1. ja žga₁ 1. 1. — evēš kušutti ja ška — ostofka² antā. — isā kaivo tervava jūrē sūrē avvā, kahē kataipehgo³ välisē. veti epen avvā jūrē. — levo₁ - dād, mitā nūt₁ tēmm₁? — mitā tälle mūt, tširvē hamara₁ 1. 1. pāsē, ja tämä tokub₁ autā. — a se isā meni kaukā₁ 1. 1. a poika piāp₁ tšin evēš. levo₁ - dād, ko pani tširvē hamarō₁ 1. 1. ja ška tokku autā. isā idgep₁ pajupehgo₁ takañ. siz₁ be₁ 1. 1. 1. žālī, ku anti seipākā. pantī tämä autā. üvās tupattī tšin. tu₁ 1. 1. kottō. poikō pajatōb₁ māmō₁ 1. 1. isā meni pajupehgo₁ tagā. mürizep₁ ku vana

62. Jānes jooksis jääd mööda,
kōpsis teed mööda,
pistis pinuprakku,
pinupind perse.

63. Oli üks mees. Tal oli suur pere. Tema alati ikka vandus (= kirus). Tema läks kündma. Hobusega ikka riidleb. Võtab teiba ja lööb hobust. Aga pojakesed käivad isaga põllul. Tulevad koju. Taas emale kaebavad. Ema taas ütleb: vana hull. Läks inimesi naerma ajama. Läks see hobune vanaks. Poeg jookseb teise talusse: Levo-onu tule vaatama. Meil tahetakse vanale Jaškale — hobust kutsuti Jaška — eru anda. — Isa kaevas tõrvaaugu (= tõrvahaua) juurde suure haua, kahe kadakapõõsa vahele. Viidi hobune haua juurde. — Levo-onu, mis nüüd teeme? — Mis talle muud, kirvesil-maga pähe, ja tema kukub hauda. — Aga see isa läks kaugele. Aga poeg peab kinni hobust. Levo-onu, kui pani kirvesil-maga, Jaška kukkus hauda. Isa nutab pajupõõsa taga. Siis polnud kahju, kui andis teibaga. Pandi ta hauda. Hästi topiti kinni. Tuldi koju. Poeg räägib emale: isa läks pajupõõsa taha. Mõmiseb kui vana karu seal. —

karu siäl. — emä juttēb: tällē piti hamarōā antā, ühelaiak ku jažga. — nā tämä e.iz. e. aud. avvōz. tōb nōrē epezē, tāz. a. agep. tšärttšiä. — poikō juttēb: ei enepā neize. — tōti nōr epen. tälle enepā evād. annettu tšättē. — sinū volid⁵ ja vettimeḍ. vällä vetettu. üvāl peremehel ja ška e.iz. ment vōt elännūd. a sie ajeḍ. emā kurkkumunāsē. — se eli se gārotšova⁶.

6. VIII 1938.

64. jēgeperā tšerikkua tahottī tehā mitrofonā rantā. a vana frouva¹ jutteli: kaseñ, ebe.iz. üvā tšülā kohtā². — sis. tulivat. kattsovad. sis. saivat. järvisō ārē. sīn on üvā tšeriko kohtō. sīn on üvā kaimō kohtō. sīn on austi³ līvikko, austi petājikko⁴. on austi paikkō. siäl e.iti sūrēt. tšīved. sis. sūrēt. tšīved. a. ghgottī ja a. ggettī tehā tšerikko.

6. VIII 1938.

65. tšäüvād. naižed. nittämāz ja pajattōvōd: tuep. pühā. tariz. mennā meisā nittāmā. ebe. aikō pühā pittā. — težjā¹ mit. täiv. menivād. nittpmā. meisā. vētī näit. sūrē pe. mō pälē. nai. zed. juttēvad: mitä juma. annab. nüd. nüd. on aaku tšä. ez. — nittivād. nämād. a. eunāsā. tuli meizaš herra. pajatab. naisi. izē:

Ema ütleb: talle pidi kirvesilmaga andma, samal ajal, kui Jaškale. Las ta oleks olnud hauas. Toob noore hobuse, taas hakkab kärkima. — Poeg ütleb: ei enam hakka. — Toodi noor hobune. Talle nad enam ei andnud kätte. — Sinu volid ja võtmed on ära võetud. Heal peremehel oleks Jaška mitu aastat elanud. Aga sina ajasid oma kõri-sõlme. — See oli Gärotšova.

64. Jõepära kirikut taheti teha Mitrofona randa. Aga vanaproua ütles: see ei ole hea külakoht. — Siis tulid vaatasid, siis said Järvisoo äärde. Siin on hea kirikukoht. Siin on hea kalmukoht. Siin on ilus liivik, ilus pedastik. On ilus paik. Seal olid suured kivid. Siis suured kivid lõhuti ja hakati tegema kirikut.

65. Käivad naised niitmas ja pajatavad: tuleb paast. Tarvis minna mõisa niitma. Pole aega paastu pidada. — Teha (pole) midagi. Läksid niitma. Mõisa. Viidi neid suure põllu peale. Naised ütlevad: mis jumal annab nüüd. Nüüd on algus käes. — Niitsid nad lõunani. Tuli mõisast härra. Ütleb naistele: lõpetate selle tüki. Siis

Lõpetatõ kazè tükü. sis teil on urokkõ² ettsõz. a siz nittägõ
 se tükkü, sis sättõ litkoi³. ühz nain juttõb: eika naizõd val-
 mib. kui kaugä sitä nittõ. üqs piho, tein kansi, i meil on peit
 ottsõz⁴. sätõ se tükkü valmõssi. lõpetettõ nittõmin. tulivad
 nämäd meizä akkunaie. ja sis tõtõ näilè viinä. tõtõ näilè za-
 kuskä⁵. naizõd jeevõd. saivõd vešoiossi⁶. üqs vana bābuška
 ja⁷ lauioõb ja⁸ tantsib siäl. meizõs keik tulivat kattsomā. vana
 frouva piakutap⁹ seltsä: ai sie stārinkei¹⁰, stārinkei, što zapevā-
 ješ¹⁰. — tõtõ tein tsetvertnoi¹¹ viinā. naizõd pajattõvõd: üvā on
 eina. tarvis kottõ mennä. kēz mēd läpi halikā metsā. tēmm
 üvā lähõ¹². — lähemm. — aietttõ naizõd lauia. meizant lähsi-
 vāb. tulivat kans virstā māta. siäl eli kirpišnoi¹³. siäl poi-
 gat tulivad garmõžgākā¹⁴ vassā. tās naisil jäi tulemata. nai-
 zõd tās tantsu lūmā. jo tuli kirpišnois pimmiā. tejjā mittāid.
 a kottõ tariz mennä. lähettõ kottõ tulema. kus on vesilätikko.
 siäl tās tantsitā naizõd. — lūka jaakā mahā, niku pedrolis jātā
 mū. üh nais kutsuttõ darjažgassi. nagram ja pelehtelem¹⁵,
 tsūdimmū¹⁶, neizēm jumaia senā lukemā. tamā neis lukemā.
 meni sārē tervaskannõ pālè. — nātõo minnuu? — mēp tervas-
 kannõ seltsä moiošsa¹⁷. — tulivad nämäd etez. täl süän¹⁸ eb-

teil on ülesanne otsas. Aga siis niitke se tükk, siis saate liiku. Üks
 naine ütleb: olge naised valmis. Kui kaua seda niita. Üks peo, teine
 kaks, ja meil on põld otsas. Saadi see tükk valmis. Lõpetati niit-
 mine. Tulid nad mõisa õue. Ja siis toodi neile viina. Toodi neile
 sakuskat. Naised jõid. Said rõõmsaks. Üks vanaeit niihästi laulab
 kui tantsib seal. Mõisast kõik tulid vaatama. Vanaproua koputab
 selga: ai sina vanakene, vanakene, mis sa laulad! — Toodi teine
 tsetvertnoi viina. Naised ütlevad: hea on olla. Tarvis koju minna.
 Millal lähed läbi Halika metsa. Teeme hea mineku, lähme. — Hak-
 kasid naised laulma. Mõisast läksid. Tulid kaks versta maad. Seal
 oli savikoda. Seal poisid tulid lõõtspilliga vastu. Jälle naistel jäi
 (koju) tulemata. Naised taas tantsu lööma. Ja tuli savikoja pime
 (kätte). Teha (pole) midagi. Aga koju tarvis minna. Hakati koju
 tulema. Kus on veelomp, seal taas tantsivad naised. — Lööge jalga
 maha, nagu peetripäevast jääd mööda. Ühte naist kutsuti Darjaš-
 kaks. Naerame ja mängleme, teeme nalja, hakkame jumalasõna
 lugema. Tema hakkas lugema. Läks suure tõrvaskännu otsa (= peale).
 — Kas näed mind? — Läheb tõrvaskännu otsa (= selga)

anna rauhã. tãz neizeb lukemã. tuli halikã mães aiaz. neis lukemã. meni sãrẽ pajũ pehkõ. teizeb naizeb juttẽvõd: hũlkã¹⁹ se jumalã senã vällä. jumal megep sünnissi. — perã sõ nõtũl on dabusnikka²⁰. dabusnikka trubitõb²¹. tõmã eli lehtsimẽz. tõmã meni senẽ dabusnikã tõvẽ. da neisi aauamã: sie trubitõb, ikãv²² on isoja, ikãv on emoja, a villo vihittũã keikkeg kevam-mõssi. — naizeb juttẽvõd: hũlkã sie nalã tešsemæssp. — jeutuvad nãmãt kottõ. põ.ũt eli. õmniko.ĩ neisivad üle, teššivõt kotoũ keik, mitã eli tešsemissp. menivãd emã peatua nõtãmã. tuli leunadaikõ. elivat keimẽ tsãlũsẽ. nẽ menivõt peatõ ettsã. — no tulka tsãlũt keik leunã.ẽ. pajattõka, tšen ku kottõ jeut-sim²³. — tõmã juttẽb: elka pajattõka mittãid. minnua vanames²⁴ kottõ eb rassud. nĩ eli sũttunud: sie tãs siãl pelehtelid naisikã. sie ain emĩ tširpuikã õd ikã paikkaz. vana inemin, hũlkã nẽ vällä jo. — mitã mie tẽn, ku mi.ũẽ on sãtu tširpud nahgã a.ũẽ. evĩd ne ennẽ lãhe vällä, ku pãn kãns tšãttũ rintõ.ũẽ²⁵. oi vanamez, vanamez, kũl mie õqskert eron sinussõ. kũl sie idged vel minũ perãz. eb lẽ sinu.ĩ mãrãnnũttũ darjuškã.

6. VIII 1938.

tubli. — Tulid nad edasi. Tal süda ei anna rahu. Taas hakkab lugema. Tuli Halika mäest alla. Hakkas lugema. Läks suurde paju-põõsasse. Teised naised ütlevad: jäta see jumalasõna ära. Jumal peab (= loeb) patuks. — Peräsoo niidul on hobusekarjus. Hobusekarjus puhub pasunat. Tema oli leskmees. Tema läks selle hobusekarjuse juurde. Ja hakkas laulma: sina puhud pasunat, kahju on isadest, kahju on emadest, aga abikaasast kõige rohkem. — Naised ütlevad: jäta sa naljategemine. — Jõuavad nad koju. Pool ööd oli. Hommikul tõusid üles, tegid kodu kõik, mis oli tegemist. Läksid oma põldu niitma. Tuli lõunaaeg. Oli kolm nadu. Need läksid põllu otsa. — No tulge naod kõik lõunale. Kõnelge, kes kuidas koju jõudsimel. — Tema ütleb: ärge kõnelge midagi. Mind vanamees koju ei lasknud. Nii oli vihane: sina taas seal manglesid naistega. Sina aina oma kirpudega oled igas paigas. Vana inimene, jäta see ära juba. — Mis ma teen, kui mulle on saadud kirbud naha alla. Ei need enne lãhe välja, kui panen kaks kãtt rinnale. Oi vanamees, vanamees, kũll mĩa õqskord lahkun sinust. Kũll sa nutad veel minu jãrel. Ei ole sul viletsat Darjuškat.

66. sūr rūsā on zako.rūsā¹. sīn on esimein nē.u, tein nē.u, kaus nē.ua perätikko. sīn e.ia varod. esimein on nōkkavaro. teized e.ia ümmärkōizep varod. a sūrez rüzāz on ke.imep nē.ua, zako.rüzāzā. zako.rüzāl on sīved. takumeize nē.u. on nellā pag.ia. sis seizop keha.ia. a esimeizel on kahespō.ia pag.ia. sis seizob rattsumī. varo siotā tšīn. rüzā perā. perāzā on pag.ia, silmāt tšīn temmōttu. sis kui ka.ia on, siz avatā avē. ja siz aassā kaad venēsē.

siamū² merrad, nē on päreiš tentü. petājā³ päreiš ja petājā jūrīs on pletitettü⁴ ja koivū tohoš on pantu šuppu⁵. ja tovvī⁶ on tentü, punottu pajū vittsoiš. ku ūved merrat težjā, sis pannā likkōmā. rūiš neissä nittāmā, tovvī pannā vettē likkōmā. sis ku tuēp tormi, sis pannā tovvī jekkē.

tū.ia.ē.ati. merel tšäütī tū.ia.ē. stakanō⁷ eli pantu venē nukkā. ja tervē sissp eli tuli tentü. tuli eli venē nukkaz, stakanā pāl. siz meni, astraga⁸ eli tšäez. sis tāmā nätsi, kuz auts makaz. siz astragākā anti seltsā. sis sāfi pallo ka.ia.

lähēm nüd uistē.ig⁹. uistēkā lähettī. üks venē seusi. tein takan piti väkkäräs¹⁰ tšīn. väkkärā, kuz uistē simō eli tšīn.

66. Suur rüsa on sääsrüsa. Siin on esimene pujus (= neel), teine pujus, kaks pujust pärakuti. Siis on võrud. Esimene on lookvõru. Teised on ümmargused võrud. Aga suures rüsas on kolm neelu, sääsrüsas. Sääsrüsal on tiivad. Tagumisel pujusel on neli köit. Siis seisab kohal. Aga esimesel on kahel pool köied. Siis seisab viltu (küli). Võru seotakse kinni. Rüsa pära. Päras on köis, silmad kinni tõmmatud. Siis kui kala on, siis avatakse lahti. Ja siis lastakse kalad paati.

Silmumõrrad, need on peergudest tehtud. Pedajapeergudest ja pedajajuurtest on punutud. Ja kõivutohust on pandud sopp. Ja tõu on tehtud, punutud pajuviitsadest. Kui uued mõrrad tehakse, siis pannakse ligunema. Rukist hakatakse niitma, tõu pannakse vette ligunema. Siis kui tuleb torm, siis pannakse tõu jökke.

Toosel oldi. Merel käidi toosel. Rest oli pandud paadi ninasse. Ja tõrva sisse oli tuli tehtud. Tuli oli paadi ninas, resti peal. Siis läks, västar oli käes. Siis tema nägi, kus haug magas. Siis västraga andis selga. Siis saadi palju kalu.

Lähme nüüd landile. Landiga mindi. Üks paati sõudis. Teine taga pidas pillist kinni. Pill, kus landi nööri oli kinni.

jānōta¹¹ tehti sūr avanto¹¹. kuṣutti mai. siz_{eli} avan-
not¹¹ tentü rätüä mü merellē. sis_{kuṣ} lasti nōttā, se eli laskē-
mize avanto. siz_{eli} piṣād_{riuvud}¹². siz_{eli} piṣ nōra. sitā
nōrā kutsutti tšöüsi. ja sis_{sitā} uitōtti tšöütt_{aukoṣ} teisē. kans-
ārain aṅko eli. senēkā ain uitetti etēz. nī kaugā ku maissō ülez.
sis_{se} tšöüsi neṣetti ülez. sis_{panti} tšöüsi vorottā¹³ ja neisti
ajamā ümpār. nī kaugā ajetti ku nōtta tuli liṣi. nōtā siṽet_{tu¹⁴}
ülez. sis_{panti} tšakuṣkat_{tšättē}. einā panti sūāmē. siz
neṣetti nōt ülez. rāsselit¹⁴ tu_{iti} ka_{ia} essamā. — mitā jovvoki?¹⁵
ūṽs kaḷḷub. — a tein lūp tšintād_{ūgtē}: minū eṣettu. ke_{imas}
kaḷḷub: pallo jūrē? — mehed_{juttēvad}: putel_{liṭkoi}, siz_{on} ka-
lat_{sinū}. — neṣetti ka_{iad} ülez. ke_{imet} koparā, mokomad_{unnikod}¹⁶. siz_{mehet} saivad_{liṭkoi}, sūrēd_{liṭkod}. a naizet_{kaḷḷuvad}:
mehet_{saivad} vi_{nā}. naisi_i pu_{akkā}¹⁷. tōka vi_{puri}
riṅhelī¹⁸. — tōfi.

vēt_{ka¹⁹}amehelē puteli pīmā. sīs_{sāt} ka_{ioitō}. vēd_{vakā}
māmunitō, sād_{vakā} tääñ hēnoi¹⁹ ka_{ioi}. ostoṣit²⁰ tantovad_{vihto}
vihto tōz, minēkā tšülpi_{vād}. saunā mennā vihta bē. ep_{sis}
tšülā naizet_{ed}, vākā vihto_i.

6. VIII 1938.

Jäänoodal tehti suur avandus. Kutsuti mai. Siis olid avandused tehtud ridamisi merele. Siis kust lasti noota, se oli laskmisavandus. Siis olid pikad ridvad. Siis oli pikk nöör. Seda nööri kutsuti tšöüsi. Ja siis seda aeti, köit august teise. Kaheharuline hang oli. Sellega ikka aeti edasi. Nii kaua kui maist üles. Siis see köis tõsteti üles. Siis pandi köis pillile ja hakati ajama ümber. Nii kaua aeti, kui noot tuli ligi. Nooda tiivad tulid üles. Siis pandi labakindad kätte. Heina pandi sisse. Siis tõsteti noot üles. Kalaostjad tulid ka ostma. — Mis on? üks karjub. — Aga teine lööb kindad kokku (= ühte): minu ostetud. Kolmas karjub: palju juurde? — Mehed ütlevad: pudel liiku, siis on kalad sinu. — Tõsteti kalad üles. Kolm lasu, niisugused hunnikud. Siis mehed said liiku, suured liigud. Aga naised karjuvad: mehed said viina. Naistele saia. Tooge Viiburi kringleid. — Toodi.

Viid kalamehele pudeli piima. Siis saad kalu. Viid korvi kartuleid, saad korvitäis pisikesi kalu. Ülesostjad tahavad vihtu ka, millega vihtlevad. Sauna minna vihta pole. Ei siis, küla naised, viige vihtu.

67. üks koivu sār eli. ja siel. eli koivuz naizeläjp. ja karjušši vizgop tätä tšivəkä. ja mikä tšivē viskab, sēp toku mahä. se jāb ain koivū tšültsē. tuēp kottō oxtogoñ. pajatab tšülä mehilē, mikä siel. on kumma nüv. — mie vizgon tšivē, ja tšivi jāp koivu tšültsē. ja vētin rōzgā, panin rōzgā ettsä tšivē, ja viskazin koivū. tarkutin sitä naissō. ja rōzo jäi sinne. ja tšivi jäi sinne. ja karja tuli kottō. — ja pajatab mehilē. menka mehet sinne kattsomä. — kuē ķentä? — vot siē ķentä, kuz on paļļo tšivije. siel. on sār koivu. — ja mehed mentī kattsomä: se on üks tšudesä¹. ja mehet tu. itī sielt vällä. mentī papi. ē, pajatōttī. ja pappi pajatab, et tarvis tehdä tšasona sihē ķentä. si. s. tehti sinne tšasona. si. siel. eli kaivo. si. siel. ē. itī mata. nat. tšivēv. ja si. s. tämä jälled. ē. itī tšivē päļļ. ja vot tšājē sihad. ē. itī. ja si. z. ilä-pātnittsō, ku tuli, si. z. rahvas ķeik mentī tšerikkō. mentī ķeik ettsimä appiä. enne doxtori be. u. u. ķeik juma. nat. etšitti appi. tšel. eli ja. ik tšippa, si. s. se tēz. aupas, ett. ilä-pātnittsa menen i. i. ē. š. š. i, etti sās ja. i. ka tervēssj. teizē. ē. ē. itī silmät. tšippāv. — mēn i. i. ē. š. š. i. sān silmät. tervēssj. — sitä vīsi mentī sinne, ja pesti silmāv tämä jältsiz. . . . ķe. mes. paikat. pesi silmāv, jälle siha. i, i tšājē siha. i i kaivoz.

67. Üks kask suur oli. Ja seal oli kases naisterahvas. Ja karjus pillub teda kiviga. Ja mis kivi viskab, see ei kuku maha. See jääb ikka kase külge. Tuleb koju õhtul. Pajatab küla meestele, mis seal on ime nüüd. — Mina loobin kivi ja kivi jääb kase külge. Ja võtsin piitsa, panin piitsa otsa kivi, ja viskasin kase otsa (= kaskē). Sihtisin seda naist. Ja roosk jäi sinna. Ja kivi jäi sinna. Ja kari tuli koju. — Ja kõneleb meestele: minge mehed sinna vaatama. — Kuhu kohta? — Vaat, sinna kohta, kus on palju kive. Seal on suur kask. — Ja mehed läksid vaatama: see on üks ime. Ja mehed tulid sealt ära. Läksid papile, rääkisid. Ja papp pajatab, et tarvis teha kabel sinna kohta. Siis tehti sinna kabel. Siis seal oli kaev. Siis seal olid madalad kivid. Ja siis tema jäljed olid kivi peal. Ja vaat, käe kohad olid. Ja siis eeliareede, kui tuli, siis rahvas kõik läks kirkusse. Läksid kõik otsima abi. Enne arsti polnud. Kõik jumalalt otsisid abi. Kel oli jalg haige, siis see taas lubas, et eeliareedel lähen Illešši, et saaks jalg terveks. Teisel olid silmad haiged. — Lähen Illešši. Saan silmad terveks. — Sedaviisi mindi sinna ja pesti silmad tema jälgedes . . . Kolmes paigas pesi silmad, jälje

ikā paikkā vaivattāb. a tämä juttēb: vai juma*i* teššeis tervēsi. mēn i*l*lešši. — meilt eli seišseššümmed virstā. — juma*i* va antais tervūttr. meneisin² vaik peavi*l*lā, va saisin tervūttr pās-tämmā³ i*l*lešši. — meni keamēt kertā peavi*l*lā ümpär tšerikō, ja sīs_pani tohuzē rātē a*l*le. ja peavi*l*lā meni tšasona*l*e ke*l*med virstā. sīs_tämä nauatetti molebe*n*ā. tämä sīs_neis_pe*l*vi*l*lā i idge*b*: pātnittsa paraskovja⁴, anna mi*l*le tervūttr. mien⁵ tu*l*ut piššās madgassō. anna mi*l*le tervūttr. sinu*l* mie tulin appi ettsimā. — siel*l* eli keike*l*laisi santti i sairai.

a kabrio*z* eli mātši. mājēz eli mārā kuva. sīs_sene kuvā a*l*t tuli vesi. sinne eli tehtü mokomain brūda. sīs_siel*l* tšäüti inehizet pessimāz. ja sīs_siel mikā eli, appi ešsitti. nai-ze*l* pād_vaiivatti, sīs_panti rätti sinne. kag*l*ā, sīs_panti rissi. ja*l*koi tšēl vaiivatti, se pani sukat sinne. tšēl tšäsi, se pani a*l*leze*l*.

29. VII 1939.

68. tammizikko eli, mokomain mākēht eli. no sīs_sinne avvetti, tšen pani enelē pag*l*ā kag*l*ā. sīs_sinne tammizikkō kōpetti. vettē uponnen panti sinne. ühes_kētā, ku eli, sīs_sinne panti. koko prižoda¹ pani. a*l*t eli tehtü ümpär, etti epeze*l*

kohal, ja käe kohal ja kaevus. Igas kohas on häda (= iga paika vaevatab). Aga tema ütleb: vaid jumal teeks terveks. Lähen Illešši. — Meilt oli 70 versta. — Jumal vaid annaks tervist. Lähaksin kas või põlvili, saaksin vaid tervist päästma Illešši. — Läks kolm korda põlvili ümber kiriku, ja siis pani küünla rāti alla. Ja põlvili läks kabelile kolm versta. Siis tema laskis pidada palve. Tema siis tõusis põlvile ja nutab: reede Paraskovja, anna mulle tervist. Ma olen tulnud pika tee tagant. Anna mulle tervist. Sinult mina tulin abi otsima. Seal oli kõiksuguseid sante ja haigeid.

Aga Kaprios oli mägi. Mäes oli Maarja kuju. Siis selle kuju a*l*t tuli vesi. Sinna oli tehtud niisugune tiik. Siis seal käisid inimesed ennast pesemas. Ja siis seal, mis oli, abi otsiti. Naisel oli pea haige, siis pandi rätt sinna. Kael, siis pandi rist. Jalgu, kel vaevas, see pani sukad sinna. Kel käsi, see pani kindad.

68. Tammik oli, niisugune maakoht oli. No siis sinna maeti, kes pani enesele köie kaela, Siis sinna tammikusse kaevati. Vette uppunud pandi sinna. Ühte kohta, kui oli, sinna pandi. Kogu kihelkond pani. Aed oli tehtud ümber, et hobused ei läheks sinna peale.

eväd_mentās_sinne pālē. jēgeperāl eli tšerikkō, kaamed_ēti ja tammizikkō eli. tammizikkō pantì ūgs nain, tšen be.uu tšerikoš_tšäünüd_vistei:ššümməd_vōt. tämä eli paskoftsa². tämä ku kōli, sīs_poik_tēi tšerikkō. aje tšerikō uhzē ettē epezē. ize tuli papi.ē. pappi juttē_B: mie panen sevāt_pālē. a vot mie tšüzün. tšen on takaväljält, tämä tšüsü. — a se petr_andreitšēn nain kōli. — pappi juttē_B: tämä vīstei:ššümməd_vōt ep_tuntennud minnu, ep_ku tšerikkua. — poik vastas papi.ē: mie annan sūtō³. — pappi juttē_B sitā vīsī: tšäüt_tšäüd, i väsü_D. a vē sinne tammizikkō. pa mahā. — vei. — nüüd vēit sūuvēš³_tšäuvp. māmez⁴ on mēz.

29. VII 1939.

69. medde vana emä pajatti, et täl.eli sesare.aa_eli poika. enne kuristi¹, sis tämä itki sitä. — elisit_kō.aaüt_sivollisē surmā, elisin tu.aaud kaamo-avva.ē. a nüit_kue matettl. sohō rantā. — a tämä nätsi ungs_siz. — māmō, sie näjed_ištā² päiv minnua. — ku mie, poik, sinnua näjen? — a vot, kui tuli neizeb, ja vīžkurad_neisevad, sīs_sie minnua näjed. — kui mie näjen sinnua? — a ku einäd_ē.aa mēz. sīs_ku vīžkur vētab_einīd. sīs meit ajētā takand. herra ajab. sīs meil tarš_tširē einīt vēttā

Jõepäral oli kirik, kalmistu oli ja tammik oli. Tammikusse pandi üks naine, kes polnud kirikus käinud 15 aastat. Tema oli lahkusuline. Tema kui suri, siis poeg tõi kirikusse. Ajas kiriku ukse ette hobuse. Ise tuli preestri juurde. Preester ütleb: ma panen riided selga. Aga vaat, ma küsin, kes on Tagaväljalt, tema küsis. — Aga see Petr Andreivitsi naine suri. — Preester ütleb: tema 15 aastat ei tundnud mind ega kirikut. — Poeg vastas preestri: ma annan kohtusse. — Preester ütles sedaviisi: käid, käid ja väsid. Aga vii sinna tammikusse. Pane maha. — Viis. — Nüüd võid kohtus käia. Su ema on maas.

69. Meie vana ema rääkis, et tal oli, sõsaral oli poeg. Enne kägistas, siis ta nuttis seda (taga). — Oleksid surnud korralikku surma, oleksin tulnud kalmuhauale. Aga nüüd kuhu maeti? Sohu, randa. — Aga tema nägi unes siis. — Ema, sina näed iga päev mind. — Kuidas mina, poeg, sind näen? — Aga vaat, kui tuul tõuseb, ja tuulispasad tõusevad, siis sina mind näed. — Kuidas ma näen sind? — Aga kui heinad on maas. Siis kui tuulispask võtab heinu. Siis meid aetakse tagant. Härra ajab. Siis meil tarvis kiiresti heinu võtta

ja vëjã. — ne eiti tũle hahtia-raizer. se hahtia-raizain on moko-main, etti vëb-inemizë menemã. siela-eli. tütökkpin pikkarain häviz³. ja sitä etsitti ikã paikkaz. eväd-levvettü. sis-karjušši eli löütännüd⁴. sõz-mättã pãl makaz. ja karjuš vetti illikkötp tšin. vei tšuläsë. ja tämä vai idgeβ: laz-mennã vällä. — e sie kotoñ. siame annetã üs kleitti⁵ pãlë. ja sad-vattsa täüñ süvvã. — sai vattsa täüñ süvvã. siz-neis pajattamã, kui tämä sai süvvã. kui süti, siz-mãš leivã-murud linnü viši, neit korjazi-van ja seivan. mettsaz-eli keamed-näteliã.

29. VII 1939.

70. međdë dädã eli seaz. üli ühesamã riki¹ tšäüs. siz-üqs vanamez-eli pantu sulkpotuškã² süämë. üqs tempas-kattë pãlt vällä ja tein katsop-sielt vassã silmisë. se eli niku vana vaski mikkua. sis-tüttö issu rahajaššikã³ pãllp. ja tämä idgeβ: vettaka⁴ sittomã⁵ silmiã ja mittomã milljoniã. minnua elka tap-poka⁴. — a mü tulimma riheš vällä. a üqs takas-tšäntüz ja æikkas-tütöl nännäd vällä. ja tüttö jäi itkemã. — mitä sie nüt-teit-tälle? — æiksin⁶ nännäd vällä. — parep eleisit-pã æikan-nud vällä kui sie nännäd æiksid⁶. kuhë nüd-inemin meβ, ku nännäd-on välläz.

30. VII 1939.

ja viia. — Need olid tuulehaldjad. See haldjas on niisugune, et viib inimese minema. Seal oli. Tüdrukuke väike kadus (= hävis). Ja seda otsiti igas paigas. Ei leitud. Siis karjus oli leidnud. Soos mätta peal magas. Ja karjus võttis tasakesti (= hiljukesti) kinni. Viis külasse. Ja tema vaid nutab: lase minna ära. — Ole sina kodu. Sulle antakse uus kleit selga. Ja saad kõhu täis süüa. — Sai kõhu täis süüa, siis hakkas rääkima, kuidas ta sai süüa. Kui söödi, siis maast leivaraasud linnu viisi, neid korjasid ja söid. Metsas oli ko'm nädalat.

70. Meie vanaisa oli sõjas. Üle üheksa riigi käis. Siis üks vanamees oli pandud sulgpadja sisse. Üks tõmbas kätte pealt ära ja teine vaatab sealt vastu silmadesse. See oli nagu vana Vaski Mii-kul. Siis tüdruk istus rahakasti peal. Ja tema nutab: võtke setu silma ja mitu miljonit. Mind ärge tapke. — Aga meie tulime toast välja. Aga üks tagasi käändus ja löikas tüdrukul rinnad ära. Ja tüdruk jäi nutma. — Mida sa nüüd tegid talle? — Lõikasin rinnad ära. — Parem oleksid pea lõiganud ära kui sa rinnad lõikasid. Kuhu nüüd inimene läheb, kui rinnad on ära.

71. kutsutti umpi-apaja. ku ilä prāznikka¹ tuli, sis tapetti boranoi ja vēti apajā. vizgatti sinne: nah, sū boranā päit, elä sū inemisi. kotko tsüläzä eli rigoi takan. üps² kanššümmed virstä eli je gēperält kotkòsē. — pikkarain aaxs meni, tämä tukehoitti sinne.

29. VII 1939.

72. tšedrad outogoñ, veta šnōrid¹ vällä i tē riš pālē. sīz vokki² on rauhaz. ize makkāb ja vokki makkāb.

29. VII 1939.

73. para eli. para ain kannap teise talosē, mitä kuš sai. sai veitō, tei. prosto¹ jutēma, inemin eliši para. vargaz eli. vargasab rattis, votⁱ² para.

29. VII 1939.

74. jānez mēb üli tē, siz on epä-üvä¹ enni. sis toakkuu vähä on.

30. VII 1939.

75. kui orav on tsüläz, siz on vahiniko. siz ajetä tsüläs vällä.

30. VII 1939.

71. Kutsuti umbabajas. Kui eeliapidu tuli, siis tapeti oinas ja viidi abajasse. Visati sinna. Nah, söö oinapäid, ära söö inimesi. Kotko külas oli rehtede taga. Üks 20 versta oli Jõepäralt Kotkosse. — Väike laps läks, tema lämmatas sinna.

72. Ketrad õhtul, võta nöörid ära ja tee rist peale. Siis vokk on rahu. Ise magad ja vokk magab.

73. Kratt oli. Kratt aina kannab teise talusse, mida kust sai. Sai võid, tõi. Lihtsalt öelda, inimene oligi kratt. Varas oli. Varastab aidast, vaat ongi kratt.

74. Jānes läheb üle tee, siis on ebahea õnn. Siis tolku vähe on.

75. Kui orav on külas, siis on tulekahju. Siis aetakse külast välja (orav).

76. *tšako kukub. mi_en sūmättä. — kuš sie kuliD? kum-
maš pōlta? — eššä. — nūd_ēmad_jaagat_keik tšivēse ja kantō
säred. — a mie kalin eikegš pōlta. — a sie pu.amā pāzed. — kuregš
pōlta, sīs_kōlē¹ sēnumi².*

30. VII 1939.

77. *kui on karssa, mē mettsā, tō brāgātši kōrī. ja happā¹
kōrta on, sīs pā pēnē pattā. sīs_pā ahjō. az_vähā happēneb¹—
üvāssi. sīs_vēta vēddā üvās tšājed. sīs_paperikā pā üvās tšin.
sīs_neiz_makkāmā. sīs_sāvat_si.itō tšājet_tervēssi.*

30. VII 1939.

78. *ikā paikkaz_on vėl ema haatia.ain, vesihaatia.ain.*

30. VII 1939.

Pavo (Paavel) Paavilaa poik Tsvetkov.

1. *tšen_se tueb, tšintāt_tšäez, tširjaf_tšiuutto pāl, tšeritsen-
nād_jaagōz, tširves_persē pāl?*

18. VII 1936.

76. Kāgu kukub. Mina olen söömata. — Kust sina kuulsid? Kummalt poolt? — Eest. — Nüüd oma jalad kõik kivisse ja kandu lõhud. — Aga mina kuulsin paremalt poolt. — Aga sina pulma saad. — Pahemalt poolt, siis surmasõnumeid.

77. Kui on kärn, mine metsa, too türnpuu koori. Ja haput koort on, siis pane väikesesse potti. Siis pane ahju. Las vähe hapneb hästi. Siis võta võia hästi käed. Siis paberiga pane hästi kinni. Siis heida magama. Siis saavad sul käed terveks.

78. Igas paigas on veel oma haldjas, vesihaldjas.

1. Kes see tuleb, kindad käes, kirju särk seljas, pastlad jalas, kirves perse peal?

1. G. Kuzmin Kallivere turistekodus vadja käänd- ja pöördkondi selgitamas.
Foto V. Raud 1937.

Märkusi.

Pummala.

Märkuste esimene number osutab teksti, teine teksti vastavat kohta, mida on tarvis lähemalt selgitada.

1. 1. *vera* 'ohver' on tuntud ka eesti keeles samas tähenduses. Vaivara Kutru küla keelejuhilt on allakirjutanu 1937. aastal kirja pannud järgmised laused: *papile makksatti ehnevanast verro. tāmāle vieti kaiksuku süömäkrāmi, kaīno ja kanamunni. ūte kaiuo visatti vero, õpperaha visatti. seneperäst, sīs et ūwvve kaiuo vesi šāp olema ūvā. sie oli pahalaize vero.* — 2. *žīvatta* 'kariloom' < vene *животны* (Mikkola BWS). — 3. Ootuspärane vorm on Kuzminil *viđdā*. Käesolev kuju *vījā* on tekkinud eesti keele või ingeri murrete mõjul. Vt. ka Kettunen VKÄH 113. — 4. *tšasovna* 'kabel' < vene *часовня*. — 5. *molevenja* 'palve, palvetus' < vene *молитвенъ*. — 6. *keräjäd*-sõna sõnaalgulise *k* esinemise kohta vt. Kettunen VKÄH 17. — Ariste WS 57, 64; Kettunen-Posti NVK 97 jj.

2. 1. *jūrinā* on vadja keeles haruldane komitatiiv, vt. Kettunen VKÄH 87. — 2. *kuhi.az* on suurem kui harilik eesti hakk. Ta on umbes eesti haki ja kuhila vahepealne. — 3. Kuzminil esineb kõrvu *veittä* ja *väittä* 'vedama'. — 4. *raitti* 'lade' ~ soome Lönnerot SRS *raitti* 'täg, õppen plats emellan hus; gränd, gångstig l. väg gårdar emellan'. — 5. *primoz.ia* 'koot', Jõepära *pri-*

muži, Ahlqvist WGr 146 *primozla* 'släga'. — 6. *gruožatti* 'sari' ja *gruožata* 'sarjaga tuulama' < vene *срозом* ja *срозомить* id. — 7. *krüga* 'ring' < vene *крыз*. — 8. *tšastei* 'tihe' < vene *густой*. — 9. Vadja *lööqtsä* 'lehvik' ja tema vastete kohta eestis ning sugukeeltes vt. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XI, lk. 148—159. — 10. *rutška* 'käepide' < vene *ручка*. — 11. *metša* 'luud' < vene *метла*. — 12. *pärnũõ* 'sööt, kesa', Ahlqvist WGr

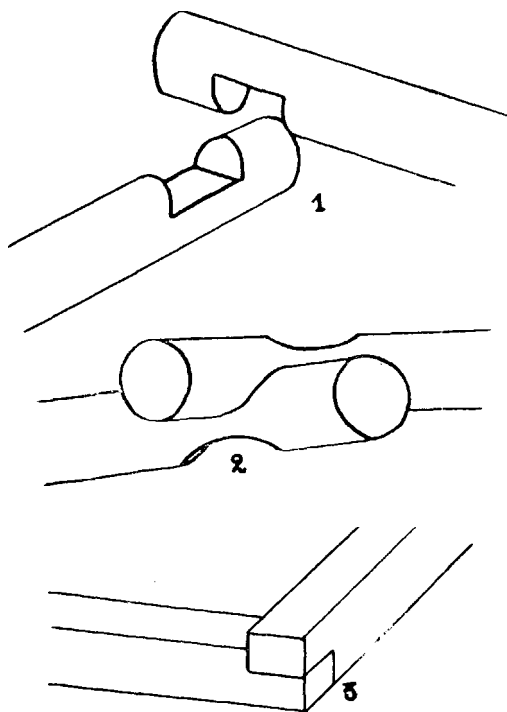

2. Kütise põletamine kapsamaaks. 1927. Riikliku Etnograafilise Muuseumi pildikogust.

143 *pärnas* 'trädesaker' < vene *пар, парня*. — 13. *kapussa* 'kapsas' on häälikuseaduslik vanem laen vene keelest < *капуста*, vt. Mikkola BWS 118. — 14. *brükva* 'kaalikas' < vene *брюква*. — 15. *uikka* 'sibul' < vene *лук*. — 16. Sõnast *rüüz* 'rukis' on Kuzminil genitiivid *rütsi* ja *rütsje*. — 17. *sortti* on nähtavasti laen eesti keelest < *sort*. — Kapsamaa kütisepõletamist vt. joon. 2.

3. 1. *müllü* 'veski' on laensõna soome keelest < *mylly*. — 2. *kaikkuna* 'kamakäkk' < vene *молокно* (Mikkola BWS 170). See vana laen esineb samal keelejuhil ka kujul *taikkuna* (vt. tekst 20).

4. 1. Vadja verbi *lugetema* vastete kohta eestis ja muudes läänemere-soome keeltes vt. Ariste, Etümoloogilisi märkmeid I (ACUT B XLIX.1), lk. 12 jj. — 2. *proššaittä* 'jumalaga jätma' < vene *прощаться*. Vene ühiskeeles ja enamais murdeis on *ш* häälduslik vaste *šš*, *š* või *šš*, *š*. Vadja keelde tulnud laenud osutavad samasugust hääldamist, vrd. *dovarišša* 'seltsimees' < *мосаруш*, *gūša* 'puder' < *гуша*.

3. Vadja majanurgad. 1. koirā kagja, 2. ümmärkein nurkka, 3. puhaz_nurkka.
G. Kuzmini puulõigete järgi joonistanud L. Ennosaar.

5. 1. *fundamentti* 'alusmüür' < vene *фундамент*. — 2. *kalkki* 'lubi' < soome *kalkki*. — 3. *šipa* 'tapp' < vene *шип* 'плоский брусек вставленный концами в смежные гнезда двух досок, брусьев, для сплочения их'. — 4. *tappi* on laen kas eestist või soomest: *tapp* gen. *tapi* 'Zapfen, zugehauenes Ende eines Balkens, das in einen Falz geht', soome *tappi* 'tapp, propp'. — 5. *mātišad* 'talad' < vene *матица* 'балка, брус поперек избы, на котором настлан накат, потолок'. — 6. *kūrišad* 'sarikad' <

vene *курица* 'тропила на крестьянских избах'. — 7. *rätü* 'rida, rivi' < vene *ряд*. — 8. *truba* 'korsten' < vene *труба*. — 9. *ugri-tsad* 'kurgid', vadja keeles olev vene laen eeldab lähtumist kujust *угреу*, mis esineb murdeti sõna *огуреу* kõrval. — 10. *lõülü* 'leil' on Kuzminil ingeripärane kuju. Ehtne vadja vorm on *leülü* (Kettunen VKÄH 136). — 11. *ko.itska* 'kopsik' < vene. — Vadjalaste ehitiste kohta vt. lähemalt Manninen SSRE 71 jj-d ja ЗФС 107 jj-d. Vt. ka jozn. 3 ja 4.

4. Vadja taluhoone Jarvigoistšüläs. 1927. Riikliku Etnograafilise Muuseumi pildikogust.

6. 1. *prāvittā* 'parandama, tervendama' < vene *править, поправлять*.

7. Lookene on Jõepära vadja murde pilkamiseks.

8. 1. *evvi*-sõna on raske eesti keelde täpselt tõlkida. Sellega tähistatakse nimelt taluhoonete-kompleksi vahel olevat õue ja viimase ääres asetsevaid majapidamishooneid. Vadja taluõuele on sarnased Setumaa ja Peipsi ääre ning vene külade omad. Vt. ka Manninen SSRE 70 vadja talu plaani, kus on näha *evvi* asend eluhoonete ja lautade vahel.

10. 1. *mitä sie tšüdi* 'mis sa tembutaä' < vene что ты чудишь, чудить 'страшничать, чудачить, дурить, проказить с умыслу, сумашествовать, сумасбродствовать'.

11. 1. *nīviisi* on ehk laen eesti keelest < *nīviisi*. — 2. *viera* 'usk' < vene вера. — 3. *ispoveda* 'piht' < vene исповедь. — 4. *prištasti* 'armulaud' < vene причастие. — 5. *ispovedoittā* 'pihtima' < vene исповедывать. — 6. *prištastittā* 'armulauale võtma' < vene причастить.

5. G. Kuzmin Kallivere *kaimoi*. Foto V. Raud 1937.

13. 1. *tšästi* 'õnn' < vene счастье.

15. 1. *trehvad* on ilmsesti laen eesti keelest < *trehvad*, mis näib olevat keelejuhile viimasel ajal keeletarvitusse tunginud. — 2. *varā* kõrval esineb Kuzminil ka *varai*. — 3. Mõeldud on esimese pääsukese nägemist kevadel. — Ariste WS 62.

17. 1. *staruža* 'vanaeit' < vene старуха.

19. 1. *gūšā* 'putru' < vene гуща 'кашица из ячменя с горохом'.

20. 1. *Sõnas vadđaraisista* on sõnalõpuline -sta eesti keele või ingeri murde mõjul. Muudel juhtudel on Kuzminil elatiivi lõpus ikka *š ~ ś*. — 2. *murrē* on laen eesti keelest. Et sõna

ei ole keelejuhile olnud algselt omane, osutab seegi seik, et seda on valesti käänatud. — 3. *epsüreg* on tõlkelaen vene keelest < *небо.льице*. — 4. *zerra.it* 'härralt' on laen ingeri murretest. Ingeri murretest saadud laensõnades on Kuzminil tavaliselt tagavokaalseis sõnus sõnaalguline ja osalt ka sõnasisene *h* asendatud *ž*-ga. — 5. *tšetvertti* 'veerand pange (viinamõõt)' < vene *четверть*. — 6. *muiteštši* 'muidugi' näib siinkohal olevat tarvitatud eesti *muidugi* mõjul. — 7. Harilikult on keelejuhil *ühesä* 'üheksa'. — 8. *škou.lu* 'kool' on kontaminatsioon < soome *koulu* + vene *школа*. Samal kujul, nagu vadjas, esineb see sõna ka ingeri murretes. — 9. *rāmi* < eesti *raam*. — 10. *s.ioja* 'kiht' < vene *с.лой*. — 11. Kuzmin on ka muudel juhtudel tarvitanud nominatiivi *ätsšje*. — 12. *tšüsümüusele* näikse olevat sünenenud eesti *küsimus* või soome *kysymys* mõjul. — 13. *botveñä* 'pealsesupp' < vene *ботвинья* 'холодная похлебка на квасу из отварной ботвы, лука, огурцов, рыбы'. — 14. *tšugunikka* 'malmpada' < vene *чугун, чугу-нец, чугунок* 'литой чугунный горшок для варки и других пужд, корчага'. — 15. *kalina* 'lodjapuu' < vene *калина*. — Kuzmini enese kirjapanekus on vadja keel suurema eesti keele mõju all kui vabalt kõneldes. Kirjutades püüab keelejuht nimelt leida kuidagi literaalsemat stiili, mis sunnib aga eesti keelele toetuma. Mõnes kirjas on taas erakordselt rohkesti vene sõnu ja lauseid. Kuzminist ning ka Jõepära keelejuhist Lehtist peab siiski möönma, et hoolimata pikaajalisest eemalolekust vadja alast on nad mõlemad suutnud säilitada vadja keelevaistu ning oskavad enamatel juhtudel vahet teha, missuguseid keelendeid võib pidada vadja omaks ja missuguseid peab arvama laenuks. Allakirjutanu on puutunud kokku veel paari teise Eestis asuva vadjalasega, kes ei ole aga suutnud eraldada üksteisest vadja, ingeri ja eesti elemente. Ainult küsitlustele vastates on nad võinud anda mõninga õige vastuse. D. Tsvetkovi vend Pavo Tsvetkov on olnud mõnda aega õpetajaks Salmi Ala-Uuksus ja segas sellepärast vadja keelt karjala keelega.

6. Jõepära küla. 1927. Riikliku Etnograafilise Muuseumi pildikogust.

Jõepära.

1. 1. *tokku* 'kukkus'. Kuzminil on *tekkua* 'kukkuma'. Tsvetkovil on ka *tokku* (Kettunen-Posti NVK 49). — Ariste WS 53.

2. 1. *māha* 'maasse' on Lehti isiklik ingeripärasus. Tsvetkovil on *mahä*. Vt. ka Kettunen VKÄH 84. — 2. *verhon* 'ohvrid' on ingeripärasus. Tsvetkovitel esineb *vero*. — 3. *lastā* on ingeripärasus. Tsvetkovil on *lassa*. Vt. Kettunen VKÄH 28. — Ariste WS 51.

3. 1. *domovikko* 'koduhooldaja' < vene *домовик*. — 2. *taio* 'maja' esineb ka Tsvetkovil. — 3. *hantiaain* 'hooldaja'. Tsvetkovil esineb *hantia(s)* 'русалка, леший'. — 4. *epeņe* 'hobune'; Tsvetkovil on *opein*, kuid Lensu ЗФС 282 *epeziņa*, 298 *epeze*. — Ariste WS 14, 47.

4. 1. *āstaš* 'aastaks' on Lehtil kas lühendunud vorm või eestipärasus. Tsvetkovil on *āstaik*, gen. *āstaiga*. — 2. Kogu lau-luke on ingeripärane. — 3. *tultī lahzeð* 'tulid lapsed' on vadjas väga tavaline vormi *tulivad lahzeð* kõrval. See vene keele mõjul are-

nenud kolmanda persooni tunnus esineb ka eesti keeles Vaivaras ja isegi Kuusalus: Pärispää *monet laäsa kivel kä* 'mõned lasevad kivil ka'. — 4. *kampañàka* 'hulgaga, kambaga' < vene *кампания*. — 5. *brännikad* 'präänikud' < *пряник*. Ka Tsvetkovil on *brännik* 'präänik'. Näeme siis siin samasugust helilise klusiili tarvita-mise ületaotlust, nagu sõnas *dovarišša*, *brüda* jne. — Ariste WS 70 jj.; Lensu 3ФC 273; Kettunen-Posti NVK 101.

5. 1. *ohtogoñ* 'õhtul'. Ka Tsvetkovil on see sõna *o-line*: *ohtego* 'õhtu', *ohtegoñ* 'õhtul'; samuti Lensul 3ФC 282, 299 *ohtagoša*. Mustonen Vir I 187 esineb *õhtoko*.

6. 1. *dūmāmōz* 'arvamas' < vene *думамъ*. — 2. *matti* 'matt' on vadja keeles arvatavasti eesti laen (< eesti *matt* < alam-saksa *matte*). — 3. *o.utta* 'õlut'; Tsvetkovil on *o.ud* 'õlu'. — 4. *juñ* 'jooma'; Tsvetkovil esineb ka *jūma*, *jūvve* 'jooma'. — 5. *obraza* 'pühane' < vene *образ*. — 6. *progona.ig* 'karjatänavale' < vene *прогон*. — 7. *ka*, *kā* ei ole Lehtil usutavasti laen eesti keelest, vaid kuluvorm sõnast *kāz*. Tsvetkovil esineb *kās*, *miā kās tahn* *lähtä teddeka mettsä* 'ma ka tahan teiega metsa minna'; Mustonen Vir I 151 ja *kaa tähti, tšen nätsü päivänõisula, nädje eessä meni*. — 8. *siunattu* 'õnnistatud'. See ingeri murretest saadud laen esineb mujalgi vadja keelealal (vt. Kettunen VKÄH 34). — 9. *laski* 'laskis'; Tsvetkovil ka *laski*. — 10. *rikki* 'rikki, katki', vt. Kettunen VKÄH 46. — 11. *snāmōnid* '(kiriku)lipud' < *знамя*, gen. *знамени*. — 12. *herkut* 'hõrgud'; ka Tsvetkovil *herkku* 'кусовая пища'. — 13. *puteli* 'pudel', Tsvetkov *puteli* ja Mustonen Vir I 147 *puteli* on arvatavasti laen eesti keelest (vt. ka Lensu 3ФC 263). — 14. *po.kovnikka* 'polkovnik' < vene *полковник*. — Ariste WS 73 jj-d., 71; Loorits „Das sog. Weiberfest bei den Russen und Setukesen in Estland“, ÕESA 1938, 259 jj-d.

7. Il'ješi küla rahvausuga seotud kasest vt. ka Alava kirjutist Vir 1901, 81—83 „Iiliää kahči“ (Ariste WS 22 jj.). 1939. aastal on Lehti samast kasest jutustanud veel teinegi kord (tekst 67). — 1. *koivu* 'kask'; Tsvetkovil esineb ka *koivu*. — 2. Lehtil on kõrvu *bābuška* ja *bābuško*. *o-lõpulised* vormid on sellepoolest huvitavad, et nad on pärit Ingerimaa vene keele okanje-murretest, kus esineb *бабушко*, *бабушко* jne. *o* ületaotlusena. Samasugust *o* ületaotlust kohtab ka isikunimedes, nagu *ol'eksei* 'Aleksi'. Vadja keeles olevad vene laensõnad osutavad üldiselt lähtumist okanje-murdeist, ehkküll niihästi Kuzmini kui ka Lehti vene kee-

les valitseb peamiselt akanje. — 3. *aššā* 'asi'. Ka Tsvetkovil on selles sõnas, helitu hõõrahtushäälik: *assia*; Kuzminil on *ažšā*. — 4. *tšudesa* 'ime' < vene *чудо*, pl. *чудеса*. — 5. *tšasō-viṇka* 'kabelike' < vene *часовенка*. — 6. *merkid* 'märgid'; Tsvetkovil *merkki* 'märgikene'. — 7. *ilä pātnittsa* 'eeliapäeva eel olev reede' < vene *ильинская пятница*. Eeliapäeva ja eeliareedet tunnevad ka vadjalastele võrdlemisi lähedal asuvad Vaivara eestlased (Kutru küla): *ilepäivä oli sükksüpuole kesä. sis ütelti, vanad ihmized ütliväd: kui ilepäivä mürk kovast müristä, sis tullo paļļo tulekahjozi. ilepātnittsa, sis vene rahvas kävivät sasunaz. sasuna on ikāz vene külās praikogi. nämät kävivät sāl jumala palumaz*.

9. 1. *nokkimā* 'nokkima'; Tsvetkovil *nokkima* 'клевать'.

10. 1. *jāni päivā* 'jaanipäev', *jāni* id., *jāni oxtogo* 'jaaniõhtu', *jāni tuli* ei ole Lehtil isiklik laen eestist, vaid see oskussõna esineb mujalgi Lääne-Ingeris, vt. Salmi n e n TVRA 39 jj-d. — Ariste WS 76.

11. 1. *tševājāl* 'kevadell'; Tsvetkovil on *tševād*, gen. *tševāi* ~ *tševāe*, pl. *tševād*. — 2. *meijē* on eestipärasus. Selle kõrval esineb Daarjal *meḍḍe*. — Tekst on naljajutt naiste laialivalguva kõne pilkeks.

12. 1. *kā* 'ka' kohta vt. märkust 6. 7. — 2. *hoṅkomettsā* 'männimets' ei esine Tsvetkovil. Mustonen Vir I 169 on *honka*. — 3. *fšoravno* 'ikkagi, siiski' < vene *все равно*. — 4. *ūtā* 'ööd'; Tsvetkovil *ū* 'öö'. — 5. *jeuttsi* 'jõudis', *jeutsin* 'jõudsin'. Tsvetkovil on *jeutuma* 'jõudma', *jeutuzin* 'jõudsin'. Lehtil esinevad sisekaolised kujud on kas kulu vormid või laene eesti keelest. — 6. *kaneppi* 'kanep' on laen eesti keelest. Tsvetkovil on *kanevo* 'kanep'. — 7. *voti* 'vaat, ennäe' < vene *вот и*. — 8. *pohmoioittamā* 'pead parandama' < vene *похмелиться, похмеляться*.

13. 1. *eiki* 'õlg'. Ka Tsvetkovil on *eiki* 'солома, соломинна'. — 2. *kūfjoio* 'kutjad' < vene *кутия, кутья* 'каша с сытою, с изюмом, из обдирного ячменя, пшеницы, рису, из толстой крупы, приносимая в церковь при поминках и подаваемая за упокойном столом'. — 3. *pominoitattī* 'mälestati, peeti peiesid' < vene *помянуть*. — 4. *tüter.iahzēv* 'tütarlapsed' on Lehtil vist individuaalne sõna eesti *tütarlaps*-sõna eeskujul. Tsvetkovil esineb *tüttö.iahs* 'devočka'. — 5. *oikāmā* 'õiendama, sirgeks pidama, hoidma'; Tsvetkovil on see sõnatüvi niihästi sõnas *eika* 'õige' kui ka mitmesugustes tuletistes ikka *e*-line. — 6. *küntē.iemā* 'kuulama, kuulatama'. Tavaline kõnekeele kaju on *küntēmā*. Ka Tsvetkovil

on *kāntēma* 'kuulutama'. — 7. *tā.ŋhe* 'tuulde' on luulekeelne illatiiv. — 8. *makson* 'maksa' on Lehtil ingeripärasus. Harilikult esineb tal *mahsv* 'maks'. Tsvetkovil on *mahs* 'maks'. — 9. *sūntūnnēv* 'sündinud' (pluural). Lehtil on harilikult aktiivi mineviku partitsiibi tunnuseks ainsuses *-nnud* ~ *-nnūd* ja mitmuses *-nnēv*, *-nnēv*, *-nnēv* ~ *-nnēv*, *-nnēv*, *-nnēv* jne., kuid seda siiski mitte täiesti järjekindlalt. Kõrvuti nende vormidega esinevad ka ühe-*n*-lised vasted. Lehtil esinevad pluuralid ei ole vadjapärased (Kettunen VKÄH 157, 159), nagu tal esineb ingeri mõju partitsiibi kogu paradigmas. Tsvetkovil on grammatilises ülevaates ЭВЧП teisesugune esindus, näit. lk. 35:

миа бын	лаулонну.
сиа быд	„
тәмә он	„
мүү бымм	„
түү бытт	„
нәмәд он, ылла	„

Või:

ән'	лаулонну
эд'	„
эб'	„
эмм'	„
этт'	„
эвәд	лаулотту.

Sama käsikirja 37. ja 38. leheküljel on muuseas eraldigi näidatud, et ka mitmuses on partitsiibitunnuseks *nnūd* ~ *nnijō*. — 10. *sūtāp* 'söödab'; Tsvetkovil *sūttemä* 'toitma'.

Soikkola ingerimurdes oskab Lehti palju itkusid. Toodud itk on ainuke vadjakeelne, mida ta teab. Kui keelejuhiga oli itkudest kõnet, ütles ta neid küll oskavat, kuid ei tahtnud heameelega ühtki esitada, kuigi ta muidu oli alati valmis kõike ütleva. Itkude esitamine nõuab nimelt vastavat meeleolu, mida ei sobi igal ajal esile manada. Itku esitades muutus Daarja üha melanhoolsemaks ja võitles pisaratega itku lõpposas. Lause „*g.ŋttō māma.ita makson a.ita sūntūnnēv*“ retsiteerimisel puhkes ta suure häälega nutma ega rahunenud nõnda pea. Kaks viimast rida on suure vaevaga suudetud ette öelda. Itku võiks ehk veel veidi edasi olla, kuid polnud kuidagi võimalik ega sünnis keelejuhti samale teemale tagasi viia. Itku esitamine oli Lehtile igatahes suureks ning tõsiseks

elamuseks. Sama on allakirjutanu võinud märgata Iisaku nn. poluvertsikute ja Tartus Kolkja külast Peipsi äärest põlvneva vana-usulise vene kerjaja juures. Nii ühel kui teisel juhul on itkejad saanud sellesse rahvakunsti alasse suhtuda üksnes elava elamusega. — Kui Lehti oli tüdrukuna Jõepäral, olid laulud olnud üsna üldiselt ainult soikkola murdes, kuid surnuid oli itketud ikka vadja keeli. Vadja itkude kohta vt. Salminen TVRA 5—14; Haava-mäe Vir 1934, 444; Ariste EK 1935, 147 jj.

7. D. Lehti itku loetlemas. Foto V. Raud 1937.

14. 1. *māmoili* on sama kui *jugetteli*, s. o. itkes kadunud ema, aina korrares *māma*, *māma* 'eideke, emake'. — Ariste WS 11.

15. 1. *jēu.ūd ~ jou.ūd* 'jõulud'; Tsvetkovil on *jou.ū*, nagu üldiselt mujalgi vadja keeles, kus see sõna esineb. Lehti *ē*-line kuju võib ehk eesti keele mõju all tekkinud olla. — 2. *pelata* 'mängida'; ka Tsvetkovil esineb see ingeri murretest laenatud verb: *pelama* 'шалить, играть'. Vt. Mustonen Vir I 178 *pelaa*-.

16. 1. *vesiristä* 'kolmekuningapäev' on Lehtil ingeripärane sõna. — 2. *atto* 'eelõhtu' ei näi Tsvetkovil esinevat. — 3. *mehto* 'kriit' < vene *меч*. — 4. *oporka* 'pätt, suss' < vene *опорок*. — Ariste WS 66, 82; Kettunen-Posti NVK 100.

17. 1. *vahti* 'vahtis'; Tsvetkovil on *vahtima* 'vahti pidama'. — 2. *vanamõr* 'vanaeit' (pejoratiivselt tarvitatud sõna) on Lehtil ilmselt laen eesti keelest.

18. 1. *koerut* 'koerust' on häälikuliselt kas eesti keele (enam usutavalt) või Kattila kandi vadja mõjustatud (vt. Kettunen

VKÄH 69; Kettunen-Posti NVK 72). Tavaliselt on Lehtil ning ka Tsvetkovil *koiruĩ* ~ *koiruttõ*. — 2. *māhā* 'maha' kohta vt. märkust 2. 1. — 3. *rauhā* 'rahu' on laen ingeri murretest, mis esineb aga mujalgi vadja keelealal (vt. muide Kettunen VKÄH 85 jj.; Mustonen Vir I 181). — Ariste WS 21, 61.

19. 1. *selleš* 'sellest, sellepärast' on Lehti keeles estonism, vrd. eesti *sellest*. Tsvetkov ѠВЧИ 52 on сѧ 'see' gen. сѧнѧ, elatiiv сѧнѧс. — 2. *leũtsin* 'leidsin' on ka eestipärasus, mis on arenenud eesti *leidsin*-sõna mõjul. Tsvetkovil on *levvin*. — 3. *tē-hārā* 'teeharu'; Tsvetkovil on vadjapäraselt *tē-ār* 'распутне, ветка от дороги'. — 4. *špeili* 'peegli'; Tsvetkovil ka *špeili* 'peegel'. — 5. *grēbānĩ* 'kammi' < vene *гребень*. — 6. *sužō'nnqĩ*, *narāžō'nnqĩ* 'määratud' < *суженный*, *наряженный* 'määratud, ehitud (säetud)'. Vadjalaste naabruses olevailt Narva jõe ääres elavailt venelasilt on allakirjutanu pannud kirja sama kombe sama ütlusega. — 7. *ženĩž* 'peigmees' < vene *женѧх*. — 8. *dārom* 'asjata' < vene *даром*. — Ariste WS 20, 65.

20. 1. *strašno nāteli* 'suur nädal' ~ vene *страшная неделя*. On huvitav tähele panna, et vadja keeles on adjektiivselt vene adverbiaalne vorm *страшно*. — 2. *pātnittsa* 'reede' < *пятница*. — 3. *hapo-kapustoi* 'hapukapsaid'; Tsvetkovil *hapo-kapuš* 'hapukapsas'. Lehtil on teises sõnas -st- kas eesti keele või ingeri murrete mõjul. — 4. *sūmātōim-pāivā* 'päev, millal ei süüda'. Esinev kariitiivivorm on arvatavasti ingeri murdeist (Kettunen VKÄH 96). Liitsõnas võiks sõnalõpuline *n* olla küll alles või käesoleval juhul asendatud *m*-ga, kuid diftong ning selles esinev *õ* on täiesti ebadjadjalisi jooni. — 5. *žristo's voskre's* 'Kristus on ülestõusnud' < vene *Христос воскрес*.

21. 1. *i vet i* 'ja vaat -gi' < vene *и вот и*.

22. 1. *šābō* 'kasukas' < vene *шубѧ*. — 2. *kaužtana* 'kaf-tan' < vene *кафтан*. — 3. *hōkāmā* 'puhkama'. Lehtil esineb ka *ōkāmā*, nagu muide tekst 4 viimane sõna. *h*-line vorm on muidugi hilisem laen ingeri murretest. Vt. Mustonen Vir I 145 *oogata*. — 4. *epeĩ* 'hobune'. Selle kujuga kõrvuti esineb keelejuhil *epeĩn*, *epeĩnē*. — 5. *prošša.mqĩ vetšer* 'jumalagajātu-õhtu' < *прощальный вечер*. Käesolev vene laen on selle poolest oluline, et siin tuleb eriti ilmekalt esile vadja keele tendents hääldada venegi keelt oma keele hääldusnõuete järgi, nimelt on mõlemas sõnas jäetud ära vene keelele tüüpiline palatalisatsioon. Kuigi vadja keel on olnud tugevasti vene keele mõju all ning peaaegu vist kõik keele-

juhid, kellega uurijad on puutunud kokku, on olnud kahekeelsed, ei ole vadja keele hääldus siiski sarnastunud vene keele hääldusega. See asjaolu on tähtsaks tõestuseks selle kohta, et hääldus on väga konservatiivne muutuma, konservatiivsem kui sõnavara. — 6. *kohe* 'kohe' on eesti laen. — Ariste WS 67, 68.

24. 1. *brūda* 'tiik' < vene *рыбѡ*. Vt. märkust 4. 5. — 2. *verʒod* 'ohvrid'. Vt. märkust 2. 2. — 3. *molbeñā* 'palvus' < vene *молѣбѣнь*. — 4. *doʒtori* 'arst, tohter' on laen vene murdekujust *доктор*, mis rahvakeeles on harilik pro *доктор*. — 5. *pime sõlikod* 'pimesoolikad' on ilmne laen eesti keelest. — 6. *teo.ī* 'teol' on ka laen eesti keelest. Tsvetkovil esineb *tego.ī tšäümä* 'ходить на барщину'. — 7. *ʒu.ikkuvõt* 'hulguvad'; Tsvetkovil *hu.ikkuma* 'hulkuma', mis on laen eestist või ingeri murretest.

25. 1. *ünt voimā* 'ühtelugu'. Ka Tsvetkovil on see sõna o-line: *voim* 'jõud'; Lensu 3ФC 277 *voima*.

28. 1. *nastassiā* < vene *Анастасия*. — 2. *dādälē* 'onule' < vene *дядя*. Näeme taaski, et vadja keeles puudub vene sõnale omane palatalisatsioon (22. 5). — Ariste WS 80; Lensu 3ФC 274; Kettunen-Posti NVK 99; Vir 1941, 102 jj-d.

29. 1. *gulättamā* 'lõbutsema' < vene *улытѣть*. — 2. *pitun-egta* 'peoõhtu ~ piduõhtu' on moodustatud eesti keele eeskujul. Tsvetkovil esineb *pito* 'шп, утѣшение, шрование'. *Õhtu*-sõna vaste on Lehtil teatavasti *oxtogo*.

30. 1. *ottši* 'issameie' < vene *оуе* (*нам*). Vene keele rõhutat *ē*-d on vadja keeles ka muudel juhtudel võidud edasi anda *i*-ga. — Ariste WS 64.

31. 1. *rūsu* 'roos (haigus)'. See ingeri laen esineb ka muudel vadja keelejuhtudel. Kuzminil on *rūso*. — 2. *paperi* 'paber' on üldiselt esinev vadja sõna, mis võib olla laenatud kas eesti keelest või ingeri murretest. — Tekstis esinev *loits* on soikkolakeelne, nagu Lehti ka ise on öelnud. Ingeri murre on aga kohati tugevasti vadjastatud. — Ariste WS 64; Lensu 3ФC 260.

32. 1. *mürkkü* 'mürk' on laen ingeri murretest.

33. 1. *krampid* 'krambid', Tsvetkov *kramppi* 'ручка у дверей' on laen eesti keelest, kuhu sõna on tulnud alamsaksast. — 2. *vannitetti* 'vannitati' on moodustatud eesti *vannitama* eeskujul. Tsvetkovil esineb küll *vanni* 'ванна'. — 3. *poškoroivad* 'toherdasid' olevat soikkolamurdeline sõna, nagu Lehti ise arvas.

34. 1. *garmoška* 'löötspill' < vene *гармоника*. — 2. *pillitti-vād* 'mängisid pilli'; Tsvetkovil on *pillittejä* 'музыкант'. — 3. *tunsi* 'tundis' on ingeripärasus ootuspärase *tāsi* asemel.

35. 1. *dēduška* 'vanaisa, vanamees' < vene *дедушка*. — 2. *keritā* 'pügada'; Tsvetkovil *kerittsēmā* 'подрезывать, подстригать', *nāpuris keritsellā nampai(t)*. — 3. *silmāne* 'silmake' on arvata-vasti ingeripärasus. — 4. *sīn* 'siin' on käesoleval juhul usutavasti eesti laen. Selle tavaline vaste on Lehtil *tāzā*. Sõnaga *sīn* on mõeldud Lehti üleaedset Vanakülas.

36. 1. *kujullin* 'kujuline' on laen eesti keelest. — 2. *mūhā* 'hilja' esineb ka Kettunen VKÄH 85. — 3. *rauhaza* 'rahus' kohta vt. märkust 18. 3. — 4. (*be.t.u*) *hīrt ei harakkā* '(ei olnud) hiirt ega harakat' on öeldud soikkolapäraselt. Muidu on keelejuhil ikka *īri* 'hiir' ja *arakkō ~ arakka* 'harakas'.

39. 1. *jānis* 'jānes' on keelejuhil juhuslik ingeripärasus. Hariliku kujuna esineb tal *jānez*. — 2. *kososilmā* 'kõõrdsilm' esime-
mene osis < vene *косой*; vadja sõna otsene vaste on *косоглазый*. — 3. *lensi* on keelejuhil soikkolapärasus. Paralleelselt esineb tal *lenti*. Ka Tsvetkovil on *lenti* (Kettunen-Posti NVK 127). — 4. *turhā* 'asjata' ei esine küll Tsvetkovil, kuid tal on siiski *turh juttu* 'болтовня, напрасниина'. — Ariste WS 63.

40. Vt. Ariste WS 27; vt. ka Kuzmin 13.

41. 1. *stokana* '(tee)klaas' < vene *стакан*. Vadja sõna on laenatud okanjet ületaotlevast vene murdest.

42. 1. Käesolev *tāb*-sõna tähendus on arenenud vene keele mõju all, sest vene *знает* on ka 'ennustab'. — 2. *p.iattsi* esineb ka Tsvetkovil. — Ariste WS 49.

43. 1. Kiirkõnes on Daarjal ohtrasti mitmesuguseid kulu-vorme, mida muudes Jõepära murde allikais ei ole registreeritud. — 2. Kõrvu sõnaga *kōz* 'kui, millal, kuna' esineb keelejuhil ka *kēz*; Tsvetkovil on *kēns* 'millal, когда'; Mustosel Vir I 160 *ei kon-sikka, eb kōōsniit* 'ei kunagi'. — 3. *louwvā* 'luuakse' on Daarjal komistuslik vorm; Tsvetkovil on *lōvva* 'luuakse'.

44. 1. Ka Tsvetkovil on see sõna o-line: *toruma* 'sõimama'. — 2. *risti* 'palu, löö risti ette' on ingeripärasus.

45. 1. *päivükkäin* 'päike' on viimase silbi vokalismi poolest ebavadjapärase. Tsvetkovil on *päivükkēin*. — 2. *ep xōli* 'ei tasu vaeva, ei maksa'; Tsvetkovil on *hōlima* samas tähenduses. — 3. *vīijā* 'viia'; samuti Tsvetkovil *vējje* 'viia', Kettunen-Posti

NVK 37 *vējjä* 'viiakse'; Mustonen Vir I 160 *viää* 'viiakse'; vt. ka Lensu ЗФС 242, 257.

46. 1. *rījellēd* 'riielnud'; Tsvetkovil *rījēl* 'riielda'. — 2. *tšäütä* 'käia' on Daarjal komistuslik vorm. Tavaliselt on tal see infinitiiv kujul *tšävvä*. Väljasurevais keelis on tavaliseks nähtuseks, et eksitakse õigetes vormides ja moodustatakse vahel üsna eriskummalisi kujundisi, sest keelevaist ei ole alati küllalt kindel. Seda on allakirjutanu pannud tähele leivude ja Hiiumaa rootslaste

8. Ait Jarvigoistšüläs. 1927. Riikliku Etnograafilise Muuseumi pildikogust.

juures. — 3. *lūti* 'löödi'; Tsvetkovil on *lūmä* 'lööma'. — 4. *iva n dura tšok* 'Ivan lollike' < vene Иван Дурочок. — 5. *tunkiseg- noi* 'tuhasõeluja' ei ole vadjapärane sõna; Jõepära vadjas on *sig- nomä* 'sõeluma'. — 6. *kül* 'küll' on vadjas üldiselt esinev ingeri laensõna. — 7. *põlkkü* 'pakk' ei näi Tsvetkovil leiduvat, nõnda et on raske öelda, kuivõrd levinud see sõna on Jõepära murdes. — 8. *lävitellä, pillittä* '(pilli)mängida'. Keelejuht arvas ise, et esimene sõna on rohkem soikkolamurdeline ja teine puhtvadjakeelne. — 9. *veikkon* 'minu veljeke' on possessiivsufiksiga kuju. Vokatiivselt esineb selles murdes esimese isiku possessiivsufiks õigegei tavaliselt. Vt. selleks muuseas Kettunen-Posti NVK 23 vo-

honi, 25 *velleni*. — 10. *sāhu* 'suhu' on ingeripärane kuju, mida siinkohal on juhuslikult tarvitatud. Õige vadja keelendina on Lehtil *suhe*, nagu tal esineb ka *puhe* 'puhu, puusse'. — 11. *dava'i* — kõvendussõna < vene *давай*, mis võib esineda sama ülesandega. — 12. *muzikā* 'muusika' < vene *музыка*. — 13. *järe* 'juurde' on laen eesti keelest, mis Tsvetkovil ei näi esinevat ja Lehtilgi on ta enam-vähem juhuslik. — 14. *näütäk* 'näita ometi', *pāk* 'pane ometi'. Sõnalõpuline *-k* on tähendust kõvendav element, mida tunneb ka Tsvetkov: *mittäk* 'punnitsepa', *kaṣok* 'katso' (Kettunen-Posti NVK 47; 127); Lensu 3ΦC 224, 278. — 15. *žali* 'kahju' < vene *жаль*. — 16. *neuvvõd* 'abinõud'. Tsvetkovil ei esine see sõna käesolevas tähenduses. Daarjal näib tähenduslik külg olevat arenenud eesti keele mõjustusel. — 17. *tere* 'tere' esineb ka Tsvetkovil. See eesti laen on Lääne-Ingeris üldiselt õige laialt levinud. — 18. *itse* 'ise' on täiesti juhuslik laen ingeri murretest. Normaalselt tarvitab keelejuht sõna *ize*. — 19. *korjaz* 'korjas'. Ka mujal vadja keelealal võib see sõna kuulduda *o*-ga esimeses silbis. Vt. Lensu 3ΦC 221 *korjati*, 253 *korjatin*, 264 *korjati*. — 20. *labit* 'labidas' on laen eesti keelest < *labid*. Tsvetkovil on *lappia* 'лоната'. — 21. *antē* 'andis' on Daarjal haruldasem vorm; üldisemalt on tal *anti*, mida tarvitab Tsvetkovgi.

47. 1. Lehtil esineb läbisegi *naine*, *nainā*, *nain* 'naine'. — 2. *tütökkäin* ei ole vadjapärane deminutiiv. Vt. märkust 45. 1. — 3. *dava'i*-kõvendussõna, vt. 46. 11. — 4. *teretāb* 'teretab' on eesti laensõna, mis aga ei ole Daarja individuaalne joon, vaid on Jõepäral kodunenud. Vt. ka märkust 46. 17. — 5. Keelejuhil on rööbiti kujud *tütär* ja *tüter*. Esimene kuju on siiski harilikum. Tsvetkovil on nom. *tütär*, gen. *tütterē* (Kettunen-Posti NVK 23). — 6. *kaivūō* 'kaevu'. Lehtil ei ole diftongeerunud ei esimese silbi ega järgsilpide pikad keskkõrged vokaalid, nagu nad on Kuzminil. Siiski on vahel just järgsilpides võimalik kuulda diftongigi. Mõni kord on diftong olnud sedavõrd ilmne, et tahtes-tahtmata on tulnud teda märkida. Teatavasti on Lehti elanud mõned aastad Kattilal. Kas vahest ei ole kõnesolev diftongeerumine Kattila ala mõju? Igatahes võib Lehti keeles märgata mõningaid vadja jooni, mis Tsvetkovil puuduvad, kuid leiduvad Kattilas. — 7. *haub* 'haugub'. *h*-ga algav sõna ei ole Lehtil isikupärasus. Tsvetkovil on sama sõna ka *h*-line. — 8. *meijē* kohta vt. märkust 11. 2. — 9. *kari* 'kari' on Tsvetkovil tundmata, temal esineb *karje* 'kari'. Lehtil esinev vorm on tõenäoliselt estonism. — 10. *sitāvīsi* 'seda-

viisi' ei näi Tsvetkovil esinevat, kuid siiski ei pea tingimata arvama, et Lehtil oleks see sõna tekkinud eesti keele mõjul; vrd. Lensu 3FC 256 *entis viisiä*, 277 *kati visi*. — 11. *kuut-on karppi* = *kuutakarppi on*. Elavas kõnevoolus võib eestigi rahvakeeles kuulda, et teine sõna kiilutakse liitsõna sisse. — 12. *kõühä* ei ole Lehtil isiklik laensõna ingeri murretest, vaid see esineb mujalgi vadja keelealal, vt. muide Kettunen VKÄH 86.

48. 1. *kabakka* 'kõrts' < vene *кабак*. — 2. *mikolai tšudotvorčsa* 'Nikolai Imetegija' < vene rahvakeelne *Миколай Чудотворец*. — 3. *rublä* 'rubla' < vene *рубль*. — 4. *ivan duračšok* 'Ivan Lollike' < vene *Иван Лупачок*. — 5. *mau.matab* 'matab, peab matusetalitust', Tsvetkov *tšerikkos_pappi mau.matti* (Kettunen-Posti NVK 115) on tähenduslikult arenenud vene sõna *омневани* mõjul. — 6. *tormi* 'torm' on arvatavasti eesti laensõna, mis aga esineb ka Tsvetkovil: *tormi* 'torm', *tormikez* 'tormiline', *tormama* 'tormama'. — 7. *mašti* 'mast', Tsvetkovil samuti *mašti* on laen vene keelest < *мачма* (häälдатud *maštʲv*) või kontaminatsioon vene sõnast ning eesti vastest *mast*, gen. *masti*. — 8. *botška* 'vaat' < *бочка*. — 9. *kirpičša* 'telliskivi' < vene *капучи*. — 10. *tšudotvorčsa* 'imetegija' on selle poolest tähelepandav, et selles sõnas on Daarja käinud vene keele akanjemurrete järgi. Nagu on juba öeldud ülalpool (7. 2.), on vadja keeles olevad vene laensõnad harilikult ikka okanjemurdeist. — 11. *hääliüb* 'kiigub, hõljub'; ka Tsvetkovil *hääliümä* 'шататься, качаться, расхаживаться'. — 12. *linnä* 'linna' on Lehtil eestipärasus. Tsvetkovil esineb *lidn* 'linn'. Vt. ka Mustonen Vir I 151 *lidnaz*; Lensu 3FC 303 *lidnas*. — 13. *lasti* 'last, laadung'; Tsvetkovil ka *lasti* 'last'. — 14. *tēnin-nēd* 'teeninud', Tsvetkov *tēnimä* 'teenima' on arvatavasti eesti keele kaudu tulnud laensõna < *teenima*. — 15. *lõvvetti* 'leiti'; Tsvetkovil on vajapärasemalt *leütemä* 'leidma', *levvett* 'leitud', kuid Mustosel Vir I 151 siiski *lõvvettii*. — 16. *sünni* 'patt'. Lehtil on nõrk aste üldistunud kogu sõnna. Tsvetkovil on *sünti*, gen. *sünni*. — 17. *nōra* 'nöör' ei näi Tsvetkovil esinevat. — 18. *seom* 'seome' on häälenduslikult eestipärane kuju, mis Daarjal on esinenud juhuslikult. — 19. *āžbukki* 'pootshaak' < ? < vene. — 20. *toukkām* 'tõukame'; Tsvetkovil ka *toukkama* 'толкнуть, двинуть', Mustosel Vir I 159 aga *tõukkaan*. — 21. *küñküläin* 'tuvike' on Lehtil ingeri murretest saadud laensõna. — 22. *prosvora* 'armulaualeib' < vene *просвора* id., rahvakeeles ka *просвора*. — 23. *skripka* 'viul' < vene *скрипка*. — 24. *p.mäntti* 'kavatseti'; Tsvet-

kov tunneb substantiivi *p.lāni* 'plaan, kava' jne. — 25. Inessiiv *igez* on ehk Lehtil individuaalne kuju. — 26. Ka Tsvetkovil on *rākā*, gen. *rāgā* 'tatt'; Mustonen Vir I 160 tunneb ka *tš*-list vastet.

49. 1. *itki* 'nuttis'; ka Tsvetkovil esineb *itki*. — 2. *korjāmā* 'korjama' ei ole Lehtil usutavasti eestipärasus (vt. 46. 19). — 3. *onni* 'õnn' on keelejuhil juhuslik ingeri laen, muidu on tal see sõna *e*-line. Ka Tsvetkovil on *enni* 'saatus, õnn, liisk'. — 4. *hulku* 'hulkus', vt. 24. 7.

50. 1. *ato* 'muidu' < vene *a mo*.

52. 1. *laski* 'laskis' on Lehtil juhuslik kuju; tavaliselt on tal *laskemā*-verbi imperfekti singulari kolmas isik *laski*. *laski* esineb Tsvetkovilgi (Kettunen-Posti NVK 121). — 2. *jumalā* *kītoz* 'jumal tänatud' on keelejuhil ingeripärane kõnekäänd. — 3. *minā* 'mina' ei ole Lehtil harilik vadja pärane vorm, vaid selle asemel esineb tal *mie*, *mie*, *miä*. — 4. Lehtil esineb kõrvu *inimin* ja *inemin* 'inimene'.

53. 1. *saunaz* *e.lia* tähendab eufemistlikult 'sünnitada' ka siis, kui sünnitamine ei toimugi saunas. Niisugune tähenduslik areng on olnud selle tõttu võimalik, et normaalselt läks vadja naine teiste inimeste silmade eest ikka ära soojaks köetud sauna, kus sündis laps ja kuhu jäädi nõnda kauaks, kuni ema toibus vähekesse. — 2. *bābuška* siin 'ämmamoor' < vene *бабушка*. — 3. *siunatko* 'õnnistagu'; üherdi *-tk-* kohta vt. Kettunen VKÄH 30. — 4. *i.ita* 'õhtut' on ingeripärasus. On tähelepandav, et Lehtil on viisakusväljendid üldse tugevasti ingeri murrete või eesti keele mõju all. Käesoleval juhul ei ole ingeripärasus vist mitte individuaalne, vaid üldjõepäraline. Lehti järgi olnud Jõepäral järgmised tervitussõnad: *terpäivā* — päeval, *teri.ita* — õhtul ja *terō'mista* — hommikul. — 4. *pälle* 'peale'. See sõna esineb keelejuhil mitmel erineval kujul: *pälle* ~ *pälle* ~ *pälē* ~ *pāle*, selle järgi, kuidas sõna on rõhutatud. — Ariste WS 52.

54. 1. *ammetti* 'amet' on vadja keeles mujalgi esinev laensõna, vt. muide Lensu 3ФС 238 *amāti*. — 2. *humalaz* on Lehtil ingeripärasus. Tsvetkovil on *umalā(se)* *sāma* 'напиваться, напиться', *umalikaz* 'пьяный, напившийся'. — 3. *jūrez* 'juures' on Lehtil eestipärasus. — 4. *petti* 'silmus' < vene *nem.ia*. — 5. *šotaki* 'siiski' < vene *сешаки*. — 6. *tappān* *žāhuški* 'sul on ah ja oh' < vene *ахушки*. — 7. *kāskō* 'jutt', Tsvetkov *kāsk* id. < vene *сказка*.

55. 1. *borana* 'oinas' < vene *бапан*. Taaski näeme selles sõnas, et laen põlvneb vene murdest, kus on okanje ületaotlust. — 2. *pidana* 'and, ohver' < vene *приданое*. — Ariste WS 80; Kettunen-Posti NVK 99.

56. 1. *santti* 'vigane, tõbine, sant' on Lehtil eesti laen, mis Tsvetkovil ei näi esinevat. — 2. *keräläin* 'kerjaja' on ingeri murretest saadud laensõna, mis esineb aga ka Tsvetkovil kujul *keräi* 'kerjaja' ning mujalgi vadja keelealal (Kettunen VKÄH 17). — 3. *sokkei* 'pimedaid' on Lehtil ingeripärasus. Tsvetkovil on *sekka* 'pime, sõge'. — Ariste WS 80; vt. ka märkust 28.

57. 1. *-edä- ~ -ēda*-noomenite harilik kõnekeelne kuju on Lehtil teissugune, nimelt *tšippä ~ tšippa* 'haige', *eppä ~ eppa* 'hõbe' jne. — Seda loitsu loeti lapsele haige koha peale.

58. 1. *tükkü* 'tükk' on ingeri murretest või eesti keelest saadud laensõna, mis esineb mujalgi vadja keelealal. — 2. *happä* 'hapu', vt. 20. 3. — Vt. ka Kuzmin 6.

59. 1. *äijäd* 'taadid' on häälikuliselt ingeri-(või eesti-)pärase. Tsvetkovil on vadjapäraselt *äddē* jne. (vt. ka Kettunen-Posti NVK 11).

60. Loits on soikkolamurdeline, kuid mõningate vadjapärasustega.

61. 1. *trenki* 'sulane' on vadja keelealal mujalgi esinev ingeri murretest saadud laensõna (Kettunen VKÄH 20). — 2. *tšainikkv* 'teekann' < vene *чайник*. — 3. *auto* 'veealune kivi', puudub Tsvetkovil, peab olema laen ingeri murdeist, kuhu see omakord on tulnud soome-rootsist (vt. muide Ariste ERL 44). — 4. *paluvõd* 'paluvad' on estonism. Tsvetkovil esineb *palvoma* 'paluma'; Mustosel Vir I 154 *palvõmaa*; Lensu ЗФС 277 *palvomizet*. — 5. *matrossi* 'madrus' < vene *матрос*. — 6. *opišikka* 'tollirevident, piirivalvur' < vene *обыщик*.

63. 1. *hullu* 'hull'; Tsvetkovil *huluu* 'hull'. — 2. *ostoufka* 'armuleib, eru' < vene *отставка*. — 3. *kataipeuko* 'kadakapõõsas'. 'Kadakas' on Lehtil aga *katagõ*. — 4. *tširvē hamara* 'kirvepea' on laen ingeri murretest, mis näib Tsvetkovil puuduvat. — 5. *voli* 'luba, õigus' < vene *воля*. — 6. *gäroļšova* oli Tsvetkovite isa sõimunimi.

64. 1. *frouva* 'proua'; Tsvetkov *frovvē* 'proua' on laen ingeri murretest. — 2. *kohta* 'koht' on Lehti keeles eestipärasus (~ ? ingeripärasus). — 3. *usti* 'ilus, kaunis'; Tsvetkovil *usti*

id. < ingeri murded. — 4. *petäjikko* 'pedastik, männik' on ingeripärasus. Tsvetkovil esineb *petäzikko* 'pedastik'.

65. 1. Lehtil esineb kõrvu *tehä* ja *težjä* 'teha'. Samuti on Tsvetkovil *tehä*, *tehihē*, *tehä* 'teha', vrd. ka *nähhā* 'näevad' (Kettunen-Posti NVK 63). — 2. *urokkō* 'ülesanne' < vene *урок*. — 3. *līttoi* 'liiku' on arvatavasti eesti keele kaudu vatja tunginud alamsaksa laensõna (EK 1937, 134 jj.). — 4. *ottsōz* 'otsas' on eesti- või ingeripärasus. Samas tekstis esineb ka ootuspärane

9. D. Lehti töölt tulles oma õueväravas. Foto V. Raud 1937.

vadja kuhu *ettsōz*. — 5. *zakuska* 'viinakõrvane' < vene *закуска*. — 6. *vešoio* 'lõbus, rõõmus' < vene *веселый*. — 7. *ja lautib* ja *tantsip* 'laulab ning tantsib' on vene keelt järeleaimav konstruktsioon, vrd. vene *и поет и танцует*. — 8. *plakutap* 'plakutab'; Tsvetkovil *plakuttēma* 'laksutama'. — 9. *stārīnkei* 'vanake' < *старенький* (= *stārēnkii*). — 10. Lause on öeldud vene keeles, et anda edasi täpset miljööd. Mõisnikud rääkisid vadjalastega ikka vene keeli. Allpool näeme, kuidas keelejuht tarvitab ingeri murret, kui tuleb edasi anda kõnet ingerlasega, soikkolasega. — 11. *tšetvertnoi* 'neljandik pange (viina)' < vene *четвертой*. — 12. *lāntō*, gen. *lāhō* 'minek' ei ole Lehti keeles individuaalne in-

geripärasus. Vt. Tsvetkovi keeles esinevaid *tšüntö i tšültvö* (Kettunen-Posti NVK 3), kus ka esineb sõna lõpus *ö*. — 13. *kirpišnoi* 'savikoda, telliskivitehas' < vene rahvakeelne *кирпичной* (*kirpišnoi*) *завод* id. — 14. *garmoška* 'löötspill' < vene *гармоника*. — 15. *pelehteleṁ* 'mängleme, teeme tükke'; Tsvetkovil *pelehtemä* 'дурачиться, притворяться сумасшедшим'. — 16. *tšüdimṁö* 'teeme tükke v. nalja' < vene *чудить*. Vt. märkust Kuzmin 10. 1. — 17. *molotša* 'tubli, vahva' < vene *молодец*, gen. *молодца*. — 18. *süän* 'süda'. Tsvetkovil on *süä* 'süda', kuid Lensu 3ФС 228 tunneb ka kuju *süän*. — 19. *hülkä* 'jätta järele, loobu'. Ka Tsvetkovil (Kettunen-Posti NVK 15) on *hülkä*. Mustonen Vir I 154 tunneb aga kuju *ültsäsi*, 155 *üllättii*. Lehtil esineb vadjapärasemaidki kujusid, näit. tekstis 48, kus on *ülätka*. — 20. *dabušnikka* 'hobusekarjane' < vene *мабушник* eeskujul. — 21. *trubitas* 'puhub pasunat' < vene *трубить*. — 22. Lause on öeldud ingeri murdes, kuid häälduslikult kohati vadjapäraselt. — 23. *jeuṭsim* 'jõudsiime' võib olla eestipärasus, kuid niisuguseid kulu- või sisekaolisi vorme tuntakse mujalgi vadja keelealal. Vt. näiteks Lensu 3ФС 278 *tahtsin*. — 24. *vanames* 'vana mees, abikaas' < eesti *vanamees*. — 25. *rintõie* 'rinnule' ei ole vadja keele seisukohalt ootuspärane (Kettunen VKÄH 161 jj-d), vaid meil on tegemist usutavasti ingerimurdelise vormiga.

66. 1. *zako.rüsä* 'sääsrüsa'; Tsvetkov *zako.i* 'sääs' < vene *зако.и*. — 2. *si.mu* 'silm' esineb ka Tsvetkovil samal kujul: *si.mu* 'миного'. — 3. *petäjä* 'mänd' esineb ka Tsvetkovil: *petäje ~ petäje* 'mänd'. — 4. *pletitettü* 'põimitud, punutud' < vene *плетити*, *плетеный*. — 5. *šuppu* 'sopp'. Sõnaalgulise *š* kohta vt. Kettunen VKÄH 73. Eesti-Ingeri murdes esineb *suppu* 'peerust silmumõrra tohust sopp'. — 6. *toṽvi* 'tõu, köis'; Tsvetkovil ka *toṽvi* 'перепетная бечевка'. — 7. *stakanṁ* 'anum' < vene *стакан*, millel on mitme anuma tähendus. — 8. *astraga* 'väster' < vene *острога* (Kettunen VKÄH 29). — 9. *uistēie* 'landile, vedelale' on ingeri laensõna. Eesti-Ingeri murdes esineb *uisse*, gen. *uistēn* 'lant'. — 10. *väkkärä* 'väike landinööri pill või hark' < ingeri; eesti-ingeri *väkker(ä)* 'вертушка, трещерка'. — 11. *avanto* 'avandus, lahvand'; Tsvetkovil ka *avanto* 'пропыбь'. — 12. *riuvud* 'ridvad' on häälikulised ingeripärane. Tsvetkovil esineb *riuku*, gen. *riugü*. — 13. *vorotta* 'pill, vänt', Tsvetkovil *vorot* 'pill, ворот', *meri-nõttä* *temmetä* *vorotakä* < vene *ворот*. — 14. *rässgli* 'kaupmees, kala-kaupmees, ülesostja' < ingeri murded, vrd. soome *raaseli*, *raassali*

'byhandlande, landthandlande, månglare'. — 15. *mitä jorvoki?* on ingeripärane lause. — 16. *unnikod* 'hunnikud'. Tsvetkov tunneb *unni* 'куча, толпа'. — 17. *puakka* 'sai' < vene *была*. Sõnaalguline *p-* peaks osutama, et tegemist on vana laensõnaga. — 18. *riṅkeli* 'kringel', Tsvetkovil *kringeli* 'kringel', mis mõlemad on laenusid eesti keelest või ingeri murdeist. — 19. *hēno* 'peen, väike'; Tsvetkovil *hēno* 'тонкий, мелкий'. — 20. *ostošši* 'ülesostja', ingeripärane sõna, mis on samasugune tuletis, nagu *karjušši*.

67. 1. *tšudesa* 'ime', vt. 7. 4. — 2. *meneisin* 'läheksin'. Lehtil on konditsionaali tunnus harilikult *s-*line, mida võib kohata mujalgi vadja keelealal (Kettunen VKÄH 40). Tsvetkovil on aga *-z-*. Vt. ЭВЧГ 39:

mnä лаулойзин
 snä лаулойзинд
 tämä лаулойз
 müü лаулойзинм
 tyy лаулойзинт
 nāmäd лаулойттаз (лаулойзинвал).

— 3. *pästämmä* 'päästma' on ingeripärane. Tsvetkovil on *pässemä* 'päästma, освободить, развязывать'. — 4. *pātnittsa paras-kovja* on võetud isikuna või pühikuna, ilma et oleks venekeelsete terminite tõelisest tähendusest õieti aru saadud. Vadjalaste kiriklik usund on üldiselt piirdunud peamiselt väliste rituaalidega ning sisuliselt arusaamatute pühikute ja pühaste kummardamisega. Daarja Lehti on kõelnud, et tema vanaema palunud ikka: *Господи, не помни. чж* 'Issand, ära heida armu'. Nagu Tsvetkov jutustab oma Jõepära külaelu kirjelduses, õpetanud üks poisike oma vanaemale vene keeles selgeks muinasjutu, kuidas taati-eite kiskusid naerist. Vanaema lugenud seda muinasjuttu siis aiva palve pähe (EK 1931, 63). — 5. *miēn* = *mie_ē_ēn* 'mina olen'.

68. 1. *piṛoda* 'kihelkond' < vene *природ*. — 2. *paškoftsa* 'lahkusuline' < vene *пашковец*. — 3. *sūto* 'kohus' < vene *суд*. Nagu osutab sõna häälikuline külg, peab ta olema vanemaid vene laenusid, kuid siiski mitte nõnda vana, nagu eesti *sundi* ja soome *suntio* (Mikkola BWS 165 jj.). — 4. *māmez* 'sinu ema'. Possessiivsufiks on Lehti keeles haruldased. Peamiselt esineb singulari esimese persooni sufiks vokatiivses tähenduses.

69. 1. *kuristi* 'kägistas' on ingeripärane. Tsvetkovil on *kurissema* 'душить, задушить'. — 2. *iṭšä* 'iga'. Harilikult on

Lehtil selles tähenduses sõna *ikä*, nagu on ka Tsvetkovil. Lensu 3ФC 277 tunneb siiski kuju *itsä*. — 3. *häviz* 'kadus'; Tsvetkovil on see sõna *h*-ta (vt. muide ka Kettunen-Posti NVK 3), kuid mujal vадja keelealal siiski ka *h*-line (Kettunen VKÄH 83; Lensu 3ФC 213). — 4. Lehtil esineb kõrvu *leütännüo* ja *lõütännüo*. Vt. selle kohta 48. 15. — 5. *kleitti* 'kleit' on laen eesti keelest.

70. 1. *rikki* 'riik' esineb Tsvetkovilgi samal kujul ning on tuntud muudeski vадja külades (Lensu 3ФC 259). — 2. *potuška*

10. D. Lehti vадja rahvarõivais. Foto I. Kaldmaa 1940.

'padi' < vene *нодышка*. Intervokaalne *-t-* pro *-d-* osutab, et laen ei ole vадja keeles väga noor. — 3. *jaššikka* 'kast' < vene *ящик* (= *jaššik*). — 4. Imperatiivid *veřtaka* 'võtke', *elka tappoka* 'ärge tapke' ei ole juhuslikult. Allakirjutanu on Lehtilt kirja pannud ka *tširjottõkõ* 'kirjutage', *tšüsüka* 'küsi', *elka tšüsüka* 'ärge küsi', *pillittäka* 'mängige pilli', nagu tal on ka *tu.ika* 'tulge', *antka* 'andke', *vasatka* 'vastake', *üpätkä* 'hüpake'. Imperatiivitunnuse vokaalharmonia suhtes pandagu tähele sõnu *sūkä* ~ *süka* 'sööge', *vēkā* ~ *vēka* 'viige', *menkā* ~ *menka* 'minge', kus tunnus võib olla ka eesvokaalne. Tsvetkovil on käsikirjas ЭВЧГ 41 *най.юга, элка*

layloza. — 5. *mittömä* — *sittömä* puudub Tsvetkovil ja näikse Lehtil olevat ingeri laene. — 6. *leiksin* 'lõikasin', *leiksin* 'lõikasinid'. Niisuguste sisekaoliste vormide kohta vt. märget 65. 23.

71. 1. *prāznikka* 'pidu, püha' < vene *праздник* (= *prāžnik*). — 2. Sõna *üfs* tarvitamine käesolevas konstruktsioonis võib ehk olla mõjustatud eesti keele poolt. Vrd. eesti lauset: *üks kakssada kilomeetrit on Tartust Tallinna*. — Ariste WS 57.

72. 1. *šnōrid* — 'nöörid'. Tsvetkovil on *šnūr* 'сборы, складки'. Sõna on arvatavasti eesti keele kaudu vatja tunginud alamsaksa laen, mida on sõnaalgulise š-i suhtes mõjustanud vene sõna *шнур*. — 2. *vokki* 'vokk' on arvatavasti samuti eesti keele kaudu alamsaksast vadja keelde tulnud.

73. 1. *prosto* 'lihtsalt' < vene *просто*. — 2. *vot_i* 'oligi' < *вот и*. — Ariste WS 21, 48, 78.

74. 1. *epä-üvä* 'halb' on moodustatud vene *нехороший* 'halb' eeskujul. — Ariste WS 63.

76. 1. Sõna *kō.uud* gen. *kō.üē* 'kohta' vt. märkust 13. 9. — 2. *senumī* 'sõnumeid' on Lehti keeles ehk estonism. Tsvetkovil ei näi sõna esinevat. — Ariste WS 62; Kuzmin 15.

77. 1. *happa* 'hapu' ja *happeneb* — 'hapneb' on ka Tsvetkovil *h*-algulised sõnad.

1. Lause on vadja keele pilkeks või matkimiseks. Ingeri lapsed öelnud nõnda, kui keelejuht olnud ingeri koolis õpetajaks. Luužitsa külast pärit olev vadjalane Maria Nabel, kes oma keelt ei osanud enam kõnelda (elas Narva-Jõesuu Madalal), ütles, et ingerlased matkinuvad vadja keelt lausega: *tšälü tšäü tšerikkō, kei-ua lüväs* 'käli käi kiriku, kella lüüakse'.

Juba O. A. F. Mustonen võis omal ajal Jõepära murdest öelda: „Karjalaisuutta on kielessä samoin kuin tavoissa ja vaateparressa erittäin paljon“ (Virittäjä I 163). Ingeri soikkola murde mõju on üha suurenenud Jõepära vadjas peale Mustose sealkäimist. Kui tema ajal keel jättis teatud määral segakeele mulje, siis seda enam jätab ta Tsvetkovi ja Lehti keeleuusus. Ometi ei pea arvama, et ingeripärasused oleksid Tsvetkovil ja Lehtil suurenenud individuaalselt. Jõepära vadja keel näikse olevat üldiselt üha enam lähenenud ümbruskonna ingeri murdele. Raske on öelda, kas Lehti keel on palju suurema ingeri keele mõju all kui Tsvetkovi oma. Kohati on Lehtil küll seal ingeri sõna või vorm, kus Tsvetkov tarvitab ehtsat vadja keelendit, kuid kohtab

ka vastupidist nähtust, et Lehti on vadjapärasemal tasemel. Eeltoodud märkmetes on eriti rõhutatud neid juhte, kus Lehtil on arvatav ingeripärasus või eestipärasus. Vene laenudest on minud mööda pealiskaudsemalt, sest need näivad Lehtil olevat samad kui Tsvetkovil. Ainult erandjuhtudel on Lehti põiminud oma kõnesse mõne individuaalselt tarvitatud vene sõna või lause.

D. Tsvetkovi ja Lehti vadjä keel ei ühti teineteisega mitmetes üksikasjades. D. Tsvetkovi venna Pavo Tsvetkovi keel on mõnes suhtes Lehti omale lähemal. Lehti keel erineb Tsvetkovite omast peamiselt selle poolest, et temal ei ole lõppkadu nõnda üldine, nagu viimastel, ja järgsilpide vokaalide reduktsiooni esineb vähem.

R E F E R A T.

Wotische Sprachproben.

Der Unterzeichnete hat im J. 1935 in den Sitzungsberichten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1933, S. 1—85, eine Sammlung wotischer Texte aus Pummala bei Kattila veröffentlicht. In der vorliegenden Sammlung werden zuerst einige neue Texte von demselben Gewährsman gebracht (S. 7—19). Die meisten Texte stammen aber von einer alten Wotin aus dem Dorfe Jõgõperä (estnisch Jõepära, russisch Krakolje), die jetzt in Eesti-Ingeri wohnt. Alle Texte sind von 1937 bis 1939 aufgezeichnet worden. Die Sprache der Wotin aus Jõgõperä weist manche Züge auf, welche dem Wotischen nicht eigen sind und aus den ingrischen Mundarten herkommen. Die meisten ingrischen Elemente sind jedoch nicht individuell, sondern kommen auch bei anderen Woten dieses Dorfes vor.

Die angeführten Texte sind ethnologischen Inhalts und beleuchten das alltägliche Leben der Woten vor 30—50 Jahren.

ПЕРЕВОД РЕФЕРАТА.

Материалы по водьскому языку.

Уже в 1935 году, в Докладах Научного Эстонского Общества 1933, стр. 1—85 автором сего сборника опубликован выбор водьских текстов из говора деревни Пуммала при Котлах. В данном сборнике даются прежде всего некоторые тек-

сты, записанные от того же самого рассказчика (стр. 7—19). Большинство же текстов рассказано одной старой вожанкой из деревни Краколья, которая теперь живет в Эстонской Пигрии. Все тексты записаны в гг. 1937—1939. В языке вожанки из Краколья встречаются некоторые черты, которые не свойственны водьскому языку, но характерны ижорским говорам. Однако большинство ижорских элементов в речи этой рассказчицы не индивидуального характера, но встречаются также у других вожан этой деревни.

Предлагаемые тексты по своему содержанию относятся к этнологии и освещают нам быт води 30—50 лет тому назад.

Tarvitatud kirjandust.

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B I —. Tartu 1921. —.

EK = Eesti Keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri. Tartu I (1922) —.

ERL = Paul Ariste, Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles (ACUT B XXIX. 5). Tartu 1933.

ЭВЧГ = Д. Цветков, Эстонейн валля чээлэ грамаатикк. Первая грамматика водьского языка. AES 197. Käsikiri Eesti ja Sugukeelte Arhiivis.

BWS = Joos. J. Mikkola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Helsingfors 1894.

NVK = Lauri Kettunen-Lauri Posti, Näytteitä vatjan kielestä. Helsinki 1932.

SRS = Elias Lönnrot, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. Helsingissä 1874—1880. — A. H. Kallio, Lisäviikko Elias Lönnrotin Suomalais-Ruotsalaiseen Sanakirjaan. Helsingissä 1886.

SSRE = J. Manninen, Soome sugu rahvaste etnograafia. Tartu 1929.

TVRA = Väinö Salminen, Tutkimus vatjalaisten runojen alkuperästä. Helsinki 1929.

Vir = Virittäjä. Uusi jakso. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Helsingissä 1897 —.

Vir I = Virittäjä, kieli- ja kansatieteellisiä lehtiä. I. Porvoossa 1883.

VKÄH = Lauri Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. Helsinki 1930.

WGr = A. Ahlqvist, Wotisk grammatik jemte språkprof och ordförteckning (Acta Societatis Scientiarum Fennicae V₁). Helsingforsia 1856.

WS = Paul Ariste, Wotische Sprachproben (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933. Ilmunud ka eriraamatuna Eesti Keele Arhiivi Toimetised IV). Tartu 1935.

ЗФО = Запднофинский сборник (Академия Наук Союза Советских Социалистических Республик. Труды комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран 16). Ленинград 1930.
ÕESA = Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu 1861—.

Peale selle on kasutatud D. Tsvetkovi suurt käsikirjalist vadja sõnastikku ja A. Angere Eesti-Ingeri sõnavara, mis on talletatud Eesti ja Sugukeelte Arhiivi. Vene keele vasted on võetud Dal'i sõnaraamatust „Толковый словарь живого великорусского языка“, IV пзд.

TARTU ÜLIKOOI TOIMETUSED ilmuvad
kolmes seerias: —

A: Mathematica, physica, medica.

B: Humaniora.

C: Annales.

Ladu: Ülikooli Raamatukogus, Tartus.

**DIE VERHANDLUNGEN DER UNIVERSITÄT
TARTU (DORPAT)** erscheinen in drei Serien:

A: Mathematica, physica, medica.

B: Humaniora.

C: Annales.

Bezugsstelle: Bibliothek der Universität Tartu (Dorpat).
